ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI

BAĞIMSIZLIĞININ 30. YILINDA AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

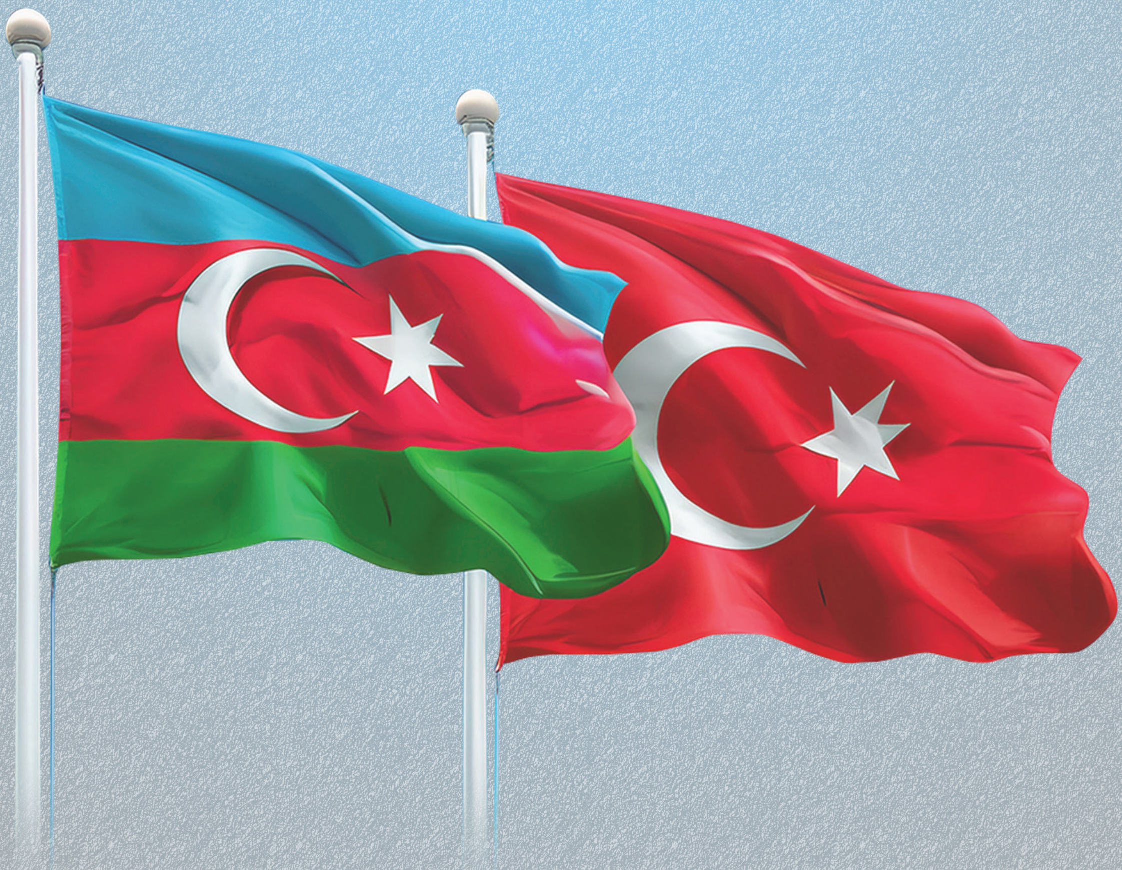

BİLDİRİ METİNLERİ

BAĞIMSIZLIĞININ 30. YILINDA AZERBAYCAN - TÜRKİYE İLİŞKİLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

BİLDİRİ METİNLERİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Ankara ♦ 2025

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 606

BAĞIMSIZLIĞININ 30. YILINDA AZERBAYCAN - TÜRKİYE İLİŞKİLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

(15-18 EYLÜL 2021)

İnceleyiciler
Ramazan Erhan GÜLLÜ
Selma YEL

Yayına Hazırlayan
Aslı AKDOĞANBULUT İNSAN

Çevrim içi, Ankara, 2025
ISBN: 978-975-17-6141-5

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Erdal Basım Yayın Dağıtım
+90 (312) 398 05 30 Ankara / Türkiye

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza: emagaza-atam.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER III

SEMPOZYUM KURULLARI VII

TAKDİM IX

I. OTURUM
Oturum Başkanları: Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA

Azerbaycan'ın Devlet Bağımsızlığının 30. Yıl Dönümü (1991-2021): Tarihsel Bakış 3
Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 30 illiyi (1991-2021): tarixi baxış
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV (AMİA Tarih Enstitüsü)

Birinci Karabağ Savaşı Sürecinde Türkiye Kamuoyunun "Karabağ Sorunu"na Yaklaşımı 19
Türkiyənin ictimai rəyində Xocalı qətliamı və sonrasında Qarabağ problemi
Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi)

Karabağ Zaferine Giden Süreçte Türkiye-Azerbaycan Stratejik Münasebetleri 45
Qarabağ Zəfərinə doğru gedən prosesdə Türkiyə-Azərbaycan strateji əlaqələri
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakütesi)

Cenevre Sözleşmeleri Işığında Karabağ Savaşı'nın Tahlili 63
Cenevrə Konvensiyaları işığında Qarabağ müharibəsinin təhlili
Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA (Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakütesi)

Dünya Medyasında II. Karabağ-Vatan Savaşı 77
II Qarabağ -Vətən müharibəsi dünya kütləvi informasiya vasitələrində
Prof. Dr. Mais İsrail oğlu ƏMRAHOV (AMİA Tarih Enstitüsü)

Türk-Azerbaycan Askerî-Stratejik İşbirliği Zirvesi: Şuşa Deklarasyonu 101
Türkiyə-Azərbaycan hərbi-strateji əməkdaşlığının zirvəsi: Şuşa bəyannaməsi
Prof. Dr. Tofig MUSTAFAZADE (AMİA Tarih Enstitüsü)

Karabağ ve Zangezur Koridoru'nun Jeopolitiği 117
Qarabağ və Zəngəzur dəhlizinın geosiyasəti
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR (Yıldız Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Kafkasya'da Megri Koridorunun Önemi ve Toprak Takası Formulü 131
Mehri dəhlizinin Qafqazda əhəmiyyəti və torpaq mübadilə formulu
Prof. Dr. Salih YILMAZ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi)

II. OTURUM
Oturum Başkanları: Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Ədalət QASIMOV

Azerbaycan-Türkiye Stratejik İttifakı: Tarihi Gelenekler ve Modernite 153
Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi: tarixi ənənələr və müasirlik
Doç.Dr. Natig MEMMEDZADE (AMİA Tarih Enstitüsü)

Türk Dünyası'nın Küresel Gelişimi Açısından, Türkiye-Azerbaycan Ortaklığının Stratejik Önemi 167
Türk Dünyasının qlobal inkişafı üçün Türkiyə-Azərbaycan ortaqlığının strateji əhəmiyyəti
Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN (Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi)

Kafkasya'da Stratejik Dengeleri Değiştiren Bir Unsur Olarak Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 191
Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri Qafqazda strateji parametrləri dəyişən faktor kimi
Prof. Dr. Kamer KASIM (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi)

Azerbaycan'ın Dinî Jeopolitiği Bağlamında İran'ın Teo-Stratejik Araçları 209
Azərbaycanın dini geosiyasəti kontekstində İranın teo-strateji alətləri
Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi)

Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Oluşumunda ve Gelişmesinde Önemli Jeopolitik Faktör Olarak Nahçıvan 245
Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin formalaşması və inkişafında Naxçıvan mühüm geosiyasi amil kimi
Prof. Dr. Adalet GASIMOV (AMİA Tarih Enstitüsü)

Türkiye – Azerbaycan - Türkmenistan Üçlü İş Birliğinin Enerji Boyutu 259
Türkiyə - Azərbaycan - Türkmənistan üçtərəfli işbirliyinin enerji ölçüsü
Prof. Dr. Ülviyye SANILI AYDIN (Dokuz Eylül Ünviersitesi, İşletme Fakültesi)

III. OTURUM
Oturum Başkanları: Prof. Dr. Alaaddin YALÇINKAYA
Prof. Dr. Tofiq NƏCƏFLİ

Dünya Uygarlığında Türk Faktörü 277
Dünya sivilizasiyasında türk amili
Nergiz AHUNDOVA (AMİA Tarih Enstitüsü)

XVI. Yüzyılın Başlarında Şah İsmail Safevi ile Sultan Selim Osmanlı Arasındaki İlişkilerin Tırmanmasında Mezhebin Rolü (Tarihî Mektuplara Dayanarak) 287
XVI əsrin əvvəllərində şah İsmayıl Səfəvi və Sultan Səlim Osmanlı arasında münasibətlərin kəskinləşməsində məzhəbin rolu (tarixi məktublar əsasında)
Prof. Dr. Şahin F. FƏRZƏLİYEV (AMİA Tarih Enstitüsü)

Şah I Abbas Döneminde Safevi-Osmanlı İlişkileri 297
Şah I Abbas dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri
Prof. Dr. Tofig NECEFLİ (AMİA Tarih Enstitüsü)

Azerbaycan Hanlıkları - Osmanlı İlişkileri: Tarih, Sonuçlar, Yeni Bakış Açısı 319
Azərbaycan xanlıqları - Osmanlı münasibətləri: tarixi, nəticələri, yeni baxış
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ (AMİA Tarih Enstitüsü)

1805'ten 1822'ye Kadar Karabağ Hanlığı: Yalanlar ve Gerçekler 329
Qarabağ xanlığı 1805-ci ildən 1822-ci ilədək: yalanlar və həqiqətlər
Doç.Dr. Hacı Nuru oğlu HASANOV (AMİA Tarih Enstitüsü)

Birinci Dünya Savaşı'nın 107. Yılında Enver Paşa ve Kafkas İslam Konfederasyonu Planı 349
Birinci dünya müharibəsinin 107-ci ildönümündə Ənvər Paşa və Qafqaz İslam Konfederasiyası planı
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (AMİA Tarih Enstitüsü)

Almanya'nın Kafkas İslam Ordusu'na Karşı Planlarında "Kafkas Alman Nüfusu" Faktörünü Kullanması (1918) 383
Almaniyanın Qafqaz İslam Ordusuna qarşı planlarında "Qafqaz alman əhalisi" amilindən istifadə etməsi (1918)
Prof. Dr. İkram AGASİYEV (AMİA Tarih Enstitüsü)

1921 Sovyet-Türk Anlaşması: Tarihsel Gerçeklik ve Ermeni Sahtekârlıkları 407
1921-ci il sovet-türk müqaviləsi: tarixi gerçəklik və erməni saxtakarlıqları
Doç. Dr. Niftəliyev İlqar Vahid oğlu (AMİA Tarih Enstitüsü)

SEMPOZYUM KURULLARI

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Zehra ASLAN (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TEMEL (Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Millî Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Dekanı)
Prof. Dr. Halil BAL (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat ÇELİKPALA (Kadir Has Üniversitesi)
Prof. Dr. Çağrı ERHAN (Altınbaş Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Kamer KASIM (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Elçin MACAR (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Samir MARDANOV
Doç. Dr. Reha YILMAZ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Güner ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ (Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan CİCİOĞLU (Netkent Akdeniz Araştırma ve Bilim Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurten ÇETİN (Trakya Üniversitesi)
Dr. Cavit VELİYEV
Dr. İhsan ÇOLAK

Düzenleme Kurulu

E. Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV (AMEA Tarih Enstitüsü Direktörü)
Gamze BERKTİN
Prof. Dr. İrade MEMEDOVA (AMEA Tarih Enstitüsü)
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi)
Hüseyin TOSUN (Atatürk Araştırma Merkezi)

TAKDİM

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı (ATAM), T.C. Anayasası'nın 134. maddesi uyarınca 1983 yılında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesinde kanun ile kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren, gerek yurt içi ve yurt dışındaki paydaşlarıyla iş birliği içinde gerekse tek başına çeşitli bilimsel çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar arasında, başta Türkçe olmak üzere farklı dillerde yayımlanan monografik eserler, dijital ansiklopediler, birçok indekste taranan ATAM Dergisi, ulusal ve uluslararası sempozyumlar, kongreler, paneller, konferanslar, bilimsel projeler ve burs imkânları yer almaktadır. ATAM, Mustafa Kemal Atatürk, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine ilişkin konularda, alanında yetkin akademisyenler ve araştırmacılar ile iş birliği yaparak bilimsel çıktı üretimini desteklemektedir. Bu doğrultuda sürdürdüğü faaliyetlerle, geçmişi geleceğe bağlayan akademik bir köprü olma görevini de yerine getirmektedir. Bilgiye ulaşımı kolaylaştırmak ve herkes için erişilebilir kılmak için çalışan Atatürk Araştırma Merkezi, imza attığı çok önemli projeler olan Atatürk Ansiklopedisi ve Türk Dünyası Ansiklopedilerinin mobil uygulamalarını hayata geçirmiştir.

Atatürk Araştırma Merkezi, son yıllarda önemi daha da artan Türk Dünyası ile ülkemiz arasındaki bağa kendi misyonu doğrultusunda rasyonel ve ilmi bakış açısı ile katkılar sağlamaktadır. Ülkemizde kurumsal olarak yapılan akademik iş birlikleri ve yayınlar ile Azerbaycan-Türkiye ilişkileri incelenmektedir. Bu bağlamda Atatürk Araştırma Merkezi de Azerbaycan ile ilgili paydaşları ile birlikte önemli ilmi çıktılar üretmiştir. "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu", "20. Yüzyılda Türk Müslüman Halklarına Karşı Soykırımlar Uluslararası Konferansı" ve "İstiklal Marşı'nın Kabulünün 100. Yılı: Türk Kültür Coğrafyasında İstiklal Mücadeleleri Paneli" gibi çeşitli uluslararası etkinlikler bu çıktılardan birkaç tanesidir.. Bunun yanında Başkanlığımız, "Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)", "XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu" ve "Azerbaycan'ın Psiko-Sosyal Yakın Tarihi: Hınç, Milliyetçilik, Modernite" gibi konularda yayınlar yapmaktadır.

ATAM tarafından, kurulduğu günden bu yana Türkiye ile dostane ilişkiler içinde olan, "Tek Millet, İki Devlet" ilkesi ile hareket eden Azerbaycan'ın, tarihsel süreçte karşılaştığı tehditler ve bunlara karşı verdiği mücadele ile yardımlaşma ve iş birliği temelinde devam eden karşılıklı ilişkileri ortaya koymak üzere

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi ile birlikte 15-18 Eylül 2021 tarihlerinde Ağdam/Azerbaycan'da "Bağımsızlığının 30. Yılında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri" başlıklı uluslararası bir sempozyum düzenlenmiştir.

Bu eser, söz konusu sempozyumda, çoğunluğu Türkçe olmakla birlikte Azerbaycan Türkçesinde de sunulmuş olan 22 bildiriyi bir araya getirmekte olup Azerbaycan'ı bağımsızlığa götüren süreci ve bağımsızlıktan günümüze kadar Azerbaycan tarihinin sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik yönlerini bütüncül bir bakış açısıyla okurlarımıza sunmayı amaçlamaktadır. Eserin e-yayın olarak kamuoyunun istifadesine sunulması, sempozyumdaki bilimsel verilerin daha geniş kitlelere ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı olarak, bu yayının Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine dair yeni akademik çalışmaları teşvik etmesini ve kamuoyunun farklı bakış açıları kazanmasına vesile olmasını temenni ederiz. Sempozyuma katılan ve bildirileriyle katkı sunan değerli akademisyenlere, kitabın inceleyicilerine, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı BE Prof. Dr. Derya Örs'e, kitabı yayına hazırlayan Yüksek Kurum Uzmanı Aslı Akdoğanbulut İnsan'a ve ATAM idari personeline teşekkür eder bu eserin tarihe, uluslararası ilişkilere ilgili duyanlar ile akademik çevreler için yararlı bir kaynak olmasını dilerim.

Doç. Dr. Ahmet KILINÇ
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

I. OTURUM

AZERBAYCAN'IN DEVLET BAĞIMSIZLIĞININ 30. YIL DÖNÜMÜ (1991-2021): TARİHSEL BAKIŞ

KERİM ŞÜKÜROV*

ÖZET

Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşü sonucunda devlet bağımsızlığı kaybedilmiştir. Bağımsızlık, yalnızca 18 Ekim 1991'de yeniden tesis edilmiştir. Aynı gün, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının yeniden tesisine ilişkin Anayasa Yasası kabul edilmiştir. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin otuz yıllık gelişim tarihini göz önünde bulundurmak, ana aşamalarını ve bu aşamaların özünü belirlemek açısından önemlidir. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını kazanmasından sonraki otuz yıllık tarihinin önemli yönleri incelenecek ve gelecekteki gelişmelere ilişkin sonuçlar çıkarılacaktır. Çalışmada, hedefe ulaşmak için genetik, tarihsel karşılaştırmalar ve diğer yöntemler kullanılacaktır. Azerbaycan devletinin bağımsızlığının otuz yıllık sürecine dair tarihsel bir görünüm, bu dönemin temel özelliklerini belirlememize ve Azerbaycan devlet tarihindeki yerini anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Devletin Bağımsızlığı, Petrol Stratejisi, Karabağ Savaşı, Büyük Zafer

* Prof. Dr., AMİA Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, shukurovkk@gmail.com.

30TH ANNIVERSARY OF THE STATE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN (1991-2021): HISTORICAL REVIEW

ABSTRACT

As a result of the fall of the Azerbaijan Republic in April 1920, we lost our state independence. The state independence was restored only on October 18, 1991. On that day, was adopted the Constitutional Act on the restoration of state independence of Azerbaijan. It should be considered the history of development of the Republic of Azerbaijan during the 30 years that have passed since then, determined its basic stages and the core points of these stages. Taking into account this, important aspects of the 30-year history of Azerbaijan after gaining state independence will be investigated. It will also allow us to draw conclusions for future development. Genetic, historical comparisons and other methods will be used to achieve the goal of the research. Historical review of the 30-year history of state independence of Azerbaijan will contribute to us to identify the main features of this period and to reveal its place in the history of statehood of Azerbaijan.

Keywords: State Independence, Oil Strategy, Karabakh War, Great Victory.

Giriş

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə və onun bərpası müasir dövr tarixində yeni bir mərhələ açmaqla yanaşı, ümumən ölkə tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) devrilməsindən sonra başlamışdır. Xalqın müxtəlif təbəqələri arasında müstəqillik ideyası bu və ya digər şəkildə (ədəbi prosesdə, təşkilatlanmada və s.) davam edirdi. Bununla eyni zamanda, sovet siyasi sistemi tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif tədbirlər (ideoloji təbliğat, repressiyalar və s.) ilə bu prosesin qarşısının alınması daim diqqət mərkəzində idi. Ona görə də, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası üçün xüsusi üsullar tətbiq edilməsi, onun sistemli və konseptual şəkildə hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruri idi.

Müstəqilliyə aparan yol

Azərbaycanın sovet liderlərindən yalnız Ulu Öndər Heydər Əliyev ilk dəfə dövlət müstəqilliyinin bərpası kimi ümummilli məsələ üzrə nəzəri-praktik baxışlar sistemi formalaşdırdı və onu ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə başladı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizədə Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərlik dövrü (1969-1982) önəmli yer tutur. Heydər Əliyevin sovet siyasi sistemi daxilində həyata keçirdiyi ideoloji, sosial-siyasi və iqtisadi proqramlar bu sistemin hüdudlarından kənara çıxaraq, ümummilli ideallara, dövlət müstəqilliyinin bərpasına və onun həyatiliyinin təmin edilməsi məqsədinə xidmət edirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərlik dövrünün əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinin nəzərdən keçirilməsi də bu fikri təsdiq edir. Belə ki, 1969-cu il ilə müqayisədə 1982-ci ildə əhalinin sayı 5112,8 min nəfərdən 6406,3 min nəfərə, iqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayı müvafiq olaraq 1730,3 min nəfərdən 2428,2 min nəfərə, ümumi ictimai məhsul faktiki qiymətlərlə 749,1 milyon manatdan 2292,7 milyon manata, istehsal edilmiş milli gəlir faktiki qiymətlərlə 39,2 milyon manatdan 1045,8 milyon manata, iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas fondlar 1096 milyon manatdan 2746 milyon manata, sənaye məhsulunun ümumi həcmi faktiki qiymətlərlə 407,0 milyon manatdan 1207,7 milyon manata, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə 97,5 milyon manatdan 383,5

milyon manata çatmışdır və s.1 Göründüyü kimi, ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələri üzrə artım baş vermişdir. Bu rəqəmlərin arxasında böyük strateji hədəflər, dövlətin və xalqın tərəqqisi naminə mühüm siyasi fəaliyyət dayanır. Sosial-iqtisadi tərəqqi milli-mənəvi dəyərlərin daha da inkişafı, müstəqillik ideyasını şərtləndirən amillərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Prezident İlham Əliyev məhz bunları nəzərə alaraq qeyd etmişdir ki, *"Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan 1970-ci illərdə ayağa qalxdı, ən geridə qalmış müttəfiq sovet respublikasından ən qabaqcıl respublikaya ucaldı"*.[2]

Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyinin zirvəsində, Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini olduğu dövrdə də (1982-1987) Azərbaycanın iqtisadi və siyasi cəhətdən daha da möhkəmlənməsi siyasətini davam etdirmişdir. Heydər Əliyev SSRİ rəhbərlərindən biri olarkən faktiki olaraq SSRİ-nin türk xalqlarının da liderinə çevrilmiş və həmin respublikaların milli mənafeyini də müdafiə etmişdir. O, birmənalı şəkildə Qazaxıstandakı hakimiyyət dəyişikliyinə qarşı çıxmış və 1986-cı il Alma-Atı hadisələri zamanı Qazaxıstanı dəstəkləmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycanın, eləcə də türk respublikalarının milli mənafeyinin qorunmasının qarantı kimi çıxış etmişdir.

M.S.Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi, Heydər Əliyevin nüfuzu və tarixi missiyası ilə barışa bilməmiş, onu rəhbərlikdən uzaqlaşdırmaq üçün siyasi sui-qəsd həyata keçirmişdir. Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmışdır. Bu tarixdən sonra baş verən hadisələr, Heydər Əliyevin SSRİ-nin siyasi olimpində Azərbaycana qarşı yönəlmiş hansı qəsdlərin qarşısını aldığı məsələsini bir daha aydın etmişdir. Onların arasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və separatçı qüvvələrin fəallaşması əsas yer tutmuşdur. Heydər Əliyevin formalaşdırdığı milli ideologiya və sosial-iqtisadi baza sayəsində xalq vahid cəbhədə birləşmiş və əks qüvvələrə qarşı dayana bilmişdir. Xalq hərəkatının dalğasında meydana gələn Xalq Cəbhəsi isə bu imkanlardan istifadə edə bilməmiş və xalq 20 Yanvar (1990) müdaxiləsi ilə üzbəüz qalmışdır. 20 Yanvar hadisəsi ilə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən respublikada həyata keçirilən anti-Azərbaycan və anti-Heydər Əliyev siyasəti, o zamankı Azərbaycanın rəhbəri Ə.Vəzirovun (1988, may - 1990, yanvar) timsalında süqut etmişdir. 20 Yanvar hadisəsindən sonrakı hakimiyyət dəyişikliyi də siyasi

1 Xalqa həsr olunan illər. Bakı, 2003, s. 12.
2 https://azertag.az/xeber/1778087 (Giriş tarixi: 20.08.2021).

böhranı aradan qaldıra bilməmiş, əksinə, onu daha da dərinləşdirmişdir. Heydər Əliyev 20 Yanvar hadisəsinin sabahı günü Azərbaycan SSR-in Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında bu hadisəyə qəti və aydın qiymət vermiş, müstəqillik uğrunda mübarizənin real liderinə çevrilmişdir. Mövcud iqtidarın təzyiqi ilə Bakıya gələn Heydər Əliyev, 22 iyul tarixində Naxçıvana dönməsi ilə, Naxçıvan milli-azadlıq mübarizəsinin mərkəzinə çevrilmişdir. Tarixi faktlar sübut edir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan naminə fəaliyyəti, Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında 1990-cı il 30 avqust bəyannaməsinin və 1991-ci il 18 oktyabr Konstitusiya Aktının qəbul edilməsində böyük tarixi rol oynamışdır.

Müstəqilliyin ilk dövrü (1991-1993)

Müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktının elan edilməsinə baxmayaraq, onun tələblərindən irəli gələn müddəaları reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları daha geniş miqyas alaraq Birinci Qarabağ müharibəsinə çevrilmişdir. 1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan tərəfindən nəinki Azərbaycan, o cümlədən dünya tarixinin ən faciəli hadisəsi - Xocalı soyqırımı törədilmişdir. Xocalı soyqırımı hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirmişdir.

1992-ci ilin martında prezident A.Mütəllibovun istefasından sonra keçid hakimiyyəti yaradılmış, lakin siyasi böhrandan çıxmaq mümkün olmamış, əksinə vəziyyət daha da gərginləşmişdir. 1992-ci il mayın 8-də Şuşanın işğalı ilə ümumxalq faciəsi yaşanmış, lakin siyasi qüvvələr bu halda da hakimiyyət uğrunda mübarizədən əl çəkməmişdir. A.Mütəllibovun yenidən hakimiyyətə qayıtmaq cəhdi baş tutmamış, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) hakimiyyəti ələ keçirməyə nail olmuşdur. Bununla da, müstəqilliyin elan edilməsindən (1991, 18 oktyabr) keçən qısa bir dövr ərzində yeni bir hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdir. Tarixə AXC-Müsavat cütlüyünün hakimiyyəti kimi daxil olan dövr (1992, may - 1993, iyun) başlamışdır. Bir-birini əvəz edən bu hakimiyyətlərdə heç bir siyasi varisliyin olmaması dövlət idarəetməsinə ciddi zərbə vurmuşdur. AXC-Müsavat hökuməti hakimiyyətinə Birinci Qarabağ müharibəsinin daha bir ağır məğlubiyyəti ilə başlamışdır. 1992-ci il mayın 18-də Laçın işğal edilmiş və Ermənistan Dağlıq Qarabağa dəhliz açmağa nail olmuşdur.

AXC-Müsavat cütlüyünün qısa hakimiyyəti dövründə daxili və xarici siyasəti, hərbi quruculuq fəaliyyəti, ölkənin iqtisadi vəziyyəti dərin böhran keçirmiş, qəbul edilən bir sıra qanunvericilik aktları deklarativ xarakter daşımışdır. AXC-

Müsavat hakimiyyətinin Naxçıvana dair siyasəti isə Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ən acınacaqlı səhifələrindən birinə çevrilmişdir. Dövlət çevrilişinə cəhd, Naxçıvanın muxtar statusuna qarşı qəsdlər, rəhbərliyə qarşı təxribatlar və s. bu siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur.

1993-cü ilin aprelində Kəlbəcərin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə hərbi baxımdan Laçının işğalından sonra daha bir ağır hadisə baş vermiş, Ermənistan Azərbaycanın ən böyük sərhəd rayonunu işğal etmişdir. Kəlbəcərin işğalı ilə AXC-Müsavat cütlüyü hakimiyyətinin siyasi və hərbi böhranı daha da dərinləşmiş və az sonra, iyun ayında süqut etmişdir.

Müstəqilliyin geridönməzliyinin təmin edilməsi (1993-2003)

Tarixdə dəfələrlə təsdiq edildiyi kimi, Azərbaycanda da müstəqilliyin qorunması və geri dönməzliyinin onun əldə edilməsindən daha mürəkkəb olduğu aydın oldu. 1991-ci ilin oktyabrından 1993-cü ilin iyun ayınadək ölkədə mövcud olan siyasi iqtidarlar dövründə Azərbaycan müstəqilliyinin itirilməsi həddinə çatdırıldı. Ölkə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə idi.

Bu dövrdə (1991, oktyabr - 1993, iyun) Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqillik uğrunda mübarizədən onun müdafiəsi və möhkəmləndirilməsinə başlandı. Bu proses məqsəd və məramına, hərəkətverici qüvvələrinə, ideoloji baxışlarının sistemli şəkildə kompleks xarakter alaraq, sonralar ifadə edildiyi kimi, Qurtuluş hərəkatına çevrildi. Milli Məclisin 1997-ci il iyunun 27-də keçirilən iclasında Heydər Əliyevin Ali Sovetin Sədri seçildiyi 15 iyun günü "Milli Qurtuluş Günü" elan edilmişdir. Bu hərəkat başladığı zamandan Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. 1993-cü ilin iyunundakı siyasi böhran dövründə AXC-Müsavat hakimiyyəti Heydər Əliyevi yeganə xilaskar kimi Bakıya dəvət etdi. Qurtuluş hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Heydər Əliyevin iyunun 9-da Bakıya gəlişindən 15 iyun tarixində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fövqəladə sessiyasında Ali Sovetin Sədri seçilməsinədək olan dövrdəki fəaliyyəti stabilləşdirici faktor oldu. Heydər Əliyev Milli Məclisin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasında çıxışı zamanı mövcud vəziyyəti dəyərləndirməklə yanaşı, qarşıda duran vəzifələr üzərində də dayanaraq demişdir: *"Respublikanın qarşısında çox böyük və ağır vəzifələr durur. Müstəqilliyi, suverenliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geri qaytarılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin*

olunmalıdır, müharibə qurtarmalıdır, sülh yaranmalıdır."[3] İyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Prezident Ə. Elçibəyin Bakını tərk edərək Naxçıvan MR-in Ordubad rayonu Kələki kəndinə getməsi ilə əlaqədar olaraq, prezident hakimiyyətinin həyata keçirilməsində ciddi problem yarandı. Milli Məclis iyun ayının 24-də respublika prezidentinin səlahiyyətlərini Ali Məclisin Sədri kimi Heydər Əliyevə həvalə etdi. Heydər Əliyev oktyabrın 3-də Prezident seçildi. Beləliklə, xalqın təkidli tələbi və səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyevin Azərbaycan Prezidenti seçilməsi ilə hakimiyyət məsələsi həll edildi.

Prezident Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və dövlətçilik təcrübəsi əsasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı genişlənən təcavüzünün qarşısını almaq mümkün oldu. 1994-cü il mayın 8-də müharibə cəbhəsində hərbi əməliyyatların dayandırılmasına dair Bişkek protokolu imzalandı, mayın 12-də isə atəşkəs qüvvəyə mindi. Ermənistanın təcavüzkar fəaliyyəti erməni terror aktları ilə də müşayiət olunurdu. Erməni xüsusi xidmət orqanları və "Sadval" təşkilatı 1994-cü il martın 19-da Bakı metrosunun "20 yanvar" stansiyasında, aprelin 23-də isə ermənilər "Daqestanskiye oqni" stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sərnişin qatarında partlayış törətdilər. Daxili irtica da siyasi sabitliyin möhkəmlənməsində ciddi maneə idi. Bu qüvvələr təşkilatlanaraq siyasi sui-qəsdlər vasitəsilə cəmiyyətdə qorxu yaratmağa və dövlət çevrilişi törətməyə çalışırdılar. Onlar 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra daha da fəallaşdılar. 1994-cü il sentyabrın 29-da, eyni gündə Azərbaycan Ali Soveti sədrinin müavini A. Cəlilov və Prezidentin yanında Xüsusi İdarənin rəisi Ş. Rəhimov qətlə yetirildi. Heydər Əliyevin qətiyyəti nəticəsində 1994-cü ilin oktyabrında, növbəti dəfə isə 1995-ci ilin martında baş verən dövlət çevrilişlərinin qarşısı alındı. Hakimiyyətin qeyri-qanuni yol ilə ələ keçirilməsi cəhdi və təcrübəsinə birdəfəlik son qoyuldu. Bütün bu hərbi-siyasi gərginliklərə baxmayaraq, dövlət müstəqilliyinin iqtisadi təminatı sahəsində ciddi tədbirlər görülməkdə idi. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan "Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsi üçün mühüm addımlar atılırdı. Bu öz bəhrəsini verdi və 1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin qazdığı ilk neft quyusu fontan vurdu. Neft kəmərləri layihələri icra edilməyə başlandı.

Qurtuluş hərəkatı Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və güclü siyasi iradə ilə yaranmış yeni tarixi şəraitin nəticələrini təsbit

---

3 Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. İyun, 1993-may, 1994. Bakı, 1997, s. 9.

edən Əsas qanunun - 1995-ci il Konstitusiyasının qəbulu ilə başa çatdı.[4] Heydər Əliyev Konstitusiya yaradıcılığını sonra da davam etdirdi, onun daha da təkmilləşdirilməsinə nail oldu. 2002-ci il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına bir sıra əlavə və dəyişikliklərə dair referendum keçirildi. Həmin dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycan Respublikası Prokurorluğuna qanunvericilik təşəbbüsü hüququ verilməsi, Azərbaycan Respublikasında apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin, eləcə də Ombudsman (insan hüquqları üzrə müvəkkil) institutunun yaradılması, parlament seçkilərinin majoritar seçki sisteminə keçirilməsi və s. mühüm məsələlər təsbit edildi.

Respublika tarixinin Heydər Əliyev epoxasında yeni dövr başlandı. Onun əsas istiqamətləri içərisində yeni qəbul edilmiş Konstitusiyaya uyğun olaraq hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğu mühüm yer tuturdu. 1996-cı ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında "Hüquqi İslahatlar Komissiyası" yaradıldı. Onun fəaliyyəti nəticəsində dünya standartlarına uyğun hüquqi sistemin formalaşdırılması həyata keçirildi. 1997-ci il oktyabrın 21-də "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" qanun qəbul edildi. 1998-ci il iyunun 18-də isə "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" təsdiq olundu. Elə həmin gün Azərbaycanda Konstitusiya Məhkəməsi öz işinə başlamışdır. 2001-ci ilin dekabrında "Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmiş, 2002-ci il iyulun 2-də ölkədə Ombudsman institutu yaradılmışdır. Hüquqi islahatlarda ən mühüm yerlərdən biri məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi tuturdu. 2002-ci ilin sentyabrında üçpilləli məhkəmə sistemi yaradıldı.

Siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi sahəsində də mühüm addımlar atıldı. Demokratik seçkilərin keçirilməsi ənənəyə çevrildi. 1998-ci ilin oktyabrında yeni prezident seçkiləri keçirildi və Ulu öndər yenidən inamlı qələbə qazandı. 1999-cu il dekabrın 12-də ilk dəfə bələdiyyə seçkiləri, 2000-ci ilin noyabrında isə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər keçirildi. Çoxpartiyalılıq təmin edildi. Yeni Azərbaycan Partiyasının iqtidar partiyasına çevrilməsi ilə siyasi sistemdəki rolu gücləndi.

Ən prioritet istiqamətlərdən biri də milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi və ordu quruculuğu idi. Heydər Əliyevin dövründə dövlət mülkiyyətinin

---

4 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası https://static.president.az/upload/Files/2018/03/09/5wf06ovlvb_Konstitusiya_AZE.pdf; (Giriş tarixi: 21.08.2021).

özəlləşdirilməsi proqramı (1995, 29 sentyabr), "Torpaq islahatı haqqında" qanun (1996, 16 iyul), Özəlləşdirmənin İkinci Dövlət Proqramı (2000, 10 avqust) və digər mühüm sənədlər üzrə iqtisadi islahatlar həyata keçirildi; əsas sosial-iqtisadi göstəricilər bütün sahələr üzrə artdı. Əhalinin sayı 1993-cü ilin sonunda 7549,6 min nəfər olduğu halda, 2002-ci ildə 8202,5 min nəfərə çatmış, 108,7% artmışdır. Aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində Azərbaycanda sosialist təsərrüfatından azad bazar iqtisadiyyatına keçid sürətlənmişdir. Belə ki, iqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayı 1993-cü ildəki 3714,6 min nəfərdən artaraq 2000-ci ildə 3726,5 min nəfərə yüksəlmiş, yəni 100,3% artmışdır. Əsas dəyişiklik qeyri-dövlət müəssisələrində çalışanların sayının artmasında qeydə alınmışdır. 1993-cü ildə bu rəqəm 1411,6 min nəfər idisə, 2002-ci ildə 2524,5 min nəfər olmuş, yəni 1,8 dəfə artmışdır. Ümumi daxili məhsul 157,1 mlrd. manatdan 29602,0 mlrd. manata, sənaye məhsulları istehsalı eyni dövrdə 123,0 mlrd. manatdan 19742,1 mlrd. manata, kənd təsərrüfatı məhsulları isə 52,3 mlrd. manatdan 6355,7 mlrd. manata çatmışdır.[5]

Azərbaycanın iqtisadi həyatı inkişaf etdikcə xarici iqtisadi əlaqələri də artırdı. 1993-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 1,353,467.1 min ABŞ dolları təşkil edirdisə, 2002-ci ildə bu rəqəm 3,833,087.0 min dollara çatmışdır. Ən başlıcası isə o idi ki, ixrac getdikcə artmış, eyni dövrdə 724,661.1 dollardan 2,167,519.7 min dollara yüksəlmişdir.[6]

Ölkədə baş verən köklü sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və daha da inkişafı Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində bu dövrdə də önəmli yer tuturdu. Onun mərkəzi məsələlərindən biri təhsilin və elmin inkişafı idi. Statistik rəqəmlərə görə, 1993-cü ildə 15 və yuxarı yaşlı əhalinin hər 1000 nəfərindən 703 nəfərinin ali və tam orta təhsili olduğu halda, 2003-cü ildə bu göstərici 753 nəfər təşkil edirdi. Ölkədə məktəbəqədər müəssisələrin geniş şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən təhsil sahəsində dövlət müəssisələri ilə yanaşı, qeyri-dövlət təhsil müəssisələri də yaradılmağa başlamışdır. Təhsilin bütün pillələri üzrə təhsil müəssisələri və orada təhsil alanların sayı dinamik şəkildə artmışdır. Xaricdə təhsil də yayılmaqdadır. Elm sahəsi üzrə keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri də yüksəlmişdir. Əgər 1993-cü ilin sonuna qədər yerinə

5 Xalqa həsr olunan illər, s.14-15.
6 Yenə orada, s.253.

yetirilmiş işlərin həcmi 941,0 milyon manat təşkil edirdisə, 2002-ci ildə bu rəqəm 95,826.5 milyon manat idi.[7]

Ədəbiyyat, memarlıq və incəsənətin inkişafı da diqqət mərkəzində idi və bunun nəticəsində həmin sahələr üzrə mühüm nailiyyətlər əldə edildi. 1997-ci il aprelin 20-də "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanının 1300 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Prezident Fərmanı Azərbaycan qorqudşünaslığının inkişafına yeni stimul verdi. Dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı da yeni əsərlərlə zənginləşdi. 1997-ci il noyabrın 10-da "Azərbaycan Respublikasında ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə dövlət qayğısının artırılması haqqında" Prezident Fərmanı verildi.

Heydər Əliyev tərəfindən ilk dəfə Azərbaycan xalqının tarixinin uzun müddət ərzində unutdurulmağa çalışdığı səhifələrinə yenidən nəzər salındı və siyasi qiymət verildi. "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" və 1998-ci il mart ayının 26-da "Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında" Prezident fərmanları verildi. Mart ayının 31-i "Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü" elan edildi.

Gənclərə diqqət və qayğının artırılması məqsədilə gənclər siyasəti hazırlandı və həyata keçirildi. 1996-cı il fevralın 2-də gənclərin I Respublika forumu keçirildi. 1999-cu il iyulun 29-da "Dövlət Gənclər siyasəti haqqında" proqramı qəbul olundu. Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Dünya azərbaycanlılarının 2001-ci il 9-10 noyabrda keçirilən I qurultayı bu sahədə mühüm rol oynadı. Ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan Respublikasında yeni informasiya mühitinin formalaşdırılması idi. 1998-ci il avqustun 8-də Heydər Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Fərman imzalanmış, Nazirlər Kabineti yanında Mətbuatda və Digər Kütləvi İnformasiya Vasitələrində Dövlət Sirlərini Mühafizə edən Baş İdarə ("Qlavlit"), yəni faktiki olaraq senzura, ləğv olunmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqillik dövrü daxili siyasətində olduğu kimi, xarici siyasətində də yeni konsepsiya formalaşdırmağa nail oldu. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistanın hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması başlıca yer tuturdu. Bununla eyni zamanda, qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Türkiyə ilə münasibətlər yeni səviyyəyə yüksəldi. Azərbaycanın Avropa

7 Yenə orada, s.407-410, 437.

dövlətləri və ABŞ ilə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlər, dövlətlərarası səfərlər həyata keçirildi. 2002-ci il yanvarın 28-də ABŞ-ın Azərbaycan dövlətinə yardım göstərilməsinə məhdudiyyətlər tətbiq edən "Azadlığa Dəstək Aktı"na 907-ci düzəliş müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr də xarici siyasətdə əsas istiqamətlərdən idi. Azərbaycan 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv oldu. Avropaya inteqrasiya genişləndi.

Heydər Əliyevin dövründə Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi nailiyyətlər Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirildi və daha da zənginləşdirildi. Azərbaycan tarixinin yeni zirvəsinə yüksəldi, 44 günlük Vətən müharibəsi — İkinci Qarabağ müharibəsində Böyük Zəfər əldə edərək, torpaqlarını Ermənistanın işğalından qurtardı və ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Böyük Zəfər yolu (2003-2021)

Prezident İlham Əliyev qədim və zəngin Azərbaycan tarixində yeni era açmışdır. İlham Əliyev dövlət başçısı kimi siyasi kursunun əsas istiqamətlərini 31 oktyabr 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə əlaqədar andiçmə mərasimində ifadə etmiş, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri ilə birgə, onun ərazi bütövlüyünün bərpası üzərində xüsusi dayanaraq demişdir: "Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad olunmalıdır, bir milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qaytmalıdır, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır..." [8] Prezident İlham Əliyev bu vəzifəni uğurla həyata keçirdi və Vətən müharibəsi - İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın tarixi zəfəri bu dövrün demək olar ki, əsas leytmotivinə çevrildi. Prezident İlham Əliyev demişdir: "Biz bu müharibəyə hazırlaşırdıq və bunu gizlətmirdik. Mən dəfələrlə demişdim ki, o cümlədən hərbçilərlə görüşlərimdə, çoxsaylı görüşlərimdə, əgər düşmən torpaqlarımızdan öz xoşu ilə çıxmasa, məcbur edəcəyik onları, qovacağıq torpaqlarımızdan, güc amili öz rolunu oynayacaqdır..."[9]

Bu zəfərlə Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri otuz ilədək dövrdən sonra azad edilmiş, ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur. Müharibə nəticəsində imzalanmış 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatı ilə Ermənistan kapitulyasiya edilmişdir.

---

8 Əliyev İ. İnkişaf- məqsədimizdir. İkinci kkitab. Oktyabr 2003-fevral 2004. Bakı, 2009, s. 10.
9 https://azertag.az/xeber/1688523; (Giriş tarixi: 25.08.2021).

44 günlük müharibə mühüm beynəlxalq əhəmiyyətə də malik olmuşdur. “İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılmış qələbə böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu, təkcə Azərbaycanın öz doğma torpaqlarının işğalçılardan azad edilməsi məsələsi deyil. Bu, eyni zamanda, bütün dünyaya, bütün işğalçılara göstərir ki, onların sonu bax, belə ola bilər. İşğalçıların, qəsbkarların sonu belə olacaq”.[10]

Prezident İlham Əliyev tarixi zəfərlə birgə, post-müharibə dövrünün strategiyasını da müəyyən etməyə və sistemli şəkildə həyata keçirməyə başladı. Burada aşağıdakı istiqamətləri ayırmaq olar: 1) 10 noyabr 2020-ci il bəyanatının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi; 2) Böyük Zəfərdən yenidənqurma və Böyük Qayıdışa keçilməsi; 3) Ermənistandakı revanşist qüvvələrin yarada biləcəyi müharibə təhlükəsinin önlənməsi üçün ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi və strateji müttəfiqlik siyasətinin davam etdirilməsi (Şuşa bəyannaməsi və s.); 4) Azərbaycanın Böyük Zəfərlə əldə etdiyi qələbəsinin beynəlxalq aləmdə qəbul etdirilməsi.

Böyük Zəfər Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə həyata keçirdiyi uğurlu siyasi xəttin, sosial-iqtisadi və mədəni həyatın daha da inkişafı və xalqın dövlət başçısını seçkilər vasitəsilə daim dəstəkləməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. İlham Əliyev 2003 (76,8%), 2008 (88,7%), 2013-cü (84,5%) illərdəki növbəti və 2018-ci (86,02%) ildəki növbədənkənar prezident seçkilərində, yəni bütövlükdə dörd prezident seçkisində yüksək səs toplayaraq qalib gəlmiş, dövlətin və xalqın lideri kimi hakimiyyətini davam etdirmişdir. Prezident İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı kimi hakimiyyətə gəlsə də, onu ölkə həyatının və dünyada baş verən qlobal proseslərin çağırışları əsasında inkişaf etdirmiş, daim modernləşdirmiş və müasirləşdirmişdir.

Dövlət hakimiyyəti və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi diqqət mərkəzində olmuş, bu sahədə yeni addımlar atılmışdır. Hüquqi-siyasi islahatlar, o cümlədən Konstitusiya quruculuğu davam etdirilmişdir. 2009 və 2016-cı illərdə Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər üzrə ümumxalq referendumu keçirilməsi nəticəsində yeni müddəalar ilə zənginləşdirilmişdir. Siyasi sistemdə çoxpartiyalılıq möhkəmlənmiş, mühüm qanunvericilik sənədləri qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasında Siyasi partiyalar və qanunvericilik hakimiyyəti ilə əlaqələr şöbəsi yaradılmışdır. Təsadüfi

---

10 https://azertag.az/xeber/1643463; (Giriş tarixi: 25.08.2021).

deyil ki, Vətən müharibəsi dövründə 50 siyasi partiya bəyanatla çıxış edərək, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevi dəstəklədiklərini ifadə etmişdir.

Siyasi partiyalar ilə birgə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyəti geniş təşviq edilmiş və bu sahədə də uğurlar əldə olunmuşdur. Dövlət idarəsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər içərisində əhəmiyyətinə görə, inqilabi dəyişiklik kimi qiymətləndirilən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin – ASAN xidmətin təsis edilməsini (2012, iyul) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələri üzrə yaradılmış yeni, mütərəqqi modellər içərisində ASAN xidmət mərkəzləri xüsusi yer tutur və dünya miqyasında böyük maraq doğurur.

Prezident İlham Əliyev erasının mərkəzi məsələlərindən biri ölkənin dinamik iqtisadi inkişafının təmin edilməsi olmuşdur. Məhz bu dövrdə azad bazar iqtisadiyyatına keçid başa çatdırılmış, yeni tipli iqtisadi sistemin bərqərar edilməsinə nail olunmuşdur. Yanacaq-energetika sistemi ölkənin iqtisadi həyatında həlledici yerini qorumuş, dünya miqyasında neft-qaz sektorunda özünəməxsus yer tutmaqda davam etmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyində vacib rol oynayır.

Azərbaycanda neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə də ciddi addımlar atılmışdır. Azərbaycan beynəlxalq miqyasda etibarlı iqtisadi tərəfdaşa çevrilmiş, bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu üçün əlverişli imkan yaradılmışdır. Nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin inkişafı nəticəsində Azərbaycan dünyanın əsas nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Uğurlu vergi və gömrük siyasəti sahəsində büdcə gəlirlərinin artırılmasına və sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə nail olunmuşdur. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində də rolu artmış, dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr genişlənməkdə davam etmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində dövlət proqramlarının qəbul edilməsi və uğurla həyata keçirilməsi də dövrün ən mühüm layihələrindəndir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində həyata keçirilən layihələrin reallaşması, onların ölkə həyatına inteqrasiyasının təmin edilməsi ilə iqtisadi potensial daha da artacaqdır. Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycanda sosial dövlət formalaşması təmin edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, bir sıra sosial layihələr həyata keçirilmiş,

insanların sosial rifah halı yaxşılaşdırılmışdır. Qaçqın və məcburi köçkünlərə dair siyasət də uğurla yerinə yetirilmiş, Böyük Qayıdış hərəkatı reallığa çevrilmişdir.

Müasir cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri kimi təhsil və elm sahəsində də mühüm islahatlar tətbiq edilmiş, beynəlxalq əlaqələr genişləndirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti sahəsində də mühüm uğurlar qazanılmışdır. Bəzi ölkələrdə irçilik, islamofobiya və etnik eqoizmin gücləndiyi bir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Diaspora quruculuğu da davam etdirilmişdir.

Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin liderliyində tarixi zəfərin əldə edilməsində yeni ordu quruculuğu konsepsiyası əsasında formalaşdırılan Azərbaycan Silahlı Qüvvələri həlledici rola malik olmuşdur. Müharibəyə qədər həyata keçirilən xarici siyasət xətti də bir məqsədə, Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının azad edilməsi və dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi məqsədinə xidmət etmişdir.

Azərbaycanın 2016-cı ildə 120 ölkənin birgə qərarı ilə Qoşulmama Hərəkatının sədri seçilməsi onun dünya miqyasında əldə etdiyi beynəlxalq nüfuzun təsdiqi idi. Azərbaycan Hərəkatın 2019-cu ilin oktyabrında Bakıda keçirilən 18-ci Zirvə toplantısında sədrliyi qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 sentyabr 2020-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 75-ci Sessiyası çərçivəsində BMT-nin 75 illiyinə həsr edilmiş Yüksək Səviyyəli İclasda Hərəkat adından çıxış etmişdir.

2019-cu ilin sonlarında məlum olan koronavirusun tezliklə pandemiyaya çevrilməsi, bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət hakimiyyətini, xüsusilə səhiyyə sistemini ciddi sınağa çəkmişdir. Azərbaycan dövləti qısa bir zaman ərzində anti-pandemiya tədbirləri hazırlamış və həyata keçirməyə nail olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargah təşkil edilmiş, yeni müvafiq tibb müəssisələrinin yaradılması təmin edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2020-ci ilin mayında Qoşulmama Hərəkatının COVID-19-a qarşı onlayn formatda Zirvə toplantısı keçirilmişdir. Bu toplantıda həmin məsələ üzrə Hərəkatın adından BMT Baş Assambleyasının Xüsusi Sessiyasının keçirilməsinə dair yeni təşəbbüs irəli sürülmüşdür.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Azərbaycanın pandemiya ilə mübarizədəki rolunu nəzərə alaraq, onu nümunəvi ölkə adlandırmışdır.

Prezident İlham Əliyevin dövründə yaradılmış (2004) Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycanın sosial-mədəni həyatında önəmli yer tutur. Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycanın müasir həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinin azad edilməsilə Fondun fəaliyyətinin miqyası daha da genişlənmiş, bu ərazilərdəki tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası sahəsində unikal layihələr həyata keçirilmişdir. Fondun beynəlxalq aləmdəki layihələri də ona böyük nüfuz qazandırmışdır.

Nəticə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin aprelində süqutuna baxmayaraq, müstəqillik ideyası daima davam etmişdir. Sovet dövləti, həm ideoloji, həm də fiziki təqib və qəsdlərlə müstəqillik uğrunda mübarizəni məhv etməyə çalışmışdır. İlk dəfə Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərlik dövründə (1969-1982) müstəqillik uğrunda mübarizənin nəzəri-təcrübi əsasları sistemli şəkildə formalaşdırılmış, bu dövrdə inkişaf etdirilən mənəvi dəyərlər, sosial-iqtisadi və mədəni potensial onun bazasını təşkil etmişdir. Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktını elan etmişdir. Buna baxmayaraq, müstəqilliyin ilk dövrü (1991-1993) ciddi çətinlik və problemlərlə müşayiət olunmuşdur. Yalnız Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə gəlməsindən sonra həyata keçirilən tədbirlər onun geridönməzliyini təmin edə bilmişdir. Prezident İlham Əliyevin dövlət başçısı seçilməsi ilə dövlət hakimiyyətində siyasi varislik təmin edilmiş, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi xətti dönmədən davam etdirilmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi onun əsas qayəsi olmuşdur. Bunun nəticəsində 44 günlük müharibə dövründə Azərbaycan Ermənistan üzərində tarixi qələbə qazanmış, onu kapitulyasiya etməyə nail olmuşdur. Bu qələbə 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatda əks olunmuşdur. Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsi ilə bütövlükdə ölkə tarixi, o cümlədən müasir müstəqillik tarixində yeni səhifə açılmışdır.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu nəticəsində dövlət müstəqilliyi itirildi. Müstəqilliyi yalnız 1991-ci il oktyabrın 18-də bərpa etmək mümkün oldu. Həmin gün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edildi. O vaxtdan keçən otuz illik dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının keçdiyi inkişaf tarixini nəzərdən keçirmək, onun əsas mərhələlərini və bu mərhələlərin mahiyyətini müəyyən etmək zəruridir.

Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonrakı otuz illik tarixin mühüm istiqamətləri araşdırılacaqdır. Bu, eyni zamanda perspektiv inkişaf üçün nəticələr çıxarmağa da imkan verəcəkdir. Araşdırmada qarşıya qoyulan vəzifəyə nail olmaq üçün genetik, tarixi müqayisə və digər metodlardan istifadə ediləcəkdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin otuz illik yoluna tarixi baxış bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, onun Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki yerini aşkar etməyə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, dövlət müstəqilliyi, neft strategiyası, Qarabağ müharibəsi, Böyük Zəfər

Mənbə və ədəbiyyat:

Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı: XXI –Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 360 s.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası//

https://static.president.az/upload/Files/2018/03/09/5wf06ovlvb_Konstitusiya_AZE.pdf

Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003). 1-ci cild. Heydər Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 704 s.

Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016). 2-ci cild. İlham Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 716 s.

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2021, 752 s.

Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. İyun, 1993-may, 1994. Bakı: Azərnəşr, 1997, 612 s.

Əliyev İ. İnkişaf- məqsədimizdir. İkinci kkitab. Oktyabr 2003-fevral 2004. Bakı: Azərnəşr, 2009, 432 s.

Xalqa həsr olunan illər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda, 2003, 514 s.

https://azertag.az/xeber/1778087

https://azertag.az/xeber/1688523

https://azertag.az/xeber/1643463

BİRİNCİ KARABAĞ SAVAŞI SÜRECİNDE TÜRKİYE KAMUOYUNUN "KARABAĞ SORUNU"NA YAKLAŞIMI

RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ*

ÖZET

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tarihî Karabağ sorunu, 1988 yılında yeniden bir çatışma süreciyle gündeme gelmişti. Sovyetler Birliği döneminde Karabağ, Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk bölgeydi. 1987 yılından itibaren Ermeniler, Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlanması talebinde bulunmaya başlamışlardı. SSCB'nin ülke genelinde kontrolü sağlayamamasının etkisiyle başlayan talepler, giderek bölgedeki Türklere karşı saldırı ve protestolara dönüşmeye başlamıştı. 1988 yılı başında da Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Ermenistan'a bağlanma kararı aldığını açıklamıştı. SSCB de Azerbaycan da bu kararı tanımamışlardı. Ancak kararın iptal edilmemesi ve Ermenistan'ın Karabağ'a hâkim olmak için Türklere karşı saldırılarda bulunması, Dağlık Karabağ Savaşı'nı başlatmıştı. Savaş, 1994 yılındaki ateşkese kadar yaklaşık altı yıl çeşitli fasılalarla devam etmişti. Türkiye savaş boyunca Azerbaycan'ın haklılığını savunmakla birlikte Karabağ sorunu başlangıçta hükûmet ve kamuoyu tarafından tam olarak bilinmemekteydi. Sovyet yönetimi sırasında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri oldukça zayıflamıştı. Bölgeyle olan tarihî bağlar, soy birliği ve Ermenistan'ın politikaları savaş sırasında Türkiye kamuoyunda gündeme gelen ve tartışılan mevzular olmuştu. Bu çalışmada savaş sürecinde Türkiye kamuoyunun Karabağ sorununa yaklaşımı, Türkiye'nin tavrını etkileyen unsurlar ve Azerbaycan/Karabağ'daki hadiselere Türkiye'de verilen tepkiler ana hatlarıyla incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Karabağ Sorunu, Ermenistan, Ermeni Sorunu, Hocalı Katliamı

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ramazan.gullu@istanbul.edu.tr.

THE APPROACH OF THE TURKISH PUBLIC OPINION TO THE "KARABAKH PROBLEM" DURING THE FIRST KARABAKH WAR

ABSTRACT

The historical Karabakh problem between Azerbaijan and Armenia came to the fore again in 1988 with a conflict process. During the reign of Soviet Union, Karabakh was an autonomous region of the Azerbaijan Socialist Republic. Starting from 1987, Armenians began to demand that Karabakh be separated from Azerbaijan and be joined to Armenia. The demands that emerged due to the USSR's inability to maintain control throughout the country began to turn into attacks and protests against the Turks in the region. At the beginning of 1988, the Nagorno-Karabakh Soviet declared that it had decided to join Armenia. Neither the USSR nor Azerbaijan recognized this decision. The decision not to be revoked and Armenia's attacks against the Turks in order to dominate Karabakh started the Nagorno-Karabakh War. The war continued for about six years at various intervals until the ceasefire in 1994. Although Turkey defended the right of Azerbaijan throughout the war, the Karabakh issue was not fully known by the Turkish government and the Turkish public at the beginning. Because, during the Soviet rule, Turkey-Azerbaijan relations weakened considerably. Historical ties with the region, common ancestral roots and Armenia's Azerbaijan policies were the issues that came to the agenda and discussed in the Turkish public opinion during the war. In this study, the approach of the Turkish public opinion to the Karabakh problem during the war, the factors affecting Turkey's attitude, and the reactions given in Turkey to the events in Azerbaijan/Karabakh will be examined in general terms.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh Problem, Armenia, Armenian Question, Khojaly Massacre.

Giriş

1988 yılında Dağlık Karabağ sorununun yeniden ortaya çıkması, Sovyetler döneminde kısmen zayıflamış olan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin de yeniden canlanmasını sağlamıştı. Bu canlanma süreci, Sovyetler'in yıkılmasıyla birlikte Türkiye ve Azerbaycan arasında birçok hususta yakınlaşmayı beraberinde getirdiği gibi, unutulmuş olan tarihî yakınlıklar ve soy birliği konuları toplumlar arasında da yeniden canlı bir hale gelmişti. Sovyetler döneminde Azerbaycan'ın dışa kapalı konumu, Türkiye'nin de kendi içinde birçok problemle uğraşıyor olması, toplumsal olarak Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkileri zayıflatmıştı. İki ülke ve toplum arasındaki tarihî bağlar ve soy birliği, uzmanların ve entelektüellerin tartıştığı konular olarak kalmış, Türkiye toplumunda bu konular canlı bir şekilde yer almaktan uzaklaşmıştı. Azerbaycan'ın Ermenilerle Dağlık Karabağ'da 1988 yılında yeniden başlayan mücadelesi, Türkiye ile Azerbaycan arasında tekrar canlı hale gelen ve sonradan artarak devam eden yakınlaşmayı etkileyen unsurların başında gelmekteydi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Azerbaycan'ı Ermenistan karşısında siyaseten açıkça desteklediği gibi, Türkiye kamuoyu ve toplumu da Azerbaycan topraklarında uygulanan Ermeni saldırılarına karşı Azerbaycan'ın yanında yer almıştı. Türkiye'ye karşı Asala terörünün devam ettiği ve soykırım iddiaları dolayısıyla Ermenistan'a karşı Türkiye'de tepkili bir kamuoyunun var olduğu dönemde Dağlık Karabağ'da yaşanan hadiseler, Türkiye'nin hassasiyetini daha da artırmıştı. 25/26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da Ermenilerin Rus birliklerinin desteğiyle gerçekleştirdikleri katliam ve sonrasındaki saldırılar ise Türkiye genelinde Azerbaycan ile ilgili hassasiyeti daha da artırmıştı. Milliyetçi/muhafazakâr siyasiler ve sivil toplum örgütleri öncülüğünde başlayan ve genele yayılan tepkilerle, Türkiye'nin Karabağ'a doğrudan müdahalesi talep edilmişti. Azerbaycan Türklerinin maruz kaldıkları saldırılar, tarihî Türk-Ermeni çatışmasının devamı ve Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren bir problem olarak görülüyordu. Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali ve savaşın sonlanması sonrası da Türkiye kamuoyunun genel olarak soruna yaklaşımı değişmeden, benzer bir bakış açısıyla sürdürülmüştü. Bu çalışmada Birinci Karabağ Savaşı'nı başlatan olaylar sonrası Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Karabağ olaylarına etki eden temel gelişmeler ve bu gelişmelere Türkiye kamuoyunun yaklaşımı ele alınacaktır. Kamuoyunu takip etmek için de temelde o dönemde Türk basınında farklı görüşlerden ve etkin yayın organları olarak kabul edilen *Milliyet*, *Hürriyet*, *Sabah*, *Cumhuriyet* ve *Tercüman* gazeteleri kullanılacaktır.

Sumgayıt Olayları ve Türkiye'de Karabağ Sorununun Ele Alınışı

Ermeniler 1987 yılından itibaren Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebinde bulunmaya başlamışlardı. Ermeni siyasi yetkililer ve bilim dünyası Sovyetler Birliği yetkililerine karşı bu taleplerini dile getirdikleri bildiriler yayımlamaktaydılar. Ermenistan'ın talepleri ve bu taleplerin karşılanmasına yönelik faaliyetleri bölgede toplumsal gerginlikleri artırmaya başlamıştı. Ermeniler tarafından organize edilen çeşitli mitinglerde, Karabağ bölgesi Türkler tarafından işgal edilmiş yerleşimler olarak zikredilerek Ermenistan'la Karabağ'ın birleşmesi talepleri topluma yayılmaya çalışılmaktaydı. SSCB giderek bölgede kontrolü sağlayamaz hale gelmekteydi. Bu şartlar altında Karabağ bölgesindeki yerleşimlerden birçok Azerbaycan Türkü, Bakü ve Sumgayıt civarlarına göç etmeye başlamıştı[1]. Bu tarihlere kadar yaklaşık 230.000 Azerbaycan Türkünün göçmen durumuna düştüğü ifade edilmektedir[2].

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 20 Şubat 1988'de Ermenistan'la birleşme kararı almasıyla var olan gerginlikler iyice tırmanmış ve özellikle Türklerle Ermenilerin karışık yaşadıkları yerleşimlerde toplumsal gerginlikler görülmeye başlanmıştı. Bu gerginliklerin çatışmaya dönüştüğü yerlerin başında Sumgayıt gelmekteydi. Bakü yakınlarındaki Sumgayıt bir Türk şehri olmakla birlikte önemli sayılacak oranda Ermeni nüfusa da sahipti. 28 Şubat 1988 tarihinde Sumgayıt'ta, Karabağ coğrafyasındaki Azerbaycan Türklerinin yerlerinden göç etmek zorunda bırakılmalarını protesto etmek amacıyla gösteri yapılmış, bu sırada Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında çıkan olaylarda resmî açıklamalara göre toplam 26 Ermeni ile 6 Azerbaycan Türkü olmak üzere 32 kişi yaşamını yitirmişti[3].

Sumgayıt olayları Türkiye kamuoyuna birkaç gün sonra ve uluslararası haber ajanslarından aktarılan haberlerle duyurulmuştu. Ancak haberler gecikmeli olduğu gibi eksik de yayımlanıyordu. Hatta zaman zaman Ermenistan'ın propaganda tarzı haberleri de Türk gazetelerine yansıyordu[4]. Sovyet yetkililer olaylarla ilgili özel

---

1 Rehman Seferov, "Ermenistan'ın Karabağ'ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan'da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Yıl: 2007, Sayı: 18, s. 162.

2 Halima Kazımova, "XX. Yüzyılın 80'li Yıllarında Ermenilerin Dağlık Karabağ Bölgesinde Azerbaycanlılara Karşı Bölücülük Harekâtı Rusya Tarihçiliğinde", **AVRASYA – Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 11, Temmuz 2017, s. 27-28.

3 Özge Tuncerli, "Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları", **Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 132-144.

4 "Ermeni-Azeri Çatışmasında 17 Kişi Öldürülmüş – Arabulucu Komite Kuruldu", **Milliyet**, 3 Mart 1988, s. 4.

ekipler görevlendirerek inceleme yaptırmış ve 60 kişiyi tutuklamıştı[5]. Ermenistan tarafı Sumgayıt olaylarını bir mağduriyet tavrıyla ele alıyor, göçe maruz bırakılan Azerbaycan Türklerine destek amacıyla yapılan gösterileri Ermenilere yönelik saldırı amacına bağlıyordu. Bu nedenle ölen Ermenilerin sayısının oldukça fazla olduğunu ifade ediyor, Türk gazetelerinde de bu görüş ve iddialar benzer şekilde yer buluyordu. Ermenistan'ın batı kamuoyunu da harekete geçirerek olayları Ermenilere yönelik bir katliam ve soykırım teşebbüsü olarak göstermek istemesi ise Türkiye kamuoyunda da tepkiyle karşılanmıştı. Diğer taraftan Ermeniler Batı kamuoyunun da etkisiyle Sumgayıt olayları dolayısıyla bölgede mağdur oldukları propagandasında dünya genelinde etkili olmayı başarmışlardı. Batılı devletlerin ve kamuoyunun Ermeniler lehine tavırları ise Moskova yönetimini sonradan rahatsız etmiş, toplumsal olaylardaki serbestlik yerini daha sert politikalara bırakmıştı. Tüm bu nedenler bölgede sürekli gerginliği artıran gelişmeler haline gelecekti. SSCB, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'la birleşme kararını da "her iki cumhuriyet halkının menfaatlerine ters düştüğü" gerekçesiyle reddetmişti[6].

Ancak Rus idaresi gelişen olaylar karşısında Ermenistan yanlısı tavrına kısa zamanda geri dönecekti. Buna karşılık Türkiye kamuoyu, Sumgayıt olaylarıyla birlikte, Azerbaycan ve Ermenistan arasında eskiden beri devam eden ve yeniden çatışma sürecine girilen Dağlık Karabağ sorununu Türk-Ermeni sorununun bir parçası olarak görmeye başlamıştı. Sumgayıt olayları öncesinde Azerbaycan ile birlikte genel anlamda Kafkasya bölgesinde yaşanan olayları Sovyetler'in iç meselesi olarak görme eğiliminde olan basın, bundan böyle Azerbaycan yanlısı ve olayları etnik/dinî bir saldırının neticesi olarak görme eğilimine girmişti[7].

Sumgayıt olaylarıyla birlikte Dağlık Karabağ sorunu da Azerbaycan ve Ermenistan arasında yeniden, tarafların karşılıklı isteklerini dile getirmesi

---

5 "Sumgait'te 60 Kişi Tutuklandı", **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1988, s. 3.

6 Reha Yılmaz, "Ermenistan'ın Devlet Destekli Terörizmi ve Onunla Mücadele Yolları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, 2(1), s. 131.

7 Abdulhamit Avşar, "Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,** Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 237-238. Abdulhamit Avşar'ın doktora tezi, Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini, iki ülkenin kamuoyu oluşturma süreçleri üzerinden ele alan oldukça önemli bir çalışmadır. Avşar, Karabağ olaylarıyla birlikte Türkiye ve Azerbaycan'ın yakınlaşma sürecini "kamuoyunu yeniden inşa etme süreci" olarak tanımlamaktadır. İncelediğimiz dönem ve konu hakkında Türkiye kamuoyunun yaklaşımına dair temel hususlar da tezde ciddi bir şekilde ele alınmıştır.

sürecinden önceki yıllarda yaşanan çatışma sürecine dönmüştü. Aslında Türkiye kamuoyu bu çatışma süreciyle birlikte konuya daha hassas yaklaşmaya başlamıştı. Yıllardır süren siyasi mücadeleler Türkiye kamuoyunun pek takip ettiği konulardan değildi. Diğer taraftan terör örgütü Asala da Azerbaycan Türklerini tehdit ederek Ermenilerin saldırıya uğradığını iddia ediyor ve intikam için Asala'nın da saldırılar gerçekleştireceğini söylüyordu[8]. Türkiye'ye yönelik soykırım iddiaları ve yurt dışında Türk devleti yetkililerine saldırıyla gündemde olan Asala'nın tavrı da Türkiye kamuoyuna tesir eden unsurlardandı[9].

Bu açıdan Türkiye kamuoyu genel olarak Azerbaycan lehine ve Karabağ konusunda Ermenistan'ın saldırgan politikalarına yönelik yayınlarla Azerbaycan'a destek vermekteydi. Özellikle 1988-1994 yılları arasında Türkiye basınında Azerbaycan'la ilgili gelişmeler; Mikhail Gorbaçov'un "glasnost ve prestroyka" politikalarının değerlendirilmesi, bu politikaların Azerbaycan'a yansıması sonucu Azerbaycan iç siyaseti ve Karabağ'da yaşanan Ermeni saldırıları çerçevesinde bölgedeki Ermeni sorunu olmak üzere üç temel mevzu üzerinden ele alınmaktaydı[10]. Kamuoyu ağırlıklı olarak Karabağ konusunda Azerbaycan'ın haklılığını vurgulamakla birlikte, Sovyetler'in dağılış sürecine girmesinin bu problemleri ortaya çıkardığını vurgulayarak Sovyet sisteminin dağılışını endişeyle takip eden bir kesim de vardı. Bazı sol eğilimli yazarlarda, sosyalist cumhuriyetlerde yaşananların sosyalizmin bölgede çöküşüne neden olacağının görülmesinden kaynaklı endişeler kendini açıkça hissettirmekteydi. Bu kesim aslında, önceki dönemlerde kamuoyunun geneline hâkim olan bakış açısıyla, Karabağ olaylarını hâlâ Sovyetler'in bir iç meselesi olarak görmekteydi. Cumhuriyette İlhan Selçuk bu endişeleri açıkça dile getiren ve "sosyalist cumhuriyetlerde yaşananları" etnik ve dinî çatışma üzerinden değil de sosyalizmin akıbeti üzerinden değerlendiren yazarlardan biriydi[11]. Bununla birlikte Ermenistan'ın bölgede huzuru bozan faaliyetleri ve Karabağ'a yönelik askerî hamleleri, Sumgayıt olaylarından

8 "Asala'dan Azerilere Tehdit", **Cumhuriyet**, 24 Kasım 1988, s. 3.

9 Asala'nın saldırıları karşısında Türkiye'nin politikaları hakkında bk. Ercan Karakoç, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü**, İstanbul 2009, s. 425-451.

10 Aynurə Paşayeva, "1988-1994-cü İllər Türkiyə Mətbuatının Azərbaycanda Baş Verən Siyasi Hadisələrə Yanaşma Tərzı", **Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, Ocak 2019, s. 20-31.

11 İlhan Selçuk, "Kafkasya Masalı", **Cumhuriyet**, 10 Aralık 1988, s. 1, 15. Genel olarak Cumhuriyet gazetesinde bu görüşü destekleyen haberler de yer almaktaydı. Örneğin bk. İranlı yazar Amir Taheri ile röportaj; "...Herhangi bir cumhuriyet SSCB'den ayrılırsa tüm cumhuriyetler ayrılmak isteyecek...", **Cumhuriyet**, 29 Ocak 1990, s. 6.

sonraki süreçte de Cumhuriyet dâhil olmak üzere Türk basınının çoğu tarafından aktarılmakta ve eleştirilmekteydi[12]. Cumhuriyet gazetesi Karabağ ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri üzerine en çok haber yapan gazetelerden biriydi. Ayrıca hem Azerbaycan'dan hem de Ermenistan'dan çeşitli kişilerle yapılan röportajlar vs. ile farklı görüşler de yansıtılmaktaydı[13]. Gazetenin Karabağ ve Azerbaycan konularındaki politikasında ise kamuoyunun genelinden bir farklılık yoktu. Azerbaycan'ın haklılığı ve Ermenistan'ın saldırgan politikaları sürekli vurgulanmaktaydı. Ancak gazetenin o dönemde yayın yönetmeni olan Hasan Cemal'in liberal görüşleri, diğer konularla birlikte Ermeni sorunu ve Karabağ konularında da zaman zaman kendini hissettirmekteydi. Diğer yandan Hasan Cemal, Türkiye'nin iç politikalarına yönelik eleştirileriyle birlikte Gorbaçov sonrası Sovyetler'de yaşanan değişimi kabullenemeyen İlhan Selçuk'u kitabında sürekli "totaliter bir rejimin çöküşünü kabullenememekle" suçlar[14].

Aslında ideolojik bağlılıkla bu çöküşü doğru bulmayanlar yanında, Sovyetler'in çöküşünü kabullenememek veya Sovyet cumhuriyetlerindeki olayların, yeni bağımsız devletleri ortaya çıkaracağını düşünmemek Türkiye kamuoyunun birçok kesiminde görülen bir durumdu. Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen ilan ettiği 30 Ağustos 1991 tarihine kadar, Türkiye kamuoyunda Azerbaycan/Karabağ olaylarına da bakışta benzer yaklaşımlar görülmeye devam edecekti. Özellikle Hürriyet ve Cumhuriyet gazetelerinde bu bakışı yansıtan haber ve yorumları sıklıkla görmek mümkündür[15].

"Kanlı Yanvar Olayları" ve Türkiye'de Azerbaycan Tartışmaları

Türkiye kamuoyunun Azerbaycan'a ilgisini ciddi oranda artıran ve Türkiye'de hükûmetin de kamuoyunun da Azerbaycan'daki olayları SSCB'nin iç

12 "Erivan'da Gösteriler", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1989, s. 3; "Karabağ'a Vagon Dolusu Bomba", **Cumhuriyet**, 17 Aralık 1989, s. 15.

13 Örnek olarak şu haberlere bakılabilir: "Karabağ Gergin", **Cumhuriyet**, 4 Ekim 1989, s. 3; "Ermeni Eylemci Paruyr Hayrikyan'la Röportaj – Moskova Karabağ'ı Kullanıyor", **Cumhuriyet**, 24 Ekim 1989, s. 18.

14 Hasan Cemal 1981-1992 yılları arasında Cumhuriyet gazetesinde Genel Yayın Yönetmenliği yapmıştı. Görevi süresince gazetenin daha ulusalcı veya sosyalist olarak bilinen yazarları ile liberal görüşleri nedeniyle çoğu zaman karşı karşıya gelmişti. Bu dönemle ilgili hatıralarını kitap olarak da yayımladı. Hasan Cemal, **Cumhuriyet'i Çok Sevmiştim – Cumhuriyet Gazetesi'ndeki İç Savaşın Perde Arkası**, Doğan Kitap, İstanbul 2005.

15 Vurghun Hasanlı, "Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı (1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: XII, Ağustos/MMXVII, s. 54-71.

işleri olarak görme eğiliminden kurtulmalarını sağlayan hadise, Kızıl Ordu'nun 20 Ocak 1990'da Bakü'ye müdahalesi olmuştu. "Kanlı Yanvar Olayları" olarak bilinen hadisede, Bakü'de bir süredir devam eden gösteri ve protestolara müdahale gerekçesiyle Rus Kızıl Ordusu'nun Bakü'ye saldırısıyla 137 sivil katledilmiş, 744 kişi yaralanmış ve 400'ten fazla kişi gözaltına alınmıştı. "Kanlı Yanvar" olaylarıyla yaşanan katliam Türkiye kamuoyunun Azerbaycan'a destek ve ilgisini daha da artırmıştı. Özellikle milliyetçi siyasetçi, yazar ve düşünürlerin Azerbaycan Türkleri lehine söylemleri, toplumun geneline yayılmaktaydı. Türkiye basınında Azerbaycan'ı en net ve radikal şekilde destekleyen Tercüman gazetesi Azerbaycan'da yaşanan katliamı "Türklüğün matemi" olarak tanımlayarak gazeteyi siyah kâğıda matem renkleriyle yayımlamıştı[16]. Hürriyet gazetesi yaşananları bir "soykırım" olarak tanımlamaktaydı[17]. Başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde yapılan miting ve gösterilerle Azerbaycan'da yapılan saldırı ve katliam protesto edilmişti[18]. Mitingler ağırlıklı olarak Türk milliyetçisi siyasi parti Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) tarafından organize edilmiş, partinin lideri Alparslan Türkeş, 28 Ocak'ta yapılan İstanbul mitingine katılarak konuşma da yapmıştı. Türkeş, yaşanan olayları SSCB'nin iç meselesi olarak gören yöneticilerin "gaflet içinde" olduklarını söylemişti[19].

Türkeş'in "gaflet içinde" olmakla suçladığı yetkililerin başında Cumhurbaşkanı Turgut Özal gelmekteydi. Özal, Azerbaycan'daki olayları ısrarla SSCB'nin iç sorunu olarak değerlendirmekte ve Türkiye'yi uluslararası ilişkilerde zor duruma sokacağını düşünerek Azerbaycan yanlısı söylemlerden uzak durmaktaydı. Ancak Özal'ın "Kanlı Yanvar" olaylarının hemen öncesinde, Amerika'da yaptığı bir konuşmada kullandığı ifadeler hem Türkiye kamuoyunda hem de Azerbaycan'da büyük tepkiyle karşılanmıştı. Amerika ziyareti sırasında yaptığı konuşmada Azerbaycan'da yaşanan olayları ve bölgedeki çatışmaları yine SSCB'nin iç

---

16 "Türklüğün Matemi", **Tercüman**, 24 Ocak 1990, s. 1; "Süleyman Demirel: Türkiye Daha Vakur Olmalıydı", **Tercüman**, 25 Ocak 1990, s. 1.

17 "Azerbaycan'da Soykırım Var", **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1.

18 "5 Yerde Azerbaycan Mitingi", **Milliyet**, 27 Ocak 1990, s. 13.; "Bakû'ya Tekbirli Protesto", **Cumhuriyet**, 27 Ocak 1990, s. 1, 14.; "Kalpler, Azerbaycan İçin Çarpıyor", **Tercüman**, 27 Ocak 1990, s. 8.

19 "Azerbaycan Olaylarını Protesto", **Milliyet**, 29 Ocak 1990, s. 14.; "Kanımız, Canımız, Azerbaycanımız...", **Tercüman**, 29 Ocak 1990, s. 9. Sovyet ve Amerikan bayraklarının yakıldığı İstanbul mitinginde katılımcılarla polis arasında zaman zaman arbede de yaşanmıştı. "Ülkücü-Polis Kavgası", **Cumhuriyet**, 29 Ocak 1990, s. 1.

sorunu olarak değerlendiren Özal, Türkiye'nin bölgeye doğrudan ilgisinin olmadığını ifade etmiş ve "Biz büyük bir Türk İmparatorluğu peşinde değiliz" demişti. Karabağ ve civarındaki olayların tarihî Türk-Ermeni sorunuyla hiçbir ilgisinin de olmadığını savunan Özal, "bunlar çok farklı konulardır" diyerek SSCB'nin kendi iç sorunlarını çözeceğine inandıklarını belirtmişti. Özal'ın vurguladığı temel hususlar şunlardı[20]:

> "Her şeyden önce Azerbaycan bir Sovyet cumhuriyetidir. Aramızda çok kısa bir sınır vardır. Sovyet Ermenistanıyla sınırımız çok daha uzundur. Azerbaycan'la sınırımız doğrudan Azerbaycan'la değil, Azerbaycan'a bağlı Nahcıvan iledir. Bu sınırın uzunluğu sadece 6-7 kilometredir. Aslında Azerbaycanlılar, Anadolu'daki Türk halkından çok İran Azerilerine yakındırlar. Benzer diller konuşuruz, lehçelerimiz farklıdır. Bir başka fark daha vardır. Mezheplerimiz ayrıdır. Onlar Şii'dir, biz Sünni'yiz. Sovyetler Birliği'ndeki Türkçe konuşan ya da Müslüman gruplara karışmak istemeyiz. Sovyetler Birliği'nde sorunlarla karşılaşılmasını istemeyiz. Gorbaçov'un izlediği politikaların düzenli bir şekilde uygulanmasını arzu ederiz. Ancak, büyük değişimlerle birlikte bazı sorunlar olacaktır."

Özal aslında SSCB ile ilişkilere önem atfettiğini göstermek istemekte ve uluslararası ilişkilerdeki kontrollü tavra sahip olduklarını vurgulamaya çalışmaktaydı. 1980 askerî darbesi sonrası iç siyasette henüz sükûnu sağlayamamış, ASALA ve PKK gibi terör örgütlerinin saldırıyla askerî olarak kendini tehdit altında gören Türkiye'nin, dönemin süper güçlerinden sayılan SSCB ile doğrudan bir çatışma sürecini girebilmesi pek mümkün değildi. Bununla birlikte Özal'ın ifadeleri bu konjonktürel gerçekliği aşan bir ayrışma söylemi olarak değerlendirilmişti. Özal'ın sözlerine Türk basınından itirazlar geldiği gibi[21] Azerbaycan Türkleri de hayal kırıklıklarını ifade etmişlerdi. Azerbaycan Kültür Derneği bir açıklama yaparak Azerbaycan'da din faktörünün değil, milliyet faktörünün ön planda olduğunu belirtmiş, "Türkiye, Azerbaycan

---

20 "Özal, Hayrete Düşürdü", "Özal'ın Azeri Gafı - Onlar Şii Biz Sünni dedi ve tüm Azerileri bir kalemde sildi attı.", **Milliyet**, 19 Ocak 1990, s. 1, 14.

21 Taha Akyol, "Azer-Türk!", **Tercüman**, 20 Ocak 1990, s. 10; Güngör Mengi, "İki Hükümet", **Sabah**, 20 Ocak 1990, s. 3; Rüştü Şardağ, "Sayın Özal'a Danışman", **Milliyet**, 21 Ocak 1990, s. 13; Oktay Ekşi, "Bari Gücendirmesek...", **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1, 17; Hasan Pulur, "Sen de Türksen, men de Türkem!", **Milliyet**, 24 Ocak 1990, s. 3.

Türklüğü için her şeydir, Türkiye'nin onları unutmamasını, sahip çıkmasını ve manevî destek vermesini beklemektedirler" demişti[22]. Hem Başbakan Yıldırım Akbulut hem de Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Azerbaycan Türklerine yakın olduklarını ve yaşananlara tarafsız bakamayacaklarını vurgulayan açıklamalar yapmışlardı[23]. Buna rağmen Cumhurbaşkanına tepkiler yoğun bir şekilde sürmüştü. Muhalefet partileri de topluca Özal'a itiraz etmişlerdi. "Mezhepçi" söylemlerin sadece Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine zarar vermekle kalmayıp Türkiye içinde de problemlere neden olacağını vurgulayan liderlerden Bülent Ecevit, bu söylemin Azerbaycan'ı İran'ın kucağına itmek anlamına geldiğini belirtmiş ve Özal'ı "sorumsuz" davranmakla suçlamıştı[24]. Azerbaycan Halk Cephesi Lideri Ebulfez Elçibey de Hürriyet gazetesine yolladığı bir notla Turgut Özal'a cevap vermiş ve "Sayın Cumhurbaşkanı yanılıyor. Biz Şii de olsak önce Türküz. Bir Cumhurbaşkanı mezhep ayrımı yapmamalı" demişti[25].

Cumhurbaşkanı Özal ise sözlerinin yanlış anlaşıldığını ifade etmekle birlikte ısrarla olayların SSCB'nin iç işleri olduğunu ve Türkiye'nin bu konulara karışmasının mümkün olmadığını söylemeye devam etmişti. Özal'ın yeni açıklaması şöyleydi[26]:

> "Azerbaycan olaylarına üzülmemek elde değil. Hele aynı lisanı konuşan, aynı etnik gruba mensup olduğumuz insanlar bakımından. Sovyetler Birliği'nin iç işlerine bizim karışmamız mümkün değildir. Benim daha önce söylediğim sözler, maalesef yanlış anlaşıldı."

Özal'ın sözlerinin tartışıldığı sırada Kızıl Ordu'nun Bakü'de yaptığı katliam kamuoyunu daha da alevlendirmişti. Basında, genel olarak Türkiye'nin süreci iyi yönetemediği, SSCB'nin iç işlerine karışmadan da Azerbaycan Türklerinin hakları korunabilecekken bunun yapılamadığının vurgulandığı yazılar çıkıyordu. Muhalif siyasetçilerin de benzer eleştirileri devam ediyordu[27].

---

22 "Azeri Türklerinden Sert Tepki", **Milliyet**, 19 Ocak 1990, s. 14.

23 "Ankara'dan Özal'a Kazık", **Sabah**, 20 Ocak 1990, s. 15; "Azeri'ye Yakınız", **Milliyet**, 21 Ocak 1990, s. 14.

24 "Özal Özür Dilesin", **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s. 1, 17; "Azerbaycan Bakanlar Kurulu'nu Karıştırdı", **Hürriyet**, 20 Ocak 1990, s. 12; "Özal'a Tepki", **Tercüman**, 20 Ocak 1990, s. 8; "Cumhurbaşkanı Sussun Artık!..", **Tercüman**, 26 Ocak 1990, s. 9.

25 "Azeri Türkleri Özal'ı Protesto Etti", **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21.

26 "Özal: Azerilerle İlgili Sözlerim Yanlış Anlaşıldı", **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21; "Özal: Hata Ettim", **Sabah**, 21 Ocak 1990, s. 15.

27 Agâh Oktay Güner, "Azerbaycan ve Utancımız", **Tercüman**, 24 Ocak 1990, s. 8.

Basında Azerbaycan'a yönelik yazılarıyla dikkat çeken isimlerden birisi Mehmet Ali Birand'dı. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Birand, hükûmet ve bürokrasi ile birlikte basını da sert bir şekilde eleştirmekteydi. Yıllarca Azerbaycan'a karşı ilgisiz ve bilgisiz kalınmasını eleştiren Birand, son olaylarla birlikte oluşan kamuoyunu da samimiyetsiz bir "saman alevi" gibi bulmaktaydı. Birand'ın, önceki yıllarda yaşananlara yönelik Türkiye'deki ilgisizliği eleştirirken vurguladığı temel hususlar şöyleydi[28]:

> "Çok uzaklara gitmeyelim. 1987 yılında Ermeniler Karabağ için Azerbaycan Türklerinin üzerine yürürlerken hangimiz ilgilendi?
>
> Kim yürüyüş yaptı?
>
> 1988-89 döneminde, Ermeniler 200 bine yakın Azeri Türk'ünü evlerinden atarken neredeydik?
>
> Gelişmelerle ilgili olarak hangimiz (Hükûmetiyle, milletvekiliyle, dincisi, Turancısı ve basınıyla) Azerilere ne destek verdik?
>
> Daha da kötüsü var.
>
> Amerikan Senatosu geçen Temmuz ayında "Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi" yolunda bir tavsiye kararı alırken, Türkiye'den bir tek protesto sesi çıkmış mıydı?
>
> Hayır..."

Birand'ın yazısıyla aynı gün Milliyet'te Azerbaycan'a dair görüşlerini kaleme alan Emekli Büyükelçi Aydın Alacakaptan da hem hükûmetin hem de basının olayları ciddi şekilde takip etmediğinden yakınmaktaydı. Gelişmelerin çoğunun Moskova kaynaklı bilgiler üzerinden değerlendirildiğini belirten Alacakaptan, yıllardır bölgeyle doğrudan hiçbir bağlantı kurulmamış olmasının anlaşılmaz olduğunu vurguluyordu[29]. Birkaç gün sonra Bakü'ye giderek Azerbaycanlı yetkililerle de görüşen Mehmet Ali Birand ise Azerbaycan'da yaşanan katliamı ve halkın tepkisini Milliyet gazetesinde geniş haberlerle aktarmıştı. Halk Cephesi lideri olarak o sırada Ruslardan saklanmakta olan Ebulfez Elçibey de dâhil olmak üzere görüştüğü kişilerle röportajlarını yayınlayan Birand'a göre Azerbaycan demokratik yöntemlerle ve pasif direnişle Sovyetlere direnmeye devam

---

28 M. Ali Birand, "Dün Azerbaycan ile Hiç İlgilenmezdik, Bugünkü Halimizde Bakın...", **Milliyet**, 26 Ocak 1990, s. 11.

29 Aydın G. Alacakaptan, "İşin Acıklı Yanı, Hükümetimizin Azerbaycan'da Olan Bitenleri Birinci Elden İzleme Olanağı Bulunmadığı Azerbaycan Olayları", **Milliyet**, 26 Ocak 1990, s. 13.

edecekti. Elçibey de "Azerbaycan'ı Atatürk Türkiyesi gibi yapmak istediklerini" söylemişti[30].

Azerbaycan'ın Bağımsızlık İlanı ve Türkiye'nin Azerbaycan'ı Tanıması

1990 yılı Ocak ayında gerçekleşen "Kanlı Yanvar Olayları"nın Azerbaycan'a en önemli etkilerinden birisi, Azerbaycan kamuoyunun da artık Karabağ sorununun Moskova aracılığıyla çözülebileceğine olan inancını yitirmesi olmuştu[31]. Aynı zamanda Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması görüşü de giderek güç kazanmaya başlamıştı. 6 Şubat 1991 tarihinde Azerbaycan, Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov'un Kasım ayı içerisinde yayımladığı kararnameyi onaylayarak devletin ismindeki Sovyet ve Sosyalist kelimelerini çıkarmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti artık bu sıfatları kullanmayacağı gibi, 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bayrağı kullanılacak ve millî marşı da değişecekti[32].

Bağımsızlığa giden süreç içinde atılan adımlar olarak görülen bu gelişmeler SSCB'nin kendi içinde yaşadığı karışıklıklarla somut adımlara dönüşecekti. Ağustos ayında SSCB'de Gorbaçov'a karşı yapılan darbe girişiminin ardından Azerbaycan'da milliyetçi Halk Cephesi önderliğinde başlatılan olaylarla Azerbaycan'da komünist yönetim ve Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov'a karşı tepkiler dile getirilmişti. Neticede 30 Ağustos 1991 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmişti. Türkiye kamuoyu bu kararı olumlu karşılamıştı. SSCB'de yaşanan gelişmeler ve devletin eski gücünü sürdürememesi zaten Türkiye içinde SSCB'ye bakışı da etkilemişti. Hükûmetin de Azerbaycan ve Karabağ olaylarına yaklaşımında artık SSCB ile ilişkiler hususu en önemli madde olarak yer almamaktaydı. Özellikle Karabağ'da yaşanan Ermeni saldırıları dolayısıyla hassas olan kamuoyunda bağımsız Azerbaycan coşkuyla karşılanmıştı. Bağımsızlığın, Ermeni saldırılarına karşı Azerbaycan'ın daha güçlü karşılık vermesini sağlayacağına dair bir beklenti de söz konusuydu. Ayrıca Azerbaycan'ın bu gücü gösterebilmesini sağlamanın bir diğer yolunun da Türkiye'nin bir an önce bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanıması olduğu düşünülmekteydi. Gazetelerde bağımsızlığının hemen ardından Azerbaycan'ın tanınmasına yönelik talepler dile getirilirken özellikle milliyetçi sivil toplum

30 Mehmet Ali Birand'ın Azerbaycan izlenimleri; **Milliyet**, 2-3-4-5-6 Şubat 1990.

31 Abdulhamit Avşar, **agt.**, s. 256-257.

32 "Azerbaycan'ın Adı Değişti", **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1991, s. 10.

kuruluşları yayımladıkları bildirilerle "kardeş Azerbaycan'ın bağımsızlığının gecikmeden tanınmasını" talep etmekteydiler. Ancak hükûmetin gelişmelere "bekle-gör" politikasıyla yaklaştığı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak hususunda temkinli yaklaştığı ifade edilmekteydi[33].

Diğer taraftan Ermenistan da Azerbaycan'dan bir hafta önce SSCB'den bağımsızlığını ilan etmişti. Bu gelişmeleri takiben Azerbaycan sınırlarındaki Karabağ özerk yönetimi de 2 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan ettiğini açıklamıştı. Bu durum, bağımsızlık kararları sonrası Karabağ sorununun daha ciddi boyutlara ulaşacağının göstergesiydi. Nitekim Azerbaycan bu kararı tanımadığını ilan ederken Bakü'de halk büyük bir mitingle Karabağ yönetiminin kararını protesto etmişti. Halk, "Rus tanklarının" ve onlara güvenen Ermenilerin saldırılarının Türkler için büyük tehdit olduğunu vurgulayarak bölgede kontrol talep etmekteydi[34]. Türkiye basınına göre Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası iç politika ve siyasetin yönü oldukça belirsizdi. Siyasi gruplar arasında ayrışma giderek büyüyebilirdi[35]. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti de gelişmelerin endişe verici olduğunu belirtmişti. Kamuoyu ise bölgeden gelen haberler doğrultusunda Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türkleri hakkındaki endişelerini daha ciddi şekilde gündeme getirmekteydi. Azerbaycan'da da Türk milliyetçisi siyasetin yükselişte olduğu vurgulanan diğer bir husustu[36].

Karabağ'da meydana gelen bazı çatışmalar bölgede tansiyonun yükseleceğini gösterirken ve Azerbaycan iç siyasetindeki kargaşa devam ederken Azerbaycan Parlamentosu 18 Ekim'de daha önce alınan bağımsızlık kararını onaylamıştı. Azerbaycan Parlamentosunun oy birliğiyle aldığı kararla, 1920 yılında Sovyet işgaliyle ortadan kaldırılan "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" resmen

33 "Soydaşlık Boyutu Nedeniyle Bağımsızlık Kararında Bekle-Gör Tercihi Ağır Basıyor – Ankara, Azerbaycan'a Temkinli", **Cumhuriyet**, 1 Eylül 1991, s. 15.

34 "Azerbaycan Sokağa Döküldü", **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1991, s. 17.

35 Fatih M. Yılmaz, "Azerbaycan İç Politika Açmazında", **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1991, s. 8.

36 Cumhuriyet gazetesi muhabiri Fatih M. Yılmaz, bir haberinde Azerbaycan'da MÇP Lideri Alparslan Türkeş'e sevgi ve milliyetçiliğin yükselişini şöyle anlatıyordu: "…Milliyetçi Çalışma Partisi Lideri Alparslan Türkeş, Azerbaycan insanının gözünde prim yapıyor. Sokaktaki insanlar, Komsomolskaya Pravda gazetesinde çıkan bir yazıyı kanıt gösteriyor. Bu yazıya göre Türkeş "liberal" birisi. Halk Cephesi'nde de Türkeş'e bir eğilim olduğu göze çarpıyor. Bazı kitapçılar, Türk Dünyası Araştırma Vakfı'nın kitaplarını satıyor. Latin alfabesine geçmek şimdilik olanaksız görülüyor...", Fatih M. Yılmaz, "Bakü'de Karabağ Sıkıntısı", **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1991, s. 10.

yeniden ilan edilmekteydi. Devletin SSCB'ye bağlanması, Kızılordu tarafından gerçekleştirilmiş bir işgal olarak tanımlanmakta ve bu tarihten itibaren imzalanan bütün antlaşmaların geçersiz olduğu ifade edilmekteydi[37]. Ayrıca Azerbaycan Parlamentosu, "bağımsızlık kararının tanınması için ilk müracaatın, dünyadaki bağımsız en büyük Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılması" yönünde karar almıştı[38]. Azerbaycan hükûmeti Ankara'ya resmî bir mektup göndererek parlamentonun kararını bildirmiş ve tanınma çağrısında bulunmuştu. Karabağ'dan gelmeye devam eden çatışma haberleri de Türkiye'deki, Azerbaycan'a yönelik tanınma ve destek beklentilerini artırmaya devam ediyordu[39]. Ancak Türkiye Hükûmeti'nin Azerbaycan'ı tanımak konusunda hızlı hareket etmek yanlısı olmadığı da basında yer alan haberler arasındaydı[40]. Tarihçi Fahir Armaoğlu, Tercüman gazetesindeki bir yazısında Azerbaycan'ın Türkiye tarafından bir an önce tanınması gerekliliğine vurgu yaparken "Azerbaycanlıların büyük umutlarla gözlerini Türkiye'ye çevirmiş olduklarını" belirtmekteydi. Türkiye'nin çekimser tavrının Sovyetler Birliği ile ilişkilerden kaynaklandığını ancak Sovyetler'in çökmekte olduğunun görülmesi gerektiğini ifade eden Armaoğlu, Turgut Özal'ın Azerbaycanlıların Şiiliğini vurgulayan sözleri için de "talihsiz bir açıklama" ifadesini kullanmıştı[41].

Türkiye 9 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdığını bir Bakanlar Kurulu kararıyla dünyaya duyurmuştu. Böylece Türkiye, Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmuştu. Tanınma, Türkiye kamuoyunda son derece olumlu karşılandığı gibi, Azerbaycan'da da aynı şekilde sevinçle karşılanmıştı[42]. Türkiye, 14 Ocak 1992 tarihinde Bakü'de büyükelçiliğini açmış ve böylece Bakü'de büyükelçilik açan ilk ülke Türkiye olmuştu. Sovyetler Birliği henüz dağılmamışken Azerbaycan'ı tanıyarak önceki politikalarının aksine uluslararası ilişkilerde bir risk almış olan Türkiye ile Azerbaycan'ın diplomatik ilişkileri buna rağmen hızlı bir şekilde ilerlememişti. Bu durumun temel nedenleri olarak Türkiye'nin sürdürdüğü denge politikası ile Azerbaycan'ın o dönemki devlet başkanı Ayaz Muttalibov'un Rusya yanlısı olması gösterilmektedir[43].

---

37 "Bağımsızlık Onaylandı", **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1991, s. 11.

38 "Türkiye Artık Bizi Tanımalı", **Tercüman**, 3 Kasım 1991, s. 10.

39 "Azeri-Ermeni Çatışması", **Cumhuriyet**, 30 Ekim 1991, s. 9.

40 "Azerbaycan İçin Pek Acele Etmeyin", **Sabah**, 5 Kasım 1991, s. 20.

41 Fahir Armaoğlu, "Azerbaycan'ı Tanımak", **Tercüman**, 6 Kasım 1991, s. 6.

42 "Azerbaycan'ı Tanıdık", **Tercüman**, 10 Kasım 1991, s. 10.

43 Abdulhamit Avşar, **agt.**, s. 300.

Karabağ Sorununun Büyümesi ve Hocalı Katliamı

Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen ilan sürecinden itibaren Karabağ bölgesindeki Ermeni saldırıları oldukça artmıştı. Rusya'nın bölgedeki askerî varlığı ve Ermenistan yanlısı tutumu Azerbaycan'ı endişelendiren en önemli husustu. Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan Parlamentosu, Karabağ'ın özerk statüsünü feshettiğini belirten bir karar aldı. Böylece Karabağ özerk statüden ayrılarak tamamen Azerbaycan'ın kendi toprağı haline getirilmekteydi. Bu karar başta Sovyetler Birliği ve Ermenistan olmak üzere bölge ülkelerinde tepkiyle karşılandığı gibi Türkiye de Azerbaycan'a "bölgede durumu daha da tırmandıracak hareketlerden kaçınılması" uyarısında bulunmuştu[44]. Türk basınında da Azerbaycan'ın kararını yanlış bulduklarını ima eden bir kesim bulunmaktaydı[45].

Bu ortamda sorun daha da şiddetlenerek ilerlemekteydi. 1992 yılı Karabağ'da en şiddetli saldırı ve çatışmaların yaşandığı yıl olmuştu. Ermenistan'ın, Rusya'nın da desteğini alarak bölgede saldırgan politikalarını artırması, Batı kamuoyunun yaşananları – Türk-Ermeni sorununun önceki sürecinde olduğu gibi – bir Müslüman-Hristiyan çatışması şeklinde değerlendirmesi, Azerbaycan'ı hem siyasi hem askerî olarak zor durumda bırakmıştı. Türkiye, devlet olarak Azerbaycan'ı desteklemeyi sürdürdüğü gibi kamuoyu da Azerbaycan'a yönelik hassasiyetlerini dile getirmeye devam etmekteydi. 1992 yılı, kamuoyunda Azerbaycan ve Karabağ sorununun gündemde olduğu en önemli zaman dilimlerinden biriydi[46].

Türkiye, dünya kamuoyuna yaptığı açıklamalarla Azerbaycan hakkındaki endişelerini dile getirmekte ve bölgedeki güçlerin Ermenistan yanlısı tutumlarının sorunu büyüttüğünü belirtmekteydi[47]. Ermenistan ise yaşananlardan Azerbaycan

---

44 "Demirel'den Bakü'ye Uyarı", **Cumhuriyet**, 28 Kasım 1991, s. 11.

45 Cumhuriyet gazetesi açıkça Azerbaycan'ı eleştiren bir tavra sahipti. "Cumhuriyet parlamentosu, nüfusunun çoğu Ermenilerden oluşan özerk bölgenin yönetimini kendisine bağladı. – Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ı Yuttu", **Cumhuriyet**, 28 Kasım 1991, s. 11.

46 Karabağ olaylarının 1992 yılında Türk ve dünya kamuoyunda gündeme gelişi hakkında bir bibliyografya çalışması için bk. **İç ve Dış Basında Karabağ Olayları – Bibliyografya – I, (Makale, Yorum ve Haberler) 1 Ocak – 30 Nisan 1992**, Ankara 1992, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1992; **İç ve Dış Basında Karabağ Olayları – Bibliyografya – II, (Makale, Yorum ve Haberler) 1 Mayıs – 30 Haziran 1992**, Ankara 1992, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayını.

47 "Ankara'da, Azerbaycan İçin Endişe", **Cumhuriyet**, 27 Şubat 1992, s. 10.

yönetimini sorumlu tutuyor ve Türkiye'nin Bakü üzerindeki etkisini kullanarak Azerbaycan'ı engellemesini istiyordu[48].

Buna rağmen Ermenistan, Karabağ'da başlattığı saldırıları da sürdürüyordu. 25 Şubat'ı 26 Şubat'a bağlayan gece, Rus 366. motorize gücü ile Ermeni silahlı birlikleri Hocalı'ya saldırmışlardı. Saldırıda 83 çocuk, 106 kadın ve 70'den fazlası yaşlı olmak üzere toplam 613 kişi öldürülmüştü. Bunun dışında ciddi sayıda kayıp ve rehin olduğu da ifade edilmekteydi. Hocalı'da yaşanan katliamla ilgili ilk haberler olayların hemen ertesinde duyulmaya başlansa da Türkiye gazetelerinde yaşananların vahameti ancak birkaç gün sonra ve yine uluslararası haber ajanslarından aktarılan haberlerle duyurulabilmişti. Başlangıçta kamuoyu, Karabağ'da devam eden bir çatışmadan haberdar olmakla birlikte gelişmelerin detaylarını bilmemekteydi. Hocalı'da yaşananlarla ilgili gelen ilk haberler, Karabağ'da binden fazla Azerbaycan Türkü'nün katledildiği, Hocalı'da Sovyet askerî birliklerinin desteğiyle bir katliam yaşandığı şeklindeydi[49].

Katliamın boyutlarının anlaşılması Türkiye kamuoyunda infiale neden olmuştu. Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlılarla ülkücü/milliyetçi gruplar protesto ve mitingler düzenleyerek Türkiye'nin Karabağ davasına daha sert bir şekilde sahip çıkması gerektiğini ifade etmişlerdi[50]. Olaylar üniversitelere de yansımış, Karabağ konusunda tarafsız kalınmasını savunan sol gruplarla Karabağ'ı millî bir dava olarak gören ülkücü öğrenciler arasında kavgalar yaşanmıştı[51]. Kimi bürokrat ve devlet yetkililerine göre de Türkiye, Karabağ konusunda "kâğıt diplomasisinden vazgeçerek" askerî birliklerini sınıra yığmalı, saldırgan Ermenistan'ı durdurmak amacıyla kendisine düşen ne ise onu yapmalıydı[52].

Türkiye'de konu tartışılmaya devam ederken Ermenistan saldırılarını durdurmadığı gibi Şuşa'yı da kuşatmıştı[53]. Başbakan Süleyman Demirel, "yaşananlar karşısında tarafsız kalmayız" şeklinde açıklama yaparken, Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan'ın yanında olduklarını ama bunu diplomatik faaliyetlerden

---

48 "Erivan'dan Ankara'ya Karabağ Çağrısı", **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1992, s. 10.

49 "Karabağ Kan Gölü, Bakü'de Yas" – "Hocalı'da Vahşet – Gözü Oyulmuş Cesetler", **Cumhuriyet**, 2 Mart 1992, s. 19.

50 "Karabağ Katliamına Çifte Gösteri", **Cumhuriyet**, 2 Mart 1992, s. 5.

51 "Üniversitede Karabağ Kavgası", **Cumhuriyet**, 3 Mart 1992, s. 1, 19.

52 A. Coşkun Kırca, "Ermenistan Karşısında Gaflete Son", **Cumhuriyet**, 3 Mart 1992, s. 14.

53 "Ermeniler Son Azeri Kentine Saldırdı", **Sabah**, 29 Şubat 1992, s. 8; "Son Azeri Direniş Noktası Şuşa Kuşatıldı", **Cumhuriyet**, 4 Mart 1992, s. 11.

vazgeçmeden sürdüreceklerini belirtmekteydi[54]. Daha önce Azerbaycan Türkleri ile ilgili mezhep açıklaması dolayısıyla tepki alan Cumhurbaşkanı Turgut Özal da son gelişmelerle ilgili olarak "Ermenileri biraz korkutmak lazım" şeklinde bir açıklama yapmıştı. Cumhurbaşkanına göre Ermenistan'a ambargo uygulanmasından uluslararası baskıya kadar birçok yol denenmeliydi[55]. Ayrıca Türkiye, Sarıkamış'ta "Kış-92 Tatbikatı"nı gerçekleştirmekteydi. Hocalı katliamı günlerine denk gelen ve Sarıkamış gibi Karabağ'a yakın bir alanda yapılan tatbikatın son gününe Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Süleyman Demirel, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş ve Millî Savunma Bakanı Nevzat Atay birlikte katılmışlardı. Basın, tatbikatı ve resmî erkânın topluca orada bulunmasını Ermenistan'a mesaj olarak yorumlamış ve coşkuyla karşılamıştı. Gazete manşetleri büyük oranda tatbikata ayrılmıştı[56].

Kamuoyunda, Karabağ'daki olaylar sürerse Türkiye'nin bunun dışında kalamayacağı konusunda görüş birliği vardı. Sabah'tan Cengiz Çandar'a göre Karabağ'daki olaylar bölgesel bir savaşa doğru gitmekteydi ve Türkiye'nin bu gelişmelerin dışında kalma olasılığı yoktu. Ancak Cengiz Çandar, Türkiye'nin ne Karabağ konusunda ne de genel olarak yeni Türk devletleri konusunda bir oyun planına sahip olmadığı görüşündeydi[57]. Ertesi günkü yazısında da Ebulfez Elçibey'in Rus İmparatorluğu'nun Azerbaycan'ın bağımsızlığını engellemek için Ermenileri öne sürdüğünü belirten görüşünü zikreden Çandar, çatışmaların kısa sürede sonlanacağını düşünmediğini ve her kesimin sertleştiğini vurgularken Türkiye'nin politikasız hareket ettiğini tekrarlıyordu[58]. Ayrıca Elçibey'in, Çandar'ın zikrettiği görüşü Türkiye'de birçok kişi tarafından da savunulan bir görüştü. Savaşın genişleyeceği ve Türkiye'nin de bu gelişmenin dışında kalamayarak savaşa dâhil olma riskinin olduğu görüşü de birçok gazeteci/yazar tarafından paylaşılmaktaydı. Hatta Dışişleri bürokrasisi içerisinde de bu görüşü paylaşanlar bulunduğu ifade edilmekteydi[59].

Milliyet'ten Hasan Pulur ise Türkiye'nin Karabağ konusunda tarafsız olmasını savunan kesimleri eleştirmekte, "şu kanlı çatışmada Azerbaycan'la, Ermenistan'a

---

54 "(Dışişleri Bakanı) Çetin: Karabağ'da Temkinli Olmamız Şart", **Cumhuriyet**, 5 Mart 1992, s. 10.

55 "Özal: Ermenileri Korkutmak Lazım", **Cumhuriyet**, 6 Mart 1992, s. 11.

56 "Anlamlı Mesaj", **Milliyet**, 29 Şubat 1992, s. 1.

57 Cengiz Çandar, "Orta Asya Yolunda Ermenistan Vizesi", **Sabah**, 29 Şubat 1992, s. 12.

58 Cengiz Çandar, "Türkiye'ye Yeni Sorun: Karabağ", **Sabah**, 1 Mart 1992, s. 12.

59 Mehmet Ali Birand, "Türkiye Bu Savaşa Sürüklenebilir", **Sabah**, 3 Mart 1992, s. 10.

aynı gözlükle bakamayız. Biri benim soydaşım, "ben Türk'üm" diyor, öbürünün ise, ne dediği, ne yaptığı malum" demekteydi. Pulur'a göre Batı da olaya Haçlı mantığıyla yaklaşmakta, Türkiye'de Batı'nın etkisinde kalan kesimler de aynı mantığı tekrarlamaktaydılar[60]. Aynı gazetenin aynı günkü sayısında Altan Öymen de Batılılar ısrarla Ermenileri masum göstermeye çalışırken Ermenilerin yaptıkları katliamlarla kimin suçlu olduğunu gösterdiklerini ifade ediyordu. Öymen de Karabağ'da yaşananların tarihî Türk-Ermeni sorunu ve soykırım iddialarının bir devamı olduğunu düşünüyordu. Dünya, gözünün önünde Azerbaycan Türklerinin katledilmesini görmezden gelmekteydi[61].

Kamuoyunda gelişmeler tartışılırken Karabağ'ın düştüğüne dair haberler de gazetelere yansımaya başlamıştı. Ermenistan, Karabağ'ın özerkliğinin tanınması talebinde bulunurken Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin basına, "Dağlık Karabağ bölgesinin fiilen Ermenilerin eline geçtiğini" açıklamıştı[62]. Ermeniler Karabağ'ın merkeziyle birlikte birçok bölgeyi ele geçirmeyi başarmışlardı. Bundan sonra, ateşkese kadar devam edecek çatışmalar Ermenilerin hâkimiyet alanlarını daha da genişletme çabası veya Azerbaycan'ın bazı bölgeleri kurtarma mücadelesi olacaktı. Gazetelerde, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlarının fotoğrafları yayımlanıyor, Batı'nın da Ermeni vahşetini gördüğüne dair yayınlar yapılıyordu. Hükûmet de –daha önceleri yapılan birçok benzer açıklama, benzeri bir beyânla– Azerbaycan Türklerine yapılanlara sessiz kalmayacağını açıklamıştı. Fakat Ermeni saldırıları devam etmekteydi[63]. Kamuoyunda hem Cumhurbaşkanının hem de hükûmetin söylemleriyle eylemlerinin uyumsuzluğuna dair yoğun eleştiriler de yer almaktaydı. Örneğin Sabah'ta Bekir Coşkun, Cumhurbaşkanı Demirel'i milliyetçilik söylemleri üzerinden eleştiriyordu. Demirel'i sürekli milliyetçi vurgularla gündemde olmak ancak en temel millî bir konuda politika üretememekle suçlayan Coşkun, Azerbaycan karşısında "Büyük Ermenistan" hayali gören Ermenistan'a yönelik ciddi bir politika üretilemediğini ifade ediyordu[64].

Bu tartışmalar içinde Türkiye'de hem bürokraside hem de kamuoyunda hâlen bazı kafa karışıklıklarının varlığı da dikkat çekmekteydi. Milliyetçi

---

60 Hasan Pulur, "Haçlı Ordusu Gibi", **Milliyet**, 2 Mart 1992, s. 3.

61 Altan Öymen, "Katliam mı? İşte Orada", **Milliyet**, 2 Mart 1992, s. 1.

62 "Hikmet Çetin: Karabağ Düştü", **Sabah**, 3 Mart 1992, s. 15.

63 "Batı'dan Ermenilere Tepki", **Sabah**, 4 Mart 1992, s. 8.

64 Bekir Coşkun, "Bu Nasıl Milliyetçilik", **Sabah**, 5 Mart 1992, s. 11.

kamuoyu Azerbaycanlılardan çoğunlukla "Azerbaycan Türkleri" şeklinde bahsederken, diğer gazeteler ve bürokratlar "Azeri" ismini kullanıyorlardı. Hatta bölge Türklerinden bahsedilirken Dışişleri Bakanlığının bazı açıklamalarında dahi anlamı belirsiz bir "Türkî" sıfatı kullanılmaktaydı. Bölge Türklüğünün kimliği hakkında dahi var olan bilgi eksikliği, bölgeyle ilgili gelişmelerin yorumlanmasında da sorunların ana nedeniydi.

Türkiye kamuoyundaki farklı görüşler, bölgeyle ilgili birtakım bilgi eksiklikleri ile liberal ve sol basının meseleyi ele alış tarzlarına rağmen, Hocalı katliamı sonrası Türkiye'de Karabağ olayları ve Azerbaycan'a yönelik ilginin daha ciddi boyutlara ulaştığı bir gerçekti. Hatta – özellikle milliyetçi/muhafazakâr – basında, Türkiye'nin bölgeye müdahalesi daha sık dile getirilmeye başlanmıştı. Ermenistan'a yönelik söylemler sertleşmiş, Ermenistan için kullanılan "ikinci İsrail" tanımlaması kamuoyunda sıklıkla tekrarlanmaya başlamıştı[65]. Toplum ve bürokrasi, Karabağ olaylarına artık sadece bölgedeki bir hâkimiyet mücadelesi olarak bakmıyor, yaşananları Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini de hedef alan, Türk-Ermeni sorununun güncele yansımış bir hâli olarak görüyordu. Bu durumun günümüze kadar da – özellikle milliyetçi siyasi gruplar ve sivil toplum örgütlerinin katkılarıyla – benzer şekilde geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hocalı'da yaşananlara Türkiye toplumunun bakışına dair güncel bir çalışmanın sonuçları da bu durumu doğrulamaktadır. Toplum genel olarak Hocalı'da yaşananların neden/sonuç ilişkisine dair siyasi sürece hâkim olmasa da orada yaşananlar ve katliamın boyutları hakkında bilgi sahibi olunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sorunun Türkiye'den bağımsız olmadığı düşünülmekte, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini artırması ve Azerbaycan'ın Karabağ konusundaki haklılığının savunulmaya devam edilmesi hakkında geniş bir hassasiyetin var olduğu görülmektedir[66].

Hocalı Katliamı Sonrası Ermeni Saldırıları ve Karabağ Sorunu

Ermeniler, 1992 yılı Mayıs ayında bu defa Nahcıvan'a saldırmışlardı. O sırada Nahcıvan Cumhurbaşkanı olan Haydar Aliyev de Türkiye'den yardım istemişti.

---

65 Hasan Turgut, "Soğuk Savaş Sonrasında Türk Basınının Dış Politika Anlayışındaki Değişim (1991-1993)", **Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 189-193.

66 Esma Özdaşlı, "Hocalı Soykırımı ile İlgili Türk Kamuoyunun Görüşleri Üzerine Bir Araştırma", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 2, Temmuz 2020, s. 457-472.

Bu yardım talebi üzerine Türkiye daha "müteyakkız" hale gelmişti[67]. Nahcıvan saldırısı sonrası, Türkiye kamuoyu Türkiye'nin bölgeye müdahalesi konusunu yeniden gündeme getirmişti. Türkiye'nin müdahale gibi sert bir hamleden kaçınmasının, bölgede inisiyatifi Rusya ve İran'a bıraktığı düşünülmekteydi. Hükûmet politikaları "pasif" olmakla eleştirilirken bu pasif politikaların Türkiye'yi sorunun dışında tutmadığı aksine daha tehlikeli şekilde sorunun içine çektiği ifade edilmekteydi. Cumhuriyet gazetesi yazarları arasında dahi böyle düşünenler vardı. Ergun Balcı, Türkiye'nin çekingen tavrının "Ermeniler, Batı'nın dostudur. Bunlarla ilişkilerimiz gerginleşirse tüm Hristiyan dünyasını karşımıza alırız" düşüncesinden kaynaklandığını ifade etmekteydi. Ayrıca Karabağ olayları sırasında Nahcıvan'ın güvenliğine dair kesin bir uyarıda bulunulmaması olayların bu şekilde yayılmasına neden olmuştu[68]. Uğur Mumcu'ya göre de Nahcıvan ve Karabağ'da yaşananlardan Türkiye uzak durarak kendine de sorunun çözümüne de katkı sağlayamazdı. Zira olaylar aslında doğrudan Türkiye ile ilgiliydi[69].

Ermenilerin saldırılarını artırmalarının yanında Ebulfez Elçibey'in bu tarihlerde Azerbaycan'da Devlet Başkanı olması Türkiye'deki Azerbaycan'a ilgiyi artıran önemli bir husustu. Türkiye'ye yakınlığı ve milliyetçi kişiliğiyle Elçibey, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından önemli ve olumlu bir değişimin aktörüydü[70]. Bu etkilerle Türkiye kamuoyundaki tepkiler TBMM'de de benzer şekilde görülmekte ve muhalefet partileri sürekli hükûmeti Karabağ konusunda daha aktif davranmaya çağırmaktaydı. Ancak Türkiye soruna doğrudan müdahil olamadığı gibi Ermenistan da saldırılarını durdurmamaktaydı. Karabağ'ın merkezini ele geçirdikten sonra Ermenistan 1992 yılı sonlarından itibaren civar yerleşimlere de saldırmaya başlamıştı. Ermenistan'ın sonlanmayan saldırıları, her yeni bölgeye bir saldırı olduğunda Türkiye'de benzer tepkilerin – şiddetini artırarak – ortaya konmasına neden olmaktaydı. 1993 yılı başlarında Kelbecer'e yapılan saldırı da aynı şekilde gündeme gelmişti. Nisan ayında Kelbecer'in işgal edilmesinin ardından 1993 yılı yaz ayları boyunca Ağdam, Fuzuli, Cebrail, Gubadlı ve Zengilan bölgeleri işgal edildi. Kamuoyu, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı net ve sert tavır almamasının Ermenistan'ı cesaretlendirdiği görüşündeydi.

67 "Ankara Nahcıvan İçin Tetikte", **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1992, s. 1.

68 Ergun Balcı, "Nahcıvan, Karabağ ve Türkiye'nin Politikası", **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1992, s. 9.

69 Uğur Mumcu, "Nahcıvan Sorunu", **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1992, s. 1, 17.

70 Okan Yeşilot, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2021)", **KARABAĞ – Dünü, Bugünü, Yarını**, (Editörler: Okan Yeşilot – Bihter Gürışık Köksal), İstanbul 2021, s. 167.

Mecliste hükûmete yönelik eleştirilerle birlikte gazetelerde de Ermenistan'ın Türkiye'nin bölgeye müdahale etmeyeceğinden emin olduğu için saldırıları artırdığı yazılmaktaydı[71].

Azerbaycan'da yaşanan iktidar değişikliği ve Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanı olmasıyla 1993 yılı sonlarında askerî güçlerini düzenleyen Azerbaycan karşı atağa geçerek kısmî başarılarla bazı yerleri işgalden kurtarmıştı. Ancak Rus birliklerince desteklenen Ermeni ordusu karşısında çok fazla ilerleyememişti. İki yılı fiilî olmak üzere altı yıldır devam eden savaş durumu her iki taraf için de zorlayıcı hale gelmişti. Bunun etkisiyle 1994 yılı başlarında iki taraf arasında savaşı sonlandırmak için görüşmeler başlamıştı. Neticede Rusya'nın aracılığıyla 5 Mayıs 1994 tarihinde operasyonların karşılıklı durdurulması konusunda anlaşılmıştı. 12 Mayıs 1994'te imzalanan "Bişkek Protokolü" ile de ateşkes resmiyet kazanmıştı. Taraflar bundan sonra sorunu siyasi yollarla çözmeyi taahhüt ediyorlardı. Bu şartlarda Azerbaycan'ın yaklaşık beşte biri Ermeni işgalinde kalmış oluyordu. İşgal 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'yla Azerbaycan'ın topraklarının büyük çoğunluğunu kurtarmasına kadar devam etmişti[72].

Savaşın Sonlanması Sonrası Türkiye Kamuoyunda Karabağ Sorunu

Türkiye'de hem hükûmetler hem de kamuoyunun geneli işgal döneminde de Karabağ'a yönelik hassasiyetini sürdürmüş, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarının kurtarılması hususunda desteğinden vazgeçmemişti. Gazetelerde Karabağ ve Azerbaycan hakkında çıkan yazılar, yazı dizileri ve röportajlarla konu hep canlı kalmıştı. Bu hususlarda yazılı basında birçok örnek mevcuttur. Ancak konunun hassasiyeti zaman zaman farklı tartışmalara neden olmuştu. Türkiye kamuoyunu Azerbaycan hükûmeti de takip etmekte ve Türkiye'deki her kesimden Karabağ konusunda tam destek beklemekteydi. Azerbaycanlı yetkililer, Türkiye hükûmetinin Azerbaycan'a verdiği aleni ve haklı desteğin kamuoyu tarafından da aynı şekilde ve bütün olarak sürdürülmesi arzusundaydılar. Karabağ'ın açık bir şekilde işgal edilmiş olması karşısında, Ermenistan'la görüşen veya Ermeni tarafıyla yakınlık kurduğu düşünülen gazete ve yazarlar, Azerbaycan tarafından tepkiyle karşılanmaktaydı. Örneğin Cumhuriyet'ten Leyla Tavşanoğlu, işgal

71 "Erivan, Ankara'dan Çekinmiyor", **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1993, s. 8.

72 Cavid Mövsümlü, "Karabağ'ın Tarihi (Eski Çağlardan Günümüze Kadar", **Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesi – Tarihî, Hukuki, Kültürel ve Edebî Boyutlarıyla**, (Hazırlayan: Mehdi Genceli), İstanbul 2021, s. 42-45.

sonrası Ermenistan'a giderek Erivan'da iki defa Ermeni yetkililerle Karabağ sorunu üzerine görüşmeler yapmış, haber ve röportajlar yayımlamıştı. Bu yüzden Azerbaycan'dan tepki alan Tavşanoğlu, daha sonra Bakü'ye giderek Azerbaycanlı yetkililerle de görüşmüştü. Ancak aldığı tepki üzerine Bakü'ye gittiğini kendisi de kabul ediyordu. Tavşanoğlu, Bakü'ye gidiş gerekçesini ve Azerbaycan'ın tepkisini, dönüşte Azerbaycan Dışişleri Bakanı ile yaptığı röportajı yayımlarken şu şekilde açıklamaktaydı:

> "Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ ve işgal altındaki Azeri toprakları sorunları şimdiki halde çözümsüzlüğünü koruyor. Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan'ın, Karabağ ve işgal altındaki Azeri toprakları sorunlarını çözmekte istekli görünmesine karşın, bu konuda somut adımlar atılmadı. Öte yandan Azerbaycan'da ise Ermenistan'la ilgili her konu dikkat, şüphe ve hatta tepkiyle karşılanıyor. Öyle ki Türkiye'de bir gazetede Ermenistan'la ilgili bir haber ya da röportaj çıktığında Azeri tarafının tutumu ciddi biçimde sertleşebiliyor. Biz, iki kez Ermenistan'a gidip başkent Erivan'da yetkililerle bölge sorunlarını konuştuğumuzda, Azeri tarafından benzer tepkileri aldık. Bunun üzerine Azerbaycan'a da gitmekte istekli olduğumuzu bildirdik. Çünkü gazetecilik etiği bunu gerektiriyordu…"

Azerbaycan'a gidiş nedenini bu şekilde açıklayan Tavşanoğlu, Azerbaycan'ın tavrına eleştirel yaklaşsa da iki defa gittiği Ermenistan'a karşılık Bakü'ye Azerbaycanlı siyasilerin tepkileri üzerine ve "gazetecilik etiği" gereği gitme kararı verdiğini de itiraf etmekteydi. Bakü'de Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'den randevu istemiş, Cumhurbaşkanı ile görüşebilecekleri bildirilmiş olmasına ve dönüşlerine kadar taleplerini tekrarlamalarına rağmen Aliyev ile görüşememişti. Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov ise görüşme taleplerini kabul etmiş ve bakanla geniş bir röportaj yapmıştı. Leyla Tavşanoğlu, Hasanov'a "Ermeni yetkililerle görüştüğümüz için mi Aliyev tarafından cezalandırıldık" diye sormuş, Hasanov bu soruya cevap vermemekle birlikte kendisi de "Eğer Karabağ'a gitmiş olsaydınız sizinle görüşmeyi kabul etmezdim" demişti. Dolayısıyla Aliyev'in daha önce Ermenistan'a giden Leyla Tavşanoğlu ile kasıtlı olarak görüşmediği açıktı. Hasanov'la röportajı da 18 Ocak 1998 tarihli Cumhuriyet'te yayımlanmıştı[73].

---

73 Leyla Tavşanoğlu'nun Hasan Hasanov'la röportajı, **Cumhuriyet**, 18 Ocak 1998, s. 6.

Azerbaycan haklı olarak "millî" bir davada Türkiye'den bütüncül bir tepki beklerken, Türkiye'de sol ve liberal basın – işgalin haksızlığını kabul etmekle birlikte – olayı iki taraf açısından değerlendirme yanlısıydı. Bu durum Azerbaycan'la birlikte Türkiye'deki milliyetçi/muhafazakâr tarafla da bu grubun fikrî tartışmalara girmesine neden olmaktaydı.

Aynı dönemde Karabağ'ı sert bir şekilde Türkiye kamuoyunun gündemine getiren diğer bir olay 1999 yılı Ocak ayında PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Karabağ'da bulunduğuna dair çıkan haberler olmuştu. Moskova'da yayımlanan Kommersant gazetesinden naklen aktarılan haberlere göre Öcalan, Karabağ'da idi. Ermenilerin bu durumdan sakınca görmedikleri zira Türkiye'nin bu hususta baskı yapmasının Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrı fiilî statüsünü tanımak anlamına geleceğini vurguladıkları ifade ediliyordu[74]. Türkiye bu haberler üzerine Ermenistan'ı uyarmıştı. Eğer Öcalan gerçekten Karabağ'da ise Türkiye'nin bölgedeki ve Karabağ konusundaki muhatabının Azerbaycan olduğu ve gerekenleri yapacağı vurgulanmıştı[75]. Ancak Öcalan'ın Karabağ'da bulunduğu bilgisi doğrulanmamıştı ve zaten başka bir ülkede ele geçirilmişti.

Sonuç

Sovyet yönetimi döneminde Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin oldukça zayıflamış olduğunu, Karabağ olaylarının 1988 yılında tekrar ortaya çıkması göstermişti. Türkiye'de hem bürokrasinin hem de basının olaylara başlangıçtaki yaklaşımlarında "sıradan bir seyirci" tavrı dikkat çekmektedir. Bu tavırda bölge gerçeklerini ve Azerbaycan Türklüğünün sorunlarını bilmemek etkili olduğu gibi, uluslararası siyasette sorunlardan uzak durma çabasıyla yaşanan hadiseleri Sovyetler Birliği'nin iç sorunu olarak görmenin etkisi vardı. 1988 yılı başlarında Sumgayıt'ta yaşanan olaylarla kamuoyu Azerbaycan'daki sorunun nedenlerini öğrenip ciddiyetini kavramaya başlamış olmakla birlikte kamuoyuna etki eden esas hadise "Kanlı Yanvar Olayları" olarak bilinen Kızıl Ordu'nun Bakü katliamı olmuştu. Kamuoyu ile birlikte hükûmet ve bürokrasi de Azerbaycan'daki olayları artık SSCB'nin iç sorunu olarak görme tavrından uzaklaşırken Ermenistan'ın saldırılarını da tarihî Türk-Ermeni sorununun parçası olarak görmeye başlamıştı. Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleri ile soy birliği gibi tarihî ve kültürel konular basında daha çok yer bulmaya başlamıştı. Ayrıca Türkiye kamuoyu

74 "Yeni Adres: Karabağ", **Milliyet**, 22 Ocak 1999, s. 10.
75 "Ankara, Apo Konusunda Ermenistan'ı Uyardı", **Milliyet**, 25 Ocak 1999, s. 16.

farkında olmasa da Azerbaycan Türklüğünün Sovyet dönemi de dâhil Türkiye'ye olan ilgisinin ve Türklüğe bağlılığının anlaşılması, konunun kamuoyunda daha geniş yer bulmasını sağlamıştı. Kamuoyu, savaş boyunca hükûmetin daha sert politikalar takip etmesini istemiş hatta bölgeye doğrudan müdahale edilmesini istemişti. Ancak Türkiye'nin konumu ve uluslararası ilişkilerde yeterli etkiye sahip olamaması böyle bir müdahaleyi engellemişti. Türkiye'nin kendi içinde siyasi ve ekonomik sorunlarıyla uğraşırken bir yandan da PKK terörü gibi uluslararası bağlantılı bir saldırıyla karşı karşıya olması askerî olarak gücünü etkileyen önemli bir unsurdu. Bununla birlikte, SSCB'nin 1990 sonrası zayıflamasının etkisiyle Türkiye ağırlığını artırmaya çalışmış, Ebulfez Elçibey'in devlet başkanı olması ise özellikle kamuoyunun Azerbaycan lehine olan tavrının yükselmesini sağlamıştı. Haydar Aliyev dönemiyle birlikte de bu tavır değişmemiş, işgal sonrası da benzer şekilde devam etmişti. Karabağ konusu Türkiye kamuoyunda sürekli gündemde oldu ve Karabağ'dan her zaman "işgal altındaki Azerbaycan toprakları" olarak bahsedildi.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Sabah

Tercüman

Eserler

Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesi – Tarihî, Hukuki, Kültürel ve Edebî Boyutlarıyla, (Hazırlayan: Mehdi Genceli), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

CEMAL, Hasan, **Cumhuriyet'i Çok Sevmiştim – Cumhuriyet Gazetesi'ndeki İç Savaşın Perde Arkası**, Doğan Kitap, İstanbul 2005.

İç ve Dış Basında Karabağ Olayları – Bibliyografya – I, (Makale, Yorum ve Haberler) 1 Ocak – 30 Nisan 1992, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1992.

İç ve Dış Basında Karabağ Olayları – Bibliyografya – II, (Makale, Yorum ve Haberler) 1 Mayıs – 30 Haziran 1992, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1992.

KARAKOÇ, Ercan, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Makaleler

HASANLI, Vurghun, "Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı (1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: XII, Ağustos/ MMXVII, s. 54-71.

KAZIMOVA, Halima, "XX. Yüzyılın 80'li Yıllarında Ermenilerin Dağlık Karabağ Bölgesinde Azerbaycanlılara Karşı Bölücülük Harekatı Rusya Tarihçiliğinde", **AVRASYA – Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 11, Temmuz 2017, s. 23-29.

ÖZDAŞLI, Esma, "Hocalı Soykırımı ile İlgili Türk Kamuoyunun Görüşleri Üzerine Bir Araştırma", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 2, Temmuz 2020, s. 457-472.

PAŞAYEVA, Aynurə, “1988-1994-cü İllər Türkiyə Mətbuatının Azərbaycanda Baş Verən Siyasi Hadisələrə Yanaşma Tərzı”, **Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, Ocak 2019, s. 20-31.

SEFEROV, Rehman, “Ermenistan’ın Karabağ’ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan’da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Yıl: 2007, Sayı: 18, s. 159-173.

TUNCERLİ, Özge, “Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları”, **Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 132-144.

YEŞİLOT, Okan, “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2021)”, **KARABAĞ – Dünü, Bugünü, Yarını**, (Editörler: Okan Yeşilot – Bihter Gürışık Köksal), İstanbul 2021, s. 165-178.

YILMAZ, Reha, “Ermenistan’ın Devlet Destekli Terörizmi ve Onunla Mücadele Yolları”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, 2(1), s. 123-144.

Tezler

AVŞAR, Abdulhamit, “Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

TURGUT, Hasan, “Soğuk Savaş Sonrasında Türk Basınının Dış Politika Anlayışındaki Değişim (1991-1993)”, **Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

KARABAĞ ZAFERİNE GİDEN SÜREÇTE TÜRKİYE-AZERBAYCAN STRATEJİK MÜNASEBETLERİ

MUSTAFA SITKI BİLGİN*

ÖZET

Sovyetlerin çöküşü ve Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir tarihî milat olmuştu. Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmasının yanı sıra, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişki "Tek Millet İki Devlet" söyleminden de anlaşılabileceği gibi öncelik ve önem arz etmişti. Tarihsel miras, etnik ve kültürel bağın yanı sıra bölgesel ve siyasi dengeler iki ülke arasındaki dostluk ve iş birliğini etkileyen temel faktörlerdi.

Tarihsel süreçte Azerbaycan, Osmanlı, İran ve Rusya devletlerinin hâkimiyeti altında kalmış ve bu ülkelerin halkları ile yakın münasebetlerde bulunmuştur. Dağılan Sovyetler Birliği'nin ardından ise Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası süreci, toprak bütünlüğü hususu ve Karabağ meselesi üzerinde bu üç devletin doğrudan etkilerinden söz edilebilir. Mevcut makale ile Dağlık Karabağ meselesinin çözüm sürecinde Türkiye-Azerbaycan stratejik ilişkilerinin gelişmesi ele alınacak olup bu durumun, meselenin çözümüne nasıl katkı sağladığı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Rusya, İran, Dağlık Karabağ Meselesi, Türkiye-Azerbaycan Stratejik İlişkileri, İlham Aliyev, Nikol Paşinyan

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, bilgin.ms@gmail.com.

THE HISTORICAL PROCESS THAT LED TO KARABAKH VICTORY AND TURKEY-AZERBAIJAN STRATEGIC RELATIONS

ABSTRACT

The collapse of the Soviets and the independence of the Republic of Azerbaijan became a new historical milestone in Turkey-Azerbaijan relations. In addition to being the first state to recognize Azerbaijan, the relationship between Turkey and Azerbaijan had priority and importance, as can be understood from the "One Nation, Two States" discourse. Historical heritage, ethnic and cultural ties, as well as regional and political balances were the main factors affecting friendship and cooperation between the two countries.

Throughout history, Azerbaijan was under the domination of the Ottoman, Iranian and Russian states and had close relations with the people of these countries. After the collapse of the Soviet Union, the direct effects of these three states on Azerbaijan's post-independence process, territorial integrity and the Karabakh issue can be mentioned. In the current article, the development of Turkey-Azerbaijan strategic relations in the solution process of the Nagorno-Karabakh issue will be discussed and how this situation contributes to the solution of the issue will be analyzed.

Keywords: Türkiye, Azerbaijan, Russia, Iran, The Nagorno-Karabakh Issue, Türkiye-Azerbaijan Strategic Relations, İlham Aliyev, Nikol Paşinyan

Giriş

Sovyetlerin çöküşü ve Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir tarihî milat olmuştu. Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmasının yanı sıra, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişki "Tek Millet İki Devlet" söyleminden de anlaşılabileceği gibi öncelik ve önem arz etmişti. Tarihsel miras, etnik ve kültürel bağın yanı sıra bölgesel ve siyasi dengeler iki ülke arasındaki dostluk ve iş birliğini etkileyen temel faktörlerdi.

Tarihsel süreçte Azerbaycan, Osmanlı, İran ve Rusya devletlerinin hâkimiyeti altında kalmış ve bu ülkelerin halkları ile yakın münasebetlerde bulunmuştur. Dağılan Sovyetler Birliği'nin ardından ise Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası süreci, toprak bütünlüğü hususu ve Karabağ meselesi üzerinde bu üç devletin doğrudan etkilerinden söz edilebilir.[1] Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden tarihî süreç içerisinde Osmanlı Türkleri ve Azerbaycan Türkleri, Akkoyunlu-Osmanlı ve Safevi-Osmanlı örneklerinden de görüleceği üzere bir rekabet içinde olmuş olsalar bile savaş süreci içinde ve sonrasında her iki halk adeta kaynaşmış ve bütünleşmiştir.[2] Günümüzde Azerbaycan nüfusunun %90'ını, Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. En büyük azınlık %2 orana sahip olan Lezgilerdir. Azınlık olarak ikinci sırada %2 den az orana sahip olan Ruslar gelmektedir. Ermeniler ise % 1,5 orana sahiptir. Kalan nüfusu Avarlar, Ukraynalılar, Tatarlar, Yahudiler ve Ahıska Türkleri teşkil etmektedir. 1988'den önce Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ özerk bölgesinde nüfusun %77'si Ermenilerden oluşurken 2011 verilerine göre ise bölgedeki Azerbaycanlı nüfusun zorla sürülmesinden sonra Ermeni nüfusun oranı %98'e ulaşmıştı.[3]

Mevcut makale ile Dağlık Karabağ meselesinin çözüm sürecinde Türkiye-Azerbaycan stratejik ilişkilerinin gelişmesi ele alınacak olup bu durumun, meselenin çözümüne nasıl katkı sağladığı analiz edilecektir.

---

1 Samir Mardanov, **Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan'da ABD Algısı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012, s. 7-8.

2 Betül Aslan, "I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı "Kardeş Kömeği" (Yardımları)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 6, 1996, s. 161-178

3 Rehman Seferov, "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, 2005, s. 402-404; Samir Mardanov, **Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan'da ABD Algısı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası ilişkiler Anabilim Dalı, 2012, s. 9.

Tarihsel Süreç

Kafkasya bölgesi 1578 yılında, Kafkasya fatihi Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Osmanlı Devleti sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Osmanlı hâkimiyeti süreci Yaka Türkmenleri ve Şirvanşahların daveti üzerine başlamış ve kısa bir süre içerisinde de gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti Fatih döneminden itibaren Karabağ, Nahcivan ve Azebaycan bölgesinin Anadolu için taşıdığı jeopolitik ve sosyo-kültürel önemin farkında olmuştu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirme projesini göz önünde tutmak gerekir. Bu yolla Azak Denizi ile Hazar Denizi birbirine bağlanacak ve dolayısıyla da tarihi Türkistan-Astrahan-Kırım ticaret yolu, yani İpek yolu, canlandırılacak ve Orta Asya ile bağlantı kurulacaktı. Projeye Sultan II. Selim döneminde 1569 yılında başlanmış ancak devamı getirilememiştir. Bu projeyi Sovyetler ancak 1952' de tamamlayabilmişti.

1588 yılında ise Ferhat Paşa Gence bölgesini Osmanlı'ya bağlayarak Gence / Karabağ eyaletini kurdu. Böylece Karabağ Osmanlı Devleti'nin Serhat eyaletlerinden biri oldu. Bu dönemde Osmanlı Devleti ve Safeviler arasında mücadele alanı haline gelen bölgeyi, Osmanlılar Anadolu Türklüğünün devamı olan bir vatan olarak telakki etmişlerdi. İran'da Afşar Türklerinden olan Nadir Şah'ın otoritesini tesis etmesinden sonra Güney Kafkasya ve Karabağ, 1734 yılında tekrar İran'a bağlanmıştır. Nadir Şah bölgedeki eyalet sistemini lağvederek Karabağ'ın yönetimini Afşar boyundan Cevanşir aşiretine bıraktı. Bölgede dolayısıyla bu aşiretten olan Penah Ali Han tarafından Karabağ Hanlığı kurulmuş olup 1748-1805 yılları arasında bölge Penah Ali Han tarafından yönetilmiştir. 1805'te Karabağ Hanlığı'nı kontrol altına alan Ruslar 1813'te Gülistan Anlaşması'yla da burayı ilhak ettiler. 1822 yılında ise Karabağ Hanlığı ortadan kaldırılmıştır. 1783'te Knez Potyemkin, Çariçe II. Katerina'ya yazdığı mektupta: 'Fırsat bulunca Karabağ'ı hemen Ermenilerin kontrolüne vermekten ve böylece Asya'da bir Hristiyan devleti kurmaktan' bahsetmekteydi.[4]

Gülistan Antlaşması ile Dağlık Karabağ'ı ele geçiren Rusya'nın amacı fırsat bulduğu anda Ermenileri Kafkasya'da toplayarak burada kendine bağlı tampon bir Hristiyan devleti kurmaktı. Rusya, Ermenistan üzerinden Kafkasya'da hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve bu yolla da bir taraftan Karadeniz

---

4 Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C IV, s. 319-320; Zühre Nur Pehlivan, "Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu", **Asia Minor Studies**, C IV, S 8, 2016, s. 96-97.

ve İran'ı kontrol etme diğer taraftan ise Osmanlı üzerinden Akdeniz'e ulaşma stratejisini benimsemişti. Rus Çarlığı Kafkasya'da takip ettiği demografik değişim politikasıyla bölgede bir Ermeni Devleti oluşturma politikasını adım adım gerçekleştirmeye başladı. Bu çerçevede ilk adım olarak 1822 yılında Türk Karabağ Hanlığı ortadan kaldırıldı. Daha sonra Rus-İran Savaşı neticesinde 1828'de imzalanan Türkmen Çayı Anlaşması ile bugün Kafkasya'da yaşanan pek çok sorunun da temeli atılmış oldu. Güney Kafkasya'nın Müslüman-Türk olan coğrafi yapısı burada kurulacak olan Hristiyan Ermeni Devleti ile değiştirilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede önce Azerbaycan toprakları ikiye bölünerek Kuzey Azerbaycan, Revan ve Nahcivan hanlıkları Rusya'ya, Güney Azerbaycan ise İran'a bırakılmıştır. Anlaşmanın en önemli maddesi olan 15. madde ile İran'dan 'mağdur' olan Ermeni ailelerinin Azerbaycan ve Karabağ'a göç ettirilmesinin yolu açılmıştır. Daha sonra 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşı sonunda imzalanan Edirne Anlaşması'na göre ise Osmanlı Devleti de sınırları içinde bulunan Ermeni ailelerinin Azerbaycan'a göç etmesine izin vermeye mecbur bırakılmıştır. [5]

Bu anlaşmalar yürürlüğe girdikten sonra Rusya'nın baskısıyla İran'dan 40.000 kişi Osmanlı Devleti'nden ise 90.000 kişi Azerbaycan'a göç ettirilerek özellikle Erivan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarında iskân edilmişlerdi. Tüm bu hadiseler sonunda 1828 yılından önce bölgede 9.000 olan Ermeni nüfusu bir yıl içinde 121.000 kişi birden artarak 1829 yılında 130 bin kişiye ulaşmıştır. Bu dönemde Rus Çarı I. Nikolay Ermenilerin, Osmanlı ve İran ile yapılan savaşlarda Rusya'ya verdikleri büyük desteklerden dolayı Karabağ ve Nahçıvan'ı da içine alan Azerbaycan'ın batı bölgesinde 21 Mart 1828 tarihinde bir 'Ermeni Vilayeti' kurulması emrini vermiştir. 1829 yılının Nisan ayından itibaren de yeni Ermeni Vilayeti'nin kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Zamanla Rusların da destek ve teşvikleriyle Ermeniler bununla yetinmeyip Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu bölgeleri ve Güney Azerbaycan'ın (İran'ın kuzey bölümlerinin) de dâhil olduğu 'Büyük Ermenistan' hayalini kurmaya ve bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır.[6]

Mevzubahis Rus iskân politikaları sonucunda en az 1.000.000 Ermeni'nin Kafkasya'ya ve genelde de Revan bölgesine göç ettiğini Rus tarihçiler de teyit

---

5 Buniyatov, "Azerbaycan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C IV, s. 320; Pehlivan, agm., s. 98-100.

6 Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 15, S 2, 2013, s. 198-199; Pehlivan, agm., s. 99-100.

etmektedir. 1832 yılı ilk resmî Rus nüfus sayımında Karabağ bölgesinin %64.4'ü Müslüman, %34.8'i Ermeni olarak kayda geçmiştir. Yine de, Dağlık Karabağ hep Azerbaycan sınırları içinde kalmaya devam etti. 1918 yılında kurulan ilk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin içinde de Dağlık Karabağ varlığını sürdürdü. Aynı dönemde kurulan Ermenistan Devleti'nin başkenti Revan'daki demografik yapı ise %50 Ermeni ve %50 Azerbaycanlı nüfustan oluşmaktaydı.[7]

Çarlık döneminde yürütülen böl ve yönet politikası ya da çatışma bölgeleri oluşturma siyaseti Sovyetler Birliği döneminde de devam ettirildi. 1945 yılında Nahçıvan'la Azerbaycan'ı bağlayan Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verilmesiyle Nahçıvan'ın Azerbaycan'la kara bağlantısı kesilmiş oldu. Ermenilerin en büyük hedeflerinden biri de Nahçıvan topraklarını Ermenistan'la birleştirmekti. Ancak, 16 Mart 1920 ve 13 Ekim 1921 tarihlerinde Sovyet Rusya ile TBMM arasında imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın 5. maddeleri Ermenilerin bu isteklerini engellemiştir. "Nahçıvan'ın statüsünü belirlemek amacıyla yapılacak her türlü antlaşmaya Türkiye taraf olarak katılacak ve Türkiye'nin kabul etmediği bir statü Nahçıvan'a uygulanamayacaktır." Yine 1945 yılından sonra Stalin'in dünyanın değişik yörelerinde bulunan Ermeni diyasporasıyla nüfusunu Ermenistan'a taşıma projesi uygulamaya konmuştur. Böylece, Sovyet dönemi öncesinde Ermeniler, Dağlık Karabağ'da azınlıkta iken Sovyet döneminde devam ettirilen sürekli göçlerle, 1988'de nüfusun yaklaşık yüzde 75'ini oluşturur hale gelmişlerdi.[8]

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden hemen sonra Ermenilerin, Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmeye başlaması da Ermenilerin kendi güçleri ve Rusların desteğiyle olmuştu. Büyük çapta Rus desteği alan Ermeniler, 1991'de Hankendi'yi, 1992'de Şuşa ve Hocalı'yı işgal etti. Daha sonra Laçın, Hocavend, Kelbecer ve Ağdere'yi de ele geçiren Ermeniler, 1993'te Ağdam'a girdi. Ağdam'ı, Cebrayıl, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan illerinin işgali izledi. Ermeniler bu süreçte Azerbaycan Türklerine karşı ağır katliamlar yaptı. Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si işgal edildi, 1 milyona yakın Azerbaycanlı da yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kaldı. Sonunda, 1994 yılında imzalanan Bişkek Ateşkes Antlaşması'yla savaşın faturası Azerbaycan'a çok ağır bir şekilde mal edildi. Savaş nedeniyle 30

7 Özyılmaz, agm., s. 199.

8 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları", **Disiplinler Arası Politika Vizyonu ve Stratejiler**, (ed.) İbrahim Demir, İksad Publishing House, Ankara 2020, s. 229.

bin civarında Azerbaycanlı hayatını kaybetti. Sadece, Ermenilerin 1992 yılında yaptığı Hocalı katliamında çok canice ve vahşi şekillerde 613 kişi öldürülmüş, 487 kişi de sakat bırakılmıştı. Savaş nedeniyle Azerbaycan'ın uğradığı maddi zararın ise 22 milyar dolar civarında olduğu ilgili kaynaklarda belirtilmiştir.[9]

Türkiye-Azerbaycan Stratejik İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesi, 9 Kasım 1991'de Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ı resmî olarak tanıması ve 14 Ocak 1992'de Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Yeniden Diplomatik İlişkilerin Tesisi Hakkında Protokol'ün imzalanmasından sonra başlamıştır.[10] Türkiye'nin Azerbaycan dış politikasında önem kazanmaya başlaması ise 7 Haziran 1992'de Ebulfez Elçibey'in iktidara gelmesi ile olmuştur. Azerbaycan'a laik ve demokratik Türkiye modelini yerleştirmeye çalışan Elçibey, ideolojik anlamda da bir Türk Milliyetçisi idi. Göreve geldikten sonra ilk resmî ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştiren Elçibey, iki ülke arasında stratejik ortaklık gerçekleştirme girişimlerine başlamıştır. Tarihsel süreç göz önüne alındığında, hem Karabağ Savaşı hem de Batılı devletlerle ilişkilerde Elçibey dönemi dış politikasında Rusya ve İran'la ilişkiler mesafeli ve dikkatli yürütülürken Türkiye müttefik ülke olarak görülmektedir.[11]

Elçibey'den sonra göreve gelen Haydar Aliyev, kendisinden önceki yönetimlerin yürüttüğü dış politikanın sonuçlarını, bölgedeki dengeleri gözeterek daha çok realist ve rasyonel temeller üzerinde inşa etmeye çalışmıştır. İlk başta, Rusya'nın tepkilerini azaltmak için ve aynı zamanda beklentileri nedeniyle Rusya yanlısı politika izlemiş, ama daha sonra beklentileri yerine gelmediği için, giderek daha fazla bir dış politika yürütmüştür.[12] Bu politikaların Türkiye ile ilişkilerde bir gerileme olmasa bile soğumaya sebep olduğu söylenebilir. Azerbaycan'da Aliyev dönemi başladıktan sonra, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman

---

9 Bilgin, "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları", s. 229.

10 Bilal Şimşir, **Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

11 İlham Hasanov, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası 1993 – 2001)", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003. s.32.

12 Reha Yılmaz, Fatih Mehmet Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4(1), ss.47-49.

Demirel'in iyi ilişkilerine rağmen Aliyev politikaları "ülkedeki Türkiye yanlılarına baskı uygulamış, Türk yatırımcıların olanaklarını kısıtlamıştır"[13]. Aliyev'in Rusya tehdidini azaltmaya yönelik dış politikada gittiği bu değişiklik çok uzun sürmemiş ve sonrasında "petrol ihalelerinde Türkiye'ye verilen pay artırılmış, Bakü'nün elektrik dağıtım ihalesi dâhil, çok sayıda önemli ihale Türk firmalarına verilmiştir"[14].

Buna rağmen iki ülkenin ilişkilerinin ilerleme düzeyinin hem potansiyel hem de tarihsel yakınlık bağlamında arzulanan seviyenin oldukça altında kaldığı söylenebilir. İlham Aliyev ise babasına nazaran daha değişimci bir politika izlemiş ve barışın sağlanması için komşu ülkelerle yakın iş birliğine yönelmiştir. Aliyevlerin uygulamaya koyduğu bu denge politikasının Türkiye ayağında etnik öge unsuru sıklıkla vurgulanmıştır. Haydar Aliyev tarafından dile getirilen "Bir Millet, İki Devlet" söylemi, İlham Aliyev tarafından da benimsenmiş ve iki ülke arasındaki sosyal, kültürel ve siyasi ilişkilerin ön planda olduğunun altını çizmiştir.

İlham Aliyev döneminde ikili ilişkilerde ortaya çıkan kısa dönemli soğukluk Türkiye-Ermenistan sınırının açılacağına dair haberlerle gündeme gelse de dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan ziyareti ile bu durum izale edilmiş olup ikili ilişkiler önceki dönemlerden daha yakın hale gelmeye başlamıştır. Nitekim, Türkiye tarafından bakıldığında da, Türkiye'nin Ak Parti dönemindeki dış politika öncelikleri ve vizyon arayışları, petrol, doğal gaz ve İpek Yolu projeleri düşünüldüğünde, Azerbaycan'ın Türkiye için hem tarihi, kültürel ve etnik hem de stratejik açıdan önemi büyük artış göstermiştir. Bu çerçevede Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin eksenini belirleyen dört temel konu şu şekilde sıralanabilir: Stratejik ilişkiler, Karabağ Meselesi, enerji politikası ve ekonomik ilişkiler. Ancak başat belirleyici konu Karabağ Meselesi ve stratejik ilişkilerin gelişmesi olmuştur.

Karabağ Meselesi ve Stratejik İlişkilerin Gelişmesi Süreci

Karabağ Meselesi 1988 yılında Ermenistan'ın bölgeyi işgali ile başlamış ve 1994 yılında ateşkes ile soğumaya bırakılmıştır. 1994 yılından itibaren çok

13 Reha Yılmaz, Mehmet Fatih Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4, (1), s. 12.

14 agm.

ciddi ateşkes ihlalleri yaşanmış olsa da ateşkes rejimi yürürlükte olmuştu. Ateşkese kadar olan süreçte ve sonraki dönemde Türkiye, bu meseleyi uluslararası platforma taşıyarak ve tek taraflı diplomatik ve siyasi tedbirler ile Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne olan itimat ve kararlılığını ortaya koymuştur. Minsk Grubu toplantılarına aktif bir şekilde katılan Türkiye, soruna AGİT çerçevesinde çözüm bulunmasını istemiş ve kabul edilebilir çözüm için gerekli şartlar olarak da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması, Ermeni birliklerinin işgal altında tuttuğu Azeri topraklarından geri çekilmesi ve mültecilerin yurtlarına dönmeleri gibi maddeleri öne sürmüştür.[15]

Türkiye, bu çerçevede Şubat 1992'de Karabağ'da olaylar şiddetini arttırırken bu sorunu bir yandan NATO Konseyinin gündemine götürmüş, diğer taraftan da 1992 Mart ayının sonlarında Türkiye'nin aktif girişmeleri ile AGİT Helsinki zirvesinde, Dağlık Karabağ'da barışın sağlanması için uluslararası Minsk Konferansı'nın yapılmasını sağlamıştır. Ankara, ayrıca, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 11 ülkeden oluşan Minsk Grubunun oluşturulmasını sağlamıştır. Bundan başka Türkiye, 11 Mart 1992'de bir barış planı hazırlamış, ancak bir netice elde edememiştir. Türkiye'nin çabalarıyla 28 Şubat 1992'de AGİT, "sınırların dokunulmazlığı ve tek taraflı olarak değiştirilemeyeceği" yolunda bir karar almıştır. Ayrıca Kelbecer'in işgalinden sonra Türkiye, BM Güvenlik Konseyinin Kelbecer'in boşaltılması kararını almasında aktif rol oynamış ve bu rayonun (bölgenin) boşaltılması için ABD ve Rusya ile ortak önerge hazırlamıştır."[16]

Yukarıda da belirtildiği üzere başta BM olmak üzere Minsk Grubu üyesi devletlerin ve uluslararası toplumun, işgalin üzerinden 10 yıl geçmesine rağmen Karabağ meselesine bir çözüm yolu sunmamaları üzerine Azerbaycan, Türkiye'nin de yardımıyla askerî eğitim, güç ve teknolojisini geliştirmeye başlamıştır. Azerbaycan, 2010 yılından itibaren Dağlık Karabağ sorununun gerektiğinde askerî güç kullanılarak çözüleceğini resmî olarak açıklamaya başlamıştır. Buna yönelik atılan en kararlı adımlardan biri Azerbaycan'ın 8 Haziran 2010'da kabul ettiği askerî doktrindir. Bu doktrinde, Azerbaycan'ın uluslararası hukuktan kaynaklanan hakları çerçevesinde, Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonun

---

15 **Türkiye-Güney Kafkasya Ülkeleri İlişkileri**, http://www.mfa.gov.tr/.

16 İlham Hasanov, **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası 1993-2001**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 200.

(ilçenin) Ermeni işgalinden kurtarılması için gerekli her türlü siyasi, diplomatik ve askerî yöntemi uygulayacağını uluslararası kamuoyuna ilan etmiştir.[17]

Bu durum sadece sözde kalmamış icraatlara da yansımıştır. Azerbaycan'ın askerî harcamalarında 2008 yılından itibaren yüksek oranda istikrarlı bir artış göstermiştir. Bakü'nün askerî harcamaları 2010 yılında 1.42 milyar dolara çıkmış ve 2004'te yapılan askerî harcamanın yaklaşık üç katına çıkmıştır. Ayrıca 2010 yılında Bakü'nün yaptığı 1.41 milyar dolarlık askerî harcama, Erivan'ın aynı yıla ait millî bütçe tutarını geçmiştir. Ermenistan'ın askerî bütçesi ise 2010'da 404 milyon dolara ulaşarak 2004 yılının yaklaşık 2 katı olmuştur. SIPRI 2012 raporuna göre, Azerbaycan'ın 2007-2011 döneminde silah ithalatı, 2002-2006 dönemine göre %164 artmış ve Azerbaycan dünyada en çok silah ithal eden 38'inci ülke olmuştur. Aynı raporda, Ermenistan'ın aynı dönemler arasında silah ithalatının düştüğü ve dünya sıralamasında 71'inci sıradan 84'üncü sıraya düştüğü belirtilmiştir. Rusya'nın, Azerbaycan'ın silah ithalatındaki payı %55, Ermenistan'ın silah ithalatındaki payı ise %96 olmuştur.[18]

Azerbaycan ekonomisinin petrol ve doğal gaz ihracı sebebiyle gelişmesinin yanında, 2016 yılından itibaren Bakü ve Ankara arasında gittikçe daha da derinleşen savunma entegrasyonuyla beraber askerî güç dengesinin Bakü lehine değişmesi mümkün olmuştur. İki ülke arasındaki stratejik ilişkilerin hızla gelişmesi neticesinde Türkiye ile Azerbaycan arasında 31 Ekim 2017 tarihinde Bakü'de savunma sanayi alanında iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Türkiye ile güçlenen bu askerî iş birliği, Azerbaycan'a çok önemli kazanımlar sağlamıştır. Ankara'nın savunma sanayisinde büyük bir atılım gerçekleştirmesi ve stratejik silah üretimi bu kazanımları daha da ileri bir seviyeye taşımıştır. Bu çerçevede 2011-2020 yılları arasında Azerbaycan, Türkiye'den zırhlı devriye araçları, roket topları, füzeler ve silahlı İHA'lar alırken daha sonra bu listeye MAM-L güdümlü bombalarla donanmış Bayraktar-TB2 İHA' lar ve ateş gücü yüksek diğer silahlar eklenmiştir.[19] Karabağ'da daha sonra cereyan edecek savaşta ise, Türk yapımı İHA'ların kullanılması Azerbaycan'a sahada büyük avantajlar sağlamıştır. Ayrıca sahip olduğu 120 km menzile sahip TRG-300 Kaplan Füzesi gibi stratejik silahlar da Azerbaycan ordusunun askerî kabiliyetini arttırmıştır.

---

17 Cavid Veliyev, "Bölgesel Olayların Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi", Cavid Veliyev, Kenan Aslanlı ve diğerleri (Der.), **Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Strateji Ortaklık**, Berikan Yayınevi, Ankara, s. 23-58.

18 "Military Expenditure Data 2002-2013", **Sipri Yearbook**, 2013.

19 "Arms Transfers to Conflict Zones: The Case of Nagorno-Karabakh", **Sipri**, 30 Nisan 2021.

Azerbaycan'ın güvenlik stratejisindeki yeni değişimin ilk somut emaresi, Nisan 2016'da Ermenistan'la yaşanan çatışmalarda kendini gösterdi. Bakü, taktiksel anlamda bir başarı elde etti ve sınırlı da olsa işgal edilmiş topraklarının bir kısmını geri almayı başardı. Bu, aynı zamanda işgal edilmiş toprakların diplomasiden ziyade savaşla alınma ihtimaline yönelik beklentileri de artırmıştı.

Aslında Ermenistan daha önce de çok kez ateşkes ihlalleri yapmıştır. En ciddi sınır çatışmaları arasında; 2008'de Mardakert çarpışması, 2012'de Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları ve 2014 yılındaki sınır çatışmaları gibi olaylar yer almıştır. 2016 yılındaki çatışmalardan sonra bunu 2020 Temmuz ayında Tovuz iline yapılan saldırılar izlemiştir. Ermenistan'ın Tovuz bölgesine gerçekleştirdiği saldırılarda 4 asker ve 1 sivil de hayatını kaybetmiştir. Nihayet Ermenistan'ın 27 Eylül sabahı Terter Rayonu ve Füzuli Rayonu'nda sivil yerleşim yerlerine yaptığı saldırılar bardağı taşıran son damla olmuştur. Azerbaycan ordusunun bu saldırılara karşı hücuma geçerek karşılık vermesi sonucu başlayan çatışmalar iki ülke arasında savaşa dönüşmüştür.

27 Eylül günü Azerbaycan Savunma Bakanlığından yapılan açıklamaya göre; Ermenistan ordusu Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cebrayil bölgelerindeki köylere ve sivil yerleşim birimlerine ağır silahlarla ateş açtı. Çok sayıda sivilin yaralandığı ve hayatını kaybettiği saldırıların ardından Azerbaycan, Ermenistan'a yönelik misilleme tedbirlerine başvurdu. Bu çerçevede Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, cephede bulunan çok sayıda Ermeni askerinin tesis ve aracının yerini tespit ederek imha etti. Çatışmaların ilk gününde Fuzuli ve Cebrayil bölgelerinde altı köyün işgalden kurtarıldığı açıklanırken devam eden çatışmalarda Azerbaycan ordusunun Fuzuli'nin tamamında kontrolü sağlamaya çalıştığı ve stratejik öneme sahip Murovdağ'ını da ele geçirdiği bildirildi. Bu çatışmaların ardından her iki ülke de sıkı yönetim tedbirleri alarak seferberlik ilan etmiştir.[20]

Azerbaycan ordusu başarılı bir harekât sonucunda Ermenistan ordusuna yenilgiyi kabul ettirip parlak bir zafer kazanmıştır. 44 gün süren operasyon neticesinde Azerbaycan; Fuzuli, Cebrayil, Zengilan, Gubadlı illeri ve Şuşa şehri ile, Hocavend, Hocalı ve Ağdere illerinin bazı kısımlarını işgalden kurtarmıştır. 10 Aralık'ta Moskova'da imzalanan mutabakat gereği Ermenistan güçleri, Ağdam,

---

20 "Azerbaycan Ermenistan çatışmalarında 27 Eylül 2020 günü ve bilançosu", 27.09.2020, https://www.defenceturk.net; Mehmet Çağatay Güler, "Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem", **SETA/Perspektif**, Kasım 2020, S 301, s. 1-2.

Kelbecer ve Laçin bölgelerini boşalttı. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, "Düşmanı topraklarımızdan kovduk ve yeni bir gerçeklik yarattık. Herkes bu gerçekliği kabullenecek." diye açıkladığı yeni gerçeklik, yıllardır işgal altında olan toprakların artık Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesini ve kaçkınların (göçmen) ata yurtlarına geri dönmesini kapsamaktaydı.[21]

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan ve Rusya ile 10 Kasım 2020 saat 01.00'de varılan anlaşmanın ayrıntılarını açıkladı. Aliyev, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile telekonferans yöntemiyle imzalanan anlaşmayı, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın da imzalayacağını belirtti. Gece yarısı halka seslenen Aliyev, Paşinyan'ın "sıçan gibi kaçtığını" ve Ermeni silahlı güçlerini "iti kovar gibi" kovduklarını söyledi. Aliyev sözlerinin devamında, "Ben bütün komutanlarıma durmaları için emir verdim. Eğer Ermenistan durmazsa, ateşkesi bozarsa biz de devam edeceğiz." diyerek Ermenistan'ı anlaşmaya uymasını ihtar etmiştir.

Dokuz maddeden oluşan anlaşmanın maddeleri şu şekildedir[22]:

> 1. Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde tam bir ateşkes ve askerî operasyonlar 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00'dan itibaren ilan olunur. Azerbaycan Cumhuriyeti ve bundan sonra taraflar olarak adlandırılan Ermenistan Cumhuriyeti mevkilerine çekilirler.
>
> 2. Ağdam bölgesi ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kazah bölgesinde işgal ettiği araziler 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilecektir.
>
> 3. Dağlık Karabağ'daki ateşkes hattı boyunca ve Laçin koridoru boyunca Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü Birliği 1960 silahlı asker, 90 zırhlı personel taşıyıcısı, 380 adet askerî otomobil ve özel teknik araç yerleştirilecektir.
>
> 4. Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü Birliği, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin geri çekilmesine paralel olarak yerleştirilecektir. Rusya Federasyonu Barış Gücü Birliği'nin kalma süresi, taraflardan hiçbiri bu sürenin bitmesine 6 ay kala itiraz etmediği takdirde, gelen 5 yıllık dönem için otomatik uzatılır.

---

21 Mehmet Çağatay Güler, "Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem", **Seta/Perspektif**, Kasım 2020, Sayı: 301, s. 1-4.

22 Stratejik Düşünce Enstitüsü, "Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni", https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni.

5. Çatışma tarafları tarafından anlaşmanın hayata geçirilmesinin güçlendirilmesi için ateşkesi izlemek üzere bir Barış İzleme Merkezi kurulacaktır.

6. Ermenistan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile alakasını temin edecek Laçin koridorunu (5 km eninde) tutarak Kelbecer Bölgesi'ni 15 Kasım 2020'ye kadar, Laçin bölgesini ise 1 Aralık 2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Şuşa şehrine dokunulmayacaktır.

7. Tarafların anlaşması temelinde, gelen üç yılda bu rotayı korumak için Rusya Barış Gücü Birliği'nin yeniden yerleştirilmesi ile Hankendi ve Ermenistan arasında iletişim temin eden Laçin koridoru boyunca yeni bir ulaşım inşası (köprü) planı kararlaştırılacaktır. Azerbaycan Cumhuriyeti yol güvenliğine garanti verir. Laçin koridoru boyunca her iki istikamette vatandaşlar, ulaşım vasıtaları ve mallar garanti altındadır.

8. Zoraki göçmenler ve sığınmacılar, Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere döneceklerdir.

9. Askerî esirlerin ve diğer mahkûmların ve ölenlerin cesetlerinin değiş tokuşu hayata geçirilir.

10. Bölgede tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları açılacak, Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantıları/kanalları sağlayacaktır. Ulaşım kanalları üzerindeki kontrol, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Servisi organları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım hattının inşası sağlanacaktır.

Sonuç

Dağlık Karabağ sorunu Sovyet Rusya'nın emperyalist yayılmacı politikasının Soğuk Savaş sonrası döneme bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Yakınçağda, Rusya tarafından Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Türkistan'la olan münasebetlerini kesmek için yapay bir şekilde teşkil edilen Ermenistan bölgesi, Karabağ meselesinin ortaya çıkmasında tarihî ilk adımı teşkil etmişti. Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan idaresi takip ettiği gerçeklikten uzak,

irrasyonel ve yayılmacı politikaları nedeniyle Kafkasya’nın istikrarsızlaşmasında ve Karabağ meselesinin kökleşmesinde temel bir rol oynamıştır. Bu sorun, Sovyet Rusya döneminden kalan ve dondurulmuş bir sorun olarak devam eden meseleler arasında en çetrefilli problemlerden biri olarak Soğuk Savaş sonrası döneme devretmişti. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise, Rusya’nın desteğini arkasına alan Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı takındığı saldırgan ve tarihsel irredantizm politikaları, Dağlık Karabağ meselesini bölgesel bir sorun olarak uluslararası gündemin ana başlıklarından biri haline getirmişti.

Bu süreçte Ermenistan, Dağlık Karabağ’ın dâhil olduğu Azerbaycan topraklarının yüzde yirmisine tekabül eden bölgeyi işgal etmiştir. 1994 yılında Rusya’nın arabuluculuğuyla ateşkes yapılmışsa da ara sıra ortaya çıkan savaş rüzgârları içinde, kriz 2020 yılına kadar devam etmiştir. Son kertede Dağlık Karabağ sorunu çok aktörlü bir uluslararası krize dönüşerek Soğuk Savaş sonrası dönemi Kafkasya bölgesinin en problemli konuları arasında yer almıştı. Buna ilaveten Azerbaycan’ın enerji jeopolitiğinde hem arz hem de transit ülkesi olması bakımlarından sahip olduğu konum ve imkânlar bu meselenin uluslararası siyasetin rekabet sahası içerisine dâhil olmasına ve dolayısıyla da bir kördüğüm haline dönüşmesine sebep olmuştur. Bundan başka, Batı ülkelerindeki özellikle de ABD ve Fransa içinde bulunan Ermeni diasporası da Karabağ meselesine dâhil olarak çözümsüzlüğün bir parçası olmak suretiyle siyasi arenadaki yerlerini almışlardır.

Azerbaycan lideri İlham Aliyev’in Dağlık Karabağ meselesinin siyasi ya da diplomatik yollardan çözülemeyeceği gerçeğini görmesinden sonra geliştirdiği yeni strateji, çözümün de başlangıcını teşkil etmiştir. Bu yeni strateji, Azerbaycan Devleti’nin 8 Haziran 2010’da kabul ettiği askerî doktrine ve 31 Ekim 2017 tarihinde Türkiye ile savunma sanayi alanında imzaladığı iş birliği anlaşmasına dayanmaktaydı. Türkiye’nin sağladığı askerî eğitim ve silah teçhizat yardımları sayesinde Azerbaycan, ordusunu önemli ölçüde güçlendirmiş ve savaş kapasitesini arttırmıştı. Uluslararası siyasetteki tüm gelişmeleri de dikkatle takip eden ve gerekli hazırlıklarını buna göre yapan Azerbaycan, konjektürel değişim ve jeopolitik gelişmeleri iyi değerlendirerek 27 Eylül 2020’de başlattığı askerî harekâtını tam bir başarıyla neticelendirerek mühim bir zafer kazanmıştır.

Aslında konjektürel değişim Nikol Paşinyan’ın Mayıs 2018’de Başbakan olmasıyla başlamıştı. Paşinyan, ABD ve Batı yönlü bir siyaset takip ederek Rus yanlısı bürokratları tasfiye etmiş ve muhalefeti de baskı altına almıştı. Bu

durum ise Rusya’nın giderek artan bir şekilde tepkisini çekmeye başlamıştı. Bir diğer gelişme ise ABD seçimlerini, Rusya’yı hedef tahtasına oturtacağını defaatle söyleyen Joe Biden’in kazanması olmuştur. O dönemde AB ve ABD’nin ekonomik ambargolarına maruz kalan Rusya’nın artık arka bahçesi olan Kafkasya’da Ermenistan’ın taşkınlıklarına göz yumacak durumu da kalmamıştı. Moskova hem bölgede düzeni sağlamak hem de ABD ve AB’nin olası yeni stratejik hamlelerine karşı Türkiye ve Azerbaycan’ı yanına almak için 27 Eylül’de Bakü’nün başlattığı askerî harekâta karşı tarafsız bir tavır takınmıştır. Bu Çarlık ve Sovyet döneminden bu yana Kafkas stratejisinde yaşanan bir ilkti ve bir stratejik kırılma noktası oluşturmuştu. 9 Aralık’ta imzalanan Moskova Mutabakatı'yla Karabağ meselesi büyük ölçüde çözülmüş ve Azerbaycan işgal altındaki tüm topraklarını kurtarmıştır.

KAYNAKÇA

Arı, Tayyar (ed), **Orta Asya ve Kafkasya Rekabetten İş Birliğine**, MKM, Bursa 2010.

Aslan, Betül, "I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı "Kardeş Kömeği" (Yardımları)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 6, 1996.

Baev, Pavel, **Russia's Policies in the Caucasus, The Royal Institute of International Affairs, Russia and Eurasia Programme**, Chatham House, London 1997.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Attitudes of the Great Powers towards the Ottoman Armenians up to the Outbreak of the First World War", **Review of Armenian Studies**, Cilt: I, Sayı: 4, 2003.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Soviet-Armenian Collaboration against Turkey in the post-Second World War Period, (1945-1947)", **Review of Armenian Studies**, Cilt: II, Sayı: 5, 2003.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 10, 2003.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Hatay Meselesinin Ortaya Cıkmasında Suriye Ermenilerinin Oynadığı Rol", **Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi**, Ankara 2004.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Turkiye'nin Karşı Siyaseti", **Belleten**, Cilt: LXIX, Sayı: 254, 2005.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Haydar Aliyev Döneminde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Bilgin, Mustafa Sıtkı; Deveci Bozkuş, Yıldız (ed.), **1000. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2019.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları", **Disiplinler Arası Politika Vizyonu ve Stratejiler**, (ed.) İbrahim Demir, İksad Publishing House, Ankara 2020.

Buniyatov, Ziya Musa, “Azerbaycan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: IV.

Croissant, Michael P., **The Armenia-Azerbaijan Conflict, Causes And Implications**, Preager, Wesport, London 1998.

Cornell, S. E., **Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus**, Curzon Press, 2001.

Cohen, A., **US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New Silk Road to Economic Prosperity**, The Heritage Foundation, 1997.

Çiloğlu, Fahrettin, **Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar**, Sinatle Yayınları, İstanbul 1998.

Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979.

Güler, Mehmet Çağatay, "Karabağ’ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem", **Seta/Perspektif**, Kasım 2020, Sayı: 301.

Hasanov, İlham, **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Dış Politikası 1993-2001**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2003.

İşyar, Ömer Göksel, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yayınları, İstanbul 2004.

Mardanov, Samir, **Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan’da ABD Algısı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012.

Pehlivan, Zühre Nur, “Rusya’nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu”, **Asia Minor Studies**, Cilt: IV, Sayı: 8, 2016.

Sarınay, Yusuf, “Osmanlı Arşivlerinde Karabağ”, **Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit**, AVİM Yayınları, Ankara 2014.

Seferov, Rehman, “Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, 2005.

Şimşir, Bilal, **Azerbaycan: Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

Taşkıran, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Basım Evi, 1995.

Veliev C, Aslanlı A., (Editörler), **Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji**, Berikan, Ankara 2011.

Yalçınkaya, Alâeddin, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.

Yılmaz, Reha; Sayın, Mehmet Fatih, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2013.

Yüce, Çağrı Kürşat, **Kafkasya ve Orta Asya, Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

CENEVRE SÖZLEŞMELERİ IŞIĞINDA KARABAĞ SAVAŞI'NIN TAHLİLİ

ALAEDDİN YALÇINKAYA*

ÖZET

Çatışmada siviller ve sivil hedeflerin korunmasını düzenleyen 1949 Cenevre Sözleşmeleri günümüz İnsancıl Hukukunun omurgasını oluşturmaktadır. Hemen bütün devletlerin taraf olduğu bu sözleşmelerin konusu, barışı kimin bozduğu, savaşa kimin sebep olduğu konusunun dışında çatışma esnasında silah kullanamayacak durumda olanların haklarını ele almaktadır. Gerek 1990'ların başında yaşanan başta soykırım olmak üzere diğer savaş suçları gerekse 2020'deki Karabağ'ı kurtarma sürecinde sivilleri hedef alan Ermenistan saldırıları konusunda yargı sürecinin başlatılması son derece önemlidir. Tebliğde, İnsancıl Hukuk, Cenevre Sözleşmeleri ve bunun devamındaki mutabakatlar ile Karabağ Savaşı ve sonrasında bu kapsamdaki ihlallere karşı yargı sürecinin başlatılması gereği ele alınmaktadır. Bu süreçteki olaylar, şahitler, beyanlar, deliller konusunda ulusal ve uluslararası kamuoyunun her fırsatta bilgilendirilmesi, bu konuda kamu diplomasisi araçlarının etkin bir şekilde kullanılması lüzumu üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ'ın Kurtarılması Savaşı, İnsancıl Hukuk, Cenevre Sözleşmeleri, Çatışmalarda Siviller, Ermenistan'ın Hukuk İhlalleri

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, alaeddinyalcinkaya@gmail.com.

ANALIZING THE KARABAKH WAR IN THE LIGHT OF CENEVA CONVENTIONS

ABSTRACT

The 1949 Geneva Conventions, which regulate the protection of civilians and civilian targets in conflict, form the backbone of today's Humanitarian Law. The subject of these conventions, to which almost all states are parties deals with the rights of those who cannot use weapons during the conflict, apart from the issue of who disturbed the peace and who caused the war. It is extremely important to initiate a judicial process regarding both the genocide and other war crimes in the early 1990s, and the Armenian attacks targeting civilians in the proecess of rescuing Karabakh in 2020. In this paper, Humanitarian law, Geneva Conventions and subsequent agreements, and the initation of judicial proceedings against violations in this scope during and after the Karabakh War are discussed. The necessity of informing the national and international public opinion on events, witnesses, statements and evidence in this process, and the effective use of public diplomacy tools in this regard are emphasized.

Keywords: The War for the Liberation Karabakh, Humanitarian Law, Geneva Conventions, Civilians in Conflicts of Armenia's Violations of Law

Giriş

İşgal altındaki Karabağ ve civarı rayonların kurtarılmasıyla sonuçlanan 2020 savaşlarında, her aşamada kaybeden Ermenistan aynı zamanda birçok savaş suçu işlemiştir. Gerek 1993'te varılan ateşkes mutabakatı gerekse çeyrek asrı aşan işgal sürecinde Ermenistan'ın başta soykırım olmak üzere Uluslararası Hukuk kapsamında birçok ihlali bulunmaktadır. Soykırım kapsamındaki suçların ve suçluların yargılamasını öncelikle suçun işlendiği ülke olarak Azerbaycan yapmalıdır. Başta Hocalı olmak üzere bu süreçteki soykırımcılar ve diğer hukuk ihlalinde bulunanlara karşı yargı yolunda değerlendirilmesi gereken oldukça geniş dosyalar bulunmaktadır.

Bakü yönetimi, Karabağ ve çevresini işgalden kurtarma başarısından sonra bu konudaki yetkisini daha cesur bir şekilde kullanma aşamasına gelmiştir. Sadece soykırımcı Ermeni liderlerinin ve görevlilerin itirafları dahi ulusal ve uluslararası yargı sürecini başlatma konusunda yeterlidir. 30 yıl önce işlenen bu suçlar hakkında yargı yoluna başvurmak için zamanaşımı söz konusu olmayacaktır.

Cenevre Sözleşmeleri çerçevesinde düzenlenen İnsancıl Hukuk ihlallerinin tespiti ve dosyalanmasına, yakın zamanda olması, delillendirme imkânlarının kolaylığı sebebiyle öncelikle 2020 savaşlarında işlenmiş olanlardan başlanmalıdır. Gerek çatışma sürecinde gerekse ateşkes dönemlerinde yaşanan ihlallere karşı Azerbaycan'ın yargı yoluna başvurması, kalıcı barış müzakerelerinde de elini güçlendirecektir. Öte yandan, düşman ateşiyle evleri yıkılan, yakınlarını kaybeden veya sakat kalan her bir ferdine devletin sahip çıkması, suçluların cezalandırılması konusunda uluslararası zeminlerde girişimde bulunması, mağdur vatandaşları için uluslararası standartlarda tedavi, tamir ve diğer tazminat kalemlerini takip etmesi, Ermenistan'ın saldırganlığının ve suçluluğunun uluslararası kamuoyuna duyurulması konusunda önemli adımlar demek olacaktır. Bu tebliğde İnsancıl Hukuk ve Cenevre Sözleşmeleri özetlenecek, daha sonra 2020'de yaşanan İnsancıl Hukuk ihlalleri ile buna karşı yargı ve kamuoyunu aydınlatma, tanıtım yolları konusu ele alınacaktır.

Cenevre Sözleşmeleri ve İnsancıl Hukuk

İnsan Hakları -Human Rights-, barış ortamında kişinin yaşama hakkı başta olmak üzere temel hak ve özgürlükleri ile ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel vb. kapsamındaki haklarını ifade eder. İnsancıl Hukuk -Humanitarian Law- ise savaşlar dâhil çatışmalarda, bilfiil silah kullanmayan veya kullanamayacak

durumda olanlar ile eğitim, sağlık, ibadet, kültür kapsamındaki personel ve binaların korunmasını, gerektiğinde tamir, bakım veya tedavisi kapsamındaki Savaş Kuralları Sözleşmeleri'nden oluşmaktadır[1]. İnsancıl Hukuk, bir anlamda savaş veya çatışmalar esnasındaki haklar ve sorumlulukları ifade etmektedir.

İnsancıl Hukukun konusunu, çatışmaların etkilerini ve sonuçlarını insani sebeplerle en aza indirebilmek maksadıyla riayet edilmesi gereken asgari kurallar oluşturmaktadır. Bu kurallar, 1949 Cenevre Sözleşmeleri yanında 1954 Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme, 1972 Biyolojik Silahlar Sözleşmesi, 1980 Konvansiyonel Silahlar Sözleşmesi, 1993 Kimyasal Silahlar Sözleşmesi, 1997 İnsan Öldürmeye Yönelik Mayınlar Üzerine Ottowa Sözleşmesi ile geçen süre zarfındaki gelişmelere göre ek sözleşmeler ve protokollerde düzenlenmiştir[2]. Bu kapsamda çatışmalarda silah kullanamayacak olan yaralılar, esirler, teslim olanlar ile siviller ve çatışma ile ilgisiz sivil ve kültürel hedefler bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinden 2021'e, Ermenistan güçlerinin İnsancıl Hukuku ihlal kapsamında birçok eylemleri sabittir. Bu tebliğde daha çok 2020 savaşlarında sivillere ve sivil hedeflere yönelik saldırılar ele alınmaktadır.

Öncelikle 2020 Karabağ savaşları dâhil, işgal altındaki bölgelerin statüsünü tespit etmek gerekmektedir. Savaşı kimin başlattığı, barışı kimin bozduğu, ateşkesin nasıl ihlal edildiği gibi hususlar Savaş Hukukunun konusu olup burada ise işgal altındaki bölgeler ile saldırıya hedef olan sivillerin durumu üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda BM Güvenlik Konseyinin dört kararı, Uluslararası Hukuk bağlamında Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olup Ermenilerin kontrolünde veya çatışmalar sürecinde işgal altında olduğu, civar bölgelerin de tartışılmaz olarak Azerbaycan toprağı olduğunun tespiti gerekmektedir. Nitekim 1993 yılında BM Güvenlik Konseyince alınan 822, 853, 874 ve 884 nolu kararların muhtevasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, Karabağ'ın ve diğer işgal altında yahut saldırıya hedef bölgelerin Azerbaycan'a ait olduğu vurgulanmaktadır[3].

---

1 G. Evans, ve J. Newnham, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, çev.: H. Ahsen Utku, Gökkubbe, İstanbul 2007, s. 535-536.

2 A. Gündüz, **Milletlerarası Hukuk**, Ed.: Reşat Volkan Gürel, 10. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 2019, s. 411-412.

3 Resolution 822, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/822; Resolution 853, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/853; Resolution 874, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/874; Resolution 884, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/884.

Belirtmek gerekir ki çatışmalar devam ederken mesela Ermenistan sınırları içindeki Türklerin de İnsancıl Hukuk kapsamında hakları söz konusudur. Ancak söz konusu bölgenin Azerbaycan'a aidiyeti konusundaki, önceki düzenlemeler ve sözleşmeler yanında çatışmalar sürerken BM Güvenlik Konseyi kararları son derece önemlidir. Bu bağlamda Ermenistan güçlerinin başka bir ülkeyi işgalinden sonra işgal bölgesinde ve civarında sivillere ve kültürel varlıklara karşı ihlalleri ve saldırıları öncelikli olarak inceleme, soruşturma ve yargı yoluna başvuru konusudur.

12 Ağustos 1949'da kabul edilen Cenevre Sözleşmelerinin üçü "Harp Halindeki Silahlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralılarının Vaziyetlerinin Islahı İçin Sözleşme", "Denizdeki Silahlı Kuvvetlerin Yaralı, Hasta ve Kaza Geçirmiş Mensuplarının İyileştirilmesi Hakkında Cenevre Sözleşmesi", "Harp Esirlerine Yapılacak Muameleye İlişkin Cenevre Sözleşmesi" olup dördüncüsü doğrudan konumuzla ilgili olan "Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi"dir. Bu dört sözleşmenin ortak 3. Maddesi "… çarpışmalarda aktif bir rol oynamayan kişiler ırk, renk, din ve inanç, cinsiyet, doğum veya servet ya da benzer bir kritere göre ayrım yapılmadan bütün koşullarda insani muamele görecektir. Bu amaçla… yaşama ve kişiye yönelik şiddet, özellikle her türlü öldürme, zalimane davranış ve işkence… yasaktır ve yasak olarak kalacaktır"[4].

Öte yandan Uluslararası Teamül Hukuku (Örfi Hukuk) kuralları, Uluslararası Hukukun asli kaynaklarındandır. İnsancıl Hukuk kapsamındaki kuralların gücü bu alandaki sözleşmelere eşit hatta onlardan daha etkilidir. Konumuzla ilgili Uluslararası Örfi İnsancıl Hukuk kurallarından bazıları şöyledir[5]:

Kural 1. Çatışma tarafları, siviller ile muharipleri her zaman birbirinden ayırt etmelidir. Saldırılar muhariplere yönelik olabilir. Sivillere karşı saldırı yapılmamalıdır.

Kural 2. Asıl amacı sivil nüfus içinde terör yaratmak olan şiddet, eylem ya da tehditler yasaktır.

Kural 5. Siviller silahlı kuvvetler mensubu olmayan şahıslardır. Sivil nüfus, sivillerin oluşturduğu nüfustur.

Kural 6. Siviller, çatışmaya doğrudan katılmadıkları sürece, saldırılara karşı koruma altındadır.

4 Gündüz, **age.**, s. 412.
5 Gündüz, **age.**, s. 428-429.

Kural 7. Çatışmaya taraf olanlar, her zaman, sivil nesneler ile askerî hedefleri biribirinden ayırt etmelidirler. Saldırılar yalnızca askerî hedeflere yönelik olmalıdır. Sivil nesnelere karşı saldırı yapılmamalıdır.

Kural 9. Askerî hedef olmayan tüm nesneler, sivil nesnelerdir.

Kural 10. Hedef gözetmeksizin yapılan saldırılar yasaklanmıştır.

Belirtmek gerekir ki sözleşmeler sadece taraf ülkeleri bağladığı halde teamül kuralları, düzenli ve kararlı olarak karşı çıkmayan tüm devletleri bağlar. Ermenistan'ın veya herhangi bir devletin bu gibi düzenlemelere karşı çıktığı bilinmemektedir. Esasen böyle bir karşı çıkmanın siyasi ve hukuki maliyeti çok daha ağır olacaktır. Dolayısıyla Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin yaklaşık 10 yıllık çalışmaları sonucu belirlenen bir kısmını saydığımız bu kurallar, diğer sözleşmelerde de ayrıntılı olarak düzenlendiği halde Uluslararası Örfi İnsancıl Hukuk maddeleri olarak tanınması son derece önemlidir[6].

Ermensitan'ın Karabağ Savaşları'nda İnsancıl Hukuk İhlalleri

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve cumhuriyetlerin bağımsızlığı aşamasında başlayan çatışmalar boyunca ve başta Hocalı olmak üzere soykırım dâhil diğer ihlaller kapsamında oldukça fazla delil, şahit, hatta bir kısım Ermeni komutan ve yöneticilerin beyanları ve itirafları bulunmakta olup bu kapsamdaki hukuki süreç ayrı bir konudur. Bu tebliğde ise belirtildiği gibi daha çok 2020 savaşlarında yaşananlar analiz edilmektedir. Söz konusu çatışmalar dönemindeki sivil hedeflere yönelik her bir saldırı, saldırı sonucu hayatını kaybeden, sakat kalan, evi veya işyeri yıkılanlarla ilgili bilgiler ve raporlar oldukça kapsamlıdır. Burada ise yukarıda bir kısmına işaret edilen sözleşmeler ve Teamül Kuralları kapsamındaki ihlallerden bazıları hakkında muhtelif haber bültenlerinden alıntılarla iktifa edilecektir. Belirtmek gerekir ki Ekim-Kasım 2020 tarihleri arasındaki bültenlerden aktardığım "Ermenistan Sivilleri Vuruyor" bağlamında, 1993'ten 2020'ye, hatta 10 Kasım 2020 ateşkes mutabakatından sonra da birçok saldırı bulunmaktadır. Her bir örneğin yer, zaman, şahit, fotoğraf, olabildiğince yabancı gazeteci/turist/uzmanın da imzasının bulunduğu tutanakların hazırlanması ve duyurulması ile paylaşılmasının önemine de işaret edilmektedir:

6 J. M. Hanckaerts, L. Doswald-Beck, "Study on Customary International Humanitarian Law: A Contribution to the Understanding and Respect for the Rule of Law in Armed Conflict", **International Review of the Cross Road**, C 87, S 857, March, 2005.

30 Eylül 2020: Ermenistan'ın işgal altındaki Azerbaycan topraklarından, işgal bölgesi dışındaki sivil mevzileri hedef alan saldırıları üzerine Azerbaycan ordusu harekete geçerek öncelikle sivilleri hedef alan askerî mevzileri ele geçirmiştir[7].

4 Ekim 2020: Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermenistan'ın füze saldırısıyla Gence'den sonra Mingeçevir şehrini vurduğunu açıkladı. Terter şehrine ise top atışının gerçekleştiği saldırılardan sonra birçok kişi yaralandı. Mingeçevir'in büyük su rezervlerine sahip olduğu, dolayısıyla bölge halkının ve tarımının, aynı zamanda susuz bırakılmasının hedeflendiği görülmektedir[8]. Belirtmek gerekir ki aşağıda temas edileceği üzere Ermenistan, sivil hedefleri vurarak Azerbaycan ordusunun ve halkının moralini bozarak Karabağ ve civarındaki işgali sürekli kılmayı amaçladığı halde Azerbaycan ordusu ve halkı çok daha kararlı bir şekilde ülkesini savunma aşamasına geçmiştir.

Ermeni lider Harutyunyan, Gence'deki sivilleri katlettiğini kabul etti. Cephe hattıyla ilgisiz sivil yerleşim yerlerini vurduğunu gururla ifade ederek bu saldırılardan düşman Azerbaycanlıların ders alması gerektiğini, aksi takdirde tekrar saldıracaklarını duyurdu[9]. Harutyunyan bu beyanıyla sivilleri vurduğunu gururla söylerken Azerbaycan halkının çocuklarını askere göndermemeleri, hükûmete baskı yapmaları, Karabağ'ın kurtuluşunu beklememeleri gerektiğini hatırlatmaktadır.

12 Ekim 2020: Azerbaycan Ulusal Mayın Temizleme Ajansı Direktörü Ahmedov ile diğer yetkililer, Ermenistan'ın vurduğu sivil mahallerde yabancı diplomatik görevlilere açıklamalarda bulundular. Elbrus ve Scud füzeleriyle vurulan sivil mahaller enkaz yığınına döndü. Enkaz altından bir kısmı çocuk 9 ölü ve 34 yaralı da çıkarıldı[10]. Yabancı diplomatik, akademik ve medya mensuplarının olay yerlerinde, mağdurlarla birlikte bilgilendirilmesi son derece önemli olup bu faaliyetlerin çoğaltılması gerekmektedir.

13 Ekim 2020: Moskova'da imzalanan ateşkes anlaşmasına rağmen Ermenistan füze saldırılarıyla vurduğu Gence'de çocuklarını enkaz altından

7 "Azerbaycan, Sivilleri Hedef Alan Ermenistan Mevzilerini Vuruyor", 2020, https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/azerbaycan-sivilleri-hedefalan- ermenistan-mevzilerini-vuruyor/5f74492f01a30a2b84139904.

8 "Ermenistan bu kez sivil yerleşim yerlerini vuruyor", 2020, https://www.internethaber.com/ermenistan-bu-kez-sivil-yerlesim-yerlerini-vuruyor-2131194h.htm.

9 "Gence'yi Vuran Ermeni: Yine Vururuz", 2020, https://www.ensonhaber.com/gundem/genceyi-vuran-ermeni-yine-vururuz.

10 "Ermenistan'ın, Gence Kentindeki Sivilleri Orta Menzilli Balistik Füze Elbrus İle Vurduğu Belirlendi", 2020, https://www.globalsavunma.com.tr/ermenistanin-gence-deki-sivilleri-orta-menzili-balistik-fuze-elbrus-ile-vurdugu-belirlendi.html.

çıkaran Haydarova, bebeklerin, çocukların günahı olmadığını, Ermenistanlı annelerin de insafa gelerek daha fazla acı çekmemeleri için girişimde bulunmalarını istedi[11].

15 Ekim 2020: Ermenistan ordusunun, Ağdere, Ağdam, Füzuli, Cebrayil, Hadrut ve Terter'deki okul, mezarlık dâhil sivil hedeflere yönelik top atışları sonucu 43 sivil hayatını kaybetti[12]. İlginçtir ki bu saldırının hedefinde bir önceki saldırıda hayatlarını kaybedenlerin cenazelerini defneden siviller bulunmaktadır. Bu anlamda mezarlıktaki törenleri dahi "tehlikeli" hale getirerek halkın mücadele ve kurtuluş ümidinin yok edilmesi hedeflenmektedir.

22 Ekim 2020: Ermenistan güçleri, Azerbaycan ordusu karşısında ağır kayıplar vererek cepheden kaçmaya başladı. Kaçarken Terter şehrindeki sivil hedeflere top atışıyla saldırdı[13].

17 Ekim 2020: Gence'de Ermenilerin füzelerle vuduğu siviller son yolculuğuna uğurlandı. Eskerov ailesinden 4 kişinin hayatını kaybettiği saldırılarda baba Suluddin, eşi Sevil, biri henüz 10 aylık olan oğulları ve kızı toprağa verildi. Tamamen sivillerin oturduğu diğer binalarda da birçok kişi hayatını kaybetti veya yaralandı. Daha önceki saldırılarda hayatını kaybedenlerin cenaze töreninin hedef alındığı 14 Ekim tarihli diğer bir saldırıda ise 4 sivil hayatını kaybetmişti[14].

29 Ekim 2020: Ermenistan güçlerinin Azerbaycan'ın Berde, Goranboy ve Terter yerleşim bölgelerindeki sivil hedeflere Smerç roketleriyle saldırısı sonucu, 4 kişi öldü, 14 kişi yaralandı. Hayatını kaybedenlerden ikisinin yaşlı, birinin bebek olduğu tespit edildi. Yaralılar arasında 9-15 yaşları arasında 4 çocuk bulunmaktadır[15].

31 Ekim 2020: Azerbaycan ordusunun işgal altındaki topraklarını kurtarırken müteaddit ateşkes anlaşmalarına rağmen Ermenistan ihlalleri devam etmektedir. Azerbaycan ordusuna karşı koyamayan Ermenistan, halkın ve ordunun moralini bozmak için sivil yerleşim yerlerini vurmaya devam ediyor[16].

---

11 İ. Okuducu, 2020, "Ermenistan, Sivilleri Füzeyle Vuruyor", https://www.eurovizyon.co.uk/dunya/ermenistan-sivilleri-fuzeyle-vuruyor-h69549.html.

12 Y. Öztürk, 2020, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=91241.

13 "Ermenistan Cepheden Kaçıyor, Sivilleri Vuruyor", 2020, https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-cepheden-kaciyor-sivilleri-vuruyor-524867.html.

14 "Yürek Dayanmaz", 2020, https://www.sondakika.com/haber/haber-sondakika-haberleri-ermenistan-in-gence-de-fuze-ile-oldurdugu-siviller-13673605/

15 N. Türksoy, 2020, "Ermenistan, Sivilleri Katletmeye Devam Ediyor", https://millidusunce.com/ermenistan-sivilleri-katletmeye-devam-ediyor/.

16 "Azerbaycan Ordusuna Direnemeyen Ermenistan Sivilleri Vuruyor", 2020, https://www.ortadoguhaber.com/haberler/azerbaycan-ordusuna-direnemeyenermenistan-sivilleri-vuruyor.

Burada bir kısmına temas edilen Ermenistan'ın sivil hedeflere saldırıları 2020 Eylül sonu ve Ekim ayındakilerden bazılarıdır. Yukarıda belirtildiği gibi sivil hedeflere saldırılar, gerek 28 yıllık ateşkeste gerekse 2020 çatışmalarının her aşamasında, hatta 10 Kasım ateşkes mutabakatından sonra da devam etmiştir. İnsancıl Hukuk ve bu kapsamdaki Cenevre Sözleşmeleri ile diğer mutabakatların açıkça ihlali olan, yargılama sonucu cezalandırılması kesin olan bu saldırılardaki amacın ne olduğuna bakalım:

1. Ermenistan, öncelikle ne kadar ihlalde bulunursa bulunsun Azerbaycan'ın hukuk yollarına başvuramayacağını, başvursa dahi politik vasfı ağır basan bu alanda ceza görmeyeceğini düşünmektedir. Nitekim başta Hocalı Soykırımı olmak üzere daha önceki ihlallerine karşı bu yollar kullanılmamıştır. Belirtmek gerekir ki 30 yıllık işgale karşın Azerbaycan, topraklarını kurtardığı gibi hukuk yollarına başvurarak verilen zararların tazmini ve suçluların cezalandırılması sürecini elbette başlatacaktır.

2. Sovyetler Birliği döneminde askerlik alanından uzak tutulan Azerbaycan Türkleri ve ordusu, 1990'larda ülkesini savunamamıştır. Ermenistan yönetimi, Azerbaycan'ın yine geri çekileceğini, ülkesini savunamayacağını düşünmektedir. Ancak geçen süre zarfında gerekli eğitim ve donanıma sahip olarak bu eksikliğini gidermiştir.

3. Azerbaycan ordusunun 2020 savaşlarında cephelerdeki zaferleri karşısında Ermenistan yönetimi, hıncını savunmasız sivillerden çıkarmaktadır. Bu kapsamda sivil halkın moralini bozarak, ordunun ilerlemesini engellemesi için hükûmete baskı yapmasını, çocuklarının askere gitmesine mani olmasını beklemektedir. Bu anlamda hedef, toplumda korku salmak olup yukarıda zikredilen Uluslararası Teamül Hukuku kurallarının ikincisine açıkça aykırıdır. Nitekim işgalci ve saldırgan siyasetine karşı Ermenistan halkından savaşa karşı çıkma, çocuklarını askere göndermeme girişimleri görülmüştür. Halbuki Ermenistan'ın sivilleri hedef alan her vahşetinden sonra Azerbaycan halkı daha güçlü ve kararlı bir şekilde yönetimin yanında yer almış, gençler cepheye gitmek için yarışa girmiştir.

4. Ermenistan'ın sivilleri hedef alan saldırılarının belki de en önemlisi, bu ülkenin Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütüne (KGAÖ) üyeliğidir. Bu örgüte üye olan devletlerden birine saldırı, bütün üyelere karşı yapılmış kabul edilmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan ordusu karşılıklılık esasına göre Ermensitan'daki sivil hedeflere saldırı tuzağına

düşerse Bakü yönetimi, karşısında Rusya'nın başını çektiği KGAÖ'yü bulacaktır. Ancak Azerbaycan hiçbir zaman bu tuzağa düşmemiş, sadece KGAÖ gerçeğinden dolayı değil sivillere saldırının Türk töresinde yeri olmadığını dikkate alarak böyle bir saldırıda bulunmamıştır. Belirtmek gerekir ki aynı zamanda Kazakistan ve Kırgızistan da KGAÖ üyesi olup örgütte kararlar oybirliği ile alınmaktadır. Bu süreçte Ermenistan'ın gündeme getirdiği Azerbaycan karşıtı bazı öneriler bu ülkeler tarafından da reddedilmiştir.

5. Propaganda, kamu diplomasisi, medya etkinlikleri konusunda Azerbaycan'ın oldukça önemli eksiklikleri olmasına karşın Ermenistan, bu yolları oldukça başarılı kullanmaktadır. Bu gerçekte, Batı dünyasının Türkofobi ve İslamofobi takıntısının büyük katkısı bulunmaktadır. Bununla beraber mesela Türkiye'ye karşı Ermeni soykırım iddiaları konusunda Almanya'daki 20 bin Ermeni organize olup başarılı kulis faaliyetleriyle yalan ve iftiraları gerçekmiş gibi gösterebilirken 3 milyondan fazla Türk böyle bir organize hareket başlatamamış, sadece belgeleri ve belgelere dayalı kararları dahi yetkililere ulaştıramamıştır. Benzer durum Azerbaycan için de söz konusu olup bu alandaki eksikliklerin giderilmesi gerekmektedir. Bu alanda medya, sivil toplum kuruluşları ve akademinin de sorumluluğu bulunmaktadır. Halen Batı kamuoyunun önemli bir kısmı organize Ermeni propagandaları sayesinde, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtarmasını, Ermenistan topraklarını işgal olduğuna inandırılmıştır.

Belirtmek gerekir ki Ermenistan güçlerinin işgal altındaki bölgelere döşediği mayınlar sonucu gazeteciler dâhil birçok sivil hayatını kaybetmiştir. Halen bölge arazisinin önemli bir kısmı mayınlı olup bu kapsamdaki haritaların verilmesinde problem yaşanmaktadır. Gerek işgal altındaki topraklara mayın döşenmesi, bu mayınlar sonucu insanların hayatını kaybetmesi veya sakat kalması, gerekse mayınların temizlenmesi konusunda gerekli desteğin verilmemesi başta "1997 İnsan Öldürmeye Yönelik Mayınlar Üzerine Ottowa Sözleşmesi" olmak üzere birçok bakımdan Uluslararası Hukuka aykırı olup bu konu, müstakil ve ayıntılı bir çalışmayı ve hukuk yollarına başvurmayı gerektirmektedir.

Sonuç

Çatışmalarda silah kullanamayacak durumda olanlar ile sivillerin hedef alınmamasını, bu kapsamdaki kişiler ve mekânların korunmasını düzenleyen İnsancıl Hukuk, Uluslararası Hukukun bir dalıdır. 1949 Cenevre Sözleşmeleri

ile daha sonraki diğer mutabakat ve protokoller ile düzenlenen bu alandaki ihlallere karşı uluslararası başvuru yolları bulunmaktadır. Her ne kadar Uluslararası Hukukta siyasetin belirleyici vasfı ağır olsa da gerekli teknik hazırlıklar ve tanıtımlar yerine getirildikten sonra bu yoldan zararların telafi edildiğinin önemli örnekleri bulunmaktadır. Nitekim Hocalı Soykırımı ile benzer tarihlerde gerçekleşen Srebrenitsa Soykırımı üzerine Aliye İzzetbegoviç'in başarılı girişimleri sonucunda, soykırımcılar hiç beklemedikleri yargılama ve ceza alma sonucuyla karşılaşmışlardır. Belirtmek gerekir ki Bosna-Hersek Müslümanlarının, uluslararası sistem ve Uluslararası Hukuk karşısındaki gücü, Azerbaycan'ınkinden fazla değildir. Avrupa'nın ortasındaki bu zayıf Müslüman toplumun yok edilmesi konusunda önde gelen küresel güçler aktif veya pasif iş birliği yaptığı halde hukuk yollarının etkin kullanılmasıyla suçlular, yeterli olmasa da cezalandırılmış, az da olsa mağdurlar nefes alabilmişlerdir.

Karabağ'ın işgalinde ve 2020'de kurtarılışına kadar geçen yaklaşık 30 yıllık sürede İnsancıl Hukuk kapsamında Ermenistan'ın birçok ihlali kesinleşmiştir. 10 Kasım 2020 Ateşkes Anlaşması'ndan sonra da bazı ihlaller mevcuttur. Her bir ihlalin Uluslararası Hukuk tekniği standartları çerçevesinde dosyalanması, ulusal ve uluslararası yargı süreçlerinin başlatılması konusunda yönetimin önemli girişimleri bulunmaktadır. Delillerin, şahitlerin toplanması ve savcılık iddianamesinin hazırlanmasından itibaren her aşamada uluslararası kamuoyunun gerek ikili gerekse çoklu zeminlerde, aynı zamanda medya imkânları kullanılarak aydınlatılması son derece önemlidir. Uluslararası yargı sürecindeki kişilerin de önündeki dosya ile beraber propaganda ve dezenformasyon bombardımanına maruz kaldığı dikkate alınarak bu konudaki gerçeklerin uluslararası akademik camia, diplomatik zeminler yanında dünya kamuoyuna her fırsatta sunulması gerekmektedir. Söz konusu ihlallerin ve bu ihlallere maruz kalan mağdurların Uluslararası Hukuk açısından anlamı, gerektiğinde hayatını kaybeden, sakat kalan, evinden yurdundan atılarak sefalete düşen kişiler ile onların yakınlarının durumu çerçevesinde tanıtım filmleri, belgeseller ve benzeri bilgilendirme yolları her türlü imkân seferber edilerek kullanılmalıdır. Bu kapsamdaki akademik ve hukuksal analizler diğer dillere çevrilerek paylaşılmalıdır. Gerek bilimsel ve diplomatik toplantılarda, gerekse her ülke temsilcisinin ve kamuoyunun müstakil olarak bilgilendirilmesi, son bir yılda kısmen uygulandığı gibi ilgili heyetlerin ihlal bölgelerine ve mağdurlarla görüşmeye davet edilmesinin sonuçları son derece verimlidir.

Belirtmek gerekir ki Uluslararası Hukuk, önemli ölçüde uluslararası siyaset birikimlerinin, bir dönemdeki bileşkesi durumundadır. Bu anlamda Uluslararası Hukukun politik özelliği son derece güçlü olup bir anlamda bu alanın adı "Uluslararası Politik Hukuk"tur. Öte yandan BM Güvenlik Konseyi kararlarının bağlayıcı özelliğine karşın başta İsrail hakkındaki kararları/kararsızlığı veya mesela Kuveyt'in ve Karabağ'ın işgalleri karşısında çelişkili tutumları dikkate alındığında, önemli ölçüde siyasal bir organ olduğu açıktır. Irak'ın Kuveyt'i işgali üzerine Konsey, bu işgalin hukuka aykırı olduğu, işgale derhal son verilmesi, arkasından müdahale kararı almıştır. Karabağ'ın işgale son verilmesi kararına karşın 30 yıldır müdahale kararının gündeme gelmediği hatırlanmalıdır. Bununla beraber BM Güvenlik Konseyinin beş daimi üyesi dışında 10 geçici üyeden en az dördü olmadan karar alınamayacağı, dolayısıyla diğer ülkelerle iyi ilişkiler, tanıtım ve propaganda faaliyetlerinin yargısal süreci dezenformasyondan koruma yanında BM ve benzeri zeminlerde de olumlu etkileri olacaktır.

KAYNAKÇA

“Azerbaycan Ordusuna Direnemeyen Ermenistan Sivilleri Vuruyor”, 2020, https://www.ortadoguhaber.com/haberler/azerbaycan-ordusuna-direnemeyener-menistan-sivilleri-vuruyor.

“Azerbaycan, Sivilleri Hedef Alan Ermenistan Mevzilerini Vuruyor”, 2020, https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/azerbaycan-sivilleri-hedefalan-ermenistan-mevzilerini-vuruyor/5f74492f01a30a2b84139904.

Bradley, J. Cole, “The Future of Peacekeeping, Peacemaking, and Peace Building”, **SPECPOL**, University of Reading Model United Nations Conference, 2014.

“CICA Member States”, 2021, https://www.s-cica.org/page/member-states/.

Ercoşkun, B., “On Galtung’s Approach to Peace Studies”, **Lectio Socialis**, C 5, S 1, s. 1-7, 2021.

Erdem, Ali Kemal, “Kanada’nın Ardından Birleşik Krallık da Ambargo Kararı Aldı”, **Independent Türkçe**, 2021, https://www.indyturk.com/node/301321/haber/kanadan%C4%B1n-ard%C4%B1ndan-birle%C5%9Fik-krall%C4%B1k-da-birambargo-karar%C4%B1-ald%C4%B1-yurtd%C4%B1%C5%9F%C4%B1ndanbaz%C4%B1.

“Ermenistan bu kez sivil yerleşim yerlerini vuruyor”, 2020, https://www.internethaber.com/ermenistan-bu-kez-sivil-yerlesim-yerlerini-vuruyor-2131194h.htm.

“Ermenistan Cepheden Kaçıyor, Sivilleri Vuruyor”, 2020, https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-cepheden-kaciyor-sivilleri-vuruyor-524867.html.

“Ermenistan’ın, Gence Kentindeki Sivilleri Orta Menzilli Balistik Füze Elbrus İle Vurduğu Belirlendi”, 2020, https://www.globalsavunma.com.tr/ermenistanin-gence-deki-sivilleri-orta-menzili-balistik-fuze-elbrus-ile-vurdugu-belirlendi.html.

G. Evans, ve J. Newnham, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, çev.: H. Ahsen Utku, Gökkubbe, İstanbul 2007.

Galtung, J., “What is peace research?”, **Journal of Peace Research**, C 1, S 1, 1964.

Galtung, J., **Theories of Peace. A Synthetic Approach to Peace Thinking**, International Peace Reserarch Institute, Oslo, 1967.

"Gence'yi Vuran Ermeni: Yine Vururuz", 2020, https://www.ensonhaber.com/gundem/genceyi-vuran-ermeni-yine-vururuz.

A. Gündüz, **Milletlerarası Hukuk**, Ed.: Reşat Volkan Gürel, 10. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 2019.

Hanckaerts, J. M., Doswald-Beck, L., "Study on Customary International Humanitarian Law: A Contribution to the Understanding and Respect for the Rule of Law in Armed Conflict", **International Review of the Cross Road**, C 87, S 857, Mart, 2005.

Okuducu, İ. , 2020, "Ermenistan, Sivilleri Füzeyle Vuruyor", https://www.eurovizyon.co.uk/dunya/ermenistan-sivilleri-fuzeyle-vuruyor-h69549.html.

Öztürk, Y., 2020, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=91241.

Resolution 822, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/822.

Resolution 853, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/853.

Resolution 874, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/874.

Resolution 884, 1993, http://unscr.com/en/resolutions/doc/884.

Statement by H. E. Mr. Shamil Aleskerov, 2008, https://www.s-cica.org/page/Azerbaijan-2008/

Türk Konseyi Hakkında, 2021, https://www.turkkon.org/tr/turk-konseyihakkinda.

Türksoy, N., 2020, "Ermenistan, Sivilleri Katletmeye Devam Ediyor", https://millidusunce.com/ermenistan-sivilleri-katletmeye-devam-ediyor/.

Yalçınkaya, A., **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme**, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006.

Yalçınkaya, A., "Avrasyacı Bölgeselleşme Girişimleri: KEİ, AEB, ŞİÖ", **Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi**, C 7, Özel Sayı, 2019.

"Yürek Dayanmaz", 2020, https://www.sondakika.com/haber/haber-sondakika-haberleri-ermenistan-in-gence-de-fuze-ile-oldurdugu-siviller-13673605/.

DÜNYA MEDYASINDA II. KARABAĞ-VATAN SAVAŞI

MAİS İSRAİL OĞLU ƏMRAHOV*

ÖZET

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 44 günlük Vatanseverlik Savaşı sırasında dünya çapında yaklaşık 30 televizyon kanalı ve medya kuruluşuna röportaj verdi. Bu kapsamda, Aliyev 29 Eylül 2020'de Rusya'nın "Rusya-1" kanalında yayımlanan "60 Dakika" programına katıldı. 2 Ekim'de El Cezire, 5 Ekim'de Türkiye'den TRT Haber, 6 Ekim'de Rusya'dan Perviy Kanal, 9 Ekim'de CNN International'ın "Connect the World" programı, 10 Ekim'de Rusya'dan RBK, 11 Ekim'de Sky News, 12 Ekim'de Türkiye'den Haber Global, 14 Ekim'de ise Fransa 24'e verdiği röportajlarla uluslararası kamuoyuna seslendi. Ayrıca, 21 Ekim'de Japonya'dan Nikkei, 28 Ekim'de İtalya'dan Rai-1, 2 Kasım'da ise İtalyan "La Repubblica" gazetesine demeç verdi.

Bu görüşmeler aracılığıyla Azerbaycan'ın tutumunu ve Karabağ Savaşı'ndaki gerçekleri dünya kamuoyuna açıklayarak Azerbaycan'a yönelik uluslararası bakış açısının köklü bir şekilde değişmesine katkı sağlamış oldu.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, İşgal Edilmiş Topraklar, Vatanseverlik Savaşı, Savaşın Bilgi Desteği, Büyük Zafer

* Prof. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, shukurovkk@gmail.com.

II. KARABAKH-FATHERLAND WAR IN THE WORLD MASS MEDIA

ABSTRACT

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev has appeared on about 30 television and media outlets around the world during the 44-day Patriotic War.

"60 minutes" program broadcast on September 29, 2020 on "Russia-1", on October 2 to Al Jazeera, on October 5 to Turkey's TRT Haber, on October 6 to Russia's Perviy Kanal, on October 9 to CNN International's Conneot theWorld, Sky News on October 10 to Russia's RBK, on October 12 to Turkey's Haber Global, on October 14 to France 24, on October 21 to Japan's Nikkel, on October 28 to Italy's Rai-1. In an interview with the Italian newspaper La Republika on November 2. President of the Republic of Azerbaijan was able to convince the international community of Azerbaijan's attitude towards and the truths about the Karabakh War. As a result, the world community's views on Azerbaijan have changed radically.

Keywords: Karabakh, Occupied Territories, Patriotic War, Information Support of the War, The Great Victory

Giriş

Bəşər sivilizasiyasının qədim insan məskənlərindən olan Azərbaycan keşməkeşli, qanlı-qadalı tarix yaşamışdır. Şərəfli tariximizin acı səhifələri də olmuşdur. Zaman-zaman torpaqlarımıza qonaq gələn əcnəbilər bu torpaqların yeraltı və yerüstü sərvətlərini görərək torpaqlarımıza sahib çıxmaq istəmişlər. Bu gəlmələr arasında iştahaları ilə hər yerdən qovulan azğınlaşmış ermənilər Şuşada, Laçında, Kəlbəcərdə, Xocalıda, Qubadlıda, Ağdamda, həmçinin bu gün ermənilərin işğal altında olan Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Zəngəzur və Göyçə bölgələrində məskunlaşa bilmişlər.[1]

Qarabağ azıxantropun ilkin məskənidir, Quruçay mədəniyyəti Qarabağ ərazisində formalaşmışdır. Qarabağ Dirili Qurbaninin, Sarı Aşığın, Abdalgülablı Valehin, Aşıq Səmədin, Lələnin, X. Natəvanın, Q. Zakirin, C. Nəvanın, M. Aşıqın, Aşıq Pərinin, M. M. Nəvvabın, Ü. Hacıbəyovun, Xan Şuşinskinin, Bülbülün və yüzlərlə böyük şəxsin dünyaya göz açdığı vətəndir. Azərbaycan xalq yaradıcılığının hansı səhifəsini açsan, orada şairlərimizin, el müdriklərimizin Qarabağla bağlı nəğmələrinə, bayatılarına, əhvalatlarına, dastanlarına rast gəlinər. Xalq şairi Səməd Vurğun "havalansın Xanın səsi, Qarabağın şikəstəsi", M. V. Vidadi "küllü-Qarabağın abi-həyatı, nərmə-nazik bayatıdır, bayatı" söyləməklə Qarabağın ecazkarlığından, Mirhəmzə Seyid Nigari "eşqin kanı Qarabağdı vətənim, bülbülü şeydayam cənnət yerimdi" deməklə onun füsunkarlığından, maddi və mənəvi zənginliyindən söz açmışdır. Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Ağabəyim Ağabacının "aləm cənnətə dönsə, yaddan çıxmaz Qarabağ" zümzüməsi nisgilə, ağrı-acıya köklənmiş vətən sevgisindən xəbər verirdi. Qarabağ mədəniyyətimizin beşiyi olan ocaqlarımızdandır. Qarabağ "Vətən bağı"dır, heç yerdə rahatlıq tapmayan "Xarı bülbül"ün oylağıdır. Bu oylağın beşiyi Şərqin mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycanın döyünən ürəyi olan Şuşadır.[2]

Azərbaycan tarixini yaşadan abidələrimizin içərisində məscid tikililəri, məqbərə və ulularımızın ruhlarının uyuduğu qəbiristanlıqlar xüsusi yer tutur. Xalqımızın iman və güman yeri olmuş, yaşı yüzilliklərlə ölçülən məqbərə və məscidlərimiz 30 ilə yaxın Qarabağda erməni işğalı altındakı ərazilərdə qalmış, tariximizin, dinimizin, imanımızın yaddaşı olan məscidlər və digər ibadət yerlərimiz, tarixi mədəni abidələrimiz erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

1 Şöhrət Səlimbəyli. **Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi**. Avropa, Bakı, 2020, s. 16.
2 Şöhrət Səlimbəyli. **Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi**. Avropa, Bakı, 2020, s.13-15

Bu, onu göstərir ki, tarixi və əsli-kökü olmayan, ölüsünə və dirisinə sahiblik etməyən ermənilər üçün müqəddəs heç nə yoxdur.

44 günlük II Qarabağ-Vətən müharibəsi

Qarabağ torpaqlarının azadlığı uğrunda aparılan müharibə çox qısa oldu, vur-tut 44 gün. Xain və məkrli "hay" qövmü Qarabağı ələ keçirmək üçün yüz illərlə hazırladıqları mənfur planlarını reallaşdırmaq məqsədilə 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan torpaqlarına hücuma keçdi. Hiyləgər və riyakar düşmənin yüzillik planını Azərbaycan ordusu qısa müddətdə alt-üst etdi. 44 günlük müharibədə Azərbaycan xalqı *"Öncə Vətən"* deyib, öz dövlətinin lideri ətrafında birləşdi. 44 günlük II Qarabağ - Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini təmin edən amillərə nəzər salaq. Birinci amil, 27 sentyabrda başlanmış 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini şərtləndirən və zəfəri təmin edən başlıca faktor Ali Baş Komandanımızın vaxtında ortaya qoyduğu düzgün döyüş strategiyası oldu. Sentyabrın 27-də Azərbaycan ordusunun əks-hücum əməliyyatlarına başlamasından bəhs edən Ali Baş Komandan bildirmişdi ki, son vaxtlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təxribatları müntəzəm xarakter almışdır. İyul ayında Ermənistan Respublikası Azərbaycanın dövlət sərhədini Tovuz istiqamətində növbəti dəfə artilleriya atəşinə tutması nəticəsində hərbçilərimiz və bir mülki şəxs həlak olmuşdur. Heç kəsə sirr deyil ki, ilk atəşi, o cümlədən artilleriya atəşini Ermənistan açıb və ilk həlak olanlar da məhz Azərbaycan hərbçiləri olmuşdur. Azərbaycan düşmənə layiqli cavabını verdi və düşmən bir santimetr irəliyə gedə bilmədi, düşmən dayandırıldı, ölkəmizin ərazi bütövlüyü qorundu. Əslində Ermənistanı bu təxribatı törətməyə bir neçə səbəb vadar etmişdi. *Əsas səbəb isə Ermənistanda mövcud olan ciddi sosial, iqtisadi və siyasi məsələlərdən ölkə əhalisinin fikrini yayındırmaq və Azərbaycandan düşmən obrazı yaratmaq idi.*

Sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev həm *"Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında,"* həm də *"Azərbaycan Respublikasında qismən səfərbərlik elan edilməsi haqqında"* sərəncam imzaladı. Həmin gün xalqa müraciət edən Prezident İlham Əliyev bir daha BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsini xatırladaraq bildirdi ki, erməni silahlı quldur dəstələri tam və qeyd-şərtsiz işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından çıxmalıdır. Ermənistan, BMT-dən sonra ikinci böyük beynəlxalq təşkilat olan Qoşulmama Hərəkatının, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, ATƏT-in və Avropa Parlamentinin qərar və qətnamələri

ilə Azərbaycanın mövqeyini dəstəklədiyini unutmamalıdır.[3] Beləliklə, Vətən müharibəsi başladı! Sarsıdıcı zərbələr nəticəsində Ermənistan tərəfi məcbur olub acı məğlubiyyətlə razılaşdı[4].

Müharibənin informasiya təminatı

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davam etdiyi dövrdə, Türkiyə və Pakistan istisna olmaqla, Azərbaycan həm diplomatiya, həm də hərb meydanında demək olar ki, tək idi. Respublikamızın ətrafında yaradılmış informasiya blokadası Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya yayılmasına imkan vermirdi. Diplomatiya meydanında müharibə davam etdirilməli, hərb meydanındakı qələbə diplomatiya, psixoloji və informasiya meydanında tamamlanmalı idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə dünyanın 30-a yaxın televiziya və mətbuat orqanlarına, o cümlədən 2020-ci il sentyabrın 29-da "Rossiya-1" telekanalında yayımlanan "60 dəqiqə" proqramına, oktyabrın 2-də "Əl-Cəzirə", oktyabrın 5-də Türkiyənin "TRT Haber", oktyabrın 6-da Rusiyanın "Perviy Kanal" telekanalına, oktyabrın 9-da "CNN İnternational" televiziya kanalının "Connect the World" verilişinə, oktyabrın 10-da Rusiyanın RBK telekanalına, oktyabrın 12-də Türkiyənin "Haber Global", oktyabrın 14-də "France 24" telekanalına, oktyabrın 21-də Yaponiyanın "Nikkei" qəzetinə, oktyabrın 28-də İtaliyanın "Rai-1" televiziya kanalına və noyabrın 2-də İtaliyanın "La Repubblica" qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibələrində beynəlxalq ictimaiyyəti Azərbaycanın haqq işinə inandıra bildi. Nəticədə dünya ictimaiyyətinin Azərbaycana baxışlarında köklü dəyişiklik baş verdi. Məsələn, 2020-ci il sentyabrın 29-da "Rossiya-1" telekanalında yayımlanan "60 dəqiqə" proqramında Azərbaycan-Ermənistan təmas xəttində baş verən hadisələrə həsr olunmuş verilişdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev suallara cavabında həqiqətləri geniş auditoriyaya çatdıraraq Ermənistanın təcavüzkar və işğalçılıq siyasəti haqqında məlumat verdi. O, Ermənistanın dinc əhaliyə qarşı müharibə apardığını, təcavüzkar ordunun əsas hədəf kimi yaşayış məntəqələrini və mülki əhalini seçdiyini, Azərbaycanın 11 dinc sakininin, o cümlədən 2 uşağın həlak olduğunu faktlarla televiziya izləyicilərinə bildirdi. Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyan isə verilişdə yersiz, savadsız və sərsəm sayıqlamaları ilə MDB kimi böyük bir məkanın teleauditoriyasında özünü gülünc

---

3 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 30 sentyabr 2020, s.3.

4 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 30 sentyabr 2020, s.1

vəziyyətə qoydu.[5] Azərbaycanın Prezidenti, aparıcının Türkiyənin Azərbaycana kömək etməsi barədə, “Hətta Ankara Prezidenti və Xarici İşlər Nazirliyi şəxsində rəsmi bəyan edib ki, döyüş meydanında Sizə kömək edəcək” sualına aydınlıq gətirərək bildirdi ki, *“Türkiyənin regionda rolu sabitləşdirici xarakter daşıyır. Türkiyə bizə qardaş ölkə və müttəfiqimizdir. Türkiyə bizə mənəvi dəstək göstərir... Türkiyə Azərbaycanı və beynəlxalq hüququ müdafiə edir, eyni zamanda ölkəmizə dəstək verir”*[6]. Aparıcının Türkiyənin müharibədə iştirakı haqqında sualına toxunan “Nacionalnaya Oborona” jurnalının Baş redaktoru İqor Korotçenko da Azərbaycan Prezidentinin fikirləri ilə tamamilə razı olduğunu, indiki peyk, elektron və kəşfiyyat texnologiyaları ilə Azərbaycan ərazisinə türk qırıcılarının gətirildiyini müəyyən etmək çətin olmadığını bildirdi.

“Rossiya - 1” telekanalında yayımlanan “60 dəqiqə” proqramında İlham Əliyev təmas xəttində baş verən hadisələrə də aydınlıq gətirmişdir. O, məlumat vermişdi ki, sentyabrın 27-də Ermənistanın başladığı hərbi təxribat nəticəsində Azərbaycanın yaşayış məntəqələri və Azərbaycan ordusunun döyüş mövqeləri artilleriya atəşinə məruz qalıb. Bu səbəbdən də Azərbaycan ordusu bu təcavüzə adekvat cavab verməyə məcbur olmuşdur.

Oktyabr ayının 2-də “Əl-Cəzirə” televiziya kanalına müsahibə verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müxbirin *“Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə 20 ildən artıqdır ki, başlayıb. Müəyyən irəliləyişlər və geriləmələr olmuşdur, lakin bu vaxta kimi sülhə nail olunmamışdır. Nəyə görə münaqişə bu qədər uzun çəkir?”* sualını cavablandıraraq çox konkret faktlarla bildirmişdi ki, *“...bunun birinci səbəbi Ermənistanın sülh istəməməsidir. Onlar bizim torpaqlarımızı işğal altında həmişəlik saxlamaq istəyirlər. Onlar status-kvonu dəyişmək istəmirlər”.*[7] İkinci səbəbi xatırladan İ. Əliyev bildirmişdi ki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icrasına başlamaq üçün vasitəçilər tərəfindən təkid və təzyiq olmamışdır. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan qoşunlarının çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul etmişdir. BMT-nin Baş Assambleyası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı, Avropa Parlamenti və digər beynəlxalq təşkilatlar da eynisini qəbul edib, lakin bu kifayət etməmişdi. Beləliklə, münaqişənin hüquqi həlli üçün hüquqi çərçivə formalaşsa da, təcavüzkara praktiki təzyiq olmamışdır.

5 **Xalq qəzeti**, 2 oktyabr 2020, s.7
6 **Xalq qəzeti**, 3 oktyabr 2020, s.1
7 **Xalq qəzeti**, 4 oktyabr 2020, s.1

"Siz Ermənistanı bu müharibəni, bu münaqişəni başlamaqda günahlandırırsınız...?" sualını cavablandıran İ. Əliyev bildirmişdi ki, *"biz cavab tədbirləri görürük... Onlar acı məğlubiyyətlə üzləşdikdən sonra geri çəkiliblər, atəşkəs üçün yalvarırlar. Hələ avqustun 23-də Ermənistan Ordusu tərəfindən ərazimizə daxil olan və təxribat törətmək üçün göndərilmiş diversiya qrupu dağıdılmış və onun başçısı yaxalanmışdır. Hazırda o, istintaq altındadır. Sentyabrın 27-də baş verənlər isə bu siyasətin məntiqi nəticəsidir..."* İ. Əliyev bildirmişdi ki, N. Paşinyanın "Qarabağ Ermənistandır" deməsi, bu əraziləri qaytarmaq istəmədiklərinin, bu danışıqların sonudur demək anlamına gəlir. İ. Əliyev Ermənistanın təxribatlarına da aydınlıq gətirərək bildirmişdi ki, *"... Ermənistanda diktatura rejimi vardır. Bizim mövqelərimiz isə dəyişilməz olaraq qalır. Dünyanın heç bir ölkəsi "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nı tanımır. Bu, həm də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin nəticəsidir. Onlar bizim ərazilərimizi işğal etmişlər. Ona görə də münaqişəyə son qoyulmur, müharibə dayanmır. Ola bilsin ki, müəyyən müddət keçdikdən sonra Ermənistan və Azərbaycan xalqları sülh şəraitində yaşaya biləcəklər".*[8]

Üçüncü amil isə müasir hərbi texnologiya oldu. Vaxtında alınmış və ordumuzun silahlanmasına qəbul edilən beşinci nəsil texnologiyalara əsaslanmış pilotsuz uçan aparatlar, tarixi qələbəmizin təmin edilməsində xüsusi rol oynadı. Düşmənin dərinlikdə yerləşən hərbi hədəflərini dəqiq atəşlə məhv etməklə, Vətən müharibəsində istifadə olunan PUA-lar, dünya hərbi güc mərkəzlərinin də öz silahlanmalarını yenidən nəzərdən keçirməsini gündəmə gətirdi.[9]

Qələbəni şərtləndirən digər bir amil isə iqtisadi güc oldu. Heydər Əliyevin "İqtisadiyyatı güclü olan ölkə hər şeyə qadirdir" ifadəsi Vətən müharibəsində qələbəmizin təminatçısına çevrildi. Əgər iqtisadiyyatımız zəif olsaydı, təbii ki, xarici amillərin Vətən müharibəsinə müdaxilələri və təzyiqləri çoxalacaqdı.

Oktyabrın 5-də Türkiyənin "TRT Haber" televiziya kanalına müsahibə verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərinin və rayonun bir neçə kəndinin işğaldan azad edildiyini və atəşkəs çağırışlarına aydınlıq gətirərək bildirmişdi ki, *atəşkəs müəyyən şərtlərlə təmin edilməli, bizə çox ciddi zəmanət verilməli, beynəlxalq vasitəçilər zəmanətləri təsdiq etməlidirlər. Ermənistan işğal edilmiş torpaqlardan çıxmaq qrafikini, yəni*

8 **Xalq qəzeti**, 4 oktyabr 2020, s. 1.
9 https://news.day.az/azerinews/1298050.html, Giriş tarixi: 01.02.2021.

cədvəlini bizə verməlidir; hansı gün hansı bölgədən çıxacaq. İlham Əliyev nəzərdə tutulan zəmanətləri sadalayaraq bildirmişdi ki, *birincisi, Ermənistanın Baş Naziri bir il bundan əvvəl demişdir ki, "Qarabağ Ermənistandır"; Azərbaycan xalqından üzr istəməlidir; ikincisi, o deməlidir ki, "Qarabağ Ermənistan deyildir"; üçüncüsü, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidir; dördüncüsü, bəyan etməlidir ki, hansı gündə hansı bölgədən Ermənistan silahlı qüvvələri çıxır.*[10]

Prezident İ. Əliyev müsahibəsində müxbirin *"Qarşıdurmalar daha böyük müharibəyə, böyük regional böhrana yol aça bilərmi? Narahatlığınız varmı?"* sualına cavabında Azərbaycanın Ermənistan Respublikasında heç bir hərbi hədəfi olmadığını, Ermənistanın isə bu gün Azərbaycana Ermənistan ərazisindən hücum etdiyini xatırlatdı. O, bildirdi ki, *"dünən* (oktyabrın 4-də - M.Ə.) *Gəncəyə Ermənistan ərazisindən zərbələr vurulmuşdu... Mingəçevirə atılan raketlərdən biri stansiyanın yanına düşmüşdü... Onlar bizi bu təxribata çəkirlər ki, biz də Ermənistana hücum edək, Ermənistana zərbələr endirək. Ondan sonra da çıxıb bütün dünyaya desinlər ki, Azərbaycan bizə hücum edib. Ermənistanı xilas edin, yəni Ermənistanı qurtarın"*.[11]

Müsahibənin gedişində maraqlı anlardan biri də müxbirin Fransa Prezidenti E. Makronla əlaqədar *"Fransa Prezidenti Makronu üzr istəməyə dəvət etdiniz"* sualı oldu. Məsələyə aydınlıq gətirən İ. Əliyev bildirmişdi ki, Makron deyib ki, Azərbaycan Türkiyə ilə birlikdə bölgəyə terrorçular gətirib... Ondan sonra bir açıqlamasında demişdir ki, Azərbaycan Dağlıq Qarabağı fəth etmək istəyir və buna biz icazə vermərik. İ. Əliyev müxbirdən soruşmuşdu ki, *"Dağlıq Qarabağ Azərbaycan torpağıdır, biz öz dövlət torpağını fəth edə bilərikmi?"* Yəni, həmsədr bilmir ki, bu torpaqlarda ermənilər qanunsuz olaraq oturub, bizim bütün tarixi abidələrimizi, məscidlərimizi, qəbirlərimizi, evlərimizi yerlə-yeksan ediblər. Ona görə də *"Azərbaycan Dağlıq Qarabağı fəth etmək istəyir və biz buna icazə verərik" sözləri qəbuledilməzdir"*. [12]

"Dağlıq Qarabağ: Ermənistan-Azərbaycan informasiya müharibəsi gedişinə dair yalan məlumatlar Twitter şəbəkəsində geniş işıqlandırılmışdır. İran tərəfdən insanların münaqişəyə şahidlik etməsi videosuna Twitter şəbəkəsində 250.000 baxış sayı olmuşdur. Ancaq sonra həmin videonun 2019-cu ildə Rusiyada Hərb

10 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 8 oktyabr 2020, № 65 (2483), s. 2.
11 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 8 oktyabr 2020, № 65 (2483), s. 2.
12 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 8 oktyabr 2020, № 65 (2483), s. 3.

Günündə çəkildiyi, hətta kürəklərində "Rusiya" yazılan insanların rus dilində danışmaları göstərilmiş və istifadəçi buna görə üzr istəmişdir.

II Qarabağ müharibəsinin gedişində Facebook, YouTube, TikTok şəbəkələri də fəallıq göstərmişdir. Hindistan kanallarının birində göstərilən Azərbaycan təyyarəsinin vurulması videosu 2020-ci ilin avqustunda Yaponiyanın YouTube kanalında yayımlanmışdır. Noyabrın 8-də BBC-nin saytında yayımlanan yazıda Şuşa şəhərində 1980-1990-cı illərdə daha çox azərbaycanlıların yaşaması, müharibə nəticəsində yüz minlərlə insanın qaçqın düşməsi ilə bağlı həqiqətlər özünə yer almışdır.[13]

Dağlıq Qarabağ münaqişənin təsvirində ən radikal mövqeyi Thomson Reuters - in xəbər və media şöbəsi, dünyanın ən böyük beynəlxalq multimedia xəbər provayderi olan ***Reuters*** informasiya agentliyi tutmuşdur. Agentlik xəbərlərində Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayrı tərəf kimi təqdim etmişdir. Yazıların həmmüəlliflər Mariya Kiselyova, Nvard Ohannisyan, Tom Balmforth, Alexander Marrow, Margarita Antidze və Alex Richardson Azərbaycanı Qarabağdan ayrı təqdim etməklə müharibənin xarakterini dəyişməyə cəhd etmişlər.

Dünyanın ən böyük transmilli orqanlarından olan "The New York Times" qəzetində də Dağlıq Qarabağla bağlı yazılar dərc olunmuşdur. Yazıların əksəriyyətinin müəllifi xarici ölkələr, əsasən də Rusiya üzrə müxbir Andrew Kramer olmuşdur. Müharibənin ilk günündə yayımlanan "Ermənistanla Azərbaycan arasındakı mübarizə daha böyük güclərin cəlb olunması riski ilə bağlıdır" adlı geniş araşdırma yazısında hər iki tərəfin mövqeyinə aydınlıq gətirilərək bir çox məqamlara obyektiv yanaşılsa da...[14], müəllifin "Ermənistan və Azərbaycan: Münaqişə izahı" adlı digər yazısında üç dəfə reallaşdırılmayan sülh danışıqları, Gəncənin, Stepanakertin (Xankəndi) qadağan olunmuş silahlarla bombalanması və perspektivdə duran məsələlərə ikili münasibət bildirilmişdir.[15]

Müharibə bölgəsinə gələn jurnalist Anton Troyanovski "New York" üçün Qarabağ konflikti ilə əlaqədar bir neçə yazı hazırlamışdır. "Ermənistan ilə Azərbaycan arasında atəşkəsdən sonra qısa mücadilə işləri" başlıqlı yazıda

13 https://www.bbc.com/news/world-europe-54862180, Giriş tarixi: 02.02.2021.

14 https://www.nytimes.com/2020/09/28/world/asia/azerbaijan-armenia-nagornokarabakh.html?searchResultPosition=19, Giriş tarixi: 03.02.2021.

15 https://www.nytimes.com/article/armenian-azerbaijanconflict.html?action=click&module=Related Links&pgtype=Article, Giriş tarixi: 03.02.2021.

Moskvada imzalanmış atəşkəs danışıqlarından sonra Azərbaycanın artilleriya, pilotsuz uçuş aparatı, səngər mübarizəsi ilə ilk hücuma başlaması haqqında məlumatlar verilmişdir. Yazıda Qarabağın beynəlxalq konvensiyalara görə Azərbaycanın ərazisi olması, ancaq torpaqların geri qaytarılmasından sonra etnik ermənilərin məhv olacağı məsələləri ilə bağlı fikirlər, cəbhə xəttinə yaxın rayonların - Tərtərin, Bərdənin atəşə tutulması və s. fikirlər də qeyd edilmişdir. Zaur Şiriyevin oktyabrın 13-də yayımlanan "Dağlıq Qarabağın duel tərəfləri üçün birgə yaşamaq mümkün deyil" adlı araşdırma yazısında əsasən erməni vətəndaşlardan müsahibələr alınsa da, konfliktin tarixinə nəzər salınaraq milyonlarla azərbaycanlının Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan qaçqın düşmələri və Azərbaycan üçün bu məsələnin milli faciə olduğu qeyd edilmişdir. Oktyabrın 18-də yayımlanan "Dəhşətli müharibənin ön xəttində: Dağlıq Qarabağdakı ölüm və ümidsizlik" məqaləsində isə Azərbaycanın müharibəyə kütləvi surətdə başqa ölkələrdən döyüşçüləri cəlb edərək erməni anklavı olan Dağlıq Qarabağın ərazilərini işğal etmələrindən, müharibədə döyüşən erməni hərbçilərin qəhrəmanlıqlarından, Şuşada, Stepanakertdə (Xankəndi) çətin şəraitdə yaşayan erməni ailələrindən və onların şəhid övladlarından bəhs edilmişdir.[16]

"New York Times" qəzetinin müharibə zonasına ezam olunmuş müxbiri Carlotta Gall "Azərbaycanda bir sıra partlayışlar, qışqırıqlar və ardınca qan" başlıqlı reportajında qadağan olunmuş artilleriya raketlərinin Bərdəyə atılması nəticəsində 21 nəfərin həlak olması, 70 nəfərin yaralanması haqqında məlumat vermiş, dəhşət içində olan zərərçəkmiş insanlardan geniş müsahibələr yer almışdır.

Qətər Əmirliyinə məxsus beynəlxalq telekompaniya – "Al-Jazeera" də məsələyə obyektiv yanaşmalar hiss olunsa da, Azərbaycan Respublikasında olan Sinem Köseoğlu və Ermənistanda olan xüsusi müxbir Bernard Smith bir reportajda Qarabağı mübahisəli ərazi kimi təqdim etmiş, etnik baxımdan orada ermənilərin üstünlüyünü qabartmışlar. Oktyabrın 13-də "Al-Jazeera"nın saytında "Dağlıq Qarabağ: Köhnə bir münaqişə üçün yeni silahlar təhlükə yaradır" adlı yayımlanmış yazıda müəllif Robin Forestier-Walker prezident İlham Əliyevin söylədiyi fikirlərdən, Azərbaycanın hərbi sahədə artan qüdrətindən, Bayraktar TB2, TB2s, "İsgəndər M" kimi silahların müharibədəki funksiyalarından söhbət açmış, həm Azərbaycan (Fuad Şahbaz), həm Ermənistandan (Richard Giragosian)

16 https://www.nytimes.com/2020/10/28/world/europe/azerbaijan-barda-armenia-rockets-karabakh.html, Giriş tarixi: 03.02.2021.

olan şərhçilərin, həm də digər ölkədən olan beynəlxalq ekspertlərin rəyləri yer almışdır.[17]

Bentley Universitetinin müəllimi, konfliktoloq, erməni əsilli Asbed Kotchikian "Al Jazeera" üçün yazdığı "Dağlıq Qarabağ konflikti yeni regional nizamı sürətləndirir" məqaləsində Türkiyənin və Rusiyanın mövqeyini təhlil etmişdir.

Dünyanın ən böyük informasiya agentliklərindən olan Associated Press əsasən Ermənistanın mövqeyindən çıxış etmişdir. Avet Demourianın "Dörd həftəlik konfliktdə yeni atəşkəş" adlı araşdırmasında Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyanı Azərbaycanla danışıqlarda "qeyri-konstruktiv" mövqe tutmaqda günahlandırılsa da, Ermənistanın hər hansı bir güzəştə getməyə hazır olduğu halda, Azərbaycanın yeni tələblərlə, yeni şərtlərlə gündəmə gəldiyi qabardılmışdır.[18]

Oktyabrın 7-də "Evronews" televiziyasına müsahibə verən İ. Əliyev yuxarıda qeyd olunan məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Müxbirin *"Ermənistan Türkiyənin burada ciddi təsir göstərdiyini, o cümlədən hərbi yardım kimi məsələlərdə Sizi təchizat təmin etdiyini deyəcək. Siz Türkiyənin bu münaqişədə ölkənizə nə dərəcədə təsir göstərdiyini və hərəkətlərinizi sürətləndirdiyini deyə bilərsiniz?"* sualına cavabda bildirmişdi ki, *Türkiyə heç bir şəkildə münaqişəyə cəlb olunmayıb. Biz özümüz savaşırıq. Bəli, biz Türkiyədən silah alırıq, lakin bizim əsas silah tədarükçümüz Türkiyə deyil. Biz aldığımız silahlara pul ödəyirik, Ermənistan isə pulsuz alır.* Müxbirin *"Diplomatiya Sizin üçün seçim yoludurmu? Bu münaqişədən fərqli çıxış yolunu tapmaq üçün Siz Ermənistanın Baş Naziri ilə bir araya gəlib danışıqlar apararsınızmı?"* sualına İ. Əliyev Azərbaycan tərəfinin təkcə hərbi sahədə deyil, diplomatiya cəbhəsində də üstün olduğunu müxbirin diqqətinə çatdıraraq, Ermənistanın iki sabiq prezidenti ilə danışıqlar apardığını, Ermənistan hökumətinin məsələyə konstruktiv yanaşmadığını və mövqeyini dəyişmədiyini bildirdi.[19]

Bu fikir digər ölkələrin xarici siyasət üzrə rəhbərləri, diplomatik nümayəndələri tərəfindən də səsləndirilməyə başlanmışdır. AzərTAC xəbər verirdi ki, İranın Ali

17 https://www.aljazeera.com/features/2020/10/13/nagorno-karabakh-new-weapons-for-an-old-conflict-spell-danger, Giriş tarixi: 03.02.2021.

18 https://apnews.com/article/europe-azerbaijan-armenia-b1b5fb6c9be19231155b06b811b5e398, Giriş tarixi: 03.02.2021.

19 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 10 oktyabr 2020, s.3.

Rəhbəri Seyid Əli Xamneyinin Xarici Siyasət üzrə müşaviri Əli Əkbər Vilayəti İranın nüfuzlu "Keyhan" qəzetinə müsahibəsində deyib: *"Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri boşaldılmalıdır. Bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi BMT Nizamnaməsinin əsas prinsiplərindən biridir və biz də təşkilatın üzvü olaraq, ona sadiq qalırıq"*.[20]

Euronews informasiya kanalı müharibənin ilk günündə Frans-Press agentliyi ilə birgə yayımladığı *"Dağlıq Qarabağ: Azərbaycanla Ermənistan arasında atışma gücləndikcə onlarla insan öldürüldü"* başlıqlı yazıda ABŞ, Fransa, Rusiya, Kanada və digər ölkələrin münaqişədən narahat olduqlarını, tərəflərin atəşkəsə çağırmalarını və ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində həll yolu tapılması haqqında fikirlər səsləndirilmişdir. *"Dağlıq Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan gücləri arasında nəyə görə şiddət partlayışı yaşandı?"* adlı geniş araşdırmada ümumi xarakterli obyektiv yanaşmalar, konfliktin Cənubi Qafqazda ümumi vəziyyətə mənfi təsiri, beynəlxalq ekspertlərin yanaşmaları ilə xarici qüvvələrin, əsasən də Rusiyanın maraqları ortaya qoyulmuşdur. "Euronews"in təqdim etdiyi *"Dağlıq Qarabağ: Fransa, Rusiya, ABŞ zorakılığın "təhlükəli şəkildə böyüməsini" qınayır", "Avropa həftəsi: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və qanunun aliliyinin müzakirəsi", "Dağlıq Qarabağ: Niyə Ermənistan və Azərbaycan qüvvələri arasında şiddət alovu baş verdi?"* başlıqlı məqalələrdə də ümumi xarakterli yanaşmalar üstünlük təşkil edir.

ABŞ-ın nəhəng "CNN" informasiya kanalı da 44 günlük Qarabağ müharibəsinə çox geniş yer ayırmışdır. Kanalın "Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli bölgəyə görə qarşıdurmalar başlayır", "Ermənistan və Azərbaycan mübahisəli bir bölgə üstündə toqquşur. Bilməli olduğunuz şey budur" adlı araşdırmalarında konfliktlə bağlı hər iki tərəfin mövqeyini ortaya qoysa da, Qarabağı mübahisəli ərazi kimi təqdim edərək "Artsax" adlandırmışdır.[21]

"CNN" də digər dünya kanalları kimi muzdluların Azərbaycan tərəfindən döyüşdüyünü iddia etmişdir. *"Mənbə bildirir ki, Suriyadan olan üsyançılar Azərbaycan və Ermənistan arasındakı qarşıdurmada döyüşməyə cəlb olunurlar"* adlı yazıda (həmmüəlliflər - İstanbul bürosundan Gul Tuysuz, Kardobadab Tim Lister və Yerusəlimdən Kareem Khadler) Türkiyənin dəstəklədiyi Suriyanın Milli

20 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 10 oktyabr 2020, s.8.

21 https://edition.cnn.com/2020/09/27/europe/armenia-azerbaijan-tensions-nagorno-karabakh-intl/index.html, Giriş tarixi: 03.02.2021.

Ordusunun əsgərlərindən biri ilə görüşməsi, onun Azərbaycana səyahət etdiyi və könüllülərin Suriya-Türkiyə sərhəddi yaxınlığındakı Havar Kilis bölgəsində dayanacaqda bir yerə toplandığı, Qarabağda döyüşmək üçün ümumən 1000 döyüşçünün qeydiyyatdan keçdiyi iddia edilirdi.[22] Oktyabrın 3-də İstanbuldan Arzu Qeybulla və Ermənistandan Aren Melikyanın hazırladığı *"Azərbaycan Prezidenti Ermənistana deyir ki, torpağımızı tərk et və müharibə bitsin"* sərlövhəli yazıda da oxşar iddia irəli sürülmüş[23], Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin "Al-Jazeera" telekanalına verdiyi müsahibəsindəki Fransa Prezidenti E. Makronun bu iddianı sübut etməsinin vacib olduğu fikri də yazıya əlavə olunmuşdur. *"Liderlər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindəki raket hücumu iddialarından qaçırlar", "Raketlər və ittihamlar Dağlıq Qarabağda ikinci həftədir ki, alovlanır"* sərlövhəli məqalələr tərəflərin bir-birinin sivil bölgələrinə ağır artilleriya və raket atəşinə tutmalarına həsr olunmuşdur.[24] "Rusiya Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini dayandırmağa qadir olan yeganə ölkədir. Qalxacaqmı və bunu edəcəkmi?" başlıqlı yazıda müəllif Nick Paton Walsh Rusiya-Türkiyə münasibətləri, N. Paşinyanın Avropa İttifaqına yaxınlaşması, Rusiyanın Liviya, Suriya, Ukrayna və Belarusiyadakı hadisələrlə əlaqəsi və Dağlıq Qarabağdakı böhrana resurs və həvəsinin qalıb-qalmamasını, Türkiyənin daha aktiv mövqeyini araşdırmışdır.[25]

Oktyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Rusiyanın RBK televiziya kanalına müsahibə vermiş və müsahibə oktyabrın 11-də efirə verilmişdir. Azərbaycan dövlətinin başçısı sualları cavablandırarkən atəşkəs rejiminə Azərbaycanın mövqeyinə aydınlıq gətirərək prinsipial əhəmiyyətli məqam açıqlamışdır. O, bildirmişdi ki, qəbul olunmuş sənəddə Azərbaycanın mövqeyi öz əksini tapıb. Sənəddə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında substansiv danışıqlar başlanır, danışıqların formatının dəyişməz qalması təsdiqlənir. Bu, o deməkdir ki, danışıqlar yalnız Azərbaycan ilə Ermənistan arasında aparılırdı, aparılır və aparılacaq. Bununla da Ermənistan rəhbərliyinin bu məsuliyyəti

---

22 https://edition.cnn.com/2020/10/01/middleeast/azerbaijan-armenia-syrian-rebels-intl/index.html, Giriş tarixi: 03.02.2021.

23 https://edition.cnn.com/2020/10/03/asia/azerbaijan-armenia-president-intl/index.html, Giriş tarixi: 03.02.2021.

24 https://edition.cnn.com/2020/10/04/europe/azerbaijan-armenia-missile-attacks-intl/index.html; https://edition.cnn.com/2020/10/05/europe/azerbaijan-armenia-attacks-nagorno-karabakh-monday-intl/index.html, Giriş tarixi: 03.02.2021.

25 https://edition.cnn.com/2020/10/05/europe/russia-armenia-azerbaijan-conflict-analysis-intl/index.html, Giriş tarixi: 04.02.2021.

Dağlıq Qarabağda olan oyuncaq rejimin üzərinə qoymaq üçün göstərdiyi bütün cəhdlər uğursuz oldu.[26] İ. Əliyev müxbirin onun N. Paşinyanla bir masa arxasında danışıqlar aparmasına münasibət bildirərək Paşinyanın 7 ultimatumunu xatırladaraq qeyd etmişdi ki, N. Paşinyan azərbaycanlıların hisslərini təhqir edəndə biz onu cəzalandırdıq. İndi o, Putinə təşəkkür etməlidir ki, Rusiya növbəti dəfə Ermənistanı xilas etməyə gəldi. İ. Əliyev bildirmişdi ki, Ermənistan 100 faiz Rusiyadan asılı vəziyyətdədir. Ermənistanın təhlükəsizliyini Rusiya tərəfi təmin edir, Rusiya Ermənistanı pulsuz silahlandırır. Qaz təchizatı Rusiyadan güzəştli qiymətlərlə təmin olunur, elektrik enerjisi ilə müəyyən dərəcədə güzəştlə verilir. Hətta Ermənistanın Türkiyə və İranla sərhədini rusiyalı hərbçilər qoruyur. Bütün bunlar göstərir ki, Ermənistanda Rusiyanın təsiri böyükdür və dünyada heç bir ölkənin bu qədər vasitələri yoxdur.

Rusiyanın RBK telekanalına müsahibəsində İ. Əliyev müxbirin Türkiyənin münaqişədə roluna, Azərbaycanda rusdilli əhalinin yaşayış tərzinə, təhsilin rus dilində aparılmasına göstərilən səyləri faktlarla söyləmişdir. Bununla bərabər, Azərbaycan Prezidenti son vaxtlarda, xüsusilə Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatlarına başladıqdan sonra Rusiya kanallarında qatı anti-Azərbaycan təbliğatının, tok-şouların iştirakçılarının saxtakarcasına manipulyasiyasının artmasından təəssüfləndiyini bildirmişdi. İ. Əliyev bununla da müxbirə Azərbaycanda Türkiyə bayrağı ilə yanaşı Rusiya bayrağının olmamasının səbəblərini sitiraltı anlatmış oldu.[27]

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Prezidenti dünyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı terror təxribatları haqqında ətraflı məlumatlar versə də, Rusiyanın kütləvi informasiya vasitələrinin əksəriyyəti (Rusiya 24, Rusiya 1, Dojd, Rusiya Bu gün, RBK kanalları, WarGonzo layihəsi) münaqişə ilə bağlı qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirmişlər. Sputnikin Ermənistan bürosu materiallarında “Qarabağ Respublikası”, “Qarabağın prezidenti”, “Qarabağ Respublikasının paytaxtı” kimi ifadələr üstünlük təşkil etmiş, dolayısı ilə Sputnik qondarma “Dağlıq Qarabağ”ın carçısı rolunu oynamışdır.

Rusiyanın internet saytlarında (Qazeta.ru, Lenta.ru) və TACC, İnterfax, Ria Novosti informasiya agentliklərində gedən xəbərlərdə Qarabağ bölgəsində

26 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 15 oktyabr 2020, № 68 (2486), s. 1.
27 **Yenə orada**, s. 3.

gərginliyin artması, münaqişənin gedişində Azərbaycanın güc üstünlüyü, onun cəbhə bölgəsi olmayan əraziləri bombalaması və sivil insanlara zərər yetirməsi, Türkiyənin Azərbaycana hərtərəfli yardımı və Suriya muzdlularının müharibədə iştirakı daha çox vurğulanmışdır. Rusiyanın ən böyük dövlət informasiya agentliyi olan TACC-ın Qarabağ konfliktinin işıqlandırılması gedişində Ermənistan haqqında yazıları dominantlıq təşkil etmişdir.

Rusiyanın kütləvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq digər KİV-dəki yazılarda rəngli inqilab dalğasında hakimiyyətə gələn Corc Sorosun yetirməsi Nikol Paşinyanın Qarabağdakı erməniləri Yerevana qaçmağa çağırması bildirilmişdi. Rusiya Federasiyasının Yekaterinburq şəhərinin “Znak.com” saytı xəbər vermişdi ki, şəhəri tərk edən insanların axını gündən-günə artır. Rusiyalı tarixçi, analitik, ehtiyatda olan hərbçi Oleq Kuznetsov “Vesti.az” saytındakı “Qarabağda müharibə artıq başlayıb” başlıqlı məqaləsində yazır ki, Azərbaycanın İŞİD-ə bənzər terrorçu “dövlət”lə vuruşduğu dünyaya çatdırılmalıdır. Moskva Dövlət Universitetinin Dünya Siyasəti fakültəsinin Beynəlxalq təhlükəsizlik kafedrasının dosenti, politoloq Aleksey Fenenko “Vestnik Kavkaza” saytında Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini əbədi işğalda saxlamaq planının iflas olmasının səbəblərini təhlil edərək yazır ki: “Erməni cəmiyyətində Ermənistan ordusunun 1992-1994-cü illərdəki müharibədə “möcüzələr göstərdiyi”, gücünə görə yalnız İsrail ordusu ilə müqayisə oluna biləcəyi və qalibiyyətli müharibəni təkrarən, təkbaşına qazanacağı barədə mif daim üstünlük təşkil edirdi.” Azərbaycan ordusu yüzillərlə formalaşmış bu mifi 44 gündə darmadağın etdi.

Monteneqronun sabiq prezidenti Filip Vuyanoviç İ. Əliyevə ünvanladığı məktubda BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrinə əməl olunmasının vacibliyini vurğulamaqla yanaşı, silahlı münaqişənin tezliklə sülh yolu ilə həllinə nail olunacağına ümid bəslədiyini bildirmişdi.[28]

Kiyevdə “Ukrayna xəbərləri” İnformasiya Agentliyinin mətbuat mərkəzində “Qarabağda müharibə: Ukraynadan baxış” mövzusunda keçirilən “dəyirmi masa”da “Doktrina” Siyasi Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri Yaroslav Bojko Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasının əsas səbəbi kimi beynəlxalq cəmiyyətin həll modellərinin effeksiz olduğunu göstərib. O, *“Faktiki olaraq nüfuzlu oyunçuların heç biri hələ yayda baş verən və kəskinləşməyə səbəb olan və onu stimullaşdıran təxribatlara doğru-düzgün reaksiya vermədi”* demişdi.

---

28 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 11 oktyabr 2020, s. 10

Milli Strateji Araşdırmalar İnstitutunun nümayəndəsi Denis Moskalik bildirib ki, "İndi baş verən döyüşlər mahiyyət etibarı ilə Tovuz rayonundakı iyul toqquşmalarının davamı və Ermənistanın Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədində hərbi əməliyyatlar aparmaq cəhdləri fonunda daha da aktivləşərək münaqişənin həllinə dair uğursuz cəhdlərin nəticəsidir".[29]

Ukraynalı tarix elmləri namizədi Aleksandr Dudnik qeyd edib ki, Ermənistan öz müqəddəratını təyinetmə hüququ ilə manipulyasiya edir. Axı ermənilərin beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində olan dövləti var. Onların arqumentləri ilə hərəkət etsək, Ukraynadakı çoxsaylı erməni diasporu dövlətimiz daxilində özünün başqa bir dövlətinin yaradılması ideyası ilə çıxış edə bilər.

Ukraynalı şair, ictimai xadim Lesya Mudrak bildirmişdir ki, *Azərbaycana səfər edərkən ölkədə mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun dövlət tərəfindən necə təşviq edildiyinə əmin oldum. Ukraynalılar kimi azərbaycanlılar da çox səmimi, tolerant və mehribandırlar. Dualarımız bu gün Azərbaycan xalqı ilədir. Axı Azərbaycan xalqının indi nə hiss etdiyini biz hamıdan yaxşı başa düşürük. Ölkələrimizin ərazi bütövlüyünün bərpa olunacağına və torpaqlarımızda sülh olacağına inanıram.*[30]

İraqın dini liderlərindən olan Ayətulla Uzma Seyid Məhəmməd Səid əl-Təbatəbai əl-Həkiminin cəbhədəki hadisələrə dair bəyanatlarında bildirilirdi ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə əsasən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət edilməli, ərazilərin zorla işğalına son qoyulmalı, bütün məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılmasına şərait yaradılmalıdır. ABŞ-ın Azərbaycandakı keçmiş səfiri Metyu Brayza da buna oxşar fikirlər səsləndirmişdi.

44 günlük Dağlıq Qarabağ müharibəsinin mediada işıqlandırılmasının təhlili göstərdi ki, bir çox xarici media orqanlarında erməni əsilli jurnalistlər çoxluq təşkil edir və onların müəllifi olduğu yazılarda münaqişəyə qərəzli yanaşmalar açıq şəkildə hiss olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə erməni lobbisinin KİV-ə təsiri də çox güclü olmuşdur. Hətta düşmən tərəfi bəzi qanlı döyüşləri "müharibə cinayəti" kimi təqdim edərək, media vasitələrini qalibin əleyhinə yönəltməyə cəhd etmişdir. Ancaq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müharibənin ən ağır günlərində belə dünya kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələr vermiş,

29 **Xalq qəzeti**, 11 oktyabr 2020, s. 10.
30 **Xalq qəzeti**, 11 oktyabr 2020, s. 10.

müstəqil dövlətimiz həm də müasir tarixi epoxanın ən geniş dialoq məkanına çevrilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin nümayiş etdirdiyi "konspektsiz" sərbəst nitq, analitik təhlil mədəniyyəti, problemə kompleks yanaşmaq istedadı, ümumiləşdirmə və proqnozlaşdırmaq məharəti dünya liderləri sırasında fərqli bir təfəkkür sahibi olduğunu göstərmişdi. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda çoxcəhətli dialoqlar üçün formalaşdırdığı mühit beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində dövlətimizin başçısı ilə görüşü zamanı Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş katibi Vladimir Norovun bildirmişdi ki, *"bu gün Azərbaycan müşahidəçi ölkələr üçün nümunə olaraq dialoq üzrə ən fəal tərəfdaşlardan biridir"*.[31]

Xalq-Prezident birliyi

Ermənistan-Azərbaycan döyüş bölgəsində baş verən hadisələr xalq tərəfindən diqqətlə izlənilir. Azərbaycan xalqı cəbhəyə yardım göstərməklə bərabər, mənəvi dəstəyini də davam etdirir. Prezidentin dünyanın müxtəlif televiziya kanallarına, qəzet və jurnallara müsahibəsi, xalqa müraciəti və cəbhədəki vəziyyət haqqında müntəzəm verilən məlumatlar, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən də rəğbətlə qarşılanır. Rusiya Federasiyasının Vladimir şəhərindən Təranə Xəlilova, Almaniyanın Köln şəhərindən Rəşad Quliyev, Qazaxıstanın Almatı şəhərindən Qəhrəman Sadıyev, İsrailin paytaxtı Təl-Əvivdən David Rafaeli məktublarında yazırdılar ki, *"...Sizin "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarınız beynəlxalq aləmdə devizimizə çevrilib. Dünya azərbaycanlıları yekdilliklə Sizin arxanızdadır"*.[32]

Məktublarda Ermənistan silahlı qüvvlərinin Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində başlanan əks-hücum əməliyyatları dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İ.Əliyevin fəaliyyəti bəyənilir, Azərbaycanın döyüş cəbhələri ilə yanaşı diplomatiya cəbhəsində də müvəffəqiyyət qazanması "diplomatiyamızın qələbəsi" kimi qiymətləndirilir və vurğulanırdı ki,"...Azərbaycan Prezidenti istənilən debata, müsahibəyə həmişə hazır olduğunu göstərir, O, hər tribunadan, hər efirdən Ermənistanın işğalçılıq siyasətini ifşa edilməsi üçün istifadə edirdi.

31 İlham Əliyevin ibrətamiz tarix dərsi və diplomatiya mesajı https://nuhcixan.az/news/siyaset/26179-ilham-eliyevin-ibretamiz-tarix-dersi-ve-diplomatiya-mesaji, Giriş tarixi: 04.02. 2021.

32 **Xalq qəzeti**, 2020, 10 oktyabr 2020 s. 4.

Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin Dubay şəhərindən Cem Küçüktürk, Bakı şəhər sakini İltifat Muradov, Cəbrayıl sakini Vəli Şahverdiyev, Saatlı rayonundan Əjdər Əliyev, Salyan rayon sakini Məhəmməd Ağayev, Masallıdan Rəcəb Ağayev, Bakı şəhər sakini İbrahim Abbaszadə, Beyləqan rayonundan Mirmehdi Məmmədov, Biləsuvardan Babək Hüseynov, Mingəçevir şəhərindən Elşad Qazıyev, Füzuli sakini Alagöz Cəfərov, Qubadan Sahib Kərimov, Cəbrayıl rayon sakini Rövşən Məmmədov, Qobustan sakini Elçin Əmiraslanov uğurlu hərbi əməliyyatlar və diplomatik savaş yolundakı nəticələrə görə Ali Baş Komandana təşəkkür etmişlər.

AzərTAC-ın materiallarından məlum olur ki, Azərbaycan Ordusunun cəbhədəki uğurlarını, Azərbaycan Prezidentinin dünyanın aparıcı televiziya kanallarına verdiyi müsahibələri və müraciətlərini diqqətlə izləyən ölkə vətəndaşları, həmçinin xaricdə yaşayan soydaşlarımız, Azərbaycan Prezidentinə, Ali Baş Komandana məktublar göndərməkdə davam edirdilər. Norveçin Oslo şəhərində yaşayan Sevunc Nəcəfpur və Atabəy Nəcəfpur yazırlar ki, *"...Azərbaycan Ordusu BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağla bağlı qəbul etdiyi qətnamələrə necə hörmətlə yanaşmağın vacib olduğunu bütün dünyaya göstərir. Dövlətimizə, xalqımıza bu haqq işində, şərəfli mübarizədə zəfər arzulayır və daim bütün gücümüzlə başda Siz olmaqla Azərbaycan dövlətinin, ordusunun yanındayıq"*. [33] Bakı şəhər sakini Məmməd Omarov, Ağdaş rayon sakini Taleh Yunusov, Füzuli sakini Ceyhun Məmmədov, paytaxt sakini Roman Kazımov, Astara rayon sakini Ağamirzə Əkbərov və Gəncə şəhər sakini Gülşən Məmmədzadə məktublarında ordumuzun uğurlarını alqışlayır və Qarabağın işğaldan azad olunacağı günün uzaqda olmadığına inandıqlarını, eyni zamanda ordunun arxasında olduqlarını bildirirlər.[34]

Ayrı-ayrı vətəndaşlarla yanaşı, ictimai təşkilatlar, birliklər və cəmiyyətlər də Azərbaycan Prezidentinə müraciətlər, məktublar və bəyanatlar ünvanlayırdılar. Belə dəstək bəyanatlarından biri də Türkiyənin vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarından gəlmişdi. Türkiyə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatının qəbul etdiyi bəyanatda qeyd olunurdu ki: *"Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı rayonların işğalına 32 ildir, sözdə sülh və həll istəyən türkə düşmən dövlətlər tərəfindən laqeydlik göstərilir və bölgədəki işğalçı qüvvələrin, yəni ermənilərin namərdliyinə hər dəfə göz yumulub. Ancaq son nəticədə, başda Azərbaycan*

---

33 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 2020, 21 oktyabr, № 71 (2489), s. 3.
34 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 2020, 21 oktyabr, № 71 (2489), s. 3.

hökuməti olmaqla, xalqımız və dövlətimiz sülhün və atəşkəsin artıq heç bir yaraya məlhəm olmadığını, əksinə qaysaq bağlamış yaralarımızın daha da dərinləşdiyini anlayıb.

Azərbaycan Respublikası öz problemlərini özü həll edəcək və işğal olunmuş torpaqlarının hamısını hərbi əməliyyatlarla azad edəcək, əzmə və gücə malik olduğunu göstərəcəkdir. Biz Azərbaycan dövlətinin eyni millətin övladları olan Azərbaycan türklərini sevir və Azərbaycan Ordusuna, milli dəyərlərə sahib çıxan bütün vətəndaşlarımıza, Azərbaycan hökumətinə və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə etibarımızın və dəstəyimizin tam olduğunu bildiririk.

Tarixi döyüş meydanlarında qurduqlarını mədəniyyət sahəsində yaşadan türklər, Dağlıq Qarabağı həm döyüş meydanında, həm də danışıqlar masasında qazanacaqdır. Azərbaycan dövlətinə, onun rəhbərinə səslənirik: Hər an əmrinizdəyik. Sərhədlərdən kənardakı qardaşlarımız da yanınızdadır. Yalnız irəli. Qəlbimiz sizinlədir Azərbaycan, hamımız Azərbaycanlıyıq, hamımız Qarabağlıyıq![35]. Bəyanatı 73 təşkilat imzalamışdır.

Türkiyənin qaziləri və şəhid ailələrinin üzvləri də Azərbaycana dəstək bəyanatı qəbul etmişlər. Bəyanata 169 qazi və şəhid ailəsi üzvləri imza atmışlar.[36]

Böyük Qələbə - Zəfər günü

2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixinə ən şanlı bir gün kimi yazıldı. Vətən müharibəsinin 44 günü ərzində dövlətimiz beynəlxalq hüquq prinsiplərini, xüsusilə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsini rəhbər tutub, öz ərazilərini azad etmək hüququndan istifadə edərək uğurlu və genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatları həyata keçirdi. Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı genişmiqyaslı və uğurlu əks-hücum əməliyyatları nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. 44 gün ərzində Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığırt, Şükürataz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəklik

---

35 **Xalq qəzeti**, 22 oktyabr 2020, s. 2.
36 **Xalq qəzeti**, 24 oktyabr 2020, s. 2.

azad olundu. Bu qələbənin zirvəsi isə Şuşanın azad edilməsi oldu. Noyabrın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri Xiyabanda və Şəhidlər Xiyabanında oldular. Dövlətimizin başçısı Şəhidlər Xiyabanında Azərbaycan xalqına müraciət etdi. İlham Əliyev böyük fəxarət və qürur hissi ilə qeyd etdi ki, *"...Şuşa 28 il yarım işğal altında idi. Şuşanın Azərbaycan tarixində yeri vardır. Bu bizim qədim, tarixi şəhərimizdir, əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisi dir... 28 ildən sonra Şuşada azan səsi eşidiləcəkdir. Bu tarixi gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərdən biridir.*

Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirildəcəyik!" [37]

Qələbədən bəhs edən İlham Əliyev bütün dünyaya bəyan etdi ki, "Bu, təkcə Azərbaycanın öz doğma torpaqlarının işğalçılardan azad edilməsi məsələsi deyil. Bu, eyni zamanda bütün dünyaya, bütün işğalçılara göstərir ki, onların sonu bax, belə ola bilər. İşğalçıların, qəsbkarların sonu belə olacaq". Bu, işin görünən tərəfidir: qəsbkarla onun öz dilində danışmaq, sözlə anlamayana yumruqla anlatmaq taktikası. Amma məsələnin bir də görünməyən tərəfi var. Qaranlıq həmişə işıqdan qorxub, çünki onun ən kiçik şüası ən qatı zülməti yarmağa qadirdir. Ermənistan noyabrın 10-da üçtərəfli Bəyanata—kapitulyasiya sənədinə imza atmaqla məhv olmaqdan xilas oldu. Azərbaycanın hərbi-diplomatik qələbəsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsində noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli Bəyanatın müvafiq maddəsinə uyğun olaraq noyabrın 20-də Ağdam, dekabrın 1-də bir güllə atılmadan Kəlbəcər işğaldan azad edildi.

Siyasi və mənəvi dəstək

44 günlük savaşda uğur qazanılmasında qardaş Türkiyə çox önəmli və əvəzolunmaz rol oynadı. Bunu hər bir azərbaycanlı bilir və hər gün təkrar etməkdən yorulmur. Bu da təbiidir. Çünki əgər Azərbaycanın torpağı işğal olunubsa, xalqının nümayəndələri qaçqın və köçkün olublarsa, bu, istər Türkiyə, istərsə digər türk ölkələrində yaşayan hər bir türkü narahat etməli, incitməli, hətta deyərdim, yatmağa belə qoymamalıdır. Bu, birincisi, bizim genetik yaddaşımızdan

---

37 **Azərbaycan ordusu qəzeti**, 11 noyabr 2020, № 78 (2496), s. 2-3.

irəli gələn məsələdir. Bu savaşın gedişi zamanı biz Türkiyədən başqa, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistanda Azərbaycana qarşı çox məhəbbət və hörmətini ifadə edən adamlar gördük. Bundan başqa, Rusiya ərazisində yaşayan türk dilli xalqlar da Azərbaycan xalqının mübarizəsini dəstəklədi. ...Bu mənəvi dəstək yüz illər boyu Azərbaycan xalqının yaddaşında və xatirəsində qalacaq.[38]

44 günlük müharibə bir daha göstərdi ki, Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı əbədidir. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinə toxunan İ. Əliyev bildirmişdi ki, son 18 il ərzində həm Türkiyə, həm Azərbaycan tərəfindən vahid siyasət formalaşdırılıb. Ondan daha əvvəl atamın dönəmində onun məşhur kəlamı var: "Bir millət, iki dövlət". ...Bu sözlər bizim üçün işıqlı bir yoldur. ...Bu, hər zaman belə idi. Amma İkinci Qarabağ müharibəsində bu, daha da artdı. Çünki Azərbaycan xalqı çox gözəl gördü ki, onun əsl dostu, qardaşı kimdir. Bizim yanımızda olan ölkə Türkiyə və Pakistan idi. Biz bəzi ölkələrdən heç dəstək ifadələri də duymadıq. ...Türkiyə və Azərbaycan bayraqlarının birgə dalğalanması təbiidir. Birliyimiz də əbədidir.[39]

Vətən müharibəsindən sonra 2021-ci il 15-16 iyun tarixlərində Türkiyə Prezidentinin Azərbaycana səfəri yeni reallıqdan xəbər verirdi. Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bu gəlişi Ermənistanın işğalından qurtarılan Azərbaycan bölgələrini ziyarət edən ilk qardaş ölkə başçısı olmasının Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. İmza mərasimindən sonra iki ölkə başçısının ortaq mətbuat konfransında çıxışı, Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Şuşada Türkiyə Baş Konsulluğunun açılacağını söyləməsi və *"Türkiyə olaraq yenidən bərpa və inşaat işlərində qardaşlarımıza hər cür dəstək veririk"* deməsi Türkiyə və Azərbaycanın Qarabağı birlikdə tikəcəkləri haqqında bəyanatı, 16 iyun tarixində Türkiyə Prezidentinin Azərbaycan Parlamentində çıxışı, Qafqazda sülh və əmin-amanlıq üçün Türkiyə və Azərbaycanın bölgədə hərtərəfli əməkdaşlığa hazır olduqlarını vurğulaması Cənubi Qafqazda yeni geostrateji vəziyyətin formalaşdırılacağına işarə hesab olunmalıdır. Prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsindəki *"Azərbaycan və Türkiyədən hər hansı birinin müstəqilliyinə və ya torpaq bütövlüyünə üçüncü dövlət tərəfindən təhdid və hücum olarsa, tərəflər bir-birinə lazımlı kömək edəcək"* maddəsi Cənubi Qafqazdakı tarazlığın qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. 2021-ci il avqust ayının 14-də CNN Türk televiziya müxbirinin *"İndi Cənubi Qafqazdakı*

38 https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2021/06/24/rdoganin-az-rbaycan-s-f-rinin-h-miyy-ti-1663510**,** Giriş tarihi: 05.02.2021.

39 **Azərbaycan qəzeti**, 15 avqust 2021, s. 3.

vəziyyət də dəyişir. Bununla bağlı indi 3+3 formatı da müzakirə olunur. Siz buna necə baxırsınız?" sualına İ. Əliyevin cavabı əslində Azərbaycan diplomatiyasının perspektivlərini müəyyənləşdirmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. İ. Əliyev bildirmişdi ki, *Azərbaycan bu formatı dəstəkləyir və ümid edir ki, digər ölkələr də buna qoşulacaqlar*[40] . CNN Türk televiziya müxbirinin "...30 ilin sonunda ilk dəfə həm Zəfər qazanıldı, həm də bu problemin həllinə çox yaxınlaşıldı. Siz bunu necə dəyərləndirirsiniz?" sualına İ. Əliyev cavabında bildirdi ki, *"Bu, bizim üçün tarixi bir Zəfərdir".*

Nəticə

Göründüyü kimi, Azərbaycan Prezidentinin prinsipial mövqeyi informasiya məkanında da uğurlarımızı təmin etdi. 30 ildən artıq işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmək üçün genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatları həyata keçirilməklə yanaşı, düşmənin bu illər ərzində yaratdığı "yenilməzlik" mifologiyasını darmadağın etdi.

Erməni vandalları Qarabağı viran qoysalar da, Azərbaycanın prioriteti işğal olunmuş torpaqlara - Qarabağa qayıdışdır. Bu qayıdışın kökündə erməni işğalı nəticəsində dağıdılmış yurd yerlərinin bərpası, təbiətə vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması, yeni infrastrukturun yaradılması dayanır. Zaman göstərəcək ki, Azərbaycanın tutduğu yol haqq yoludur, bu yol istiqlal yoludur. Tərtər rayonundan Suqovuşana gedən, Göygöl rayonunun Toğanalı kəndi istiqamətindən Kəlbəcərə çəkilən, Horadizdən Zəngilana, oradan Qubadlıya və Laçın rayonlarına qədər yolun çəkilişi, Füzulidən Şuşaya yeni avtomobil yolunun çəkilişi, "Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında" 24 noyabr 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə ümumi uzunluğu 45 kilometr olan Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi üçün ilkin olaraq 5 milyon manat ayrılması, işğaldan azad edilən ərazilərdə beynəlxalq aeroportlar da daxil olmaqla, nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun formalaşdırılması strateji əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, Azərbaycan rəhbərliyinin quruculuq missiyasından xəbər verir. Bu bir daha təsdiq etdi ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimiz sürətlə bərpa ediləcək, Qarabağa böyük qayıdış ən yüksək səviyyədə həyata keçiriləcək.

40 **Azərbaycan qəzeti**, 15 avqust 2021, s.2

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan ordusu qəzeti, 30 sentyabr 2020.

İlham Əliyevin ibrətamiz tarix dərsi və diplomatiya mesajı.

https://nuhcixan.az/news/siyaset/26179-ilham-eliyevin-ibretamiz-tarix-dersi-ve-diplomatiya-mesaji.

Xalq qəzeti, 2020, 2 oktyabr 2020.

Vahid Məhərrəmov, "Böyük Qələbənin başlanğıcı", **Azərbaycan ordusu**, 30 sentyabr 2020, № 62 (2480).

Şöhrət Səlimbəyli, **Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi**, Avropa, Bakı, 2020.

http://newtimes.az/az/organisations/6960/.

https://news.day.az/azerinews/1298050.html.

https://www.bbc.com/news/world-europe-54862180.

https://www.nytimes.com/2020/09/28/world/asia/azerbaijan-armenia-nagorno karabakh.html?searchResultPosition=19.

https://www.nytimes.com/article/armenian-azerbaijanconflict.html?action=click&module=Related Links&pgtype=Article.

https://www.nytimes.com/2020/10/28/world/europe/azerbaijan-barda-armenia-rocketskarabakh.html.

https://www.aljazeera.com/features/2020/10/13/nagorno-karabakh-new-weapons-for-an-old-conflict-spell-danger.

https://apnews.com/article/europe-azerbaijan-armenia-b1b5fb6c9be19231155b06b811b5e398.

https://www.euronews.com/2020/09/30/nagorno-karabakh-why-has-there-been-a-flare-up-of-violence.

https://edition.cnn.com/2020/09/27/europe/armenia-azerbaijan-tensions-nagorno-karabakh-intl/index.html.

https://edition.cnn.com/2020/10/01/middleeast/azerbaijan-armenia-syrian-rebels-intl/index.html.

https://edition.cnn.com/2020/10/03/asia/azerbaijan-armenia-president-intl/index.html.

https://edition.cnn.com/2020/10/04/europe/azerbaijan-armenia-missile-attacksintl/index.html, https: //edition.cnn.com/2020/10/05/europe/azerbaijan-armenia-attacks-nagorno-karabakh-monday-intl/index.html.

https://edition.cnn.com/2020/10/05/europe/russia-armenia-azerbaijan-conflict-analysis-intl/index.html.

https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2021/06/24/rdoganin-az-rbaycan-s-f-rinin-h-miyy-ti-1663510.

https://konkret.az/bolqaristan-metbuati-eliyevin-cnn-e-musahibesinden-yazdi/.

TÜRKİYE-AZERBAYCAN ASKERÎ-STRATEJİK İŞ BİRLİĞİ ZİRVESİ: ŞUŞA DEKLARASYONU

TOFIQ MUSTAFAZADƏ*

ÖZET

4 Haziran 1918'de kurulan Batum Antlaşması ile Türkiye-Azerbaycan askerî-stratejik iş birliği, 18 Ekim 1991`de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden kazanılmasından sonra yeni ve daha yüksek düzeyde gelişme çabası gösterdi. Azerbaycan ile Türkiye arasında 1992 yılından bu yana imzalanan önemli anlaşmalar, bu iş birliğinin daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi için hukuki ve siyasi bir zemin oluşturmuştur.

27 Eylül 2020'de başlayan Vatan (II. Karabağ) Savaşı'nda kardeş Türkiye'nin sağladığı askerî-teknik yardım ve siyasi-manevi destek Azerbaycan'ın zaferinde önemli rol oynamıştır.

İki ülke arasındaki askerî-stratejik iş birliğinin zirvesi, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'la Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev arasında 15 Haziran 2021'de imzalanan "Şuşa Deklarasyonu" oldu. Bildirgenin en önemli müddeası, iki devletin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine üçüncü bir devlet veya devletler tarafından tehdit veya saldırı olursa, onların birbirine yardımda bulunması hakkındaki müddeadır.

Şuşa Deklarasyonu, bölgede yaklaşık 200 yıldır devam eden jeopolitik yapılanmanın dağıtılması, bundan sonra Türk-Azerbaycan tandeminin öncülüğünde devam edecek yeni bir bölgesel düzenin başlangıcıdır.

Anahtar Kelimeler: Batum Antlaşması, Askerî-Stratejik İş Birliği, Vatan (II. Karabağ) Savaşı, Azerbaycan Cumhuriyeti, Şuşa Deklarasyonu

* T.e.d., Profesör, AMİA Bakü Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, tofiq.mustafazade@mail.ru.

SUMMIT OF TURKISH-AZERBAIJANI MILITARY-STRATEGIC COOPERATION: SHUSHA DECLARATION

ABSTRACT

The Turkish-Azerbaijani military-strategic cooperation was established by the Batum Treaty of June 4, 1918. After the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan on October 18, 1991, the relations between two states reached a high level. The key agreements signed between Azerbaijan and Turkey since 1992 have made a legal and political basis for further development and deepening cooperation.

Military-technical assistance and political-moral support provided by brotherly Turkey in the Patriotic War (The Second Karabakh War) which began on September 27, 2020, played an important role in Azerbaijan's victory.

Shusha Declaration on Allied Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey was signed on June 15, 2021 between President of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of Turkey Recep Tayyip Erdogan as part of the summit of military-strategic cooperation.

The most important provision of the Declaration is the provision that the territorial integrity and sovereignty of two States should be assisted in case of a threat or aggression by another state or states. The Shusha Declaration is the beginning of a new regional order, which is a triathlon for the Turkish-Azerbaijani tandem. The destruction of the geopolitical configuration in the region, which lasted for almost 200 years, will be restored by the Turkish-Azerbaijani leadership.

Keywords: Batum Agreement, Military-Strategic Cooperation, Patriotic War (The Second Karabakh War), The Republic of Azerbaijan, The Shusha Declaration

Türkiyə-Azərbaycan hərbi-strateji əməkdaşlığı uzaq tarixi keçmişə malikdir. Məlumdur ki, hələ 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövlətinin ədliyyə naziri Xəlil Menteşe, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı M. Vehib paşa ilə Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə və Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M. H. Hacınski arasında 6 maddədən ibarət "Sülh və Dostluq" haqqında müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin 4-cü maddəsinə görə, ehtiyac olduğu təqdirdə, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinə dinclik və asayişi möhkəmləndirmək üçün yardım etməli idi.[1]

O zaman Bakıda və Azərbaycanın bir çox yerlərində erməni daşnak və bolşevik quldurları ağalıq etdiyindən Batumda olan Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı-Azərbaycan müqaviləsinin dördüncü maddəsinə istinad edərək Osmanlı dövlətindən yardım istəmişdi. Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaza qoşun göndərməsi, Osmanlının müttəfiqi Almaniyanın Sovet Rusiyası ilə bağladığı 3 mart 1918-ci il Brest-Litovsk müqaviləsinə zidd olardı. Bu səbəbdən, Osmanlı hökuməti Almaniyanın etirazına səbəb olmamaq üçün manevr edərək, Osmanlı ordusu hissələri və Azərbaycan könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusunu təşkil etdi və bu ordunun Osmanlı dövlətinə tabe olmaması təsəvvürünü yaratmağa çalışdı.[2] Məhz bu ordunun Türkiyədən və Azərbaycandan olan əsgərlərinin qəhrəmanlığı sayəsində 1918-ci il sentyabrında Bakı şəhəri daşnak, eser və ingilis qüvvələrindən azad olunmuş və Azərbaycan öz təbii paytaxtına qovuşmuşdu.

1920-ci ilin aprelində Qırmızı Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal edərək Azərbaycan Cümhuriyyətini süquta uğradıb yerinə Moskvadan asılı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını qurduqdan sonra, Türkiyədə də Mustafa Kamal Paşanın başçılığı ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi və onun hökuməti təşkil olundu. Bu dövrdə iki ölkə arasında münasibətlər davam etmişdir. 1921-ci il oktyabrın 13-də Türkiyə ilə üç Cənubi Qafqaz respublikası – Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR arasında imzalanmış Qars müqaviləsinə, Türkiyə və Azərbaycan diplomatlarının səyləri və qətiyyəti sayəsində, salınmış 5-ci maddəyə görə Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bölgə olması və Azərbaycan SSR-in onu heç bir digər dövlətə güzəştə getməsinə ixtiyarının olmaması haqqında maddənin salınması mühüm tarixi əhəmiyyətə malik idi.

---

1 Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, "Azərnəşr", 1993, s.90

2 Yenə orada, s. 97; Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, "Ay-Ulduz", 1996, s. 63

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iki qardaş ölkə arasında siyasi-diplomatik, iqtisadi və mədəni əlaqələr yenidən, daha yüksək səviyyədə qurulmuş və günü-gündən yüksələn xətlə inkişaf edir. 1992-ci ilin noyabrın 2-də Ankarada Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında əməkdaşlıq və həmrəylik haqqında müqavilə imzalanmışdır.[3] Türkiyə, Azərbaycana, xüsusilə də blokada vəziyyətində olan Naxçıvana humanitar və maddi yardım göstərirdi. 1993-cü ilin iyunun 15-də görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni dövr başlamışdır. Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi. Səfər çərçivəsində fevralın 9-da imzalanmış Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokolun xüsusi əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Eyni zamanda, imzalanmış 14 maddədən ibarət dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilədə tərəflərin bir çox sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutulmuşdu.[4]

Səfərə gedərkən H.Əliyev jurnalistlərə müsahibəsində demişdi: “Türkiyə Azərbaycan üçün ən yaxın, qardaş və dost ölkədir. Xalqlarımız arasında böyük tarixə malik dostluq, qardaşlıq əlaqələri var… Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bu əlaqələr daha da möhkəmlənmişdir”.[5]

Sənədlərin imzalanma mərasimində söylədiyi nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qeyd etmişdi: “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında indiyədək yaranmış əlaqələr yeni mərhələyə keçir… hazırlanmış sazişlər, müqavilələr, anlaşmalar… bizim gələcək əlaqələrimiz üçün yollar, yeni cığırlar açır”.[6]

1997-ci ilin may ayında Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında” bəyannamə və qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsini şərtləndirən 9 sənəd imzalanmışdır.[7]

---

3 Əhmədov Ə. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr. XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s.51; Səfərov P. Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011 s.72

4 Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003-cü illər). II his. Bakı, “Mütərcim”, 2015, s.445

5 Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. (Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr). I kitab, Bakı, 1997, s.358

6 Yenə orada; Heydər Əliyev və Şərq. Türkiyə, II kitab, 2005, s.58

7 Nəsibov E.M. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı, 2006 – s.90; Əhmədov Ə. göst.əsəri, s.62-63

Türkiyənin Azərbaycan strategiyasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli əsas yer tuturdu. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü genişləndiyi zaman Türkiyə rəsmiləri bu hücumu durdurmaq üçün diplomatik səylərini gücləndirdilər. Ermənistanın Naxçıvan Muxtar Respublikasını da işğal etmək ehtimalı ortaya çıxdıqda isə Türkiyə Ermənistanla sərhədlərə qoşun toplayıb, hər an müdaxiləyə hazır olduğunu nümayiş etdirdi.[8] Türkiyə hərbi quruculuq işlərində Azərbaycana yardım göstərirdi.

1998-ci ilin mayın 15-də Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri arasında Bakı-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə dair ilk rəsmi sənədin imzalanması mühüm hadisə idi.[9]

1999-cu il noyabrın 18-də Çırağan sarayında ATƏT-in Zirvə toplantısında ABŞ Prezidenti Bill Klintonun iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevarnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl "Xam neftin Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsi"nə dair saziş imzaladılar.[10]

BTC kəmərinin Azərbaycan hissəsinin təməli 2002-ci ildə sentyabrın 18-də Səngəçal terminalında qoyuldu və 2006-cı il iyulun 13-də rəsmi açılışı oldu.[11]

Daha sonra Bakı-Tbilisi-Ərzurum magistral qaz kəməri TANAP (Transanadolu Projesi) və TAP (Transadriatik Projesi)-in inşası Cənub Neft-Qaz Dəhlizinin formalaşmasına imkan verdi və beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinə töhfə oldu.

Qeyd edək ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra hər iki ölkənin dövlət və hökumət başçılarının çoxsaylı qarşılıqlı rəsmi və işgüzar səfərləri hökumətlərarası münasibətləri tənzimləyən müxtəlif sənədlərin imzalanması ilə müşayiət olunmuşdur.

Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı ildən-ilə genişlənərək, Azərbaycan ordusu üçün zabit kadrlarının hazırlanmasında, hərbi təlimlərin keçirilməsində,

8 Nəsibov E.M. göst.əsəri, s.148-149
9 Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, "Azərbaycan", 2005, s.566
10 Yenə orada, s.568
11 Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti. III hissə (Çağdaş münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti). Bakı, 2011 , s.337-338

maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsində və ordumuzun NATO standartları səviyyəsində qurulmasında mühüm rol oynamışdır.

2003-cü ilin oktyabrında keçirilən seçkilərdə İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yeni dövr başlamışdır.

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Bakıya səfəri çərçivəsində 16 avqust 2010-cu ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə"nin də iki qardaş ölkə arasında hərbi-strateji əməkdaşlığın inkişafında mühüm rolu olmuşdur.

Ekspertlər Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedevin Ermənistanla 49 illik hərbi müqaviləni imzalaması ərəfəsində Türkiyə-Azərbaycan müqaviləsinin imzalanmasını yüksək qiymətləndirərək bu müqavilənin imzalanmasının Türkiyə və Azərbaycanın "bir millət, iki dövlət" olmasını təsdiqlədiyini söyləyirlər".[12]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müqavilənin tarixi əhəmiyyətini vurğulayıb, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafı üçün "çox mühüm tarixi sənəd" adlandıraraq qeyd etmişdir: "Bu müqavilənin həyata keçirilməsi nəticəsində şübhə yoxdur ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı dostluq, qardaşlıq əlaqələri daha da möhkəmlənəcəkdir. Bu müqavilənin çox böyük əhəmiyyəti vardır və əminəm ki, hamımız bu gözəl nəticələri görəcəyik".[13]

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül demişdir: "Bu gün imzaladığımız strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə bütün bölgə və dünya üçün çox önəmlidir. Bu müqavilədə nəzərdə tutulanlar sülh, sabitlik, əmin-amanlıq gətirəcəkdir və bunlardan da əlavə böyük iqtisadi dirçəlişə səbəb olacaqdır".[14]

44 günlük Vətən müharibəsində Türkiyənin Azərbaycanı hərtərəfli dəstəkləməsi ölkəmizin zəfər çalmasında çox mühüm rol oynamışdır. Türkiyədən

---

12 Bədəlov Ə. Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri əbədi və sarsılmazdır // Xalq qəzeti, 2010, 19 avqust 180 (26530) s.1

13 Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində Ali qonağın şərəfinə verilən ziyafətdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi.//"Xalq qəzeti 2010-cu il 18 avqust 179 (26529) s.1

14 Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində Ali qonağın şərəfinə verilən ziyafətdə Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün nitq Xalq qəzeti 2010-cu il 18 avqust 179 (26529) s.1

alınan "Bayraktar" pilotsuz uçuş aparatları düşmənin canlı qüvvəsi və hərbi texnikasının məhv edilməsində müstəsna rol oynadı.

Prezident İlham Əliyev Türkiyənin "TRT-Haber" televiziya kanalına 5 oktyabr 2020-ci ildə verdiyi müsahibəsində Azərbaycan-Türkiyə dostluğu ilə bağlı söyləmişdir: "…bu gün dünya miqyasında Türkiyə və Azərbaycan qədər bir-birinə yaxın olan ölkə yoxdur. Bizim birliyimiz bizim tariximizə əsaslanır. Əziz qardaşım Tayyib bəylə tarixi xidmətimiz odur ki, biz çox güclü bir təməl üzərində Türkiyə-Azərbaycan birliyini yaratdıq".[15]

Müharibədə qardaş Türkiyənin və onun prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycana göstərdiyi hərbi-texniki yardım, ilk növbədə siyasi və mənəvi dəstəyi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müharibə başlayandan Türkiyə rəhbərliyi Azərbaycanı qətiyyətlə müdafiə etdiyini dəfələrlə bəyan edərək münaqişəyə üçüncü bir tərəfin müdaxilə cəhdlərini puç etmişdir. 2020-ci il oktyabrın 13-də Türkiyənin "Habertürk" televiziya kanalına müsahibəsində aparıcının Türkiyənin danışıqlar masasının arxasında olması məsələsinə münasibət bildirən İlham Əliyev demişdir ki, Türkiyə de-fakto artıq bu masanın arxasındadır. R.T.Ərdoğan Qarabağ məsələsi ilə bağlı Putinlə dəfələrlə görüşmüş və danışmışdır. Türkiyənin iştirakı olmasa Qarabağ məsələsi həll edilə bilməz.[16]

2020-ci il oktyabrın 9-da Prezidentin "CNN International" televiziya kanalının "Connect the World" verilişinə videomüsahibəsindəki Azərbaycan Prezidenti qeyd etmişdi ki, Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın "Azərbaycan tək deyil. Türkiyə Azərbaycanın yanındadır" kimi açıq və qəti bəyanatı olmasaydı, çox güman ki, Ermənistan münaqişənin coğrafiyasının genişlənməsi və mümkün qədər çox ölkənin bu münaqişəyə cəlb edilməsinə, onların döyüş meydanında ermənilərə yardım göstərilməsinə nail olardı.[17]

Həmin müsahibədə Prezident İlham Əliyev Fransa xarici işlər nazirinin Türkiyənin Azərbaycanın arxasında durmasının guya münaqişənin beynəlxalq

---

15 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin "TRT Haber" televiziya kanalına müsahibəsi. 05.10.2020//Zəfər salnaməsi, s.74; https: president.az.articles/41763, (Giriş tarixi: 08.04.2021)

16 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin "HaberTürk" televiziya kanalına müsahibəsi. 13.10.2021//Zəfər salnaməsi, Bakı, 2020, s.158

17 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "CCN İnternational" televiziya kanalının "Connect the World" verilişinə müsahibəsi. 09.10.2020// Zəfər salnaməsi, Bakı – Şərq-Qərb – 2021, s. 118; https: president.az.articles/42434. (Giriş tarixi: 09.04.2021)

münaqişəyə çevrilməsi riskini yaratdığı barədə iddiasına münasibət ifadə edərək dedi ki, Türkiyə regionda və xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı vəziyyətdə sabitləşdirici rol oynayır. “Fransanın xarici işlər naziri Rusiyanın Ermənistana pulsuz silah verərək onu dəstəkləməsindən narahat deyil və bunun bu münaqişəni beynəlxalq münaqişəyə çevirəcəyini düşünmür. Lakin Türkiyə legitim, siyasi dəstəyini ifadə etdikdə bu narahatçılıq yaradır”.[18]

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın 10 noyabr 2020-ci il tarixdə imzaladıqları Bəyanat, Azərbaycanın Ermənistan üzərində parlaq qələbəsini rəsmiləşdirdi və bundan sonra atəşkəs rejiminə nəzarət üçün yaradılan orqan Türkiyə-Rusiya müşahidə mərkəzi oldu. İkinci Qarabağ müharibəsinin informasiya təminatında Türkiyə kütləvi informasiya vasitələrinin böyük iş gördüyünü də qeyd etmək lazımdır. Hər gün gecə-gündüz Türkiyənin aparıcı televiziya kanalları, digər mətbu orqanları İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev oktyabrın 7-də “CNN Türk” televiziya kanalına verdiyi müsahibədə Türkiyə media mənsublarının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Bir çox hallarda bizim səsimiz eşidilmir. Bizə beynəlxalq platforma verilmir. Beynəlxalq media qurumları daha çox Ermənistanın tərəfini tuturlar və münaqişə ilə bağlı yalan məlumatlar yayırlar. Ona görə də fürsətdən istifadə edərək qardaş Türkiyənin media mənsublarına təşəkkürünü bildirmək istəyirəm ki, onlar bu günlərdə bütün dünyaya bu savaşla bağlı həqiqətləri çatdırır, canlı efirdə məlumatlar verirlər”.[19]

2021-ci il iyunun 15-də tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın dövlət başçısı ilk dəfə olaraq xarici dövlətin başçısını - Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanı Qarabağda qarşılamış və Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzi Şuşada Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanmışdır. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması günü və ili təsadüfi seçilməmişdir. Məlumdur ki, 15 iyun Azərbaycan xalqının Qurtuluş Günüdür. Bəyannamənin imzalanması Qars müqaviləsinin 100-cü ildönümünə təsadüf edir. 100 il əvvəl olduğu kimi,

---

18 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “CCN İnternational” televiziya kanalının “Connect the World” verilişinə müsahibəsi. 09.10.2020// Zəfər salnaməsi, Bakı – Şərq-Qərb – 2021, s. 119-120; https: president.az.articles/42434., (Giriş tarixi: 09.04.2021)

19 “Xalq” qəzeti, 8 oktyabr 2020, № 298 (29473), s.8

indi də bölgə uğrunda beynəlxalq güclər arasında açıq mübarizə gedir. Bu dəfə fərq ondadır ki, hadisələr Azərbaycanın xeyrinə və maraqlarına uyğun cərəyan edir. Tanınmış politoloq Zaur Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, əgər o zaman hadisələrin nəticəsi Ermənistanın və onun havadarlarının xeyrinə başa çatmışdısa, bu gün Cənubi Qafqazda yaranmış yeni reallıq Azərbaycan dövlətinin və xalqının birbaşa qalibiyyəti deməkdir.[20]

Şuşa Bəyannaməsi, Bakı və Ankaranın başçılığı altında yeni regional geosiyasi konfiqurasiyanın qurulmasının başlanğıcıdır. Bu, regionda 200 ilə yaxın davam edən geosiyasi konfiqurasiyanın dəyişdirilməsi və bundan sonra Azərbaycan-Türkiyə tandeminin rəhbərliyi altında davam edəcək yeni regional düzənin başlanğıcı deməkdir.[21]

Bəyannamənin ən önəmli müddəası, iki dövlətin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə onların bir-birinə yardım etməsi ilə bağlıdır. Bəyannamədə açıq və qəti şəkildə bildirilir: "Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüslər həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır".[22]

Bir məsələni qeyd etmək istərdik ki, bir çox hallarda dövlətlər bir çox məsələləri ya gizli saxlayırlar, ya da çox açmırlar. Şuşa Bəyannatı Ermənistandakı qisasçı qüvvələrdən tutmuş ayrı-ayrı qonşu və qeyri-qonşu regional qüvvələr üçün çox açıq və mühüm ismarıcdır. Bu bəyannamə ilə Türkiyə açıq şəkildə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması və dövlət sərhədlərinə təhdid kimi halların baş verməsi halında ordu ilə ölkəmizin yanında yer alacağını beynəlxalq ictimaiyyətin, ilk növbədə əsrlərdən bəri "erməni məsələsi" adı altında öz dövlət

20 Məmmədov Zaur. Şuşa bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti//https://apa. "xeber" siyasi Şuşa

21 Yenə orada

22 Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik haqqında Şuşa bəyannaməsi//Azərbaycan, 17 iyun 2021, № 104 (8717), s.5

maraqlarını reallaşdıran beynəlxalq güclərin diqqətinə çatdırdı və onları başa saldı ki, Azərbaycanın dövlət suverenliyini təhdid etmək fikrinə düşənlər yeni regional hərbi-siyasi blokla qarşılaşacaqlar.

Bəyannamədə diqqəti çəkən məqamlardan biri də xarici siyasət sahəsində əlaqələndirmənin və müntəzəm ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsinin vacibliyinin qeyd olunması və bu istiqamətdə iki dövlət arasında yüksək səviyyəli strateji əməkdaşlıq şurası çərçivəsində fəaliyyətlərin əhəmiyyətinin vurğulanmasıdır. Bəyannamədə deyilir:

> "Tərəflər öz milli maraq və mənafelərini müdafiə etməyə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət həyata keçirirlər. Tərəflər regional və beynəlxalq miqyasda sabitlik və rifah vasitəsilə sülh, dostluq və mehriban qonşuluğa əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, eləcə də münaqişələrin və regional və qlobal təhlükəsizlik və sabitlik məsələlərinin həlli istiqamətində birgə səylər göstərirlər".[23]

Azərbaycan və Türkiyə liderləri, iki qardaş ölkə kimi, iki dövlətin silahlı qüvvələrinin müasir tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində birgə səylərin göstərilməsini, müdafiə qabiliyyətlərinin və hərbi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn şəxsi heyət mübadiləsini, birgə təhsil və təlimlərin keçirilməsini, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birlikdə fəaliyyəti qabiliyyətinin artırılmasını, müasir texnologiyalara əsaslanan silah və sursatların idarə olunmasında sıx əməkdaşlığı və bu məqsədlə səlahiyyətli struktur və qurumların əlaqəli fəaliyyətinin təmin edilməsini təşviq edəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə, digər dost dövlətlərin orduları ilə birlikdə hərbi təlimlərin keçirilməsini dəstəkləyəcəklər.

Bəyannamədə digər vacib məqamlardan biri iqtisadi nəqliyyat məsələləri ilə bağlıdır. Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolu vurğulanır və qeyd olunur ki, tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər.[24]

---

23 Yenə orada

24 Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik haqqında Şuşa bəyannaməsi//Azərbaycan, 2021-ci il, 17 iyun, № 104 (8717), s.5

Bəyannamədə deyilir:

> "Tərəflər regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz mənbə və marşrut şaxələndirilməsini təmin edən strateji "Cənub qaz dəhlizi"nin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayırlar. Tərəflər "Cənub qaz dəhlizi"nin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdiriləcəkdir".[25]

Bəyannamədə Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması, regionda nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin bərpası və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin təşviqi kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Bəyannamədə bu barədə deyilir:

> "Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə mühüm töhfə verəcəyini qeyd edirlər".[26]

Bəyannamədə Ermənistanın Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarına və tarixin təhrif olunması cəhdlərinə diqqət yetirilir. Bu cəhdlərin regionda sülh və sabitliyə ziyan vurduğu vurğulanır. Bəyannamədə deyilir ki, tərəflər 1915-ci il hadisələri ilə bağlı olaraq Türkiyənin öz arxivlərini açmasını dəstəkləyir və Ermənistandakı və digər ölkələrdəki arxivlərin də açılmasını, bu mövzuda tarixçilər tərəfindən araşdırmaların aparılmasını qətiyyətlə dəstəkləyirlər. Bu yanaşma, tarixi faktların obyektiv şəkildə araşdırılmasına və siyasiləşdirilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş səyləri əhatə edir.[27]

---

25 Yenə orada
26 Yenə orada
27 Yenə orada

Mənbələr və ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik haqqında Şuşa bəyannaməsi//Azərbaycan, 2021-ci il, 17 iyun, № 104 (8717).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "CCN İnternational" televiziya kanalının "Connect the World" verilişinə müsahibəsi. 09.10.2020// Zəfər salnaməsi, Bakı – Şərq-Qərb – 2021, s. 117-121

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin "HaberTürk" televiziya kanalına müsahibəsi. 13.10.2021//Zəfər salnaməsi, Bakı, 2020, s.140-150.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin "TRT Haber" televiziya kanalına müsahibəsi. 05.10.2020//Zəfər salnaməsi, s.74; 71-83.

Bədəlov Ə. Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri əbədi və sarsılmazdır // "Xalq" qəzeti, 2010, 19 avqust.

Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. (Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr). I kitab, Bakı, 1997.

Heydər Əliyev və Şərq. Türkiyə, II kitab, 2005.

Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, "Azərnəşr", 1993.

Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərbaycan, 2005.

"Xalq" qəzeti, 2020-ci il, 8 oktyabr, № 298 (29473)

Əhmədov Ə. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr. XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, "Elm və təhsil", 2011.

İbrahimzadə F. Behbud ağa Şahtaxtinskinin siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı, 2007.

Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003-cü illər). II his., Bakı, "Mütərcim", 2015.

Məmmədov Zaur. Şuşa bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti//https://apa. "xeber" siyasi Şuşa.

Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti. III hissə (Çağdaş münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti). Bakı, 2011.

Nəsibov E.M. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı, 2006.

Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, "Ay-Ulduz", 1996.

Səfərov P. Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində Ali qonağın şərəfinə verilən ziyafətdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi.// "Xalq" qəzeti 2010-cu il 18 avqust, 179 (26529) s.1

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində Ali qonağın şərəfinə verilən ziyafətdə Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün nitqi.// "Xalq" qəzeti 2010-cu il 18 avqust 179 (26529) s.1

Документы внешней политики СССР. Т. 3, Москва, 1963.

https: president.az.articles/42434.

https: president.az.articles/41763.

II. OTURUM

KARABAĞ VE ZANGEZUR KORİDORU'NUN JEOPOLİTİĞİ

MEHMET AKİF OKUR*

ÖZET

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermeni işgali altındaki topraklarının büyük bölümünü kurtardığı II. Karabağ Savaşı, bir taraftan bölge dengelerindeki dönüşümü somut biçimde göstermiş diğer yandan da yeni bir değişim sürecini tetiklemiştir. Güney Kafkasya, dünyanın farklı köşeleriyle ekonomik, siyasi ve stratejik açılardan yoğun etkileşim halinde olduğu bir dönemden geçmektedir. Söz konusu coğrafyayla doğrudan ya da dolaylı olarak çıkar ilişkisi bulunan bölgesel ve küresel aktör sayısı hayli artmıştır. Bu konjonktürde jeopolitik ard alanı genişleyen bazı Güney Kafkasya ülkeleri, fiziken komşu olmadıkları güçlerle de önemli ilişkiler geliştirebilme becerisini ustalıkla göstermektedir. Tebliğimizde, Karabağ ve Zangezur koridoru merkeze alınarak Uzak Asya'dan Basra Körfezi, Türkiye ve Avrupa'ya dek uzanan bir coğrafyayla ilişkili hale gelen bölge jeopolitiğinin dinamikleri hakkında bazı tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Zengezur Koridoru, Güney Kafkasya, II. Karabağ Savaşı, Azerbaycan Cumhuriyeti

* Prof, Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, mehmetakifo@yahoo.com.

THE GEOPOLITICS OF KARABAKH AND THE ZANGEZUR CORRIDOR

ABSTRACT

The Second Karabakh War, in which the Republic of Azerbaijan reclaimed the majority of its territories under Armenian occupation, both clearly demonstrated the transformation of regional balances and triggered a new process of change. The South Caucasus is undergoing a period of intense interaction with various parts of the world in terms of economic, political, and strategic aspects. The number of regional and global actors with direct or indirect stakes in this geography has significantly increased. In this context, some South Caucasus countries, whose geopolitical hinterland has expanded, have skillfully demonstrated their ability to develop important relations with powers with which they do not share a physical border. In our paper, we will make some observations and evaluations regarding the dynamics of the region's geopolitics, which has become connected with a geography extending from East Asia to the Persian Gulf, Turkey, and Europe, with a focus on the Karabakh and Zangezur corridors.

Keywords: Karabakh, Zangezur Corridor, South Caucasus, Second Karabakh War, Republic of Azerbaijan

Giriş

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermeni işgali altındaki topraklarının büyük bölümünü kurtardığı II. Karabağ Savaşı, bir taraftan bölge dengelerindeki dönüşümü somut biçimde göstermiş diğer yandan da yeni bir değişim sürecini tetiklemiştir. Güney Kafkasya, dünyanın farklı köşeleriyle ekonomik, siyasi ve stratejik açılardan yoğun etkileşim halinde olduğu bir dönemden geçmektedir. Söz konusu coğrafyayla doğrudan ya da dolaylı olarak çıkar ilişkisi bulunan bölgesel ve küresel aktör sayısı hayli artmıştır. Bu konjonktürde jeopolitik ard alanı genişleyen bazı Güney Kafkasya ülkeleri, fiziken komşu olmadıkları güçlerle de önemli ilişkiler geliştirebilme becerisini ustalıkla göstermektedir. Tebliğimizde, Karabağ ve Zangezur koridoru merkeze alınarak Uzak Asya'dan Basra Körfezi, Türkiye ve Avrupa'ya dek uzanan bir coğrafyayla ilişkili hale gelen bölge jeopolitiğinin dinamikleri hakkında bazı tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Güney Kafkasya Jeopolitiğini Şekillendiren Temel Dinamikler

Bugün, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan üçlüsünün bağımsız devletler olarak üzerinde varlıklarını sürdürdüğü Güney Kafkasya'da tarihsel dengeler, kuzey, güney ve batıdaki güç merkezleriyle etkileşim halinde şekillenegelmiştir. Çevredeki devletlerin aralarındaki münasebetler ve Güney Kafkasya'ya ilgileri yerel siyasi yapıların yükselişleri ve bölgedeki nüfusun etnik ve dini kompozisyonu üzerinde etkili olmuştur. Günümüzdeki manzara bu uzun tarihî sürecin ürünüdür. Türkiye-Rusya-İran üçlüsünün bölgeye tesirinde hem bu devletlerin muhtelif imkân ve yeteneklerine dayalı yüksek kapasitelerinin hem de Güney Kafkasya'daki ülkelerin açık denizlerle doğrudan irtibat sağlayamayışlarının payı vardır.

Bu kara kilidi, ulaşım ve taşıma faaliyetlerine yön vermekte, güvenlik ve ekonomi alanlarında dış dünyayla irtibat kurabilmek bakımından ilk komşuluk üçgeniyle münasebetlerin arz ettiği değeri arttırmaktadır. 20. yüzyıl boyunca hava ulaşımı ve taşımacılığında meydana gelen gelişmeler kara kilidinin sınırlayıcı sonuçlarını bazı bakımlardan hafifletse de ortadan kaldırmamıştır. Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının ve diğer ürünlerin Güney Kafkasya'dan verimli şekilde taşınabilmesi için açık denizlerdeki uygun limanlara veya tüketici ülkeye dek kesintisiz işleyen boru hatlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu faaliyetin güvenliği, ekonomik verimliliği etkileyen başat faktörler arasında yer almaktadır.

Güney Kafkasya'daki devletlerin güvenlik temini amacıyla yakın iş birliği yaptığı ülkeler, eğer doğrudan ilk komşuluk üçgeninde yer almıyorlarsa, bölgeye erişim için ayrıca çaba göstermek zorunda kalmaktadır. Kara kilidi etkisini, asker ve silah sevkiyatı kriz zamanlarında acil ihtiyaç haline geldiğinde iyice hissettirmektedir. Dolayısıyla dünya ile ilişkilerine önem veren Güney Kafkasya devletleri ilk komşuluk üçgeninden müttefike sahip olmayı her dönemde hayati önemi haiz bir hedef saymışlardır.

Yükselen Doğu'yu dünya sisteminin merkezine ekleyen ekonomi politik dönüşümle birlikte ilk komşuluk üçgeninin, Azerbaycan bakımından Hazar'ın diğer yakasındaki Kazakistan'ı ve Türkmenistan'ı da içine alarak beşgene doğru evrildiğini söylemek mümkündür. Çünkü, hem Türkistan-Azerbaycan hattında ekonomik ve siyasi ilişkiler gelişmektedir hem de Güney Kafkasya, Çin'e ait Kuşak-Yol Projesi'nin önemli güzergahlarından biri üzerindedir. Doğu Asya'nın mamüllerini Avrupa ve Ortadoğu'ya ulaştıran bu yol sistemi, Batı'dan Çin'e uzanmak yahut tam tersine bu irtibatı sınırlamak isteyenler bakımından da değerlidir. Dolayısıyla, ekonomik, stratejik vb. açılardan yalnızca Batı'dan ibaret sayılamayacak günümüzün "genişlemiş dünyasında" Hazar'ın doğusuna açılan yollar da Güney Kafkasya'yı "dünyayla" kavuşturan, jeopolitik önemi haiz bağlantı niteliği kazanmıştır. Hazar geçişli enerji hatları projelerinin tamamlanmasıyla bu manzara daha da netleşecektir[1].

İçinden geçtiğimiz dinamik dönemde Güney Kafkasya jeopolitiğini şekillendiren temel denklemleri, coğrafi ve tarihî faktörler tarafından inşa edilen yapısal zemini merkeze alarak şöyle özetleyebiliriz. Bölgede Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmış üç devlet mevcuttur: Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan. Bu ülkeler, gerek birbirleriyle gerekse ilk komşuluk üçgenindeki bölgesel güçlerle ilişkilerinde ciddi sınır ve azınlık sorunları yaşamaktadır. En ağırını Azerbaycan topraklarının 2020'deki II. Karabağ Savaşı'nda kurtarılmasına kadar devam eden işgalinin karakterize ettiği çatışma ve ihtilaflar, aktörleri bölge içinde olduğu kadar komşuluk üçgeninden ve daha ötesindeki orta ölçekli güçler ve büyük devletlerden müttefikler edinmeye yöneltmektedir. Bir tarafın kazancının diğerinin kaybı biçiminde görüldüğü çatışma ve rekabet iklimi bu eğilimi güçlendirmektedir.

---

1 Paul Stronski, "The Shifting Geography of the South Caucasus", 23 June 2021, https://carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814, Erişim Tarihi: 12.07.2021.

Söz konusu devletler arasında komşu beşliyi (Rusya, Türkiye, İran, Kazakistan, Türkmenistan) ardından da İsrail, ABD, Çin, Pakistan, Fransa, İngiltere, Hindistan gibi ülkeleri saymak mümkündür. Bu komşuların ve bölge dışı güçlerin Güney Kafkasya'daki ittifak arayışlarına kulak verirken dikkat ettikleri bazı önemli noktalar şunlardır: Doğrudan çıkarların mevcudiyeti, rakiplerin bölgeye egemen olmasını engelleme hedefi, din, milliyet, tarih, ideoloji vb. sebeplerden kaynaklanan kimliğe dayalı ortaklık tasavvurları. Son otuz yıldaki tecrübeler, ittifak ilişkilerinde bölge ülkelerini edilgen kabul eden bakış açısının ne kadar yanlış olduğunu göstermiştir. Birçok örnekte bu devletler, farklı motivasyonlarla Güney Kafkasya'ya bakan başkentleri kendi lehlerine seferber etmek için diyaspora topluluklarının ve kimlik aidiyetiyle hareket eden diğer grupların enerjisini, güç dengelerindeki değişim ihtimallerinin ürettiği kaygıyı, enerji kaynaklarının üretimi, aktarımı ve uluslararası ticaret güzergâhlarındaki değişimin etkisiyle bölgenin genel olarak artan değerini kullanmayı bilen diplomatik stratejiler izlemeyi başarmışlardır.

Güney Kafkasya ülkelerinin aralarındaki ilişkileri, bu devletlerle ilk komşuluk halkasının ve diğer ilgili bölgesel ve küresel güçlerin münasebetlerini dikkate alan jeopolitik analiz katmanlarına sistemik düzeyi de üçüncü çerçeve olarak eklemek çalışmamızın analitik imkânlarını arttıracaktır. Küresel sistemde meydana gelen güç değişimleri, ciddi kutuplaşma ve çatışma eksenleri tüm diğer önemli bölgeler gibi Güney Kafkasya'ya da yansımaktadır. II. Karabağ Savaşı'nı müteakip Karabağ ve Zangezur Koridoru'nun kazandığı jeopolitik anlamları değerlendirirken bu arka planı hatırda tutmak yararlı olacaktır.

2. Karabağ ve Zangezur Koridoru'nun Jeopolitik Anlamları

II. Karabağ Savaşı'nın ardından Karabağ ve Zangezur Koridoru'nun jeopolitiğine yukarıda ana hatlarına temas ettiğimiz üçlü analitik mercekle baktığımızda şu değerlendirmeleri yapabiliriz. Öncelikle, bölge ülkeleri arasındaki güç dengesi kesin biçimde Bakü lehine değişmiştir. Azerbaycan, hem 44 gün boyunca devam eden muharebelerden askerî başarıyla çıkmış, hem de savaş alanındaki kazanımlarını destekleyecek nitelikte bir diplomasiyi ve iletişim stratejisini başarıyla yürütmüştür. Esasen, Azerbaycan'ın ordusunu eğitme ve donatma faaliyetlerinden başlayarak uygun siyasi-diplomatik konjonktürü gözleyen zamanlamasına uzanan zincir, bir bütünlük arz etmektedir. Azerbaycan'ın, Ermenistan'la arasındaki askerî dengeyi lehine çevirmek için ilişki kurduğu güçler savaşın sonucunun uluslararası toplum tarafından

hazmedilmesi sürecini de kolaylaştırmıştır. "İki devlet, tek millet" şeklinde ifade edilen Türkiye-Azerbaycan özel ilişkisi, tüm bu bağlantılar yumağı içinde kimlik ve köken ortaklığına dayalı, en köklü ve güçlü olanıdır. 2019 itibarıyla karşılıklı yatırımlar 30 milyar dolar, yıllık ticaret hacmi ise dört milyar dolar civarına ulaşmıştır[2]. Azerbaycan Devleti'nin yüz yıl önceki kuruluş günlerinden başlayan savunma alanındaki iş birliği, Şuşa Deklarasyonu'yla birlikte yeni ve daha ileri boyutlar kazanacağı anlaşılan bir döneme girmiştir[3]. Türkiye'nin Azerbaycan'a eğitim ve donanım desteğinin yanı sıra, II. Karabağ Savaşı sırasında "men edici güç" olarak oynadığı rol de mühimdir. Men edici güçler, bir çatışma esnasında açıkladıkları pozisyonlarıyla üçüncü tarafların destekledikleri ülkenin karşısına geçmesini engellerler. Türkiye'nin Pakistan'la birlikte sergilediği kararlı tutum, Ermenistan'ın yalnızlaşmasında rol oynamıştır.

İlk komşuluk halkasındaki ikinci önemli aktörün tutumunu da şu şekilde açıklamak mümkündür. Azerbaycan'ın Rusya ile kurduğu münasebetler, Ermenistan'da Rusya'yı rahatsız eden bir iktidarın işbaşına gelişi ve Moskova'nın Azerbaycan'ı durdurmaya çalışmayarak kendi adına önemli stratejik kazançlar elde edeceğini düşünmesi, savaş sürecini Bakü açısından olumlu etkilemiştir. Üçüncü komşu İran'ın Ermenistan'ın yanında yer almakta zorlanışı ise Güney Azerbaycan Türkleri arasında uyanan Türk milliyetçiliği dikkate alınarak açıklanabilir. Tahran, iç istikrarını olumsuz etkileyecek bir adım atmak istememiştir. Ayrıca İran, Türkiye ile özel ve İsrail'le maddi parametreleri güçlü ilişkilere sahip, savaştan sonra daha da kuvvetlenecek bir Azerbaycan'ı açıktan karşısına almanın stratejik maliyetlerinin yüksek olabileceğini de hesaplamış olmalıdır.

Bölgeyle ilgilenen diğer güçlerden biri İsrail'dir. İsrail'in petrol ithalatının yaklaşık %40-45'i Azerbaycan'dan yapılmaktadır. İsrail, Azerbaycan'ın İtalya ve Türkiye'den sonraki üçüncü büyük ihracat pazarıdır. Azerbaycan ise İsrail'in en çok silah sattığı ikinci ülkedir, tarım teknolojilerinin müşterisidir[4]. İsrail'in

---

2 https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkey-and-azerbaijan.en.mfa, Erişim Tarihi: 10.02.2021.

3 Paul Iddon, "The Growing Military Cooperation Between Turkey And Azerbaijan", **Forbes**, 27 July 2021, https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2021/07/27/the-growing-military-cooperation-between-turkey-and-azerbaijan/?sh=6c2a564a1b3b, Erişim Tarihi: 13.08.2021

4 Mushvig Mehdiyev, "Azerbaijan Becomes 1st Muslim-Majority Country Represented At AIPAC", 9 March 2020, CaspianNews, https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-becomes-1st-muslim-majority-country-represented-at-aipac-2020-3-9-0/, Erişim Tarihi: 14.08.2021.

Azerbaycan'la ilişkilerine İran'la mücadele stratejisi bakımından da değer atfettiğini varsaymak mümkündür. Güney Kafkasya jeopolitiğini inşa eden üçüncü katmandaki, güçlü Ermeni lobilerine ev sahipliği yapan ABD ve Fransa gibi ülkeler de Ermenistan'a umduğu desteği vermemişlerdir. Bunda birçok faktörün rol oynadığı düşünülebilir. Ancak şüphesiz en önemlisi göze alamadıkları maddi ve stratejik maliyetlerdir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınırın kesin olarak tespiti ve çatışmaya son verecek nihai bir anlaşmanın yapılması hususunda henüz yakın bir takvimin gözükmemesi ve sınır hattında devam eden Ermeni saldırıları çatışma ikliminden kolayca çıkamayacağımıza işaret etmektedir. Bu dinamik sürecin parametrelerini anlamak için 10 Kasım 2020'de imzalanan Ateşkes Antlaşması'na bakmak gerekmektedir.[5] Buna göre, Azerbaycan Yukarı Karabağ'ın bir bölümü ve diğer işgal edilen topraklarını kurtarırken Rus askerinin İran sınırına kadar inerek Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasındaki jeopolitik açıdan çok değerli temas noktalarına yerleştiği görülmektedir.

Karabağ'a asker gönderen Rusya, 10 Kasım Ateşkesi'nin 6. Maddesi uyarınca Ermenistan ile Karabağ'ın işgal altındaki kısmı arasındaki Azerbaycan toprağı olan Laçin Koridoru'nu da denetlemektedir. Böylece, Karabağ'daki sistemin işleyişi de Ermenistan-Karabağ bağlantısı da Moskova'nın nezaretinde sürdürülmektedir. Rusya'nın stratejisini hem Ermenistan'ı denetlemeyi sürdürmek hem de Azerbaycan üzerinde nüfuz sahibi olabilmek esaslarına göre inşa ettiği anlaşılmaktadır. Moskova'nın yakın dönemde bu konumunu ciddi biçimde değiştirecek adımlar atması için makul bir gerekçe gözükmemektedir.

10 Kasım Antlaşması'nın diğer önemli jeopolitik sonucu, Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın kalan kısmına Zangezur bölgesi üzerinden bağlayacak ulaşım hatlarının açılması taahhüdüydü. Söz konusu güzergâh yine Rusya tarafından denetlenecekti. Zangezur, vaktiyle tıpkı Yukarı Karabağ gibi işgal edilerek Türk nüfusun etnik temizliğe maruz bırakıldığı bir coğrafyadır[6]. Sovyetler tarafından Ermenistan'a verilen bu kadim Türk topraklarından geçecek bir ulaşım koridoru yalnızca Azerbaycan'ın iki yakasını değil, Trakya'dan Asya içlerine kadar

---

5 Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384, Erişim Tarihi: 14.08.2021.

6 Nigar Gozalova, "Britanya Diplomatik Dokümanlarında Azerbaycanlı Türklere Karşı Gerçekleştirilen Katliamlar (1918-1920)", **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, S 18, 2017, s. 47-72.

Türk nüfuslu coğrafyayı doğrudan temasa sokacak stratejik önemi yüksek bir bağlantının kurulması anlamına gelecektir.

Ayrıca Zangezur Koridoru, Türk dünyasının ötesine uzanan üç önemli ulaşım projesi bakımından da değere sahiptir. Bunlardan tarihî silsile bakımından ilki Asya ve Batı arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak üzere 1998'de Bakü'de AB ve 12 güzergâh ülkesinin bir araya gelerek ilan ettiği TRACECA'dır. Avrupa-Kafkasya-Asya arasındaki ulaşımı kolaylaştırmayı ve geliştirmeyi hedefleyen inisiyatifin günümüzdeki üye sayısı 13'tür.[7] II. Karabağ Savaşı sonrasındaki yeni dengeler projede 22 ve 23 numarayla kodlanan rotalarda iyileştirmenin yapılması imkânını doğurmuştur[8].

Çin Devlet Başkanı'nın 2013'te Kazakistan'da ilan ettiği Kuşak-Yol Projesi bakımından da Azerbaycan ve işgalden kurtarılan topraklar kıymetlidir. Bu proje, Çin'le Avrupa ve Ortadoğu arasındaki taşımacılık trafiğini arttırmıştır. Çin şirketleri, Güney Kafkasya'dan geçen güzergaha önem verdiklerini göstermekte her üç ülkede de altyapı yatırımlarına ilgi duymaktadır. Ancak, projelerin beklendiği gibi hızlı ilerlemeyişi dikkat çekicidir. Şüphesiz bunun sebeplerinden biri Güney Kafkasya'daki jeopolitik belirsizliktir. II. Karabağ Savaşı'nın akabindeki dengeler bölgede istikrara dayalı yeni bir statükonun kuruluşuna imkân verirse yatırımların da artacağı varsayılabilir.[9]

Zaten istatistikler, Hazar'ı Bakü üzerinden geçen rotanın gün geçtikçe daha fazla yoğunluk kazandığını göstermektedir. "Yeşil Liman" statüsü kazanan Bakü Limanı'nın trafik grafiği sürekli yükselmektedir. 2020'de bu güzergâhı kullanan TIR'ların sayısı %28, ihraç konteynırları %15 ve kuru kargo terminalindeki iş hacmi %280 artmıştır. Son beş yılla kıyaslandığında, kamyonlarla taşınan yük beş kat, konteynır sayısı üç kat ve Bakü Limanı'nın kuru yük terminalinden geçen kargo miktarı üç buçuk kat artmıştır. Belarus/Polonya sınırındaki istasyon, "Avrupa-Çin Ekpresi" diye anılan transit konteynır yük geçişlerinin %95'ine hizmet vermektedir. Bu kapasitenin doruklarına erişmesiyle birlikte Asya'dan Avrupa'ya ulaşan diğer güzergahların yıldızı daha da parlamaya başlamıştır.

7 http://www.traceca-org.org/en/home/, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

8 http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/Routes_Maps/MAP_TRACECA_ROUTES_10_09_2017_300DPI.png, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

9 Paul Stronski, "The Shifting Geography of the South Caucasus", June 23, 2021, https://carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

Zangezur'da modern altyapıya sahip bir ulaşım koridorunun açılması, Orta Koridoru alternatifleri arasında öne çıkaracak yeniliklerden biri olacaktır.[10]

Üçüncü önemli proje, 12 Eylül 2000'de üç ülkenin imzasıyla gündeme gelen, günümüzde on üç ülkenin üyesi olduğu Kuzey-Güney Uluslararası Taşımacılık Koridoru'dur. Hindistan'dan yola çıkan kargonun Rusya'ya, dolaylı biçimde de Avrupa'ya erişim süresini azaltmayı hedefleyen bu inisiyatif, gittikçe daha önem kazanacağı tahmin edilen bir güzergâhı işaret etmektedir.[11] Azerbaycan 2005'te bu koridoru kuran anlaşmaya resmen taraf olmuştur.[12] Hindistan'ın Mumbai Limanı'ndan İran'ın Çabahar Limanı'na, oradan da Azerbaycan üzerinden Rusya'ya uzanan Koridor, alternatif güzergah olan Güney Deniz Rotası'na göre taşımacılıkta ciddi zaman tasarrufu sağlamaktadır. Güney Deniz Rotası, uluslararası deniz trafiğini günlerce tıkayan son kazanın da gösterdiği bazı risklerle malul Süveyş Kanalı'ndan geçmektedir. Mumbai'den yola çıkan bir kargo Kuzey-Güney Koridoru ile Moskova'ya 21-23 günde, Güney Deniz Rotası ile ise 40 günde ulaşmaktadır. Bu avantajı sebebiyle Körfez, Güney Asya, Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinin de koridordan faydalanabileceği öngörülmektedir. Örneğin Basra Körfezi'nden gönderilen kargonun Süveyş üzerinden deniz yoluyla Helsinki'ye ulaşması 45-60 gün sürmektedir. Aynı yol İran-Azerbaycan-Rusya-Beyaz Rusya güzergâhı ile ise 20-25 gün alacaktır. Güney Asya'dan Avrupa'ya Süveyş'ten geçerek 35 günde ulaşan mallar Kuzey-Güney Koridoru ile 20-25 günde adreslerine teslim edilebilecektir.[13]

II. Karabağ Savaşı'nı takiben, Kuzey-Güney Koridoru'na Ermenistan üzerinden yeni bir güzergâh açmak için Tahran ve Erivan arasında yürütülen temaslar dikkat çekicidir. Bazı demir yolu projelerinin yanı sıra İran ve Ermenistan'ı Zangezur'dan birbirine bağlayacak otoyol da bunlar arasındadır[14].

---

10 Vusal Gasimli, "The 'Zangezur Corridor' is a geo-economic revolution", **Emerging Europe**, 17 May 2021, https://emerging-europe.com/voices/the-zangezur-corridor-is-a-geo-economic-revolution/, Erişim Tarihi: 12.07.2021.

11 R.V. Fedorenko, "Modern Issues of Development of the Customs and Logistics Infrastructure of the International North-South Transport Corridor", Ashmarina S., Vochozka M. (eds), **Sustainable Growth and Development of Economic Systems**, Springer Cham, 2019.

12 The Ministry of Transport, Communications, and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, https://mincom.gov.az/en/view/pages/104/, Erişim Tarihi: 19.08.2021.

13 Fedorenko, agm., s. 70.

14 Yeghia Tashjian, "Syunik and the Geo-Economic Future of the South Caucasus", **The Armenian Weekly**, 21 May 2021, https://armenianweekly.com/2021/05/21/syunik-and-the-geo-economic-future-of-the-south-caucasus/, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Ancak bunlar maliyetli projelerdir ve henüz orta yerde hazır bir finans kaynağı gözükmemektedir[15]. Zangezur Koridoru'nun ise bu niyetlere engel sayıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle toprak takası ihtimali İran'ı ve Rusya'yı rahatsız etmektedir. İran, Ermenistan'la sınırını yitirirse Rusya ile irtibatını yalnızca Azerbaycan üzerinden sürdürmek durumunda kalacaktır. Moskova, Hindistan gibi ülkelerle olan silah ticareti vb. stratejik iletişimini Azerbaycan üzerinden yürütmek zorunda kalmayı ise muhtemelen arzu etmeyecektir. Tam tersine Rusya, 10 Kasım Ateşkesi sonrasında Karabağ'a ve İran sınırına indirdiği güvenlik güçleri sayesinde İran'la ve İran üzerinden Hindistan ve diğer ülkelerle sürdürdüğü stratejik temas hattına doğrudan nezaret etme imkânına kavuşmuştur. Ayrıca bu hamleyle, Kafkaslardaki hasmı Gürcistan'dan geçip Türkiye ve Avrupa'ya ulaşan enerji boru hatlarına, kara ve demir yolu taşımacılığı güzergâhlarına alternatiflerin oluşmasını destekleyerek Tiflis'in stratejik bağlantılarının değerini azaltabileceğini varsaydığı da söylenebilir[16].

Ancak, Ermenistan'ın ateşkes antlaşmasında taahhüt edilen şekliyle bile Zangezur rotasını işletme hususunda ayak sürümesi, meseleyi kriz boyutlarına taşımaktadır. Krizin yeni bir askerî çatışmayı beraberinde getirmesi, koridor meselesinin çözümünde de yeni parametreleri gündeme getirebilir. Nitekim Zangezur Koridoru, Sovyetler Birliği dağıldığında da Megri Koridoru adıyla tartışılmış, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılabilecek toprak takası meselesi uzun müzakere sürecinde konuşulmuştur[17]. Ermenistan'ın Karabağ'la ilgili tezlerini Sovyet dönemindeki tasarruflara yönelik eleştirilere dayandırışı, aynı mantığın Azerbaycan tarafından Zangezur bölgesi için işletilmesinin de önünü açmaktadır[18]. Dolayısıyla, önümüzdeki dönemde Zangezur ve Karabağ merkezli gelişmeler ucu yeni bir çatışmaya varabilecek ciddi kriz potansiyelini

---

15 Vasif Huseynov, "Azerbaijan Embarks on Construction of Nakhchivan Railway (Part Two)", **Eurasia Daily Monitor**, Vol 18, No 59, 13 April 2021, https://jamestown.org/program/azerbaijan-embarks-on-construction-of-nakhchivan-railway-part-two/, Erişim Tarihi: 18.06.2021.

16 Paul Stronski, "The Shifting Geography of the South Caucasus", June 23, 2021, https://carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814, Erişim Tarihi: 21.08.2021.

17 Tabib Huseynov, "Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development for the 21st Century," **International Negotiation**, C 15, S 1, 2010, s. 15.

18 Laurence Broers, "Augmented Azerbaijan? The return of Azerbaijani irredentism", **Eurasianet**, 5 August 2021, https://eurasianet.org/perspectives-augmented-azerbaijan-the-return-of-azerbaijani-irredentism, Erişim Tarihi: 21.08.2021.

bünyesinde taşımaktadır. II. Karabağ Savaşı'ndaki başarının bu muhtemel kriz döneminde de askerî ve diplomatik boyutlarıyla gösterilmesi, Kafkasya düğümünü Azerbaycan-Türkiye ittifakının yüzünü güldürerek çözerken bölge ve bölge ötesine uzanan barış lehine yeni bir dengenin kurulmasını da temin edebilir.

Sonuç

II. Karabağ Savaşı'nın Türkiye-Azerbaycan ittifakı bakımından parlak bir zaferle sonuçlanışı, Güney Kafkasya'da Sovyetlerin çöküşünden bu yana yaşanan en büyük jeopolitik depremdir. Henüz bölgedeki tüm belirsizlikler sona ermemiş ve çatışma sonrası sürece kalıcı biçimde geçilmemiştir. Artçı sarsıntıların tetikleyebileceği yeni gerilim ve çatışmaları beklemek gerçekçi gözükmektedir. İçine girdiğimiz dönemde Karabağ ve Zangezur Koridoru'nun kazandığı jeopolitik anlamlar üzerine düşünmek, söz konusu ihtimali doğru değerlendirmek bakımından ufuk açıcı olabilir.

Nitekim bu tebliğde önce Güney Kafkasya jeopolitiğinin genel dinamikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise iç üçgen, ilk komşuluk üçgeni/beşgeni ve dış halka şeklindeki kavramsal tasarımla ifade ettiğimiz aktörlerin bölgeyle ilişkileri, çıkar ve hedefleri Karabağ/Zangezur Koridoru ekseninde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre, Türkiye, Rusya, İran başta olmak üzere İsrail, ABD, Fransa, Hindistan, Çin gibi aktörlerin çıkarları gelişmelerden değişik düzeylerde etkilenmektedir. Karabağ/Zangezur Koridoru, Türk Dünyası, Avrupa-Asya ulaşım hatları, Kuşak-Yol İnisiyatifi ve Kuzey-Güney Uluslararası Taşımacılık Koridoru gibi projeler bakımından önemlidir. Azerbaycan başta olmak üzere, bölge ülkelerini büyük güçlerin stratejilerini yalnızca izleyen pasif özneler olarak görmek yanlıştır. Yeni dönemde, Güney Kafkasya'daki jeopolitik dengeleri doğru yorumlamak ancak aktif yerel aktörlerin dinamik ittifak stratejileri dikkate alındığı ölçüde mümkün olacaktır. Bu çerçevede, "iki devlet, tek millet" anlayışı üzerinde yükselen Türkiye-Azerbaycan ittifakı, elde ettiği kazanımları doğru stratejilerle koruyup genişletebilir, bölgedeki düzenin kurucusu ve düzenleyicisi mevkiine yerleşebilir. Bugünden bakıldığında, kardeşliklerini savaş meydanında cesurca göstermiş Türk devletleri için gelecek, omuz omuza aşabilecekleri riskler ve çok sayıda fırsatla dolu gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Broers, Laurence, "Augmented Azerbaijan? The return of Azerbaijani irredentism", **Eurasianet**, 5 August 2021, https://eurasianet.org/perspectives-augmented-azerbaijan-the-return-ofazerbaijani-irredentism, Erişim Tarihi: 21.08.2021.

Fedorenko, R. V., "Modern Issues of Development of the Customs and Logistics Infrastructure of the International North-South Transport Corridor", Ashmarina S., Vochozka M. (eds), **Sustainable Growth and Development of Economic Systems**, Springer Cham, 2019.

Gasimli, Vusal, "The 'Zangezur Corridor' is a geo-economic revolution", **Emerging Europe**, 17 May 2021, https://emerging-europe.com/voices/the-zangezur-corridor-is-a-geo-economicrevolution/, Erişim Tarihi: 12.07.2021.

Gozalova, Nigar, "Britanya Diplomatik Dokümanlarında Azerbaycanlı Türklere Karşı Gerçekleştirilen Katliamlar (1918-1920)", **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, Sayı: 18, 2017.

https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkey-and-azerbaijan.en.mfa, Erişim Tarihi: 10.02.2021.

http://www.traceca-org.org/en/home/, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/Routes_Maps/MAP_TRACECA_ROUTES_10_09_2017_300DPI.png, Erişim Tarihi: 16.08.2021. Huseynov, Tabib, "Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development for the 21st Century," **International Negotiation**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2010.

Huseynov, Vasif, "Azerbaijan Embarks on Construction of Nakhchivan Railway (Part Two)", **Eurasia Daily Monitor**, Vol 18, No 59, 13 April 2021, https://jamestown.org/program/azerbaijan-embarks-on-construction-of-nakhchivan-railway-part-two/, Erişim Tarihi: 18.06.2021.

Iddon, Paul, "The Growing Military Cooperation Between Turkey And Azerbaijan", **Forbes**, 27 July 2021, https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2021/07/27/the-growing-militarycooperation-between-turkey-and-azerbaijan/?sh=6c2a564a1b3b, Erişim Tarihi: 13.08.2021.

Mehdiyev, Mushvig, "Azerbaijan Becomes 1st Muslim-Majority Country Represented At AIPAC", Caspian News, 9 March 2020, https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijanbecomes-1st-muslim-majority-country-represented-at-aipac-2020-3-9-0/, Erişim Tarihi: 14.08.2021.

Stronski, Paul, “The Shifting Geography of the South Caucasus”, June 23, 2021, https://carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814,Erişim Tarihi: 21.08.2021.

Tashjian, Yeghia, “Syunik and the Geo-Economic Future of the South Caucasus”, **The Armenian Weekly**, 21 May 2021, https://armenianweekly.com/2021/05/21/syunik-and-thegeo-economic-future-of-the-south-caucasus/, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

The Ministry of Transport, Communications, and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, https://mincom.gov.az/en/view/pages/104/, Erişim Tarihi: 19.08.2021.

Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384, Erişim Tarihi: 14.08.2021.

KAFKASYA'DA MEGRİ/ZENGEZUR KORİDORU'NUN ÖNEMİ

SALİH YILMAZ*

ÖZET

Dağlık Karabağ'a dair 9 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 3'lü anlaşma imzalandı. Erivan, Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti etmeyi de kabul etti. Zengezur/Megri Koridoru olarak nitelendirilen Azerbaycan-Nahçıvan arasındaki koridor genel olarak Azerbaycan'a büyük katkılar sağlasa da gelecekte Azerbaycan-Ermenistan arasındaki barışın garantisi olma potansiyeline sahiptir. Ayrıca bu koridor sayesinde Türkiye, Rusya, Çin de önemli ekonomik ve siyasi çıkarlar sağlayabilecektir. Tarihte Zengezur/Megri koridoru ile Laçin koridoru arasında toprak değişimi konusu gündeme gelmişse de bir başarı sağlanamamıştır. Bu bildirimizde genel olarak Zengezur/Megri koridorunun açılmasının ülkelere katkısı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Zengezur, Megri, Goble Planı

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İTBF, salihyilmaz76@gmail.com.

THE IMPORTANCE OF THE MEGRI/ZENGEZUR CORRIDOR IN THE CAUCASIA

ABSTRACT

The tripartite agreement between Azerbaijan, Armenia, and Russia was signed on November 9, 2020, regarding Nagorno-Karabakh. Yerevan also agreed to guarantee the security of transportation links between Azerbaijan's western regions and the Nakhchivan Autonomous Republic. The corridor between Azerbaijan and Nakhchivan, referred to as the Zangezur/Megri Corridor, provides significant benefits to Azerbaijan and has the potential to serve as a guarantee for future peace between Azerbaijan and Armenia. Moreover, this corridor will allow Turkey, Russia, and China to gain important economic and political advantages. Although the issue of territorial exchange between the Zangezur/Megri Corridor and the Lachin Corridor has been raised in history, no success has been achieved. This paper will generally examine the contributions of the opening of the Zangezur/Megri Corridor to the countries involved.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Russia, Nakhchivan, Nagorno-Karabakh, Zangezur, Megri, Goble Plan

Giriş

Dağlık Karabağ'a dair 9 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya üçlü anlaşması imzalandı. Erivan, Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti etmeyi de kabul etti. Belge, tarafların yeni ulaşım iletişiminin inşası üzerinde anlaştığını belirtiyor. Rus sınır muhafızlarının ulaşım iletişimini kontrol edeceği vurgulanıyor. 9 Kasım'da imzalanan Karabağ barış anlaşmasının en önemli hususlarından birisi Azerbaycan'ın batı bölgesini Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlamak için Ermenistan topraklarından bir ulaşım koridoru sağlamakla ilgilidir. Ermenistan'da özellikle Karabağ klanına mensup siyasetçiler, bir koridor inşa etme fikrine şiddetle karşı çıkıyor, Erivan, demir yolları ve otoyolların inşasından sonra ülkenin İran sınırından kopacağından korkuyorlardı. Ayrıca Erivan, demir yolları-otoyolların inşasından sonra Bakü'nün Syunik bölgesi üzerinde hak iddia edeceğine inanılıyordu. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Basın Sözcüsü Anna Naghdalyan, 9 Kasım anlaşmasında herhangi bir koridordan bahsedilmediğini vurgulasa da Rusya Dışişleri Bakanlığı ve Rusya Devlet Başkanı Putin, ulaşım koridorlarının açılması gerektiğine dair demeçleriyle Ermenistan'ı taahhütlerini yerine getirmesi konusunda uyarmıştır. Rusya'ya göre Azerbaycan'ın güney bölgelerini Nahçıvan ve Türkiye ile bir koridor aracılığıyla Zengezur/Megri'ye bağlayan bir demir yolu inşaatı, tüm Kafkasya'yı etkileyecek sonuçlar ortaya çıkaracaktır.[1]

Harita 1: Megri-Zengezur Koridoru, Türkiye-Azerbaycan demir yolu bağlantısını sağlayacaktır.[2]

1 Salih Yılmaz, "Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşmasının Değerlendirilmesi", **Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline, Rapor**, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi: ULİSA, 2020, s. 34-39.

2 Harita için bakınız: "What is the Zangezur Corridor and why does it matter to Eurasia?", **TRT World**, https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405, Erişim Tarihi: 03.03.2023.

Bu konuya dair bir değerlendirme yapmadan önce Megri ve Zengezur kelimelerinin anlamlarını incelemek faydalı olacaktır. Meghri isminin Ermenice bir açıklaması yoktur. Megri toponimi, tarihçilere göre şehri kuran Mehranid hanedanının kurucusu Mehran'ın adıyla ilişkilidir. 1991 yılında Megri, Aldere, Lok, Maralzemi, Lekhvaz, Mygry, Astazur, Nuvedi köylerinin Türk nüfusu Ermenistan tarafından şiddet ve etnik temizliğe maruz kalmış ve evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesinden sonra diğer Ermeni şehir ve köylerinden ve İran'dan çok sayıda insan Megri'ye yerleştirilmiştir.[3] Zengezur toponimi, ise bu bölgelerde yaşayan Zengi Türklerinden gelmektedir. Arapçada "sur", "taş", "duvar", "kale", "kule" anlamına gelmektedir. Zengi Türklerinin yaşadığı yerler şimdiki Özbekistan topraklarıdır. Zengiler, Özbekistan'dan Azerbaycan'a oradan da Halep, Musul bölgesine ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Güney Azerbaycan'da bulunan Zencan bölgesi de Zengilerden gelmektedir.[4] Zengezur'da zamanında Zengiler hüküm sürdüğünden bu bölge onların yerleşim ve göç alanı olmuştur.

Günümüzde Zengezur/Megri Koridoru olarak adlandırılan Azerbaycan-Nahçıvan arasındaki bağlantı SSCB döneminde oldukça işlevsel bir durumdaydı. 1929'da Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın hükümlerine aykırı olarak Cebrail ve Nahçıvan'ın bir dizi köyü, Megri bölgesinin oluşturulması nedeniyle Ermeni SSR'sine devredildi ve Nahçıvan ÖSSC bağlantısı nihayet karadan kesildi. Azerbaycan'ın geri kalanı bir kapalı toprak parçasına dönüştürülmek istendi. Sonuç olarak, çatışmanın başlamasıyla birlikte özerk bölge ablukaya alındı. Nahçıvan, TBMM Hükûmeti ile SSCB arasında yapılan müzakerelerle Moskova ve Kars Anlaşmaları'na göre özel statü elde etmiştir. Bu statünün garantörü de Türkiye'dir. Yine bu antlaşmalara göre Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye bir araya gelerek sınırların belirlenmesini kararlaştıracaklardı.

3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Türkiye'nin doğu sınırı çizilmiştir. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması Türkiye'nin doğu sınırlarını teyit etmiş ve Nahçıvan'ın statüsünü belirlemiştir. Bu antlaşma ile Sovyetler Birliği ve Türkiye "Nahçıvan kesiminin koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete karşı

---

3 N. N. Şavrov, **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie**, Sankt Petersburg 1991, s. 59-61.

4 Ahmet Nazmi Üste-Ülviyye Sanılı Aydın, "Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru'nun Önemi", **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 20 (Özel Sayı), 2022, s. 267.

hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda" anlaşmaya varmışlardır.[5] Bu antlaşma ile Nahçıvan topraklarının Aras talveg çizgisinin doğusu ile Tağna Dağı– Veli Dağ– Bağırsık– Kömürlü Dağ çizgisi arasından sıkışmış üçgen kesiminde, bu toprakların Kömürlü Dağ'dan başlayıp Saray Bulak–Ararat İstasyonu'ndan geçerek Kara Su'nun Aras ile birleştiği yerde sona eren sınır çizgisinin Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir komisyon eliyle belirlenmesi kararlaştırılmıştır.

Türkiye, ayrıca 13 Ekim 1921 tarihinde Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'la Kars Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma, dostluk antlaşmasıdır ve içerik olarak Moskova Antlaşması ile benzerlikler gösterir. Bu antlaşma ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri Nahçıvan bölgesinde Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır. Bağıtlı taraflar, toprakları üzerinde, karşı taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin hükûmeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacında olan grupların yerleşmesini hiçbir zaman kabul etmemeyi taahhüt etmişlerdir.

Ermenistan, Türkiye ile sınırını belirleyen 1921 Kars ve Moskova Antlaşmaları'nın geçerli olmadığı iddiasını da gündeme taşımıştır. Bağımsızlık Bildirgesi'nde Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi, Batı Ermenistan olarak nitelendirilmiştir. Nahçıvan Krizi 1992'de Ermenilerin Nahçıvan'ın Sederek idari bölgesini işgal etmesi ile başlamıştır. Sederek, Sharur, Babak, Ordubad, Julfa, Kangarli, Shahbuz ile birlikte Nahçıvan'ı oluşturan 7 bölgeden biridir. Sederek'in Türkiye-Nahçıvan sınırında bulunması sebebiyle Türkiye açısından stratejik önemi haizdir. Sederek'e Ermeni saldırıları Nahçıvan'ın Ocak 1990'da Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilanından hemen sonra başladı. Bu tarihte Ermeniler Sederek'e bağlı Kerki köyünü işgal etti.

1992'den itibaren Nahçıvan'da yoğun çatışmalar yaşanmıştır. 3 Mayıs 1992 tarihinde Ermeni çeteler Nahçıvan'a saldırmış, Türkiye sınırına yakın köylere topçu ateşi açmıştır.[6] Bu saldırılar karşısında Demirel "Anormal bir

---

5 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 32-47.

6 "Nahçıvan Ermeni Ateşi Altında", **Milliyet Gazetesi**, 4 Mayıs 1992.

durum yok. Hudut ihlali var sadece. Kars Valisi ile konuştum. Endişe edilecek bir durum olmadığını söyledi. Alarm yaratmaya neden olacak bir şey yok. Bush ile görüşeceğim."[7] şeklinde demeç vermiştir. Ermeni çeteler 7 Mayıs'ta Günnük köyü ve Şuşa kentini ele geçirmiştir. Ermeni saldırıları karşısında Türkiye'nin ilk tepkisi sözsel nitelikte olmuştur. Başbakan Demirel, ABD Başkanı George Bush'u arayarak Nahçıvan'da Ermeni saldırılarının devam etmesi halinde Türkiye'nin garantör ülke olarak sessiz kalmayacağını bildirmiştir.[8]

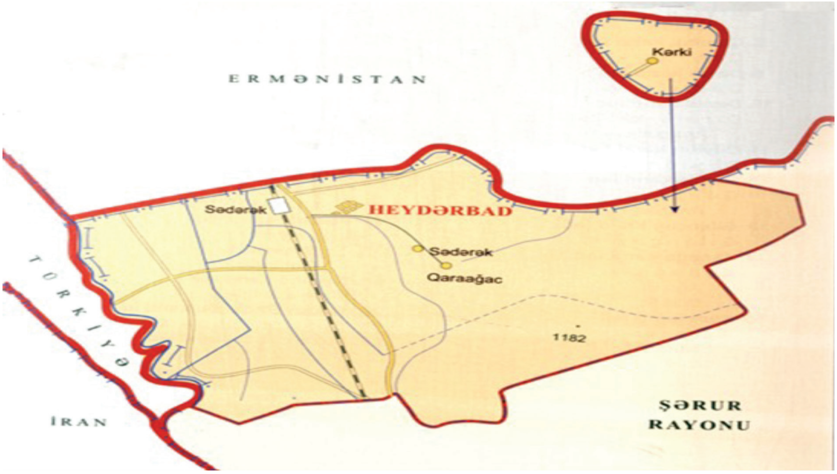

Harita 2: Nahçıvan sınırlarındaki Karki (Tigraneshen) hâlâ Ermeni işgalindedir.[9]

18 Mayıs 1992 tarihinde Ermeniler, Sederek'e tekrar saldırı düzenlemiştir. Daha önce belirtildiği üzere Sederek'in Türkiye ile Nahçıvan arasındaki sınır bölgesinde olması açısından stratejik önemi haizdir. Sederek'in düşmesi durumunda Türkiye ile Nahçıvan arasında sınır bağı kopmuş olacaktır. Sederek'e saldırılar devam ederken Nahçıvan yarı özerk bölge yönetiminin lideri olan Haydar Aliyev, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ünal Ünsal görüşmüştür. Haydar Aliyev bu görüşmede durumun kritik bir önemi olduğunu ve Sederek'in

7 "Anormal Bir Durum Yok", **Milliyet Gazetesi**, 5 Mayıs 1992.

8 Ladin İdil Öztığ, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/36, Bahar 2018, s. 418.

9 Harita için bakınız: Nakhchivan Otonom Cumhuriyeti, https://nakhchivan.preslib.az/en_a3-6.html, Erişim Tarihi: 30.03.2023.

her an Ermeni güçlerine düşebileceğini belirtmiş ve Türkiye'den müdahale talebinde bulunmuştur.[10]

Sederek'e gerçekleşen Ermeni saldırıları Türk karar alıcılar açısından krizi tetikleyen bir gelişme olmuştur. Bu tarihten sonra Türk karar alıcılar arasında askerî müdahaleye ilişkin yoğun tartışmalar başlamıştır. Dışişleri Bakan Vekili Onur Kumbaracıbaşı, "Nahçıvan Karabağ'a benzemez. İmza koyduğumuz anlaşmalar var. Göz göre göre sınır değişikliğine izin vermeyiz. Ermenilerin daha fazla işin tadını kaçırmalarına izin vermeyeceğiz." şeklinde uyarıda bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Türkiye'nin Ermenistan'ın Nahçıvan'a dönük saldırılarına daha fazla sessiz kalamayacağını ifade etmiştir. Çetin, Türkiye'nin bu konudaki politikasını "silahla sınır değiştirilemez" şeklinde belirtmiştir. Dışişleri Bakanlığı, Nahçıvan ile ilgili silah zoruyla oldu-bittilerin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini deklare etmiştir.[11]

Sovyet döneminde Zengezur-Megri bölgesinin Azerbaycan'dan Ermenistan üzerinden Nahçıvan'a bir ulaşım koridoru rolü oynadığını biliyoruz. Bakü'den gönderilen ilk tren, 1936'da Mincivan-Julfa demir yolu ile Kafan bakır madenlerine gelmiştir. Sonraki dönemlerde, yolcu ve yük trenleri, SSCB'nin çöküşüne kadar, sürekli olarak Bakü-Erivan, Moskova-Nahçıvan-Tahran rotalarında işlemiştir.[12] Mincivan-Culfa demir yolu koridorunun tarihsel olarak Azerbaycan'ın kontrolü altında olduğunu da belirtmeliyiz. Bu koridorda istasyonlar, tüm altyapı, tren tarifeleri ve bilet satışları Bakü tarafından yönetilmiştir. Koridorun güvenliği SSCB'nin sınır birlikleri tarafından sağlanmıştır. Trenler 1991 yılına kadar çalışmıştır.[13] 1988'den beri Ermenistan'daki yasa dışı silahlı gruplar trenlerin hareketine müdahale etmeye, yolcuları soymaya, yaralamaya ve bagajlarını almaya başlamıştır. Son yük treni 1992'de koridordan geçmiştir. Ermeni ayrılıkçılarının, Mincivan-Culfa ve Ağdam-Askeran-Hankendi otoyollarından İsfahan ve diğer İran şehirlerindeki metal izabe tesislerine demir yolu rayları, metal direkler ve hatta bütün vagonları satmaları tüm altyapıyı yok etmiştir.[14] Megri istasyonundan

10 Ladin İdil Öztığ, agm., s. 419.

11 Ladin İdil Öztığ, agm., s. 419.

12 "Rail transportation", https://www.socar.az/en/page/rail-transportation, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

13 "Iran and South Caucasus Railway Connections after the Nagorno-Karabakh War", https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13677-iran-and-south-caucasus-railway-connections-after-the-nagorno-karabakh-war.html, Erişim Tarihi: 01.08. 2021.

14 "Azərbaycan Dəmir Yolları QSC-nin tarixi", https://corp.ady.az/tarixi-irsimiz#1979, Erişim Tarihi: 01.08. 2021.

bulunan biletler, yıllık ve aylık doğrulama belgeleri gösteriyor ki ulaşım koridoru boyunca tüm altyapıdan Azerbaycan sorumluydu. O zaman şu soru ortaya çıkıyor: bu topraklar Ermenistan'a aitse, o zaman Ermeniler neden oradaki her şeyi yok etti?

Fotoğraf 1: Culfa'daki Aras Nehri üzerindeki köprüdür. 1907'de inşa edilmiştir. Daha sonra 1915 yılında bu köprüden demir yolu geçti. Tebriz'e giden hat üzerindedir. Köprü halen kullanılıyor.[15]

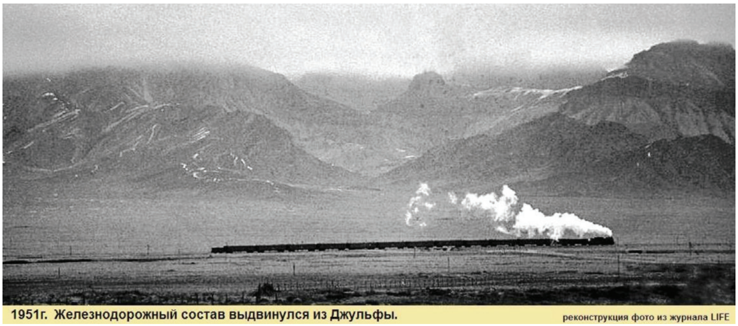

Fotoğraf 2: 1941 yılında Culfa-Mincivan hattı inşa edilerek Erivan-Bakü hattı sonra tamamlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Culfa ve Erivan-Bakü hattı, İran'dan SSCB'ye kargoların tedarik zincirinde büyük rol oynadı.[16]

15 Fotoğraf için bakınız: "Culfa", https://chrontime.com/city-az-culfa/104546, Erişim Tarihi: 04.05.2023.

16 Fotoğraf için bakınız: "Пространство 1520. Исторические хроники", https://1520international.com/content/2024/aprel-2024/space-1520-12/, Erişim Tarihi: 07.11.22023.

Fotoğraf 3: Günümüzde, SSCB Döneminde yapılan Zengezur-Megri hattındaki demir yolu hattı kullanılamaz hale gelmiştir.[17]

Harita 3: 1918-1920 resmî sınırlarına göre Azerbaycan’ın Türkiye ile kesintisiz karayolu sınırı vardır.[18]

17 Fotoğraf için bakınız: “Как Кочарян и Саргсян разграбили железную дорогу из Армении в Азербайджан”, https://news.day.az/politics/1460349.html, Erişim Tarihi: 10.05.2023.

18 Harita için bakınız: “Azerbaycan Maps”, https://files.preslib.az/projects/qerbiazerbaycan/en/maps.pdf, Erişim Tarihi: 17.07.2023.

Sovyet döneminde Ermenistan'da Zengezur-Megri üzerinden bir demir yolu bağlantısının var olduğu hatırlanmalıdır. Moskova-Tahran treni bu yoldan geçiyordu. Tabii ki, İran ile Ermenistan topraklarına girmeden doğrudan Azerbaycan üzerinden iletişim kurmak ekonomik açıdan çok daha rasyoneldi, ancak Sovyet liderliği tek bir ülkeye yatırım yapmayı tercih etmeyen bir sisteme sahipti. Karabağ ihtilafının başlangıcından itibaren Ermeni tarafı Zengezur-Megri'yi bloke etti ve SSCB ile İran arasındaki demir yolu iletişimi durduruldu. Koridor, Nahçıvan'ı baskı altına almak ve Erivan'da beklendiği gibi özerkliğin işgalini kolaylaştırmak için Ermenistan tarafından kapatıldı.

Fotoğraf 4: Megri-Zengezur Hattında SSCB döneminde açılan demir yolu hattı, Azerbaycan-Ermenistan savaşları sırasında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir.[19]

SSCB döneminde Gürcistan-Azerbaycan demir yolu hattı hariç, Gürcistan'dan İran'a, Azerbaycan'dan Türkiye'ye, Gürcistan'dan Türkiye'ye tüm demir yolu hatları Ermenistan üzerinden geçmiştir.[20] Son 30 yılda, SSCB'nin dağılmasından sonra, Ermenistan'ı bertaraf eden başka yollar inşa edildi. Astara'dan Reşt'e demir yolu hattı yapıldı, yani Azerbaycan Ermenistan'ı pas

19 Fotoğraf için bakınız: "Laçını bir güllə atmadan geri qaytarmağımız nə qədər önəmlidirsə, Mehri dəhlizinin də...", https://news.milli.az/politics/902074.html, Erişim Tarihi: 10.05.2023.

20 Mehdi Bağırov, "Azerbaycan Ulaşım ve Lojistik Sistemi Uluslararası Düzey: Tarihsel Yaklaşım, Mevcut Gerçekler ve Perspektifler", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:33, 2023, s. 312-326.

geçerek İran'a gitmek için bir demir yolu inşa etti.[21] Kars-Ahılkelek, Ermenistan'ı batıdan geçerek Türkiye'yi Gürcistan'a bağlamıştır. Daha önce Nahçıvan ve Megri üzerinden geçen demir yolu Ermeni SSC'nin ana yük arteridir. Ermenistan ve Rusya devlet arşivlerindeki belgeler, Mincivan-Ordubad ulaşım koridorunun tüm altyapısının Azerbaycan'a ait olduğunu kanıtlıyor. İran'daki koridor, Aras Nehri boyunca uzanıyor ve daha önceki Ermenilerin bu bölgeye özel izin olmadan girmelerine izin verilmedi, çünkü SSCB özel servisleri yalnızca uygun geçiş iznine sahip kişilerin girmesine izin vermiştir. Ermeniler, savaş dönemlerinde bu hatları tahrip etmiştir.[22]

Zengezur/Megri Koridoru, Kafkasya'ya önemli katkı sağlayacaktır

Koridorların açılması veya takası konusu bugün gündeme gelmedi. Zaman zaman müzakere masasında konuşulmuştur. 2001'de Paris ve Key West'teki toplantılardan sonra, Robert Koçaryan tarafından temsil edilen Ermeni tarafı, Megri karşılığında Laçin'i değiştirmeyi kabul etti, ancak daha sonra muhalefetin tepkisinden korkarak geri adım attı. Ermenistan-İran sınırındaki dar bir şeridi Laçin koridoru ile Dağlık Karabağ ile değiştirmeyi teklif eden sözde "Goble Planı"nı da toprak takasını uzun süre gündemde tutmuştur.[23] Ancak bu seçeneğin Ermenistan'ı İran sınırından mahrum ettiğini ve "pan-Türkist düşünceye" katkıda bulunduğunu düşünen Goble, başka bir planı gündeme getirdi. "Goble-2" olarak da bilinen bu plan Azerbaycan'ı Türkiye ile sınırsız bırakacak teklifler içermiştir. Sonuç itibarıyla Goble Planı farklı nedenlerle kabul edilmemiştir.[24]

Günümüzde, nihai anlaşmanın koridorların açılmasına dair detayları üzerinde çalışılıyor olsa da, Rus uzmanlar zaten bu bölümü Kuzey-Güney projesiyle, bazıları Bakü-Tiflis-Kars koridoru ile zihinsel olarak ilişkilendiriyor, kargo

---

21 "Qazvin-Rasth railway opens today", https://www.azernews.az/region/141401.html, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

22 "Unudulmuş stansiya-Mehri", https://sia.az/az/news/social/841492.html, Erişim Tarihi: 05.08.2021; G.A. Aliyev, **Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsrin sonu-XX əsrin ilk onillikləri)**, Bakü 2001.

23 Salih Yılmaz, "Land Swap Formula in the Nagorno-Karabakh Crisis Solution: Goble Plan and Lavrov Plan", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 100, Kış 2022, s. 177-209.

24 Thomas De Waal, **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**, РОССПЭН, 2004, s. 263; İdil Tunçer Kılavuz, "Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği", **TİKA Avrasya Etüdleri**, 52/2, 2017, s. 51-78; David D. Laitin and Ronald Grigor Suny, "Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way out of Karabakh", **Middle East Policy**, Vol. VII-1, 1999, s. 145-176.

taşımacılığı hacmini tahmin etmeye çalışıyor ve Rusya için faydalarını ortaya koyuyorlar. Azerbaycan ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki kara yolunun restorasyonu, 9 Kasım'da imzalanan barış anlaşmasının son derece önemli bir noktasıdır. Koridorun siyasi, stratejik ve ekonomik önemi olacaktır. Azerbaycan için bu koridor her şeyden önce ekonomik açıdan önemlidir. Azerbaycan, kendi topraklarından geçen Kuzey-Güney ve Batı-Doğu uluslararası koridorlarının gelişmesine katkıda bulunan bölge için bir ulaşım merkezi olacaktır.

Demir yolunun açılması aynı zamanda doğrudan gaz arzının kurulmasını da mümkün kılacaktır. Şimdi değişim sistemi üzerinden geçiş, İran toprakları üzerinden gerçekleştiriliyor. Aynı zamanda Tahran, ödeme olarak Azerbaycan transit geçişinin %15'ini elinde tutuyor. Sovyet döneminde bu rota, Ermenistan, Azerbaycan, Rusya ile İran ve Türkiye arasındaki önemli bölgesel ve uluslararası trafik için kullanıldı. Ancak 1993 yılında Ermeni-Azerbaycan savaşının sona ermesinden sonra güzergâh boyunca hareket tamamen durdurulmuştur. Nahçıvan demir yolu trafiğinin yeniden başlatılması kararı, bölgesel ablukanın aşılmasına olanak sağlayacak ve bölgedeki tüm devletler üzerinde olumlu bir etki yaratacak ve daha fazla gelişmeleri için teşvikler oluşturacaktır.

Bu koridorun açılmasından en büyük faydayı ise belki de Rusya sağlayacaktır. Ermeni kargosu doğrudan Rusya'ya (Ermenistan'dan en büyük mal ithalatçısı) demir yolu ile Azerbaycan toprakları ve ardından Dağıstan üzerinden teslim edilebilecektir. Daha geniş anlamda bu, Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'nin (EAEU) tek pazarına doğrudan erişimini garanti ediyor. Daha önce, Kuzey-Güney uluslararası ulaşım koridorunun bir parçası haline gelebilecek Ermenistan'ın Megri bölgesi üzerinden İran'ın Marand kentine yeni bir şube inşa etme planları duyurulmuşsa da İran ekonomik olarak bölgeye yatırım yapmadı. BAE'den yatırım şirketi Rasia FZE, 2013'te projeye ilgi gösterdi ve 2017'de Ermeni Megri'de sınır ötesi ticareti teşvik etmek için tasarlanmış bir serbest ekonomik bölge bile başlatıldı. Ancak bu adımlara rağmen yüksek maliyetler nedeniyle proje donduruldu. Şimdi koridorların açılması ile bölge ticari merkez haline gelebilme potansiyeline kavuşmuştur.

Nahçıvan Koridoru'nun yeniden başlatılması, Ortadoğu pazarlarına alternatif bir kara yolu alacak olan Rusya için de faydalıdır. Her şeyden önce, Rusya'nın ticaret cirosunun istikrarlı bir şekilde büyüdüğü Türkiye'ye ulaşımı kolaylaşacaktır. Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov, Moskova'nın doğrudan Ermeni-Azerbaycan ulaşım bağlantılarını geliştirmeye devam edeceğini belirterek

bu konudaki görüşlerini ifade etmiştir. Ermeni demiryollarının 2008'den beri Rus Demiryollarının kontrolü altında olduğunu ve üçlü anlaşmaya göre "Nahçıvan Koridoru"nun Rus sınır muhafızları tarafından korunacağını düşündüğümüzde Rusya önemli bir avantaj elde etmektedir. Gelecekte, Nahçıvan demir yolunun Türkiye'nin Iğdır kentine 230 km uzunluğunda bir uzantısının inşası Türkiye ile Azerbaycan arasında doğrudan iletişim imkânı doğuracaktır. Yatırımın 270 milyon dolar olduğu tahmin ediliyor.[25] Bu koridorun açılmasıyla Rusya'ya bağlı Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri karayolu ve demir yolu üzerinden Türkiye'ye bağlanacağı için ticari olarak büyük kazançlar elde edebileceklerdir. Kafkasya'nın tarım ve hayvancılık birikimi ticari açıdan değerli hale gelecektir. Bu bakımdan Rusya'nın kazanımları diğer çevre ülkelere göre daha elle tutulabilir bir sonuç verebilecektir.

Günümüzde Türkiye'yi Kafkasya'ya bağlayan Bakü-Tiflis-Kars demir yolu çalışıyor, ancak Nahçıvan demir yolu yaklaşık 340 km daha kısa olacaktır. Malların ve yolcuların taşınması için mesafenin azaltılması, taşıma maliyetlerini azaltacak, ikili ticareti hızlandıracak ve turist akışını artıracaktır.[26] Koridorun açılması ile işletime alınacak Nahçıvan-Iğdır-Kars karayolu, İran, Afganistan, Pakistan'a devam eden demir yolu hattına bağlanacaktır. Böylece Türkiye, Nahçıvan üzerinden Hazar Denizi'ne ve Orta Asya'daki Türk dünyasına doğrudan erişim elde edecektir. Böylece Türkiye, daha önce İran'dan gaz tedarik ettiği Iğdır ile Nahçıvan arasında yeni bir gaz boru hattı döşemeyi düşünebilir. Aynı zamanda İran, İran-Azerbaycan sınırında, Aras nehri, Khodaafarin barajı ve Ordubad ve Marazad'da iki hidroelektrik santrali inşaatına yeniden başlayabilir. Kuzey-Güney koridorunun da bir parçası olması gereken yeni Rasht-Astara yolu, İran için bir nevi kazanım olabilir. Yolun yapımı için 500 milyon dolar resmî olarak Bakü tarafından İran'a yatırılmıştır.[27]

Gelecekte uluslararası ulaşım koridoru "Kuzey-Güney-Orta Koridor" ve "Yeni İpek Yolu"na entegre edilebilecek tam teşekküllü bir "Nahçıvan

---

25 "Memorandum of Understanding Signed for Kars Iğdır Nakhichevan Railway Project", https://www.raillynews.com/2020/02/Memorandum-of-Understanding-signed-for-Kars-igdir-nahcivan-railway-project/, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

26 **Railway Sector Assessment for Azerbaijan**, Railway Sector Development in Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC), March 2021, s. 32.

27 "Qazvin- Rasth railway opens today", https://www.azernews.az/region/141401.html, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

koridoru"nun oluşturulması, Azerbaycan'ın hızla gelişmesine ivme kazandıracaktır. Bu nedenle, bölgesel oyuncular zaten ekonomik gelişime şimdiden ilgi gösteriyor. İran ve Türkiye arasındaki Nahçıvan için rekabetin yoğunlaşması muhtemeldir. Daha önce, neredeyse otuz yıl boyunca (1993'te Nahçıvan demir yolunun bloke edilmesinden bu yana), Azerbaycan lojistiği esas olarak İran toprakları üzerinden gerçekleştirildi. Ermenistan'ın temel ilkelerinden biri İran ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesidir. Taraflar arasındaki kilit iş birliği alanları, Kuzey-Güney lojistik koridorunun yanı sıra serbest ticaret mekanizmalarının geliştirilmesiydi. Böylece 2017 yılının sonunda Ermenistan'da İran sınırında bir serbest ekonomik bölge olan "Megri" açıldı. Erivan'ın başta Belarus ve Rusya olmak üzere Avrasya Ekonomik Birliğindeki ortakları ve Batılı yatırımcılar projeye ilgi göstermemiştir. Zengezur-Megri, sadece Ermenistan için değil, tüm Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) ülkeleri için de güneydoğuya açılan bir kapıdır. Bunun, bu ülkedeki durumun istikrara kavuşturulmasından sonra, EAEU'nun, öncelikle İran'a ve gelecekte Suriye, Lübnan ve ayrıca Irak'a açılan kapısı olduğunu vurgulamak önemlidir. Rusya'nın Avrasya Ekonomi Birliği ülkeleri arasında ticareti geliştirmek için bu koridora ihtiyacı vardır.

Harita 4: Çin'den başlayıp Avrupa'ya ulaşacak Orta Koridor, demir yolu bağlantısı nedeniyle Azerbaycan-Türkiye üzerinden geçmek durumundadır.[28]

28 Harita için bakınız: "Will Kazakhstan Revitalize the Bottlenecked Asia-Europe Trade Route Through the Middle Corridor?", https://www.armor-capital.com/en/news/articles/will-kazakhstan-revitalize-the-bottlenecked-asia-europe-trade-route-through-the-middle-corridor/, Erişim Tarihi: 17.09.2023.

İran’a ek olarak, şu anda Güney Kafkasya’da bir geçiş merkezi rolü oynayan Gürcistan da koridorların açılması ile ilk zamanlar kayıplar yaşayabilir. Fakat bölgede ticaretin gelişmesi Gürcistan’a da önemli katkılar sağlayacaktır. Rusya’ya giden Ermenistan kargoları Gürcistan topraklarından geçiyor. Ancak Azerbaycan ve Dağıstan üzerinden alternatif bir yolun ortaya çıkması, Gürcistan Askerî Karayolu’nun önemini büyük ölçüde azaltacaktır. Tiflis’in Bakü-Tiflis-Kars yolunun Nahçıvan koridoruna alternatif olarak geliştirilmesi konusundaki zayıf umutları elbette gerçekleşmeyecektir. Ve sadece ekonomik nedenlerle değil, aynı zamanda jeopolitik nedenlerle de Zengezur-Megri koridoru önem kazanacaktır. Rusya, Bakü-Tiflis-Kars karayolu projesinde başlangıçta Gürcistan’ın önemini azaltmaya çalıştı. Bakü ve Ankara ile bu yoldan Türkiye’ye mal taşınması konusunda bir anlaşma imzalayan Moskova, Gürcistan’daki istasyonun yerine Türkiye topraklarında ek bir istasyon inşa etmeyi önermişti.

Nahçıvan koridoru, Iğdır’a doğru gelişirse, Gürcistan’ın bölgedeki transit işlevini neredeyse önemsiz kılıyor. Ancak, bu kısmen Rusya’nın kendisini de vuracaktır. Son yıllarda, Ermeni ve Gürcü kargolarının geçtiği Kuzey Osetya yetkilileri, Gürcistan Askerî Otoyolu’nun transit rolünü artırmayı amaçlayan bir dizi proje geliştirdi. Verkhniy Lars kontrol noktasını genişleterek Ermeni Büyükelçiliğinin bir şubesini Osetya’da Vladikavkaz’da oluşturdular. Ayrıca Vladikavkaz’da şehri Rusya-Gürcistan sınırına giden transit kamyonlardan kurtarmak için yeni bir çevre yolu inşa edileceği duyuruldu. Nahçıvan Koridoru’nun yeniden başlatılması, tüm bu altyapı projelerine duyulan ihtiyacı sorgulatabilir.

Ermenistan topraklarını güneyden kuzeye (Megri-Kapan-Goris-Yerevan-Ashtarak-Gyumri-Bavra) geçen koridor, güneyden Poti ve Batum limanlarına (Karadeniz’de) giden Gürcü yoluna bitişiktir. Rusya, BDT ülkeleri ve Avrupa Birliğine ulaşımı kolaylaştırmış olacaktır. Kuzey-Güney karayolu aynı zamanda Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi Orta Asya ülkelerini birbirine bağlayan uluslararası karayolu AH 82’nin bir parçasıdır. Karmaşık projenin uygulanması sonucunda Batı Asya ile Doğu Avrupa arasındaki bağlantı bölgesinde Avrupa-Kafkasya-Asya arasındaki iletişim gelişecektir. ABD’nin Afganistan’dan çekilmesi sonrası bu iş birliğine Afganistan’ın da eklenmesiyle bölgesel ticaret iş birliği Çin-Rusya-İran-Türkiye ekseninde gelişecektir.

Harita 5: Azerbaycan'ın demir yollarının güncel güzergahlarını göstermektedir.[29]

Rusya, coğrafi konumu nedeniyle İran ile gelişen ticari ilişkilerden de yararlanacaktır. Tabii ki lojistikle ilgili bir sorun var, çünkü şu anda Ermenistan'ın Rusya veya İran ile neredeyse hiçbir doğrudan karayolu bağlantısı yok. Ancak uluslararası öneme sahip bir "Kuzey-Güney" lojistik koridoru inşası ve Ermenistan üzerinden İran'a bir demir yolu inşa etme olasılığı da Rusya'yı heyecanlandırmaktadır. Belarus başkentinin de bu fırsattan yararlanacağını söyleyebiliriz. Belarus, demir yolu üzerinden İran ve Türkiye'ye kolayca ulaşım sağlayacaktır.[30]

Rusya'nın Zengezur-Megri serbest ekonomik bölgesinin tam anlamıyla işlemesi için EAEU ve İran'ın serbest ticaret bölgesi konusunda bir anlaşma imzalaması son derece önemlidir. O zaman Zengezur-Megri Serbest Ekonomik Bölgesi beklentisi keskin bir şekilde artacaktır. Tüm EAEU üyeleri, Zengezur-Megri serbest ekonomik bölgesini tam olarak birliğin Güneydoğu'ya açılan kapısı ve oradan ürün elde etme olasılığı olarak algılamaktadır.

---

29 Harita için bakınız: "Presentation to the UN(OHRLLS)–18th-20th May 2021", https://www.un.org/ohrlls/sites/www.un.org.ohrlls/files/session_2_2case_studies.pdf, Erişim Tarihi: 03.12.2023.

30 Salih Yılmaz, "Rusya'nın Dağlık Karabağ için çözüm planı ne?", **Fikir Turu**, https://fikirturu.com/jeo-strateji/rusyanin-daglik-karabag-icin-cozum-plani-ne/, Erişim: 13.12.2020: Salih Yılmaz, **Putin Era Russia's Foreign Policy and Security Doctrines**, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 442; **Putin Dönemi Rusya Dış Politikası ve Güvenlik Doktrinleri**, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2021, s. 334

Ermenistan üzerinden Nahçıvan’a en kârlı ve genel olarak en uygun ulaşım koridoru, Zengezur/Megri üzerinden bir koridor oluşturulmasıdır. Ancak Ermenistan bu seçeneği mümkün olan her şekilde engellemeye çalışıyor. Ermeni tarafı ise başka bir seçenek için bastırıyor. Kendi kontrolü altında tutulması kolay olan Gazah-İcevan-NAR demir yolunun başlatılmasını istiyorlar. Yani, Azerbaycan için bu yol hem zahmetli hem de prensipte güvensizdir. Aynı zamanda Ermenistan, kendisine bir kurtuluş olacak olan kendi demir yolunu da istiyor. Böylece Ermenistan, Rusya’dan Gürcistan üzerinden değil, Azerbaycan üzerinden mal alabilecektir. Ayrıca, şu anda Rusya’dan gelen malların Ermenistan’a sadece Gürcistan üzerinden transit olarak, Yukarı Lars dağ yolundaki araçlar yardımıyla ulaştığını dikkate alırsak Azerbaycan üzerinden hem karayolu hem de demir yolu iletişimi yeniden kurulabilir.

İletişimin restorasyonu ve Zengezur-Megri ulaşım koridorunun inşasıyla Azerbaycan’ın ihracatı 1,2 milyar dolar artacaktır. Güzergâhların çeşitlendirilmesi, ticaret ortaklarının sayısının artması ve bunlara doğrudan erişim, ticaret hacmini olumlu yönde etkileyecektir. Bakü-Nahçıvan yolu da Batı-Doğu koridorunun bir parçası olacaktır. Bu ulaşım karayolu, gelecekte Bakü-Tiflis-Kars demir yolu ile bağlanacak ve Azerbaycan’ı Kafkaslar’da evrensel bir transit bağlantı haline getirecektir. Bu nedenle, Ermenistan’ın tepkilerine aldırmadan Azerbaycan’ın Zengezur/Megri koridoru olasılığını maksimize etmesi çok önemlidir.

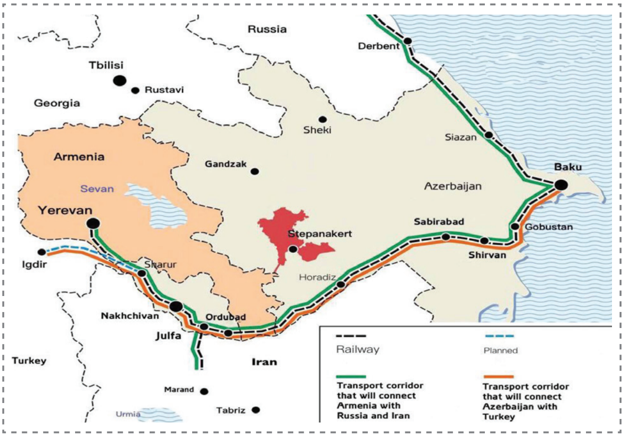

Harita 6: Zengezur/Megri koridoru genel olarak Rusya ve Türkiye’nin doğrudan kara ve demir yolu bağlantısını sağlamaktadır. (Not: Harita Rusya Savunma Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır.)[31]

31 Harita için bakınız: “Turkish-Iranian Rift: An Opportunity for Israel”, https://jiss.org.il/en/yanarocak-turkish-iranian-rift/?print=print, Erişim Tarihi: 18.03.2023.

Çin için Orta Koridor'un Kazakistan, Hazar Denizi, Azerbaycan, Gürcistan ve ayrıca Türkiye ve Avrupa ülkelerine uzanan uluslararası bir ulaşım koridoru olduğu biliniyor. Gürcistan'ın jeopolitik konumu göz önüne alındığında bunun Çin ile Avrupa arasındaki en kısa yol olduğunu da düşünmekte fayda var. Bugün, Doğu Asya'dan Gürcistan'a kara taşımacılığı 10 günden daha kısa sürede ve buradan herhangi bir Avrupa limanına ulaşabilmektedir. Çin'den Transkafkasya'ya giden konteyner sahiplerinin Gürcistan limanları yerine İran'ın en büyük limanını Bandar Abbas'ı kullanmaları ve daha sonra Culfa'dan Ermenistan ve Azerbaycan'a demir yolu ile taşımaları ekonomik açıdan cazip olacaktır. Ermenistan'ın üretimi ve tüketimi önemli ölçüde artan bakır, molibden, perlit vb. önemli ihraç ürünleri şu anda Gürcistan üzerinden Çin ve Avrupa'ya taşınmaktadır. Gelecekte Çin'in Ermeni ürünlerini Gürcistan limanlarından değil, güney İran'daki limanlardan ve ayrıca Türkiye'nin Akdeniz limanlarından alması muhtemeldir.

Sonuç

Kuzey-Güney koridoru, Basra Körfezi limanlarından Karadeniz limanlarına malların teslim süresini önemli ölçüde azaltacaktır. Kuzey-Güney ulaşım koridoru, Orta Asya ve Hindistan'ı İran, Gürcistan, Rusya ve Avrupa'ya bağlamaktadır. Meghri - Erivan güzergâhı boyunca Ermenistan topraklarını güneyden kuzeye geçmek kolaylaşacaktır. Koridor güneyden Gürcistan'daki karayoluna bitişik olup, Karadeniz'deki Poti ve Batum limanlarına ve daha sonra Rusya, BDT ülkeleri ve Avrupa Birliğine açılmaktadır.

Ermenistan için, İran'dan Ermenistan'a giden kargolara ek olarak, İran'dan transit olarak Ermenistan üzerinden Karadeniz limanlarına gönderilen kargo ekonomik olarak büyük gelişme sağlayacaktır. Bu senaryoda, Ermenistan bir geçiş ülkesi rolü oynamaya başlayabilir. Yıllık ortalama 10 milyon ton yük trafiği ile Ermenistan ve Azerbaycan demir yolunun işlemeye başlaması 13 yıl içinde yapım giderini karşılar hale getirecektir.

Ermenistan ve Azerbaycan için koridor alışverişi her halükârda bir seçenek değildir. Her zaman başka bir ülkenin bu rotayı kendi askerî takviyesi için kullanabileceğinden şüphelenecekler. Ve sadece üçüncü bir güç tarafından ve burada akan trafiğin barışçıl doğasıyla ilgilenen biri tarafından koridorlar üzerinde kontrol, bölgedeki ulaşım güvenliğini garanti edebilir. Tarihsel olarak, Türkiye ve Rusya böyle bir güçtür. Ermenistan, bölgede kalıcı barış istiyorsa Zengezur-Megri

koridorunun işleyişine müdahale etmeden izin vermek zorundadır. Doğal olarak, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bu topraklar üzerindeki egemenliği ve komşu İran ve Türkiye sınırına erişimleri tam olarak korunmalıdır. Teknik olarak, bu oldukça ulaşılabilir ve bunu Türkiye ve Rusya sağlayabilir.

Türkiye'nin Türk dünyası ile kara ve denizden sınırı yoktur. Arada Gürcistan, İran ve Rusya var. Eğer Nahçıvan ile Azerbaycan birleşirse bölgede yeni iş birlikleri için fırsatlar oluşacaktır. Bu nedenle de Ermenistan sorununu çözmeyi özellikle Çin ve Rusya da istiyor. Çünkü bu büyük maliyet oluşturuyor. Bu plana en büyük itiraz İran'dan gelebilir. Çin, Yeni İpek Yolu'nun Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşması için bu koridoru önemsemektedir. Azerbaycan'ın sulh ve selameti, sadece Azerbaycan için değil Türkiye için İran için ve Rusya için de gereklidir. Mesele, sadece Azerbaycan'ın bölgede tecrit edilerek Rusya ve İran'a mecbur edilmesi değil, Türkiye'nin güneyinden doğusuna kadar açılabileceği bütün kapıların kilitlenmeye çalışılması olarak nitelendirilmelidir. Böyle bir kilitlenme Rusya'yı daha çok olumsuz etkileyecektir.

KAYNAKÇA

Aliyev, G. A., **Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsrin sonu-XX əsrin ilk onillikləri)**, Bakü 2001.

"Anormal Bir Durum Yok", **Milliyet Gazetesi**, 5 Mayıs 1992.

Bağırov, Mehdi, "Azerbaycan Ulaşım ve Lojistik Sistemi Uluslararası Düzey: Tarihsel Yaklaşım, Mevcut Gerçekler ve Perspektifler", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:33, 2023, s. 312-326.

De Waal, Thomas, **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**, РОССПЭН, 2004.

Kılavuz, İdil Tunçer, "Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği", **TİKA Avrasya Etüdleri**, 52/2, 2017, s. 51-78.

Laitin, David D. and Ronald Grigor Suny, "Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way out of Karabakh", **Middle East Policy**, Vol. VII-1, 1999, s. 145-176.

"Nahçıvan Ermeni Ateşi Altında", **Milliyet Gazetesi**, 4 Mayıs 1992.

Öztığ, Ladin İdil, "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/36, Bahar 2018, s. 413-430.

Railway Sector Assessment for Azerbaijan, Railway Sector Development in Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC), March 2021.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Şavrov, N. N., **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie**, Sankt Petersburg 1991.

Üste, Ahmet Nazmi-Ülviyye Sanılı Aydın, "Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru'nun Önemi", **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 20 (Özel Sayı), 2022, s. 261-274.

Yılmaz, Salih, "Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşmasının Değerlendirilmesi", **Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İş Birliği Modeline, Rapor**, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi: ULİSA, 2020, s. 34-39.

Yılmaz, Salih, "Land Swap Formula in the Nagorno-Karabakh Crisis Solution: Goble Plan and Lavrov Plan", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 100, Kış 2022, s. 177-209.

Yılmaz, Salih, **Putin Era Russia's Foreign Policy and Security Doctrines**, Nobel Yayınları, Ankara 2020.

Yılmaz, Salih, **Putin Dönemi Rusya Dış Politikası ve Güvenlik Doktrinleri**, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2021.

İnternet Kaynakçası

"Azərbaycan Dəmir Yolları QSC-nin tarixi", https://corp.ady.az/tarixi-irsimiz#1979, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

"Azerbaycan Maps", https://files.preslib.az/projects/qerbiazerbaycan/en/maps.pdf, Erişim Tarihi: 17.07.2023.

"Culfa", https://chrontime.com/city-az-culfa/104546, Erişim Tarihi: 04.05.2023.

"Iran and South Caucasus Railway Connections after the Nagorno-Karabakh War", https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13677-iran-and-south-caucasus-railway-connections-after-the-nagorno-karabakh-war.html, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

"Как Кочарян и Саргсян разграбили железную дорогу из Армении в Азербайджан", https://news.day.az/politics/1460349.html, Erişim Tarihi: 10.05.2023.

"Laçını bir güllə atmadan geri qaytarmağımız nə qədər önəmlidirsə, Mehri dəhlizinin də...", https://news.milli.az/politics/902074.html, Erişim Tarihi: 10.05.2023.

"Memorandum of Understanding Signed for Kars Iğdır Nakhichevan Railway Project", https://www.raillynews.com/2020/02/Memorandum-of-Understanding-signed-for-Kars-igdir-nahcivan-railway-project/, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Nakhchivan Otonom Cumhuriyeti, https://nakhchivan.preslib.az/en_a3-6.html, Erişim Tarihi: 30.03.2023.

"Presentation to the UN(OHRLLS)–18th-20th May 2021", https://www.un.org/ohrlls/sites/www.un.org.ohrlls/files/session_2_2case_studies.pdf, Erişim Tarihi: 03.12.2023.

“Пространство 1520. Исторические хроники”, https://1520international.com/content/2024/aprel-2024/space-1520-12/, Erişim Tarihi: 07.11.22023.

“Rail transportation”, https://www.socar.az/en/page/rail-transportation, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

“Turkish-Iranian Rift: An Opportunity for Israel”, https://jiss.org.il/en/yanarocak-turkish-iranian-rift/?print=print, Erişim Tarihi: 18.03.2023.

“Unudulmuş stansiya-Mehri”, https://sia.az/az/news/social/841492.html, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

“Qazvin-Rasth railway opens today”, https://www.azernews.az/region/141401.html, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

“What is the Zangezur Corridor and why does it matter to Eurasia?”, **TRT World**, https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405, Erişim Tarihi: 03.03.2023.

“Will Kazakhstan Revitalize the Bottlenecked Asia-Europe Trade Route Through the Middle Corridor?”, https://www.armor-capital.com/en/news/articles/will-kazakhstan-revitalize-the-bottlenecked-asia-europe-trade-route-through-the-middle-corridor/, Erişim Tarihi: 17.09.2023.

Yılmaz, Salih, “Rusya’nın Dağlık Karabağ için çözüm planı ne?”, **Fikir Turu**, https://fikirturu.com/jeo-strateji/rusyanin-daglik-karabag-icin-cozum-plani-ne/, Erişim: 13.12.2020.

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ MÜTTƏFİQLİYİ: TARİXİ ƏNƏNƏLƏR VƏ MÜASİRLİK

NATIG MƏMMƏDZADƏ*

ÖZET

Zəngin tarixi ənənələrə malik olan Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi müasir mərhələdə regional və qlobal siyasətə güclü təsir göstərir. Azərbaycan-Türkiyə strateji ittifaqının bünövrəsinin qoyulması 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə baş tutmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin tarixində yeni səhifə açıldı. 44 günlük müharibədə Azərbaycanın böyük qələbəsi iki dost və qardaş ölkə arasındakı müttəfiqlik münasibətlərini yeni zirvəyə qaldırdı. Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi bütün bölgədə sülhün, sabitliyin, təhlükəsizliyin və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Tarix, Müasirlik, Strateji Müttəfiqlik

* Doç. Dr., AMİA Bakü Tarih ve Etnoloji Ensitüsü.

AZERBAIJAN-TURKEY STRATEGIC ALLIANCE: HISTORICAL TRADITIONS AND MODERNITY

ABSTRACT

The Azerbaijan-Turkey strategic alliance, which has a rich historical tradition, has a strong influence on regional and global politics at the present stage. The foundation of the Azerbaijan-Turkey strategic union was laid in 1918 with the establishment of the Republic of Azerbaijan. With the restoration of Azerbaijan's state independence in 1991, a new page was opened in the history of the Azerbaijan-Turkey strategic alliance. Azerbaijan's great victory in the 44-day war raised allied relations between the two friendly and brotherly countries to a new height. The Azerbaijan-Turkey strategic alliance serves the development of peace, stability, security and multilateral cooperation in the whole region.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, History, Modernity, Strategic Alliance

Giriş

Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji müttəfiqlik münasibətləri iki qardaş və dost ölkənin tarixi yolunu və müasir inkişafını səciyyələndirən mühüm amillərdən biridir. Zəngin tarixi ənənələrə malik olan Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi müasir mərhələdə regional və qlobal siyasətə güclü təsir göstərməkdədir. Bu müttəfiqlik münasibətləri Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının milli maraqlarına cavab verməklə yanaşı, bütün bölgədə sülhün, sabitliyin, təhlükəsizliyin və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir.

Müttəfiqlik tarix ölçüsündə

Azərbaycan və Türkiyə arasında qardaşlıq, dostluq və ən nəhayət, strateji müttəfiqlik münasibətlərinin dərin tarixi kökləri və ənənələri var. Lakin bunların ən parlaq ifadəsi özünü XX əsrdə büruzə vermişdir ki, bunu da təsdiqləmək üçün Azərbaycan türklərinin qardaş Türkiyə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Çanaqqala döyüşündə iştirakını göstərmək kifayətdir.

İstər Balkan müharibələri, istər Birinci Dünya müharibəsi, istərsə də Milli Mücadilə dövründə Osmanlı ordusuna qoşulan könüllülərdən başqa, Azərbaycandan Türkiyəyə müxtəlif yardımlar da göndərilib. Rusiya hakimiyyət orqanlarının ciddi nəzarətinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı hər çətinlikdə Osmanlı dövlətinin yanında oldu və ona yardımlar göstərdi. Nargin adasındakı türk əsirlərinə yardım edilməsi, onların qaçırılmasının təşkili ilə bağlı arxivlərdə yüzlərlə sənəd var. Bütün bu tarixi faktlar Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının dərin köklərə malik olduğunu ortaya qoyur.[1]

Azərbaycan-Türkiyə strateji ittifaqının bünövrəsinin qoyulması 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaranması ilə baş tutmuşdur. Bu da təsadüfi deyil, çünki strateji müttəfiqlik anlayışı məhz dövlətlərarası münasibətlərə xasdır.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu sənəd AXC-nin bağladığı ilk beynəlxalq müqavilə idi. Onun müqəddiməsində belə deyilirdi: “Bir tərəfdən, Osmanlı imperiyası və digər tərəfdən, suverenliyini elan etmiş Azərbaycan

---

1 Qafarov Vasif, “Azərbaycanlıların Osmanlı Türkiyəsinə yardımı - Çanaqqala zəfəri.” https://ordu.az/az/news/148039/azerbaycanlilarin-osmanli-turkiyesine-yardimi-canaqqala-zeferi-, Erişim Tarixi: 18 mart 2019.

Cümhuriyyəti hökuməti, öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual əsasda səmimi dostluq münasibətlərinin təsbit edilməsi üzrə qarşılıqlı sazişə gəlir”.[2]

Müqavilənin birinci maddəsi Osmanlı imperiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında daimi sülh və möhkəm dostluğun yaradılacağını təsdiq edirdi. İkinci maddə Osmanlı imperiyası və Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan arasında dövlət sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə aid idi; burada həmçinin Azərbaycan və Türkiyə arasında geniş dövlət sərhədi zolağı olması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan üçün ən çox əhəmiyyət kəsb edən dördüncü maddədə göstərilirdi ki, Osmanlı hökuməti, əgər zəruri olarsa, sülh və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi kömək göstərməyi öz üzərinə götürür.[3]

Osmanlı imperiyası ilə müqavilənin bağlanması Azərbaycan dövlətçiliyinin beynəlxalq aləmdə təsdiq edilməsi və Azərbaycan türk millətinin müstəqilliyinin saxlanılmasında zəruri addım idi. Müqaviləyə hərbi kömək haqqında maddənin salınması əslində o demək idi ki, Qarabağın dağlıq hissəsində azğınlıq edən erməni quldur dəstələri məhv ediləcək və xarici düşmənlərdən təmizlənəcək, Bakıda əmin-amanlıq və təhlükəsizlik bərqərar olunacaq.[4]

Batum müqaviləsinin ən mühüm nəticəsi Osmanlı ordu komandanlığı tərəfindən Azərbaycana hərbi köməyin göstərilməsi oldu. 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi müştərək Osmanlı-Azərbaycan ordusu – Qafqaz İslam Ordusu – Bakını müstəqil Azərbaycana son qoymaq məqsədi güdən, azərbaycanlıların soyqırımına görə məsuliyyət daşıyan Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası rejiminin hakimiyyətindən azad edərək AXC hökumətinin bu şəhərə Gəncədən köçməsini, Bakının Azərbaycan paytaxtına çevrilməsini təmin etdi.

Bakının əsl sahibi olan azərbaycanlı əhali türk qoşunlarını ruh yüksəkliyi ilə, xilaskar kimi qarşıladı. Osmanlı qoşunlarının komandanlığı bildirdi ki, onlar Bakının azad edilməsində Azərbaycan hökumətinin iradəsinə uyğun olaraq iştirak edib.[5]

2 **Azərbaycan tarixi**, V cild, Bakı, Elm, 2001, s. 324.
3 Yenə orada.
4 Yenə orada, s. 325.
5 Yenə orada, s. 333.

Bakı Qələbəsi, Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin ilk parlaq təcrübəsi və ilk böyük nailiyyəti oldu. 27-28 aprel 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə son qoyuldu. Şimali Azərbaycanda bolşevik rejimi bərqərar olundu. Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycan öz müstəqilliyini itirsə də, dövlətçiliyini itirmədi. Azərbaycan dövlətçiliyi sovet hakimiyyəti dövründə formal olsa da, öz davamını tapdı. Elə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başlıca tarixi rolu ondan ibarətdir ki, o, qısamüddətli fəaliyyətinə baxmayaraq, müasir dünyada Azərbaycanın millət-dövlət statusunu həmişəlik təsdiq etməyə nail oldu.

Müttəfiqlik və müstəqillik

1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin tarixində yeni səhifə açıldı. Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət oldu və artıq 1992-ci ilin yanvarında iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında ilk sənəd imzalandı. Tədricən Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq ikitərəfli strateji müttəfiqlik münasibətlərinin başlıca istiqamətlərinə çevrildi.

Azərbaycan-Türkiyə müttəfiqliyi dərhal özünü Dağlıq Qarabağ probleminə münasibətdə büruzə verdi. Uzun illər bu məsələ Azərbaycan Respublikasının dövlət strategiyası və xarici siyasətində həyati əhəmiyyət kəsb edir və Türkiyə Respublikasının diplomatiyasında prioritet yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası Ermənistanın hərbi təcavüzü şəraitində baş verdi. Xarici qüvvələrin hərbi, siyasi və maliyyə yardımının əldə olunması nəticəsində Ermənistan 1992-1993-cü illərdə Qarabağın dağlıq hissəsini, eləcə də onun ətrafındakı Azərbaycanın daha yeddi rayonunu işğal etdi. Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın ərazilərinin işğal edilməsinə etiraz əlaməti olaraq Türkiyə 1993-cü ilin aprelində, Kəlbəcər rayonunun işğal edilməsindən dərhal sonra Ermənistan Respublikası ilə bütün əlaqələri qıraraq bu ölkə ilə sərhədlərini bağladı. Bununla da təcavüzkar Ermənistan blokada şəraitində yaşamağa məhkum edilmiş oldu.[6] 1992-ci ilin mayında Türkiyə prezidenti Turqut Özalın Azərbaycana səfəri, 1994 və 1997-ci illərdə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfərləri iki dövlət arasında strateji müttəfiqlik

6 Natig Memmedzad, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu", **I. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Gelecek Perspektifi Çalıştayı**, 24-25 mayıs 2012, Ankara, 2016, s. 81-85.

münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadı. 9 fevral 1994-cü il tarixində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə" iki dövlət arasında strateji müttəfiqliyin əsasını müəyyənləşdirən mühüm sənəd oldu. 14 may 2002-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında təmənnasız hərbi yardım haqqında müqavilə imzalandı. Sənəd Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin 24 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə qüvvəyə mindi.[7] Bu müqavilə iki qardaş ölkə arasında bağlanan strateji əhəmiyyətli hüquqi sənədlərdən biri olaraq Azərbaycan-Türkiyə müttəfiqliyinin təşəkkül tapması və inkişafında, ikitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xeyli təkan verdi. 14 may 2002-ci il müqaviləsi Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin hüquqi bazasını təşkil edən sənədlərdən biri kimi Bakı-Ankara dialoqunun Xəzər – Qara dəniz bölgəsində təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına xüsusi təsir göstərməsini şərtləndirən amillərdən biri oldu.

16 avqust 2010-cu ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə prezidenti Abdullah Gül tərəfindən imzalanmış bu sazişin bir şərtinə görə, Türkiyə və Azərbaycan ölkələrindən birinə qarşı hərbi hücum və ya hücum vəziyyətində hücuma uğramayan ölkə bütün imkanlarını istifadə edərək hücuma uğrayan ölkəni dəstəkləyəcək.

Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin güclənməsi artıq Azərbaycanın bölgədəki inteqrasiya proseslərində, o cümlədən Şimal-Cənub, Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin təşəkkül tapması, mühüm qitələrarası energetika layihələrində aparıcı rollardan birini oynadığı şəraitdə baş verirdi. İkitərəfli və çoxtərəfli səviyyədə əməkdaşlıq Azərbaycanın Cənubi Qafqazda lider mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etdi.

Yüksələn xətlə inkişaf edən Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı ikitərəfli strateji müttəfiqliyin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda bölgədəki siyasi proseslərə, təhlükəsizlik sisteminə təsir edən ən mühüm amillərdən birinə çevrildi. Buna Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlayan Ermənistanın 2016-cı ilin aprelində və 2020-ci ilin iyulunda genişmiqyaslı hərbi təxribatları nəticəsində münaqişə bölgəsində yaşanan gərginlik zamanı Ankaranın Bakını qəti şəkildə dəstəkləməsi də sübut etdi.

---

7 https://azertag.az/xeber/14_MAY-951443, Erişim Tarixi: 14 may 2016.

2016-cı ilin aprelində Azərbaycan Ordusunun cəbhə xəttindəki uğurları Azərbaycan dövlətinin öz torpaqlarını istənilən yolla azad etməyə hazır olduğunu təsdiqlədi. Buna baxmayaraq, 2020-ci ilin iyulunda Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində Azərbaycanın mövqelərini ələ keçirmək məqsədilə artilleriya atəşindən istifadə edərək hücuma keçməyə cəhd göstərdi. Bu, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq və işğalçılıq siyasətini davam etdirmək və genişləndirmək niyyətində olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Növbəti erməni təxribatı sülh danışıqlarını tam iflasa yaxınlaşdırmaqla Azərbaycanın qarşısında torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün güc istifadə etməkdən başqa alternativ qoymadığını göstərdi.

İyul döyüşləri zamanı Azərbaycan Ordusu düşmən təxribatının qarşısını layiqincə alaraq Ermənistan ordusunun mövqelərinə sarsıdıcı zərbə vurdu. Ermənistanın Azərbaycan Ordusunun mövqelərini ələ keçirtmək cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alındı. Rəsmi Bakı bildirdi ki, Ermənistan bu kimi hərbi avantüra yolu ilə üzv olduğu hərbi-siyasi təşkilatları Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə cəlb etməyə, Azərbaycana qarşı törətdiyi işğal və təcavüzün məsuliyyətindən boyun qaçırmağa çalışır. Yaranmış vəziyyətə görə məsuliyyət tam şəkildə Ermənistan rəhbərliyinin üzərinə düşür. Eyni zamanda, Ermənistanın bu təxribatı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi üzrə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqların mahiyyətini ciddi şübhə altına alır.

Ermənistanın məhz Tovuzu hədəf seçməsi təsadüf deyildi. Daha əvvəl erməni işğalçıları təhdidlərində əsasən Qarabağ cəbhəsinin adını çəkirdilər. Tovuz istiqamətində hücum etməyə cəhd göstərməklə Ermənistan Azərbaycanı təcavüzkar kimi göstərmək, müharibənin yalnız Qarabağ və ətrafında deyil, Ermənistan-Azərbaycan sərhədlərində baş verdiyini və nəhayət, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatını cəlb etməyə çalışsa da, bu məqsədi iflasa uğradı.

Ümumiyyətlə, Ermənistanın Tovuz təxribatı Azərbaycan ordusunun cəbhədə sərt cavab zərbəsi və Azərbaycanın dövlət rəhbərliyinin operativ reaksiyası, aktiv diplomatik gedişi ilə ifşa olundu. Hər kəsə aydın oldu ki, Tovuzda baş verənlər erməni tərəfinin planlaşdırıb həyata keçirdiyi təxribat cəhdi idi və nəticəsiz qaldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Təhlükəsizlik Şurasının iclasında dövlət başçımız xüsusi olaraq vurğuladı

ki, Ermənistanda hökm sürən hərc-mərclik və vəziyyətin böhran həddinə yaxınlaşması bu təcavüzkar ölkəni hərbi təxribat kimi çirkin əməllərə sövq edir. Çünki yeni erməni hökumətinin də vəd etdiyi "çiçəklənmə" xülyadan və yalandan başqa bir şey deyil. Ermənistanın çirkin və məkrli siyasəti bu ölkəni uçuruma aparacaq.[8]

Azərbaycan-Ermənistan sərhədində Ermənistan silahlı qüvvələrinin təxribatının Azərbaycan Ordusu tərəfindən qətiyyətlə yatırılması xalqımızın vətənpərvərlik ruhunun yüksəlişinə səbəb oldu. Qəhrəman Azərbaycan Ordusu şanlı tarixinin yeni parlaq səhifəsini yazdı. Azərbaycan xalqı erməni işğalçılarının tapdağı altında qalan torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda müharibəyə hazır olduğunu, şəhidlərimizin qanının yerdə qalmayacağını nümayiş etdirdi. Xalq birmənalı olaraq dövlətini və onun ərazi bütövlüyünü müdafiə edəcəyi ilə bağlı qəti iradəsini ifadə etdi. Sübut olundu ki, Azərbaycanda xalqın, dövlətin və ordunun birliyi mövcuddur və bu amil, heç şübhəsiz ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində mühüm rol oynayacaqdır. Bu baxımdan Tovuzun qəhrəmanlıqla müdafiəsi, nəinki Ermənistana, həmçinin münaqişənin tənzimlənməsində iştirak edən nüfuzlu qlobal mərkəzlərə, bütün dünya birliyinə ciddi, təsiredici bir siqnal oldu.

Ermənistanın növbəti hərbi təxribatı nəticəsində Azərbaycan-Ermənistan sərhədində yaranan gərgin vəziyyətlə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış edən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri münaqişə tərəflərini tezliklə substantiv, əsaslı danışıqları bərpa etməyə çağırdılar. Substantiv danışıqların aparılmasına Azərbaycan tərəfindən prinsipial dəstək verilməsinə baxmayaraq, danışıqlarda əsas məsələ Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad olunması məsələsi olduğunu dərk edən Ermənistan buna imkan verməmişdir. Lakin Ermənistanın sülh prosesində destruktiv mövqeyini və münaqişə bölgəsində mütəmadi olaraq hərbi təxribatlara əl atmasını nəzərə alaraq, bu təcavüzkar ölkə Minsk qrupu həmsədrlərinin real tənqidinə məruz qalmırdı. Həmsədrlərin iyul döyüşlərini nəzərə alaraq əsaslı danışıqların aparılmasına çağırışın olmasına baxmayaraq, Ermənistanın hərəkətləri, ümumiyyətlə, bu təcavüzkar dövlətin Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yenə də mühakimə edilmirdi. Yəni təcavüzkara və təcavüzə məruz qalan tərəfə eyni yanaşma özünü bir daha büruzə verdi.

Bölgədə yaşanan gərginlik bir daha Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənmə prinsiplərinin əhəmiyyətini ortaya qoymuş oldu.

8 https://president.az/articles/39596, Erişim Tarixi: 13 iyul 2020.

Onların içində başlıca, dəyişməz dəyər kimi dövlətlərin ərazi bütövlüyü çıxış edirdi. Artıq bütün dünya üçün bəlli olmuşdur ki, bölgədə iri müharibənin qarşısının alınması üçün Qarabağ münaqişəsinin həllində real irəliləyişə nail olmaq lazımdır. Tənzimlənmə yalnız beynəlxalq hüquq prinsipləri, ilk növbədə Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınan dövlət sərhədləri çərçivəsində baş verə bilər. Sonrakı hadisələrin inkişafını isə yalnız bu tənzimlənmə konstantının sülh və ya güc yolu ilə təsdiq edilməsi müəyyənləşdirməli idi.

Bunun müqabilində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bölgəsindəki hadisələr Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin Cənubi Qafqaz siyasəti və təhlükəsizlik sistemindəki rolunun xeyli artmasını nümayiş etdirdi. Ermənistanın iyul hərbi təxribatının baş verdiyi zaman Ankaranın Bakını birmənalı dəstəkləməsi, sonra isə Azərbaycan-Türkiyə irimiqyaslı hərbi təlimlərinin keçirilməsi iki qardaş dövlətin erməni təhdidinin dəf edilməsi məqsədilə birgə səylər göstərmək əzmində olduğunu təsdiq etdi. Azərbaycan tərəfindən ATƏT-in Minsk qrupunun geniş tərkibdə iclasının keçirilməsi tələbinin səsləndirilməsi artıq Türkiyənin də bu qurumun üzvü olmasının nəzərə alınmasına yönəlmişdir.

2020-ci ilin iyul hadisələri Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin beynəlxalq siyasətin mühüm amilinə çevrildiyini təsdiqlədi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti hərbi təxribatı ətrafında yaranmış beynəlxalq fonun mühüm təzahürü Türkiyənin birmənalı şəkildə Azərbaycanı dəstəkləməsi və Ermənistana güclü siyasi təzyiq göstərməsidir. Bunu Türkiyə Milli Təhlükəsizlik Şurasının prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın sədrliyi ilə keçirilən iclasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü şiddətlə qınaması və Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyulmasının tələb olunması da nümayiş etdirdi. Türkiyənin məsələ ilə bağlı qətiyyətli mövqeyi təkcə Ermənistanın deyil, dünya erməniliyinin də ciddi narahatlığına səbəb oldu.

2020-ci ilin payızına yaxın bölgədə daha bir mühüm geosiyasi amil özünü təsdiqləmiş oldu. Türkiyə və Rusiya Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bölgəsində sabitləşməyə nail olmaq məqsədilə birgə səylərini əlaqələndirmək qərarına gəldilər. Türkiyə və Rusiya prezidentləri Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Vladimir Putin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin siyasi-diplomatik yolla, beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında, Azərbaycan və Ermənistan xalqlarının maraqlarına uyğun şəkildə tənzimlənməsinin alternativsiz olduğunu vurğuladılar. Türkiyə və Rusiya tərəfindən belə bir mövqenin ortaya qoyulması iki böyük dövlətin Cənubi Qafqazın ən çətin probleminin həllində birgə səylərə əsaslanaraq

aparıcı rol oynamaq hazırlığında olduğunu göstərdi. Bununla bağlı nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan həmişə Rusiya və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlığın güclənməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir, bu əməkdaşlığın Cənubi Qafqazda sabitlik və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasına cavab verdiyini vurğulayırdı. Ankara-Moskva dialoqunun güclənməsinə Azərbaycan ərazilərinin işğalının davam etdirilməsi prizmasından yanaşan Ermənistan isə Rusiya-Türkiyə tərəfdaşlığının onun təcavüzkarlıq məqsədlərinə uyğun olmadığını ifadə edirdi. Elə erməni siyasi və media dairələrinin Rusiya-Türkiyə strateji tərəfdaşlığının pozulmasına yönələn təbliğat səyləri də bundan irəli gəlirdi.

Ermənistanın rəsmi dairələri və kütləvi informasiya vasitələri hətta 1921-ci ildə bağlanan Moskva və Qars müqavilələrinin qüvvədən düşməsi istiqamətində siyasi təbliğatı da xeyli fəallaşdırmışdılar. Bu, bir daha göstərirdi ki, Cənubi Qafqazda ölkələrarası sərhədləri müəyyənləşdirən bu sənədlərə qarşı çıxan Ermənistanın məqsədi Türkiyə və Azərbaycanın müəyyən ərazilərini ələ keçirməkdir. Türkiyə və Rusiya arasında, eləcə də Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhəd və münasibətləri tənzimləyən müqavilələrin ləğv olunması barədə cəfəng tələbin beynəlxalq hüquqa zidd olması göz qabağındadır. Bu tələb Ermənistan dövlətinin təcavüzkar mahiyyətini bir daha təsdiqləməklə, eyni zamanda bölgədə sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsinə, o cümlədən Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin pozulmasına yönəlmişdir.

2021-ci ilin 44-günlük müharibəsi ərəfəsində Ermənistanın siyasi və media dairələrinin Rusiya-Türkiyə strateji tərəfdaşlığının pozulmasına yönələn təbliğat səylərini xeyli artırmaları açıq şəkildə özünü büruzə verirdi. Bu səylər əsasən Rusiyada antitürk ab-havanın formalaşması və Moskvanı Ankaraya qarşı konkret addımları atmağa sövq etməkdən ibarət idi. Erməni dairələrinin sözügedən səyləri Rusiya-Türkiyə tərəfdaşlığının Ermənistanın bölgədəki mövqeyi, Azərbaycana qarşı təcavüzünün davam etməsi üçün ən mühüm maneələrdən biri olduğunu təsdiqlədi.

Müttəfiqlik və Böyük Zəfər

2020-ci ilin sentyabrında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bölgəsində vəziyyətin kəskinləşməsi son həddə gəlib çatmışdır. Vəziyyət birmənalı olaraq sübut edirdi ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycan ərazilərinin işğalı nəticəsində yaranan status-kvo dəyişməlidir. Bunu şərtləndirən başlıca amil isə güclü Azərbaycandır. Növbəti erməni təxribatı səbəbindən Azərbaycan-

Ermənistan sərhədinin Tovuz istiqamətində baş verən döyüşlər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qüdrətini nümayiş etdirdi. Azərbaycan Ordusunun zərbələrinə düşmən tab gətirə bilmədi. Yaranmış vəziyyət eyni zamanda Azərbaycan xalqının öz torpaqlarının azad edilməsi naminə müharibəyə tam hazır olduğunu göstərirdi. 30 ilə yaxın davam edən sülh danışıqlarının nəticəsizliyi fonunda Azərbaycan xalqı bütün dünyaya nümayiş etdirir ki, səbri tükənib və o, faydasız danışıqların bundan sonra da illərlə keçirilməsilə barışmayacaqdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti təcavüz aktı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində həqiqətən maraqlı olan bütün xarici dairələrə bölgədə uzunmüddətli sülhün bərqərar edilməsi üçün Ermənistanın təcavüzkarlıq və işğalçılıq siyasətinə son qoyulması zərurətini sübüt etdi. Bəlli idi ki, artıq münaqişə dondurulmuş halda qala bilməz. Azərbaycan buna imkan verməyəcəkdir.

Eyni zamanda bəlli idi ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni təcavüz aktına reaksiya verən Türkiyənin Azərbaycanı ciddi şəkildə dəstəkləməsi erməni hakim dairələrini daha da güclü təlaşa saldı. "Məxməri inqilabçı" rejimə yaxın siyasətçilər, ekspertlər, media qurumları Türkiyənin prezidenti və müdafiə nazirinin Azərbaycana istənilən yardımın göstərilməsinə dair vədləri Ermənistanda sözün əsl mənasında qorxu və panika yaratdı. Bu, özünü mühüm bir siyasi məqamda büruzə verdi: indiyə qədər Ermənistanda anti-Rusiya kampaniyasını təşkil edən və ilhamlandıran Nikol Paşinyan hökuməti və onun ətrafında cəmləşən qüvvələr "Türkiyə təhlükəsi"nin real olduğunu və onun qarşısını almaq üçün yeganə çıxış yolu kimi Rusiyaya arxalanmaq zərurətini bildirməyə başladılar. Azərbaycanın güclü hərbi cavabı ilə yanaşı, Türkiyənin prinsipial mövqeyi nümayiş etdirməsindən də lərzəyə düşən işğalçı Ermənistan Rusiyadan özünün təhlükəsizliyini təmin etməyi tələb edirdi.

Lakin 44 günlük müharibə Ermənistanın bütün təcavüzkarlıq planlarının iflasa uğraması ilə nəticələndi. 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 9-na qədər davam edən müharibədə Azərbaycan qalib gələrək dövlətin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Qəhrəman Azərbaycan Ordusu işğalçı erməni qoşunlarını darmadağın edərək onları Azərbaycan ərazisindən qovdu. Müharibənin nəticələrinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi böyük siyasi və mənəvi dəstək oldu. Türkiyə rəhbərliyi dönə-dönə bildirmişdir ki, həmişə və bütün hallarda Azərbaycanı müdafiə edəcəkdir.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın böyük qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi yeni zirvəyə

qalxdı. Bölgədə yeni geosiyasi reallıq yarandı və onun təməlini məhz Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi təşkil etdi. Yeni regional reallığın təzahürlərindən biri kimi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində Türkiyə-Rusiya Birgə Mərkəzinin fəaliyyəti çıxış etməkdədir.

2021-ci il iyunun 15-də işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Tayyib iki dövlət arasında strateji ittifaqı rəsmiləşdirən bəyannamə imzaladılar.

Şuşa Bəyannaməsində iki ölkə və onun xalqları arasındakı dostluq və qardaşlıqdan çıxış edərək Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətlərin keyfiyyətcə yeni, müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılmasının iki ölkə və onların xalqlarının maraq və mənafelərinə xidmət edildiyi vurğulandı. Azərbaycan və Türkiyə müştərək maraq kəsb edən regional və beynəlxalq strateji məsələlərdə fəaliyyətlərinin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsinin zəruriliyini ifadə etdilər. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı kimi milli maraqlara söykənən məsələlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda həmrəylik və qarşılıqlı yardım prinsiplərindən çıxış etdikləri vurğulandı. Bəyan edildi ki, tərəflər iki dost və qardaş ölkə arasında strateji səviyyədə inkişaf edən münasibətlərin durumundan məmnunluq ifadə edərək siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davam etdirilməsinin və qarşılıqlı yüksək səviyyəli səfərlərin əhəmiyyətini qeyd edirlər. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutaraq müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən edirlər.

Şuşa Bəyannaməsinin ən mühüm bəndlərindən biri aşağıdakıdır: Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə

tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır.

Həmçinin bildirildi ki, Azərbaycan və Türkiyə müdafiə qabiliyyətlərinin və hərbi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn şəxsi heyət mübadiləsini, birgə təhsil və təlimlərin keçirilməsini, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birlikdə fəaliyyət qabiliyyətinin artırılmasını, müasir texnologiyalara əsaslanan silah və sursatların idarə olunmasında sıx əməkdaşlığı və bu məqsədlə səlahiyyətli struktur və qurumların əlaqəli fəaliyyətinin təmin edilməsini təşviq edəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə digər dost dövlətlərin orduları ilə birlikdə hərbi təlimlərin keçirilməsini dəstəkləyəcəklər.

Şuşa bəyannaməsinin imzalanması ilə Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin Cənubi Qafqazda formalaşan təhlükəsizlik sisteminin əsas amillərindən biri olması tam təsdiqləndi.

Nəticə

Beləliklə, zəngin tarixi ənənələrə malik olan Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi bu gün regional və qlobal siyasətin ən mühüm amillərindən biri kimi çıxış etməkdədir. İki dost və qardaş ölkə arasında müttəfiqlik münasibətlərinin geniş perspektivləri vardır.

Birmənalı olaraq söyləmək olar ki, Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının gücləndirilməsi iki dövlət arasında strateji sahədə inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi ilə səciyyələnəcəkdir. Bu da ilk növbədə özünü ordu sahəsində inteqrasiyada büruzə verəcəkdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Ordusunun Türkiyə Ordusunun kiçik modeli kimi inkişaf etməsini bəyan etmişdir.

Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi regional səviyyədə digər əməkdaşlıq formatlarının təcəkkül tapması ilə müşayiət olunmaqdadır. Bunu Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan strateji əməkdaşlıq formatı sübut edir.

Eyni zamanda, Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin perspektivlərinə XXI əsr geosiyasətində türk birliyi amilinin güclənməsi kontekstində də baxmaq lazımdır. Bu ikitərəfli müttəfiqlik türk birliyinin güclənməsinə təkan verən mühüm amildir.

İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat

Azərbaycan tarixi. V cild, Bakı, Elm, 2001.

Qafarov Vasif, Azərbaycanlıların Osmanlı Türkiyəsinə yardımı - Çanaqqala zəfəri, https://ordu.az/az/news/148039/azerbaycanlilarin-osmanli-turkiyesineyardimi-canaqqala-zeferi-, Erişim Tarixi. 18 mart 2019.

Memmedzade, Natig. "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu", **I. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Gelecek Perspektifi Çalıştayı**, 24-25 mayıs 2012. Ankara, 2016.

https://azertag.az/xeber/14_MAY-951443, Erişim Tarixi: 14 may 2016.

https://president.az/articles/39596, Erişim Tarixi: 13 iyul 2020.

https://president.az/articles/52122, Erişim Tarixi: 16 iyun 2021.

TÜRK DÜNYASI'NIN KÜRESEL GELİŞİMİ AÇISINDAN, TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN STRATEJİK ÖNEMİ

BETÜL KARAGÖZ YERDELEN*

ÖZET

Bu çalışmada iş birliği, ortaklık ve müttefiklik kavramlarının stratejik yönü ele alınmış ve Türkiye-Azerbaycan ilişkisi üzerinden söz konusu kavramlar analiz edilmiş olup Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin son 30 yılda stratejik boyuttaki gelişiminin, Türk Dünyası üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasında tarihin derinliklerine uzanan Kardeşlik ilişkileri ve karşılıklı yardım çabaları, günümüzde sivil toplumların dinamizminden beslenen bir devletler arası "stratejik iş birliği" ve "stratejik ortaklık" aşamasına gelmiştir. Bu da bir örnek model olarak Türk Dünyası'nın geleceğine olumlu katkılar sağlayacak, diğer kardeş ülkelerle ve ülkelerin birbirleri ile stratejik iş birliklerin inşa edilmesinde teşvik edici ve kurumsallaştırıcı etki yapacaktır. Ayrıca Türk Keneşi'nin stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık olarak kurumsallaşmaya başlamış olması da, Türkler için bir mihenk taşı olarak geleceği inşa etme fırsatları sunacaktır. Ancak böyle bir gelişme, sadece Türk Dünyası'na değil, bütün bölge ülkelerine ve iki kıtada yeni fırsat alanlarının doğmasına yol açarak hem bölgesel hem de küresel düzene etki edecektir.

Anahtar Kelimeler: Stratejik İş Birliği, Stratejik Ortaklık, Müttefiklik, Şuşa Beyannamesi, Türk Dünyası

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, drbetulkaragozyerdelen@gmail.com.

STRATEGIC IMPORTANCE OF TURKEY-AZERBAIJAN PARTNERSHIP FOR THE GLOBAL DEVELOPMENT OF THE TURKISH/TURKIC WORLD

ABSTRACT

In this study, the strategic aspect of the concepts of cooperation, partnership and alliance has been discussed and these concepts have been analyzed through the Turkey-Azerbaijan relationship, and the effect of the strategic development of Turkey-Azerbaijan relations on the Turkish World in the last 30 years has been evaluated. The brotherly relations and mutual aid efforts between Turkey and Azerbaijan, which date back to the depths of history, have reached the stage of "strategic cooperation" and "strategic partnership" between states, which is fed by the dynamism of civil societies. This, an exemplary model, will contribute positively to the future of the Turkic World, and will have an encouraging and institutionalizing effect in the building of strategic cooperation with other brotherly countries and with each other. In addition, the fact that the Turkic Council has started to be institutionalized as a strategic cooperation and strategic partnership will provide opportunities for Turks to build the future as a touchstone. However, such a development will have an impact on both the regional and global order by creating new opportunity areas not only in the Turkish World, but also in all the countries of the region and in two continents.

Keywords: Strategic Partnership, Strategic Cooperation, Alliance, The Shusha Declaration, The Turkish/Turkic World

GİRİŞ

Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde güçlü bir "stratejik ortaklık" yaşanmaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra yeniden öne çıkan "tek millet-iki devlet" duyarlılığı ve bu duyarlılıktan beslenen iş birliği süreci, geçen 30 yıl içinde önce stratejik iş birliğine, sonra da stratejik ortaklığa doğru ilerlemiştir. 70 yıllık aradan sonra soy-kimlik ve kültür-kimlik zemini üzerinde yeniden kurulan toplumsal birliktelik, iki devletin daha yavaş ve hatta daha temkinli hareket etmesine rağmen, sivil inisiyatif güçlü birlik ruhunu açığa çıkarmıştır. Bu ortamda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini geren kimi olaylar yaşanmış olsa da, bir milletin iki evladı kabul edilen Türkiye ve Azerbaycan yurttaşları, birbirlerine karşı daha büyük istek, sevgi ve anlayışla bağlanmışlardır. İki toplumun birbirine adeta kenetlenmesini sağlayan dört büyük olay yaşanmıştır: Bunlardan birincisi, 20 Ocak 1990 tarihinde Sovyet Kızıl Ordusu'nun Bakü'ye girmesi ve katliam yapmasıdır. İkincisi, 1991-1992 yıllarında Rusya destekli Ermeni teröristlerin Karabağ'ı işgal etmesi, girdikleri yerleşim yerlerinde katliamlara kalkışmaları ve 26 Şubat 1992 gecesi Hocalı'da soykırım yapmalarıdır. Üçüncüsü, 15 Temmuz 2016'da Türkiye'de yaşanan, FETÖ (Fethullah Gülen Terör Örgütü) tarafından Batılı emperyalist güçlerin desteğinde girişilen darbe kalkışmasıdır. Dördüncüsü ise, muazzam bir kurumsal etki bırakarak zaferle sonuçlanan, 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'dır. Bu dört büyük olayın tesiri altında, iki tarafın halkı birbirine sarılmayı, birbirine güç vermeyi, kederini ve sevincini paylaşmayı büyük bir istekle, hatta aşkla arzulamıştır. Şuşa'nın geri alındığı 8 Kasım 2020'de, "tek millet" kavramı, ortak arzu ve heyecan patlaması haline dönüşmüş, yıllarca birbirinden ayrı düşen milletin kaynaşması gerçekleşmiştir.

Hocalı soykırımı sonrasında, bir kurtarma helikopterini bile gönderemeyen Türkiye'deki iktidar, Mart 1995'te Azerbaycan'da yaşanan askerî darbe girişiminin azmettiricisi olarak anılmış, bu ortamda bazı resmî toplantılar bile ertelenmiştir. 2008-2009 yıllarında ise, Türkiye-Ermenistan arasında çözüme dönük iş birliği çağrılarının başlaması ve aynı dönemde Bursa'daki futbol maçında Azerbaycan bayraklarına düzenlenen saldırılar, iki tarafın halkında da kırgınlık ve hoşnutsuzluk oluşturmuş, ama ciddi bir gerilim ve kopmaya yol açmamıştır. Nitekim 2015 FETÖ darbe kalkışması sonrasında, Türkiye'de devlet kadroları içine sızmış olan FETÖ'cü hainlerin, iki ülkenin birliğini bozmaya çalıştığı anlaşılmıştır. Türkiye ve Azerbaycan halkı, toplum ve birey olarak tarihin derinliklerinden beri, kendi iktidarları üzerinden defalarca sınanmışlar, ama tek millet – iki kardeş oldukları gerçeğinden asla taviz vermemişlerdir. Bunu Osmanlı-Safevi çatışmasına kadar

geriye götürmek mümkündür. Ancak iki kardeş toplum, iktidar politikalarının çok ötesinde, birbirlerinden manen hiç uzaklaşmamışlardır. Böyle bir toplumsal inisiyatifin yüksek potansiyeli, iki devlet arasındaki diplomatik ilişkileri her zaman derinden etkilemiştir.

1990 sonrasında da, yine iki halk arasında "kardeşlik" seviyesinde kabul edilen soy-kimlik ve kültür-kimlik birliği, gönül birliği ve karşılıklı etkileşim ortamına dönüşerek, gelecek adına devletlere umut vaat etmiştir. Bu da iki devlet arasındaki iş birliğinin yoğunlaşmasına, iş birliği alanlarının çeşitlenmesine, karşılıklı güven ve itibarın artmasına yol açmıştır. Böylece devletler arası ilişkiler "iş birliği" biçiminden, "stratejik iş birliğine dönüşmüş, buradan da stratejik ortaklık biçimini almıştır. Kuşkusuz bu dönüşümde bir mihenk taşı olarak belirleyici olan, 2010 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında Bakü'de imzalanan "Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliği Anlaşması" olmuştur. Atılan imzanın hemen ardından 15 Eylül 2010 tarihinde "Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi" kurulmuştur. Böylece iki devlet arasındaki ilişkilerde, devlet düzeyinde kurulan "stratejik iş birliği" aşamasına geçilmiştir. Enerji, güvenlik ve savunma alanındaki büyük stratejik iş birlikleri, iki devlet arasında "stratejik ortaklık" düzeyinin gelişmesine ve stratejik ortaklığın da kurumsallaşarak müttefikleşen iki devletin güçlenmesine yol açmıştır.[1]

1. KAVRAMSAL ANALİZ: STRATEJİK İŞ BİRLİĞİ VE STRATEJİK ORTAKLIK

Konunun daha iyi anlaşılmasına hizmet edeceğini umarak, öncelikle kullanılan "Stratejik İş Birliği" ve "Stratejik Ortaklık" terimleri üzerine kavramsal bir analiz yapalım:

---

1 İki devlet arasındaki Kardeşlik ortak Türk tarihinden kök almakta, ama yakın ilişki ise iki büyük yardıma dayanmaktadır. Bunlardan birincisinde; 1916 Rus işgalindeki Türkiye'nin, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerine, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" tarafından büyük yardımlar yapılmıştır. Azerbaycan Türkleri tarafından bölge halkına para, giyecek, yiyecek, ilaç sağlanmış; yetim kalmış kimsesiz çocuklar sahiplenilmiştir. Ancak sadece iki yıl sonra 1918'de, en zor şartlar altında iken Osmanlı Devleti de, Kafkas İslam Ordusu'nu kurarak Ermeni-Rus mezalimi altında katledilen Azerbaycan'daki kardeşlerini kurtarmaya yollayacak ve onları kurtaracaktır. Bu iki büyük "Kardeş Kömeği" kardeşliği her zaman canlı tutmuş, iki ülkeyi de eşsiz bir Kardeşlik sevgisi ve ilgisi ile kuşatmıştır. Kaynak: Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne Kardeş Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 53.

1.a. Stratejik İş Birliği

Bir devletin belirlemiş olduğu veya koşulların zorlaması nedeniyle belirlemek zorunda kaldığı stratejik hedeflerine tek başına ulaşmasının güç olmasından dolayı, devletler bu hedeflerini gerçekleştirebilecek stratejik iş birliklerine girişmektedir. Elbette stratejik iş birliği yapacak başka bir devleti bulmak ve kurulacak iş birliğine güven duymak kolay değildir. Devletler genelde birbirinin rakibi durumundadırlar ve uluslararası hukuk çerçevesinde belli bir dengeyi koruyarak kendi çıkarları doğrultusunda iş birliği yapmaktadırlar. Devletler arasındaki iş birliği, ihtiyaçlar ve hedefler yönünde kısa vadeli olarak daha kolay kurulabilmektedir. Örneğin doğal afetler karşısında yardım amaçlı iş birlikleri gerçekleştirilmektedir. Ancak stratejik bir hedef, yani o devlete / devletlere üstünlük sağlayacak bir hedef için, bir başka devletle stratejik iş birliği kurmaya ve gerektiğinde mücadeleye girişmeye değecek kıymette bir stratejik hedefin bulunması gerekir.[2] Öyleyse devletler arasındaki bütün iş birlikleri bir stratejik iş birliği değildir. Stratejik iş birliği, genellikle zorunluluk sonucunda başvurulan bir uluslararası girişimdir. Mutlaka değecek bir stratejik karşılığının olması gerekir. Örneğin 2. Karabağ Savaşı'nda Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan arasında güçlü bir iş birliği kurulmuştur, fakat aynı savaşta Türkiye ile Azerbaycan arasında stratejik iş birliği gerçekleştirilmiştir. Bu iş birliği Azerbaycan ordusunun eğitimi ve Türkiye'nin ürettiği insansız hava araçlarının kullanımı üzerinde yoğunlaşmıştır. Belirlenen stratejik hedefe ulaşılmış ve Karabağ işgalcilerden büyük ölçüde geri alınmıştır.

Bir stratejik iş birliği gerçekleştiren, yani stratejik hedefe ulaşmak için kendi aralarında ittifak yapan devletler, belli bir ya da birkaç alanda, diğer devletlere karşı üstünlük kurmak ve hegemonya oluşturmak veya bir mücadeleyi/savaşı kazanmak için iş birliği yaparlar. Bu durumda ulaşılacak stratejik hedefin, bu iş birliğini gerçekleştiren iki veya daha fazla devlete çıkar sağlaması gerekir. Bu çıkar enerji kaynaklarından pay elde edilmesi, bir bölgede jeopolitik üstünlük kurulması veya doğrudan bir sıcak çatışmanın/savaşın kazanılması gibi, yüksek nitelikli değer taşımalı ve mevcut dengeyi stratejik iş birliği yapan devletler lehine değiştirmelidir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki stratejik iş birliğini incelediğimizde, iki ülkenin "tek millet" söylemi üzerine inşa ettikleri ilişkileri,

2 Gültekin Sümer, "Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış", **Ege Akademik Bakış**, C 1, S 10, 2010, s. 673.

onları çıkar amaçlı kurulan bir ittifaktan çok, birbirleri için fedakârlık yapabilen taraflar birliği olarak öne çıkarmaktadır. Bu durum, aslında duygusal bir yaklaşımla değil, akılcı ve uyumlu bir gelecek hedefini kendi içinde barındırarak kurulmuş olan stratejik iş birliğini ifade etmektedir. Başarı da akılcılığın ve uyumun bir sonucu olarak elde edilebilmiştir.

1.b. Stratejik Ortaklık

Stratejik ortaklık kavramı ile stratejik iş birliği kavramı bir ve aynı anlamda değildir. Bu iki kavram birbirinden farklı içeriklere sahiptir. Stratejik iş birliği kısa vadeli, yakın erimli hedeflere ulaşmayı amaçlarken, stratejik ortaklık bir hedeften ziyade, bir amaç uğruna birleşilmesini ifade etmektedir. "Ortaklık girişimleri, bütün insanlığı kucaklayan evrensel değerlerde buluşma anlamına geldiği için, diğer taraflara karşı herhangi bir üstünlük kurma amacı gütmez. Bu yüzden ortaklık girişimleri stratejik bir anlam taşımaz; çünkü ortaklıktaki temel amaç uluslararası ilişkilere kalıcı bir düzen yerleştirmektir.[3] Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bir ortak girişimi olarak Kars Antlaşması'nın 100. Yıldönümünde imzaladıkları Şuşa Beyannamesi, iki ülkenin halklarının müttefikliğini temsil ederken Türkiye ile Azerbaycan arasındaki çok boyutlu iş birliğini de simgelemiştir. Müttefiklik ise, ittifak yapan tarafların el birliği ile birbirlerinden fayda sağlayabilecekleri, belirli kurallar çerçevesinde bir birliktelik oluşturmasını ifade etmektedir. Ancak bu beyanname, Kafkasya'da istikrar ve güvenliğin sağlanıp pekiştirilmesi, bölgesel iş birliği platformunun kurulması ve bölgede yeniden barışı tesis edip koruyacak koşulların oluşturulması çabasını yansıtması bakımından bir ortaklık niteliği de taşımaktadır.

Beyannamede sadece Türkiye ile Azerbaycan arasında değil, bütün bölge devletleri ve halkları arasında ulaşımdan ticarete, ekonomiden toplumsal-siyasal ilişkilere kadar, birçok alanda yeni iş birliği imkânlarının oluşturulması, tüm bağların yeniden kurulması, devletler arasındaki ilişkilerde normale dönülmesi ve asıl olarak da, tüm bölgede uzun vadeli bir barışın sağlanması yönünde ilkesel kararlar ile bir ortaklık anlayışı verilmiştir. Şuşa Beyannamesi, Türkiye ve Azerbaycan'ın çıkarlarını gözetmenin ötesinde, bütün bölgeyi, bölgenin ilgili devletlerini, Kuzey, Orta ve Güney Asya'yı kapsayan çok geniş bir havzanın çıkarlarına hizmet etmeyi öngörmektedir. Zaten stratejik ortaklık, stratejik iş

---

3 Sümer, agm., s. 675.

birliği üzerindeki bir aşamadır, çünkü stratejik ortaklık daha uzun vadeli ve daha kapsamlı amaçlara hizmet etmektedir. Daha doğru bir ifadeyle stratejik ortaklığın ayırt edici tarafı, böyle bir stratejik ilişkinin bir bölge veya uluslararası düzenle ilgili daha köklü hedef veya çıkarları öngörmesidir. Bu bakımdan her stratejik ortaklık, aynı zamanda stratejik iş birliği anlamına gelirken her stratejik iş birliği ise, aynı zamanda stratejik ortaklık anlamına gelmez.[4] Stratejik ortaklıktan, yapılan iş birliğinde artık kurumsallaşmanın gerçekleştiğini ve kurumsal bir işleyişin uzun süremli olarak kalıcı olacağını anlıyoruz. Stratejik ortaklığa verilebilecek en iyi örnek, ABD ile İngiltere'nin kurdukları stratejik ortaklıktır. Aynı kültür ve dil-kimlik temelli, hatta büyük ölçüde aynı soy-kimlik temelli iki ülke olan ABD ve İngiltere, bu özelliklerinden yararlanarak stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık oluşturarak dünya düzeninde başat aktör olmuşlardır.

Türkiye ve Azerbaycan arasında, ABD ve İngiltere arasındaki kimlikler bütünleşmesinden daha derin bir birliktelik söz konusudur. Geçmişin bakiyesi olan dil, kültür, soy uyumu yanında, aynı zamanda geliştirilmeye son derece açık olan bir amaç uyumu da söz konusudur. ABD ve İngiltere'nin küresel aktörlüğünün itici gücünü oluşturan emperyalizmin hedefleri, onları bütün dünyayı yönetecek bir ortaklık arayışına itmiştir. Türkiye ile Azerbaycan'ın benzer uyumları ise, geçmişin bakiyesi tarih birlikleri kadar, emperyalizme karşı durabilme deneyiminden de beslenmektedir. Türkiye ve Azerbaycan önderliğinde, Balkanlar, Anadolu, Kafkaslar, Kuzey, Orta ve Güney Asya başta olmak üzere, bütün havzada, Türk ve İslam dünyasında, bu bağlamda Afrika'da ve dünyanın diğer katılımcı kesimlerinde barış, güvenlik, savunma, ekonomi, ulaşım, iletişim, turizm ve hatta ülkelerin birbirleri ile uyumlaşması alanlarında stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık projeleri gerçekleştirilebilir. Bu öncü projeler ile birçok soruna umulmadık kalıcı çözümler üretilebilir. Ancak burada Cavid Veliyev'in aşağıdaki tespiti önemlidir:

> Stratejik ortaklık, tarihî ve kültürel yakınlığı olan iki devlet arasında ortaya çıkmaktadır. İki ülke arasında karşılıklı bağımlılık oluşmuşsa bu ilişkiler birçok açıdan geniş alana yayılır ve partiler üstü bir özelliğe sahip olur. "Stratejik ortaklık"ta iki ülke arasında toplumsal dayanışmanın yüksek olması gerekmektedir. Bir "stratejik ortaklık" öncelikle uluslararası ilişkilere ortak bir bakış gerektirir. Bu anlamda

4 Sümer, agm., s. 678.

> iki ülkenin dış politikada uyum göstermesi gerekmektedir. Burada önemli olan ortak stratejik hedefin bulunmasıdır.[5]

Türkiye ve Azerbaycan arasında, şu ana kadar gerçekleşmiş olan stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık, geleceğe dair atılmış önemli bir adım olarak yorumlanmalıdır. Bu da iki ülkenin hem kendilerini üstün kılacak bir stratejik iş birliğini hem de bulundukları havzaya, hatta dünyaya hizmet edecek bir dayanışmayı, bu bağlamda stratejik ortaklığı başarabilme yeterliliğine ulaşmalarını göstermesi bakımından, son derece dikkat çekicidir; çünkü uluslararası boyutta bir gelişmişliği, yani yüksek diplomatik girişimi ifade etmektedir.

2. TÜRKİYE VE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE STRATEJİK İŞ BİRLİĞİ VE STRATEJİK ORTAKLIK

Türkiye ile Azerbaycan arasında 16 Ağustos 2010 tarihinde "Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliği Anlaşması" imzalanmıştır. Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliği Anlaşması, 23 maddeyi içermektedir ve beş kısımdan oluşmuştur: 1. Askerî, siyasi ve güvenlik alanındaki sorunlar; 2. Askerî ve askerî-teknik iş birliği; 3. Ekonomik iş birliği; 4. İnsani konular; 5. Ekonomik iş birliği ve son hükümler. Yapılan stratejik iş birliği anlaşmasının en önemli şartlarından biri, "Türkiye ve Azerbaycan ülkelerinden birine karşı bir askerî saldırı durumunda, saldırıya uğramayan ülke tüm imkânlarını kullanarak saldırıya uğrayan ülkeyi destekleyecektir" maddesidir. Bundan dolayı yapılan anlaşma Türkiye ile Azerbaycan arasındaki "stratejik iş birliği" anlaşması olarak çok büyük önem taşımaktadır. Anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından hazırlıkları tamamlanarak iki ülke arasındaki stratejik iş birliği ilişkisi, "Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi"nin kurulması ile Türkiye ve Azerbaycan arasındaki stratejik iş birliğinin kurumsal bir boyuta ulaşması da gerçekleştirilmiştir. On yıl içinde kurumsallaşmış önemli iş birliklerinin gerçekleşmesine imkân veren "Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliği Anlaşması" 20 Ocak 2021'de ise, "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" olarak geliştirilip yenilenmiştir.[6]

---

5 Cavid Veliyev, **Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı-Tarihi ve Güncel Boyutlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 18.

6 Araz Aslanlı ve Vefa Kurban, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları," **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 1, 2016, s. 33-34.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki iş birliği alanlarının sağlamlığından, çeşitliliğinden ve bu alanların hükûmetlerin iç ve dış siyasetlerini yönlendirecek ölçüde etkili olmasından dolayı, daha 1990'larda girişilen ve 2000'lerin hemen başında stratejik niteliğe bürünen iş birliğinin kurumsallaşmış ortaklığa dönüşmesi bekleniyordu. İki devletin iktidarları, özellikle 2010 tarihinden sonra bu doğrultuda, yani stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık çerçevesinde, dış ve hatta iç politika planlaması yapmışlardır. Kuşkusuz Türkiye ile Azerbaycan arasındaki stratejik iş birliği alanlarını öncelikle sivil toplumun gönül birliği oluşturmuştur ve bu da elbette hükûmetler üzerinde belirleyici rol oynamıştır. Böylece dinamik sivil inisiyatif, bir kamuoyu oluşturarak devletlerin kurumsallaşacak stratejik iş birliği çalışmalarını ve zamanla gelişen stratejik ortaklık girişimlerini teşvik edici etki yapmış ve güçlü bir kamuoyu desteği de, hükûmetlerin elini güçlendirmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki iş birliğine baktığımızda 1990'larda, daha SSCB dağılmadan toplumun gönüllülük esasına dayanan örgütsüz-örgütlü (dernekler) güçlü bir dinamizm alanı öne çıkmakta idi. Bu dönemi, devletlerin gelecekte kuracakları stratejik ilişkilerin bir alt yapısı olarak gerçekleştirilen çeşitli anlaşma, protokol ve benzeri önemli belgelerin imzalanması süreci kuşattı. Örneğin öncelikle, devletlerin desteği altında kültür ve eğitim alanındaki iş birliği arttı. Ardından "Türkiye ile Azerbaycan arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler Karma Ekonomik Komisyonu" 1997'de kuruldu ve faaliyetine başladı. Fakat çeşitli siyasi nedenler bu komisyonun başlarda ilerlemesini ve çalışmasını engellemiştir. 2014'te yapılan 7. Toplantı'da ise, stratejik iş birliği boyutuna evrilebilecek tutarlılık ve dayanışma düzeyine ulaşılmıştır.

İki devlet arasında stratejik iş birliği koşullarının oluşmasından sonra enerji, güvenlik, savunma, ekonomi, yüksek sanayi yatırımları ve iş birlikleri ile her geçen gün hacmi büyüyen ticari faaliyetler hızla artmıştır. Zaten 2010 yılında imzalanan Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliği Anlaşması, bütün bu iş birliği, yatırım ve faaliyet alanlarını hukuki, yani kurumsal bir yapıya kavuşturmuştur. Bu bağlamda 25 Ekim 2011 tarihinde ilk toplantısını yapan "Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi" tarafından, iki ülkenin de kaderinde belirleyici olacak çok önemli kararlar alınmıştır. İki ülkenin liderleri ve Savunma Bakanlarının katıldığı toplantıda alınan kararlarda, başlıca yoğunlaşma enerji alanı üzerinde olmuştur: Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne doğal gaz satışına, Azerbaycan Cumhuriyeti kaynaklı doğal gazın, Türkiye Cumhuriyeti üzerinden transit geçişine ve doğal gazın Türkiye Cumhuriyeti toprakları

üzerinden taşınması için, Münhasır Boru Hattının Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma (TANAP'a ilişkin ilk anlaşma) yapılmıştır. [7/8]

İki devletin kurduğu stratejik iş birliği sonucunda, sürekli genişleyen alanlarda sadece iki ülkeyi değil, bütün havzayı etkileyecek stratejik ortaklık temeline doğru bir ilerleme sağlanabilmiştir. İki ülkenin dünyayı kuşatan küresel koşullarda ve gittikçe zorlayan bölgesel ortamda, yeni ihtiyaç alanları üzerinden stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık alanları geliştirmesinin önü açılmıştır. Böylece iki ülke arasında, kendi kendini koruyan, güven veren ve sürekli gelişmeye elverişli olan bir stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık biçimine adım atılmıştır. Türkiye ve Azerbaycan'ın hayata geçirdiği stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık, siyasi ilişkileri aynı zamanda iktisadi, askerî ve toplumsal ilişkileri de kapsayacak biçimde kuvvetlendirmiştir. Mevcut iş birliği alanları büyük yatırımlarla desteklenmiştir, örneğin toplumsal sivil dinamizm ve öğrenci hareketliliği dışında, Türkiye'deki rafineriler, boru hatları, Azerbaycan'daki savunma sanayi yatırımları ve askerî tatbikatlar büyük stratejik ortaklık projeleri olarak gerçekleştirilmiştir. Bu büyük projeleri gerçekleştirebilecek stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık hukukunun gelişmiş olması, ilkesel olarak karşılıklı uyum sürecinin tamamlanmış bulunması ve alt yapı-üst yapı eksiklerinin giderilerek yönetim sisteminin kurulması, iki ülkeyi de bölgesel ve küresel güçler arasında hatırı sayılır bir seviyeye yükseltmiştir. Böylece söylemsel düzeydeki kardeşlik kavramı, resmî stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık olarak

---

7 Araz Aslanlı, "Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri Stratejik Boyutlar Kazanıyor," **Anadolu Ajansı**, 10.01.2020, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri-stratejik-boyutlar-kazaniyor/1698615, Erişim Tarihi: 21.08.2021.

8 Büyüyen ekonomisi ve artan nüfusu ile Türkiye, enerji tüketicisi ülke, Azerbaycan ise enerji kaynaklarına sahip bir ülkedir. Azerbaycan, açık denizlere kapalı bir devlet olduğu için dünya enerji piyasasına güvenli çıkış aramış ve bu hat da Gürcistan-Türkiye hattı olmuştur. BTC ve BTE böyle bir ortamda ortaya çıkmıştır. Günümüzde Azerbaycan Türkiye doğal gaz piyasasında Rusya ve İran'dan sonra üçüncü yere sahiptir. Öte yandan Azerbaycan'la imzalanan enerji antlaşmaları Türkiye'nin enerji köprüsü olma rolünü kuvvetlendirmektedir. Özellikle Avrupa'nın enerji arz güvenliğinde alternatif kaynak rolü oynayan Güney Gaz Koridoru'nun önemli bir parçası olan Trans-Anadolu Boru Hattı (TANAP) Türkiye'nin hem doğal gaz arz güvenliğinde rol oynayacak hem de transit ülke konumunu pekiştirecektir. Bunun da ötesinde İzmir Aliağa tesislerinde Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR)'nin yatırımları Türkiye'nin benzin, motorin ve uçak yakıtı gibi ürünlerinin karşılanmasına katkı vermektedir. Gelecekte, Orta Asya ülkelerinin de Türkiye-Azerbaycan arasındaki doğal gaz iş birliğine dahil olması için fırsatları olacaktır. Kaynak: Çağrı Erhan, "Önsöz", **Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı-Tarihi ve Güncel Boyutlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020, s. 15.

kurumsallaşmıştır. İki ülke, Karabağ Zaferi sonrasında tüm bölgenin istikrar, barış, kalkınma ve insan haklarını gözeten ortak ilkelerle öne çıkmışlar ve bölgesel önderlik yapmaya başlamışlardır. İki ülkenin liderleri, aralarında kurulan stratejik ortaklığı, Azerbaycan'ın Şuşa kentinde 15 Haziran 2021 tarihinde imza altına alınarak, tüm dünyaya ilan etmişlerdir. "Şuşa Beyannamesi" olarak tarihe geçen bu stratejik ortaklık, tam adı ile "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi" tam da Araz Aslanlı'nın ifade ettiği gibi, iki toplum arasındaki ilişkide "Kardeşlik"ten "Stratejik Ortaklık"a geçilmesinin bir simgesi olmuştur.[9] Ancak belge stratejik ortaklık çerçevesine uygun olarak aslında çok daha geniş bir anlam içermektedir.

Şuşa Beyannamesi, stratejik ortaklık düzeyindeki bir ittifak olarak, uzun vadeli bir gelecek tasarımıdır. Hukuki alt yapısı oluşturulmuştur. İki ülkenin dar çerçevede kendi çıkar ve beklentileri ile değil, geniş bir çerçevede bütün bölgenin / havzanın ve dünyanın iyiliğini öngörmüştür. Beyanname bölgede, proaktif gücün ve karar verici otoritenin artık yalnızca Rusya olmayacağını tüm dünyaya göstermiştir. Kafkaslardaki denge politikasını değiştirmiş, askerî zaferin yanında, diplomaside de Rusya ve Batı dünyasınca yürütülen manevra savaşlarına karşı, kazanılmış bir mevzi savaşının ilanı olarak öne çıkmıştır. Türkiye-Azerbaycan stratejik ortaklığını açıklayan Şuşa Beyannamesi, elbette Şuşa'da imzalanması ve aynı adı taşıması nedeniyle de Karabağ Zaferi'nin sonsuzluğunun bir simgesidir. Bu beyanname iki ülkenin izledikleri dış politikanın doğruluğu yanında, geciken adaletin Şuşa'da sağlandığının da bir ifadesidir. Beyanname bütün bölge ülkeleri ile iş birliğine ve zamanla gerçekleşecek olan stratejik iş birliğine dönük bir denge politikasını yansıtmaktadır. Bu da bölgenin, gelecek dönemde istikrara kavuşması, sağlıklı bir ulaşım-iletişim ortamına sahip olması ve yaşam düzeyini yükseltmesi bakımından umut vericidir. Belge ile iki ülkenin ortak çıkarlarının, bölgesel çıkarlarla uyumu ve bunun için de dünya ile sağlanacak bir koordinasyonun önemi açıklanmıştır.[10] Bu nedenle beyanname, bölgenin geleceği açısından stratejik bir önem taşımaktadır. Her şeyden önce Kafkasya'nın

---

9 Araz Aslanlı, "Şuşa Beyannamesi Barış ve İşbirliğinin Teminatı", **Anadolu Ajansı**, 21.06.2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

10 Cavid Veliyev, "Şuşa Beyannamesi ve Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yeni Ufuklar", **Anadolu Ajansı**, 16.06.2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-ve-turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-ufuklar/2275640, Erişim Tarihi: 14.07.2021.

geleceğinin gerilimi tırmandıran, halkları birbirine kırdırıp bundan nemalanmaya çalışan Doğu'nun ve Batı'nın emperyalist devletleri ile millî duyarlılığı etnik aşırılık ve dinsel azgınlık sanan, emperyalist devletlerin kulluğunu, komşuları ile iyi ilişkiler kurmaktan üstün bulan, klancı anlayışla devlet terörü yapan Ermenistan'ın ve kışkırtıcı emperyalist Doğu/Batı güçlerinin dizginlendiğinin, dizginleneceğinin ve yeni bir saldırganlığa izin verilmeyeceğinin açık bir ilanıdır. Bu da bölgede artık yeni dengelerin kurulacağını anlatmaktadır. Bu bağlamda şunun da altını ısrarla çizmek gerekir ki; savaşın sona ermesinin temel koşulu olarak görülen Zengezur Koridoru'nun inşasının tamamlanması, Türk tarafı için son derece önem taşımaktadır; ama böyle bir stratejik hedefin başarılabilmesi, bölgede hiç gerçekleşmeyen çoklu devletlerin uluslararası iş birliği örneğini oluşturacak; Rusya'nın patronaj ilişkilerini sınırlayacaktır. Bu da kendi başına bir tarihî dönüşümdür.

3. "TÜRKİYE-AZERBAYCAN STRATEJİK ORTAKLIĞI"NIN TÜRK DÜNYASINA ETKİSİ

"Türk Dünyası" kavramı dünyadaki bütün Türkleri ifade eden bir kavramdır. Bu nedenle aslında küresel dünyayı çağrıştırmaktadır. Ancak elbette küresel dünyayı "tek dünya" olarak tahayyül etmek, yalnızca küresel kapitalizme, bu anlamda küresel emperyalizme özgü bir tasavvurdur. Böyle bir tasavvursa niceliksel bir karşılık bulmakta olup günümüzde tek tip dünya inşasının kurucuları bile, kurdukları dünyanın niteliksel farklılığı karşısında şaşkınlığa uğramaktadır. İktisadi bağlamdaki küresellik bile, bütün iddialı söylem ve çalışmalara rağmen, dünyanın tek tipleşmesi anlamına gelmemektedir. Küresel dünya içinde her bir uygarlık kendi dünyasını kurmuştur ve o dünyayı yaşamaktadır. Tarihin derinliklerinden gelen soy-kimlik ve kültür-kimlik yapıları, birer ayrı dünya olarak varlık sürdürmektedir. Türk dünyası, Anglo-Sakson ve Franko-Alman ağırlıklı Batı dünyası, Uzak Doğu dünyası, Slav dünyası, Latin dünyası, Orta Doğu, aslında aynı karşılık olmasa da Arap dünyası, İslam dünyası, Hristiyan dünyası, Budistler, Yahudiler gibi kültür ve soy temelli dünyalar veya Avrupa, Afrika, Avrasya, Amerika, Anadolu, Kafkasya coğrafyası gibi daha toprak temelli dünyalar bulunmaktadır. Deyim yerindeyse her bir dünya, küresel düzen içinde "kendini" yaşamaktadır. Yeryüzünde hem küresel, hem bölgesel koşulları hem de kendi koşullarını yaşayan bu dünyalardan biri de Türk Dünyası'dır. Yeryüzünün en kadim milletlerinden biri olan Türkler, tarihî çağlar boyunca pek çok badireler atlatmış, acı ve tatlı pek çok deneyim yaşamışlardır. Bugün gelinen

noktada, 7 egemen devletli ve birçok özerk devletli halde, tek millet bilinçlerini korumaktadırlar. Bu gerçeklik, stratejik bir değer olarak çok önem taşımakta ve Türk Dünyası olgusunun içini doldurmaktadır. Bu durumda Türk Dünyası, kavramsal bir tahayyül olmayıp olgusal bir gerçeklik olarak belirmektedir.

Stratejik iş birlikleri, 7 egemen devlet arasında, hatta zaman zaman özerk Türk devletleri ile düşük yoğunluklu olarak veya Türkiye ile Azerbaycan örneğinde olduğu gibi, çok yüksek yoğunluklu iş birliği ve stratejik iş birliği biçimlerinde kurulmaktadır. Şuşa Beyannamesi'nin altı yerinde de, Türk Dünyası ifadesi vurgulanmıştır. Beyanname'de Şuşa, Türk dünyasının tarihî-kültürel beşiği olarak tanımlanmış, Türk dünyasının gelişimine yönelik karşılıklı faaliyetlerin bölgesel ve uluslararası düzeyde ileriye götürülmesi için çabaların birleştirilmesi istenmiştir. Ayrıca Türk kültür mirasının uluslararası düzeyde tanıtımı ve teşviki alanında çabaların artırılması ve Türk dayanışmasının daha da pekiştirilmesi amacıyla "Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi" (Türk Konseyi/Keneşi), Uluslararası Türk Akademisi, Türk Kültür ve Mirası Vakfı, "Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı" (TÜRKSOY) ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetlere ivme kazandırılması öncelikli hedefler arasında sıralanmıştır.[11]

44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Azerbaycan, toprak bütünlüğünü büyük ölçüde tesis etmeyi başarmış ve yaklaşık 30 yıldır devam eden işgali sonlandırmıştır. Söz konusu işgali sonlandıran savaş esnasında, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki stratejik iş birliğinin gelişimi net bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Zira savaş sırasında Türkiye gerek askerî gerek mali gerekse diplomatik bakımdan Azerbaycan'a her türlü desteği vermeyi kararlaştırmıştır. Bilindiği gibi, özellikle Türk yapımı İnsansız Hava Araçları (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Araçları (SİHA) savaşın seyrini etkilemiş olup Azerbaycan'ın haklı zaferine büyük katkı yapmıştır. Savaşı sona erdiren ateşkes antlaşması ise, 10 Kasım 2020 tarihinde Kremlin Sarayı'nda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın katılımı ile Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in öncülüğünde imzalanmıştır. Ateşkes anlaşmasıyla birlikte Azerbaycan'da ve Türkiye'de büyük bir zafer sevinci yaşanırken Ermenistan'da ise sokak eylemleri, askerî darbe girişimi ve nihayetinde erken seçimle neticelenen bir süreç cereyan etmiştir. Buna rağmen erken seçimi

11 Aslanlı, agm., Erişim tarihi: 21.06.2021.

Paşinyan'ın kazanması, Ermeni halkının da, ülkeyi fakirleştiren ve terör devletine dönüştüren işgal yanlısı politikalardan yorulduğunu ortaya koymuştur.

Anlaşmanın garantörünün Rusya olması ise, Moskova'nın halen bölgedeki başat aktör olma isteğini ve hatta olduğu gerçeğini net bir şekilde göstermiştir. Nitekim Rusya, imzalanan ateşkes anlaşması çerçevesinde, aslında bölgeden hiç vazgeçmediğini açık etmiş ve "barış gücü" olarak da geri dönme fırsatını yakalamıştır.[12] Moskova yönetiminin, Dağlık Karabağ'daki sözde Ermeni devletinin topraklarında yaşayan Ermenilere, Rus pasaportu dağıttığı da gözlenmektedir. Bu durum, Rusya'nın orta ve uzun vadede Kırım, Luhansk ve Donetsk örneklerinde olduğu gibi, tehlikeli biçimde hareket edebileceği endişesini doğurmakta ve tüm iyi niyetli tutuma rağmen, yine de siyaseten ve askerî bakımdan dikkatli olmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte anlaşmanın geneli ve işgal altındaki toprakların büyük kısmının azat edilmesi, Azerbaycan'ın büyük bir zafer elde ettiğinin ifadesidir. İkinci Karabağ Savaşı sonrasında bölgede artık yeni bir statüko oluşmuştur. Bu yeni statüko, yalnızca Bakü'nün değil; Ankara'nın da, Kafkasya'daki konumunu merkezileştirmesi bakımından Türkiye için de, son derece önemlidir.[13] Hiç kuşkusuz anlaşmanın en önemli kazanımı ise, önde değinildiği gibi, açılması imza altına alınıp planlanan Zengezur Koridoru olacaktır.

Zengezur, aslında Azerbaycan'ın toprağı olup Sovyetler Birliği döneminde söz konusu bölgenin Ermenistan'a verilmesi ve 1990 sonrası süreçte bölgenin yine Ermenistan'a bırakılması nedeniyle resmî olarak Nahçıvan ile Azerbaycan arasında bulunan Ermenistan toprağıdır. Artık, Nahçıvan ile Ermenistan arasındaki coğrafi bağlantı kesilmiştir. Üstelik Zengezur Koridoru, yalnızca Nahçıvan ile Azerbaycan'ı bağlamayacak, aynı zamanda Türkiye ile Azerbaycan arasındaki doğrudan kara bağlantısını da tesis edecektir. Bu da Türkiye'nin Orta Asya'daki Türk devletleriyle kesintisiz erişim kurabilmesinin önünü açacaktır. Söz konusu durum Zengezur Koridoru'nun, Türkiye ve Azerbaycan açısından mühim fırsatlar barındırdığı anlamına gelmektedir. Özellikle koridor üzerinden hayata geçirilebilecek projeler, iki ülkenin de jeopolitik önemini merkezileştirecektir.

---

12 "Russia, Azerbaijan fail to agree on use of radar station", **Reuters**, https://www.reuters.com/article/us-russia-azerbaijan-radar/russia-azerbaijan-fail-to-agree-on-use-of-radar-station-idUSBRE8B90Y920121210, Erişim Tarihi: 17.06.2021.

13 "Issue of status set aside for now – Lavrov on Karabakh", **Armen Press**, https://armenpress.am/eng/news/1040528.html, Erişim Tarihi: 17.06.2021.

Zengezur Koridoru, ulaştırma projelerinin de hayata geçirilmesi noktasında en kısa yoldan en az maliyetli taşımacılık formülünü sunacak ve özü itibarıyla Avrupa ile Orta Asya ve Kafkasya arasındaki ilişkilerin derinleşmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla Zengezur Koridoru aracılığıyla gündeme gelen en önemli mesele, bölgesel iş birliği projelerinin geliştirilmesi ve var olan çabaların derinleşmesidir. Bu noktada üç farklı iş birliği projeksiyonundan bahsedilmektedir: Bunlardan ilki, Kafkasya merkezli olarak Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından dile getirilen “Altılı İş Birliği Platformu”dur. İkincisi ise Türk Keneşi[14] merkezli olarak stratejik iş birliğinin derinleştirilmesi kapsamında Karabağ Zaferi’nin ardından önerilen “Türk Devletleri Örgütü” fikridir. Üçüncüsü de orta ve uzun vadede bu iki bölgesel stratejik iş birliği projesini sentezleyecek olan daha kapsamlı başka bir yaklaşımın inşa edilmesidir.[15] Bu noktada bahsi geçen yaklaşımlara da kısaca değinmek uygun olacaktır:

Altılı İş Birliği Platformu

“Altılı İş Birliği Platformu” önerisi, 2020 senesinde Azerbaycan’ın zafer kutlamalarına yönelik düzenlenen geçit töreninde gündeme getirilmiştir. Zira Azerbaycan, 30 yıllık işgalin ardından elde ettiği haklı zaferini, Bakü’de görkemli bir askerî geçit töreni düzenleyerek kutlamıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev’in daveti üzerine, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da, askerî geçit töreni için Azerbaycan’ın başkenti Bakü’ye gitmiştir. Tüm dünyanın ve bölge ülkelerinin dikkatinde olan törende yaptığı konuşmada Erdoğan şunları söylemiştir:[16]

> Bugün, ben ve kardeşim (İlham Aliyev), altı ülkeden ibaret Azerbaycan, Türkiye, Rusya, İran, Gürcistan ve isterse Ermenistan’ın da dâhil olacağı bir platform oluşturma olasılığını müzakere ettik. (Buraya katılmak) Ermenistan’ın tutumuna bağlıdır, çünkü bizim

---

14 Fransızca kökenli bir kelime olan “konsey” (*conseil*) yerine, Divan-ı, Lügati’t Türk’te bulunan Türkçe “Keneş” kelimesi kullanılmaktadır.

15 Benjamin Miller, “The Global Sources of Regional Transitions from War to Peace”, **Researchgate**, https://www.researchgate.net/publication/249706435_The_Global_Sources_of_Regional_Transitions_from_War_to_Peace, Erişim Tarihi: 17.06.2021.

16 “Заклятые Друзья: Возможенли Шестисторонний Формат Сотрудничествана Южном Кавказе (Zaklyatyye Druzya: Vozmozhenli Shestistoronniy Format Sotrudnichestvana Yuzhnom Kavkaze)”, **İz. ru**, https://iz.ru/1098854/kseniia-loginova/zakliatye-druzia-vozmozhen-li-shestistoronnii-format-sotrudnichestva-na-iuzhnom-kavkaze, Erişim Tarihi: 02.02.2021.

> Ermeni halkıyla sorunumuz yoktur. Eğer Ermenistan tarafı olumlu adımlar atarsa, Ermenistan ile sınırımızı bile açabiliriz.

Bu konuşmanın ardından Erdoğan, altı ülkeyi içeren bölgesel iş birliği platformunun, Kafkasya'daki tüm bölgesel aktörler için bir "kazan-kazan girişimi" olacağının ve mevcut rekabetin yerini iş birliğine bırakmasını sağlayacağının altını çizmiştir. Bu konuya ilişkin açıklama yapan İlham Aliyev ise şunu belirtmiştir:[17] "Bu platform çok yönlü bir iş birliği alanı oluşturabilir ve bu iş birliği platformuna katılan tüm bölge ülkeleri bundan yararlanabilir."

Yapılan açıklamalardan sonra "Kafkasya'da yeni bir platform mu oluşturulacak?" sorusu tartışılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda aktörlerin söz konusu platforma olan güncel yaklaşımlarına da değinmek gerekir:

Türkiye

Türkiye'nin bahsi geçen projeye dair temel beklentisi, ortak Türk gücünün bölgesel hegemon aktör konumuna ulaşmasıdır. Bir diğer ifadeyle Türkiye, Güney Kafkasya'da siyasi sorunların çözümünde elde ettiği garantör ülke rolünü korumaya, siyasi etkisini artırmaya diğer aktörlerin rızasını kazanmaya ve bölgede belirleyici olabilecek bir ortak stratejik iş birliği doğrultusunda çalışmaktadır. Ayrıca Ankara, bölge devletleriyle olan ticari münasebetlerini geliştirmek suretiyle karşılıklı kazan-kazan anlayışı üzerinden şekillenen bir süreç de tesis etmek istemektedir. Bu kapsamda Türkiye hem Hazar geçişli enerji-ulaşım yollarına, güzergâha ev sahipliği yaparak ekonomik kazanç elde etmeye hem de asıl olarak Hazar'a kıyısı olan diğer Türk devletleriyle bağlarını pekiştirmeye çalışmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin ekonomi ve enerji politikalarına büyük katkıda bulunmanın ötesinde, Türk Dünyası'na erişiminin kolaylaşması anlamına gelecektir ki; bu Türkiye için her şeyden daha önemli bir stratejik değerdir ve kardeşlik bakımından da, eşsiz bir tarihî mirası yeniden yaşamak demektir.

Azerbaycan

Azerbaycan, Altılı İş Birliği Platformu aracılığıyla Karabağ'daki yeni statükonun devamını sağlayabileceğine inanmakta ve Nahçıvan'ı bir bölgesel

17 "«ПлатформаШести»- Возможностьдля Налаживания Диалога МеждуРоссией и Грузией («Platforma Shesti»- Vozmozhnostdlya Nalazhivaniya Dialoga Mezhdu Rossiyeyi Gruziyey)", *News Az*, https://1news.az/news/il-gar-velizade-platforma-shesti---vozmozhnost-dlya-nalazhivaniya-dialoga-mezhdu-rossiey-i-gruziey, (ErişimTarihi: 02.02.2021).

çekim merkezine dönüştürebileceğini düşünmektedir. Ayrıca Ermenistan'ın kapsamlı bir iş birliğine çekilmesi, rekabeti ve düşmanlığı azaltacağı için Bakü söz konusu platformu, toprak bütünlüğünü savaşsız korumanın bir ön koşulu olarak görmektedir. Zengezur Koridoru ile Iğdır-Nahçıvan-Bakü demir yolu projesi işler hale gelecektir. Azerbaycan da, Türk Dünyası ile kurulacak stratejik ilişki ve ortaklıklar yoluyla daha güvenilir, samimi ve güçlü bir ortamın oluşmasını istemektedir. Elbette Azerbaycan da, Türk Dünyası ile bağlanacak olmanın heyecanını şimdiden duymaktadır.

Rusya

Bölgesel iş birliği konusu Rusya açısından ele alındığında Kafkasya jeopolitiğinin Moskova'nın yumuşak karnını oluşturduğu ifade edilebilir. Zira bahsi geçen bölge, jeopolitik açıdan Rusya'nın yakın çevresini teşkil etmektedir.[18] Rusya, Karabağ Savaşı'nda Güney Kafkasya'daki siyasi çatışmaların, hiçbir zaman kendisi olmadan çözülemeyeceğini ortaya koymaya çalışmış ve barış sürecindeki arabuluculuğuyla ön plana çıkmıştır. Ancak Türkiye'nin bölgedeki ağırlığını da kabul etmek durumunda kalmıştır. Bu nedenle en az zararla sahadaki varlığını ve konumunu garanti altına almak isteyen Rusya, olası iş birliği platformunun dışında kalmak istemeyecektir.[19] Elbette bu iş birliği ne ölçüde stratejik iş birliği olacak ve bundan bir stratejik ortaklık doğacak mıdır? Buna şimdiden karar vermek yanıltıcı olabilir, ihtiyatlı olmakta, ama korkusuzca ihtiyatlı olmakta Türkiye, Azerbaycan ve Türk Dünyası açısından fayda vardır.

Ermenistan

Ermenistan'ın Platform adına sergileyeceği olumlu tutumlar, savaş sonrası yaşadığı ekonomik tahribatı aşabilmesi noktasında bu ülkeye ciddi fırsatlar sunabilir, yani Ermenistan hem Türkiye hem de Azerbaycan'la olan ilişkilerini normalleştirmeyi başarabilir. Eğer bunu samimiyetle ister ve yapabilirse, Erivan-Nahçıvan-Bakü ve Ermenistan-Rusya hattında düşünülen demiryollarının oluşturulmasına katkı sağlayarak bu süreçten aslında büyük dönüşüm, yeni iş birliği alanları ve ekonomik kazanç elde edebilecektir. Ermenistan, enerji

18 Suban Kumar Chowdhury-Abdullah Hel Kafi, "The Heartland Theory of Sir Halford John Mackinder: Justification of Foreign Policy of The United States And Russia In Central Asia", **Journal Of Liberty And International Affairs**, C 1, S 2, 2015.

19 İlhan Aras, "Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunu'ndaki Rolü", **Avrasya Etüdleri**, C 51, 2017, s. 103-104.

projelerinden de pay alabilir. Dahası Ermenistan, projede yer alarak Türkiye üzerinden Batı'ya açılma imkânı elde edebilir. Bu da Erivan'ın Moskova'ya olan bağımlılığının azalması anlamına gelecektir. Lakin bunun için Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kabullenmesi ve 1915 olayları hakkındaki sözde soykırım iddialarından vazgeçmesi gerekmektedir. Bu ise Ermeni kamuoyunun mevcut durumu açısından, en azından şimdilik pek mümkün görünmemektedir. Zaten Ermenistan henüz Azerbaycan'ın sınır güvenliğini tehdit etmekten bile vazgeçmemiştir.

İran

İran, uluslararası toplumun yarattığı izole edilmişlik durumunu aşabilmek için, doğudaki komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmeye özen göstermekte[20] ve bölgesel iş birliği projelerinde yer almaya çalışmaktadır. Her ne kadar Tahran yönetimi, İkinci Karabağ Savaşı sonrasında oluşan konjonktürden rahatsız olsa da[21] İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif'in bölge ülkelerine ziyaretler gerçekleştirdiği ve yaptığı ikili görüşmeler çerçevesinde Tahran'ın da, bölgesel iş birliği platformunun oluşturulması noktasında olumlu mesajlar verdiği görülmektedir. Ayrıca İran, Reşt-Astara Demir yolu Hattı aracılığıyla hem Bakü-Tiflis-Kars gibi, yeni tamamlanmış olan projeye katkı sağlayacak olup hem de gelecekte Asya ve Afrika'yı Kuzey Avrupa'ya bağlayacak olan esas güzergâh konumuna ulaşabilecektir. Bu da İran'ın projeden ciddi ekonomik ve jeopolitik kazanımlar elde edebileceğine işaret etmektedir. Ancak bu noktada İran'ın, Ermenistan'a karşı tarafgirliğe varan tutumu ve özellikle Ermenistan'a gittiği dile getirilen silah dolu kamyonların, Türk tarafında bıraktığı güvensizliği aşması gerekmektedir.[22]

Gürcistan

Söz konusu olan iş birliği platformu ile ilgili olarak, Gürcistan'ın olası beklentilerini, Rusya'nın bu süreçte yer almaması ön koşuluna bağlayabileceğini

---

20 Jacapo Scita, "Iran and China: Old Friends in Search of a Sustained Partnership", Annalisa Perteghella, (ed.), **Iran Looking East An Alternative to the EU**, ISPI, Milan 2019, s. 41-63.

21 "Azerbaycan ve Nahçıvan arasındaki koridor Tahran'ı endişelendiriyor: Türk ülkeleri arasındaki ticarette kavşak olan İran bu özelliğini yitirebilir", **BBC, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55109473**, Erişim Tarihi: 22.06.2021.

22 Aydın, Ulviye, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol," **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 6, S 13, 2018, s. 55.

düşünmek mümkündür.[23] Aslında Gürcistan, enerji konusunda dışa bağımlı bir ülke olmasından dolayı, önemli enerji rezervine sahip olan İran'la aynı projelerin içinde yer almak isteyebilir. Aynı zamanda Gürcistan, bu iş birliği çerçevesinde gerçekleştirilmesi planlanan yeni ekonomik girişimlerden de faydalanarak bölgesel entegrasyonun aktif bir üyesi haline gelmeyi tercih edebilir. Üstelik bu platform Tiflis ile Moskova arasındaki diyalog kanallarını güçlendirmesi, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının geride bırakılması için bir fırsata dönüşebilir. Fakat mevcut durumda Gürcistan'ın konuya mesafeli baktığı ve toprak bütünlüğüne saygı duymayan Rusya ile aynı organizasyonda en azından şimdilik yer almak istemediği anlaşılmaktadır.

Toparlayacak olursak, bir stratejik iş birliği ve ortaklık biçimi olarak gerçekleşmesi öngörülen "Altılı İş Birliği Platformu" tartışmaları bölgesel barış ve istikrarın tesisi noktasında, tüm devletlerin çıkarlarına uygun olabilecek bir entegrasyon projesi olarak önerilmiştir. Lakin gerek Ermenistan'daki siyasi konjonktürün, Paşinyan'ın olumlu sinyaline rağmen, henüz müsait olmaması, gerek Gürcistan'ın Rusya noktasındaki kaygıları, gerek Ermenistan'ın iç kamuoyuna bu iş birliğini kabul ettirmekte zorlanacak olması ve gerekse İran'ın İkinci Karabağ Savaşı sonrasında oluşan statükodan duyduğu rahatsızlık, bölgede stratejik iş birliğini ve elbette stratejik ortaklığı zorlaştıran faktörler olarak dikkat çekmektedir. Ancak bu zorlukların, Türkiye-Azerbaycan ve Türk Keneşi, hatta yakın zamanda kurulması beklenen Türk Devletleri Örgütü ile aşılacağı umulmaktadır.[24]

SONUÇ

Türkiye-Azerbaycan arasındaki stratejik iş birliğinin önemli katkı yaptığı, Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'nda elde ettiği zafer, Türk Dünyası ülkelerine olumlu biçimde yansımış ve Türk devletleri arasındaki iş birliğinin derinleşmesini tetiklemiştir. Bu kapsamda bölge devletleri arasında Türk kimliğine yapılan vurgu ve kendi soydaşına olan yakınlık duygusu ön plana

---

23 Araz Aslanlı, "Altılı Platfom Kalıcı Barışın Teminatı Olabilir", **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/altili-platform-kalici-barisin-teminati-olabilir/2081083, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

24 "Moskova Antlaşması'ndan Günümüze Türkiye-Rusya İlişkileri", **ANKASAM**, https://www.ankasam.org/moskova-antlasmasindan-gunumuze-turkiye-rusya-iliskileri/, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

çıkmıştır. Nitekim Türk Keneşi Liderler Zirvesi'nin son toplantısında, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, Karabağ Meselesi'nin çözüldüğü ve sıranın Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) tanınması hamlesine geldiğini belirtmesine, herkesin olumlu yaklaştığı ve herhangi bir aktörün itiraz ederek muhalefet şerhi düşmediği görülmüştür. Bu anlamda önümüzdeki süreçte KKTC'nin tanınması noktasında daha somut adımların atılabileceği ve "Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" olgusunun belireceği beklenmektedir. Bunda da, İkinci Karabağ Zaferi'nin olumlu etkisi vardır.

Benzer bir biçimde Türk Keneşi'nin uluslararası örgüt vasfına kavuşturulması gerektiği konusunda, taraflar hemfikir olduklarını belirtmişler ve "Türk Devletleri Örgütü" önerisi dile getirilmiştir.[25] Bu da Türk Dünyası'nın, uluslararası politikadaki edilgen yapısından sıyrılarak artık daha etkili olabileceğini ve proaktif siyaset izleyeceği bir role hazırlandığını göstermektedir. Bu bilincin oluşmasında ise, yine Türkiye-Azerbaycan stratejik iş birliği ve stratejik ortaklığı belirleyici olmuştur. Özellikle İkinci Karabağ Savaşı ile elde edilen zafer sonrasında, Türkiye ile büyük Türkistan, yani Turan coğrafyası arasında kesintisiz bir kara bağlantısı sağlanmasının önünün açılacak olması, daha proaktif olmak gerektiği konusunda belirleyici olmuştur. Zira bölge devletleri, yeni konjonktürde ulaştırma ve enerji projelerine daha kolay entegre olabileceklerini anlamışlardır. Bu da söz konusu ülkelerin daha fazla kazanım elde edebilecekleri iş birliklerine kapı aralamaktadır. Bu nedenle bölge devletleri ve özellikle Türk Dünyası, Türkiye-Azerbaycan stratejik yakınlaşmasının öne çıkardığı birikimi, sürekliliğini koruyacak bir fırsata çevirmeye sıcak bakmaktadır. Bölgede yeni bir anlayış olarak ilk defa, "Sentezci İş Birliği Yaklaşımı" için koşullar oluşmuş, kimsenin kimseyi sömürmeyeceği, herkesin yararına olacak bir stratejik iş birliği ve stratejik ortaklık kurulabileceğine olan inanç artmıştır. Bu bağlamda İkinci Karabağ Savaşı sonrasında bölgede oluşan statüko hem Orta Asya'da hem de Kafkasya'da bölgesel stratejik iş birliğinin önünü açmıştır. Türkiye bir yandan İkinci Karabağ Savaşı'nın zaferle sonuçlanması için yıllardır her türlü hazırlıkta Azerbaycan'ın yanında olmuş ve elinden geleni yapmış, diğer yanda zafer sonrasında, Azerbaycan'ın Kafkasya'da "Altılı İş Birliği Platformu" önerisiyle bölgesel barış ve istikrarı tesis edebilecek bir aktör olduğunu gözler önüne sermiş; öte taraftan ise, Orta Asya'da Türk Dünyası'nın entegrasyonunu hızlandıracak gelişmelere kapı aralamıştır.

25 Cengiz Tomar, "Türk Konseyi'nden Türk Birliği'ne", **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-konseyi-nden-turk-birligi-ne/2205857, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

Rusya'nın, İkinci Karabağ Savaşı esnasında geçmişe göre, daha tarafsıza yakın bir politika uyguladığı göz ardı edilmemelidir. Bu durum, büyük ölçüde Soros'un adamı olarak bilinen ve Batı'ya yakınlığıyla ön plana çıkan Paşinyan'ın cezalandırılması amacını taşıdığına dair yorumlansa da; Rusya, Türk Dünyası'nın genelinde Türkiye'yle birlikte çalışabileceğinin, yani nüfuzunu Türkiye'yle paylaşmayı kabullenebileceğinin sinyallerini vermiştir. Böyle bir yaklaşım ise, Orta Asya'da artan Çin etkisinin Rusya'yı rahatsız etmesinden kaynaklanmaktadır. Zira son dönemde Şanghay İş Birliği Örgütünde ayrışma gözlemlenmekte ve Pekin'in Çin-Tacikistan-Pakistan-İran hattında yeni bir jeopolitik eksen inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Buna karşılık Rusya, bir yandan Türk Cumhuriyetlerine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymakta; diğer yandan da Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütünün rolünü merkezileştirmeye çalışmaktadır. Bu çaba bile, Moskova ile Pekin arasında ciddi bir ayrışmanın yaşandığını ortaya koymaktadır. İşte mevcut ortamda Rusya, Kafkasya'da inşa edilecek kapsamlı bir iş birliği ile Türk Keneşi merkezli stratejik iş birliğiyle uyum sağlayabilir, sentezci bir yaklaşıma sıcak bakarak Türkiye'ye alan açmayı kabullenebilir. Bu da Türkiye'nin iki önemli coğrafyada başat aktör olmasını sağlayabilir. Elbette yine bu noktada, Türkiye-Azerbaycan arasındaki samimi sivil ve stratejik iş birliği ilişkileri önemli rol oynayacaktır. Her durumda, İkinci Karabağ Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ve Türkiye-Azerbaycan arasında kurulan ilişkilerin Kardeşlik dozunu arttırarak, artık stratejik iş birliğine ve stratejik ortaklığa taşınmış olması belirleyici bir ağırlık kazanmıştır. Bu ortamdan, iyi bir bölgesel sistemin doğacağı ve bu sistemin küresel etkisinin de kaçınılmaz olacağını düşünmek uygundur. Ancak beklenildiği kadar hızlı olmayabileceğini ve yoğun bir diplomatik atak gerektirebileceğini de hesaba katmak gerekir.

KAYNAKÇA

Aras, İlhan, "Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunu'ndaki Rolü", **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 51, 2017.

Aslan, Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne Kardeş Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Aslanlı, Araz, "Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri Stratejik Boyutlar Kazanıyor", **Anadolu Ajansı**, 10.01.2020, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri-stratejik-boyutlar-kazaniyor/1698615, Erişim Tarihi: 21.08.2021.

Aslanlı, Araz, "Şuşa Beyannamesi Barış ve İşbirliğinin Teminatı", **Anadolu Ajansı**, 21.06.2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesibolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Aslanlı, Araz, "Altılı Platfom Kalıcı Barışın Teminatı Olabilir", **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/altili-platform-kalici-barisin-teminatiolabilir/2081083, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

Aslanlı, Araz ve Kurban, Vefa, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S 1, s. 31-43, 2016.

Aydın, Ulviye, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 6, S 13, 2018, s. 38-62.

"Azerbaycan ve Nahçıvan arasındaki koridor Tahran'ı endişelendiriyor: Türk ülkeleri arasındaki ticarette kavşak olan İran bu özelliğini yitirebilir", **BBC**, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55109473, Erişim Tarihi: 22.06.2021.

Chowdury, Suban Kumar-Abdullah Hel Kafi, "The Heartland Theory of Sir Halford John Mackinder: Justification of Foreign Policy of The United States And Russia In Central Asia", **Journal Of Liberty And International Affairs, 1(2)**, C 1, S 2, 2015.

Erhan, Çağrı, "Önsöz", **Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı-Tarihi ve Güncel Boyutlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 13-17.

"Issue of status set aside for now – Lavrov on Karabakh", **Armen Press**, https://armenpress.am/eng/news/1040528.html, Erişim Tarihi: 17.06.2021.

Miller, Benjamin, “The Global Sources of Regional Transitions from Warto Peace”, **Researchgate**, https://www.researchgate.net/publication/249706435_The_Global_Sources_of_Regional_Transitions_from_War_to_Peace, Erişim Tarihi: 17.06.2021.

“Moskova Antlaşması’ndan Günümüze Türkiye-Rusya İlişkileri”, **ANKASAM**, https://www.ankasam.org/moskova-antlasmasindan-gunumuze-turkiye-rusya-iliskileri/, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

Russia, Azerbaijan fail toagree on use of radar station”, **Reuters**, https://www.reuters.com/article/us-russia-azerbaijan-radar/russia-azerbaijan-fail-to-agree-on-use-of-radar-station-idUSBRE8B90Y920121210, Erişim Tarihi: 17.06.2021.

Scita, Jacapo, “Iran and China: Old Friends in Search of a Sustained Partnership”, Annalisa Perteghella, (ed.), **Iran Looking East An Alternative to the EU**, ISPI, Milan 2019, s. 41-63.

Sümer, Gültekin, “Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **Ege Akademik Bakış**, C 1, S 10, 2010, s. 671-698.

Tomar, Cengiz, “Türk Konseyi’nden Türk Birliği’ne”, **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-konseyi-nden-turk-birligi-ne/2205857, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

Veliyev, Cavid, "Şuşa Beyannamesi ve Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yeni Ufuklar”, **Anadolu Ajansı**, 16.06.2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-ve-turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-ufuklar/2275640, Erişim Tarihi: 14.07.2021.

Veliyev, Cavid, **Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı-Tarihi ve Güncel Boyutlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

Заклятые Друзья: Возможенли Шестисторонний Формат Сотрудничествана Южном Кавказе (Zaklyatyye Druzya: Vozmozhenli Shestistoronniy Format SotrudnichestvanaYuzhnomKavkaze), **İz.ru**, https://iz.ru/1098854/kseniia-loginova/zakliatye-druzia-vozmozhen-li-shestistoronnii-format-sotrudnichestva-na-iuzhnom-kavkaze, Erişim Tarihi: 02.02.2021.

Платформа Шести»- Возможностьдля Налаживания Диалога Между Россией и Грузией («Platforma Shesti»- Vozmozhnostdlya Nalazhivaniya Dialoga Mezhdu Rossiyey i Gruziyey), **News Az**, https://1news.az/news/il-gar-velizade-platforma-shesti---vozmozhnost-dlya-nalazhivaniya-dialoga-mezhdu-rossiey-i-gruziey, Erişim Tarihi: 02.02.2021.

KAFKASYA'DA STRATEJİK DENGELERİ DEĞİŞTİREN BİR UNSUR OLARAK TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

KAMER KASIM*

ÖZET

Tek Millet İki Devlet ilkesi çerçevesinde sürdürülen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Soğuk Savaş dönemi sonrası oluşan uluslararası sistemde benzeri olmayan ilişki biçimi örneği olmuş ve Kafkasya'da stratejik parametreleri değiştiren bir noktaya gelmiştir. Hazar enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasındaki güzergâh ile genel olarak enerji alanından, Karabağ sorununda Ermeni işgalinin sona erdirilmesine uzanan çeşitli alanlardaki yakın iş birliği her iki ülkenin çıkarları açısından oldukça yararlı olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra şekillenen bölgesel politikada hatta küresel düzeyde Türkiye ve Azerbaycan'ın iş birliğinin yansımalarının olduğu görülmektedir. Bağımsızlığını kazandığından beri toprak bütünlüğü problemi yaşayan Azerbaycan'ın topraklarının %20'si, 1994'te ateşkes imzalandığında işgal edilmişti ve 1 milyon Azerbaycan vatandaşı ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalmıştı. AGİT Minsk Grubu bünyesinde yürütülen müzakerelerden işgalin sonlandırılması yönünde bir sonuç çıkmadı. Azerbaycan işgalin sonlandırılması için askerî operasyonun gerekli olduğu sonucuna vardı ve 27 Eylül 2020'de başlayan ve 44 gün süren askerî harekât sonrasında İkinci Karabağ Savaşı ile topraklarını geri aldı. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki özel iş birliği ile Azerbaycan askerî kapasitesini geliştirdi ve iki ülkenin diplomatik manevraları sonucu Azerbaycan özellikle Rusya'dan askerî harekâta yönelik önemli bir itirazla karşılaşmadı.

Bu çalışmada Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bölgesel ve küresel düzlemde analiz edilirken özellikle enerji alanından iş birliği ve İkinci Karabağ Savaşı'na odaklanılarak Soğuk Savaş döneminin sona ermesinden itibaren değişen dengeler ve gelinen nokta değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Enerji

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

TÜRKIYE-AZERBAIJAN RELATIONS AS THE FACTOR THAT CHANGES THE STRATEGIC PARAMETERS IN THE CAUCASUS

ABSTRACT

Turkey-Azerbaijan relations conducted with One Nation Two States principle became an example of unique relations in the post-Cold War international environment and this relationship changed the strategic parameters in the Caucasus. The close relations which have been seen in various areas from the transportation route for the Caspian resources to international markets and energy in general to the end of the Armenian occupation in the Karabakh problem benefited for both countries. Türkiye-Azerbaijan relations have implications on regional and even global politics which have been shaped after the disintegration of the Soviet Union. Azerbaijan struggled to protect its territorial integrity due to the Armenian occupation. When the ceasefire agreement was signed in 1994, 20% of the territories of Azerbaijan was under the Armenian occupation and about one million citizens of Azerbaijan became internally displaced. Negotiations conducted under the auspices of the OSCE Minsk Group for the settlement of the conflict did not produce any solution and Azerbaijan realized that the military operation was necessary to end the occupation. So Azerbaijan conducted military operation on 27 September 2020, which lasted 44 days. At the end of the Second Karabakh War, Azerbaijan regained its territories and ended the Armenian occupation. This became possible with special cooperation between Türkiye and Azerbaijan. Azerbaijan developed its military capacity and as a result of Türkiye and Azerbaijan's diplomatic maneuvers, Azerbaijan did not face much objection of its actions especially from Russia.

In this work Türkiye-Azerbaijan relations will be analyzed in regional and global framework with the focus of cooperation in energy field and the Second Karabakh War in order to evaluate the current situations and changing power relations in the region.

Keywords: Türkiye, Azerbaijan, Karabakh, Energy

1. Giriş

Kafkasya, Soğuk Savaş dönemi sonrasını istikrarsızlık ve çatışmalarla karşıladı. Çatışmalar arasında Karabağ hem şiddeti hem de uluslararası alana da yansımalarıyla Kafkasya'daki istikrarsızlığın sembolü oldu. 1994'te ateşkes imzalandığında Azerbaycan topraklarının %20'si işgal altındaydı ve 1 milyon Azerbaycan vatandaşı yerinden edilmişti. Çok zor yıllar geçiren Azerbaycan ise doğal kaynak zengini bir ülke olarak bunları değerlendirmek ve işgal altındaki topraklarını kurtarmak için sabırlı ve kararlı bir strateji izledi. Enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması için rekabette petrolün ana ihracat hattı olarak doğu-batı enerji koridoru seçildi ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı yapıldı. Doğal gazda ise Bakü-Tiflis-Erzurum hattı tamamlandı. Ardından Azerbaycan gazını bu kez Türkiye üzerinden diğer Avrupa ülkelerine ulaştıracak olan TANAP inşa edildi. Karabağ sorununda ise yapılan görüşmelerin sonuç vermemesi ve Ermenistan'ın artan ateşkes ihlalleri zaman zaman çatışmalara yol açtı. Azerbaycan açısından askerî operasyon yapmadan işgalin sona erdirilemeyeceği açıkça ortaya çıktı. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı sonunda Azerbaycan topraklarının işgali sona erdirilmiştir. Tüm bu süreçte gerek Azerbaycan enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması gerekse Karabağ sorununda işgalin sonlandırılmasında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri önemli rol oynamıştır. İki ülke arasında Tek Millet İki Devlet ilkesi çerçevesinde yürütülen ilişkiler, enerji projelerinin başarıyla sonuçlandırılmasını ve Karabağ sorununda Azerbaycan topraklarının işgal altında olması ve Ermenistan tarafının ateşkes ihlalleriyle artan güvenlik sorununun ortadan kalkmasını sağlamıştır. Bu nedenlerle Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle ortaya çıkan stratejik parametreleri değiştirmiştir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin Kafkasya'daki etkilerini daha iyi değerlendirebilmek için öncelikle Soğuk Savaş sonrası Kafkasya'daki gelişmeleri ve bunun etkilerini analiz etmek gerekir.

Bu çalışmada Soğuk Savaş sonrası Kafkasya'daki değişim ve istikrarsız ortam çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri analiz edilecektir. Bu bağlamda enerji politikaları ve Karabağ sorununa öncelikle değinilerek bu konularda iki ülkenin iş birliğinin Kafkasya'da stratejik parametreleri değiştirici özelliği vurgulanacaktır.

2. Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya: Enerji Kaynakları ve Çatışmalar

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bağımsız ülkeler olarak uluslararası sistemde yerlerini

aldılar. Azerbaycan özellikle zengin enerji kaynaklarıyla ön plana çıkarken Karabağ çatışmasıyla toprak bütünlüğüne yönelik tehditle uğraşmak zorunda kaldı. Azerbaycan'ın 7-13 milyar varil olan petrol rezervleri potansiyel rezervlerle birlikte 17,5 milyar varili bulmaktadır. Doğal gazda da 35 trilyon fit küp ve potansiyel rezervlerle birlikte 67 trilyon fit küp doğal gaz rezervi vardır.[1] Ancak bölgesel istikrarsızlık enerji kaynaklarından önemli oranda ekonomik getiri sağlamasını ve enerji projelerini geciktirdi. Karabağ sorununda 1994'te ateşkes imzalandığında Azerbaycan topraklarının %20'si işgal altındaydı. Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgali sorunu sadece Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalmayıp bölgesel bir nitelik kazandı. Gürcistan da toprak bütünlüğünü tehdit eden sorunlarla yüz yüze geldi. Ateşkes sonrası da çözülemeyen sorunlar Ağustos 2008'de Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesine yol açtı. Ardından Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlıklarını tanıdı. Gürcistan zengin doğal gaz ve petrol kaynaklarına sahip olmasa da Hazar enerji kaynaklarının Batı'ya ulaştırılmasında geçiş güzergâhında bulunmaktadır. Bu anlamda enerji projelerinin gerçekleştirilmesinde önemli konumdaydı. Soğuk Savaş sonrası Kafkasya'daki çatışmalar sadece bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin müdahil oldukları da olmadı. Çeçenistan'ın da bağımsızlık talebinde bulunması burada iki savaşın yaşanmasına neden oldu. İlk çatışmalar 1994'te başladı ve 1997'de Rus kuvvetlerin Grozny'i boşaltmasıyla sona erdi. Rusya 1999'da ise daha büyük bir güçle Çeçenistan'a girerek kontrolü sağladı. Bu çatışmaların oluşturduğu istikrarsız ortam enerji projelerinin yanı sıra bölge ülkelerinin ve bölge dışı güçlerin de ilişkilerini etkiledi. Örneğin, Çeçenistan çatışmaları sırasında Rusya Türkiye'yi suçladı. Çeçenistan sorunu 1999 AGİT İstanbul Zirvesi'nde ABD ve Rusya liderleri arasında da tartışmaya neden oldu. Rusya'nın Ağustos 2008 Gürcistan müdahalesi ise ABD Dışişleri Bakanı tarafından Sovyetler Birliği'nin 1968'de Çekoslovakya'ya müdahalesine benzetildi. Türkiye de kriz esnasında Kafkasya'da İstikrar ve İş Birliği Platformu önerisinde bulundu.[2]

---

1 http://www.eia.doe.gov/cabs/Azerbaijan/NaturalGas.html, Erişim Tarihi: 19.09.2021.

2 "Peace Plan Signed, But Russian Forces Appear To Advance", **Eurasia Insight**, 15 Ağustos 2008, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav081508_pr.shtml, Erişim Tarihi 17.09.2021; Molly Corso, "With Russians Gone, Georgians Start To Rebuild", **EurasiaNet**, 10 Ekim 2008, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav101008_pr.sthml, Erişim Tarihi: 20.09.2021); Nina Akhmeteli, "Georgia: World Court Provides Second Battleground for Tbilisi and Moscow", **Eurasia Insight**, 11 Eylül 2008, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091108c_pr.sthml, Erişim Tarihi: 20.09.2021.

Kafkasya'daki tüm bu istikrarsızlıkların gölgesinde Azerbaycan için çok önemli olan enerji projeleri uygulanmaya başlandı. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bu ortamda Hazar enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli rol oynadı. Türkiye, Azerbaycan enerji kaynaklarının taşınmasında doğu-batı enerji koridorunu önerdi. Rusya enerji kaynaklarının kendi toprakları üzerinden kuzey hattından taşınmasını, İran ise güney hattını önerdi. Asrın Petrol Sözleşmesi olarak adlandırılan Anlaşma 1994'te imzalandı ve uluslararası petrol konsorsiyumu oluşturuldu. Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) başlangıçta %1,75'lik hisseye sahipken Azerbaycan SOCAR'dan %5 hisse alınmasıyla TPAO'nın payı %6,75'e çıktı. Türkiye, Rusya'nın önerdiği kuzey hattına, bunun çevre sorunlarına yol açacağı argümanıyla karşı çıktı. Çünkü kuzey hattında, Rusya'nın Karadeniz Limanı Novorosis'e gelecek petrol buradan tankerlerle Boğazlar yoluyla taşınacaktı. Türkiye zaten yoğun olan Boğaz trafiğinin bir de Hazar petrollerini kaldıramayacağını ve İstanbul'u tehdit edecek ciddi kaza risklerinin olduğunu belirtti.[3] Türkiye ve Azerbaycan'ın iş birliği doğu-batı enerji koridorunu mümkün kıldı. ABD bu koridoru desteklemekle birlikte başlangıçta Azerbaycan petrolünün Ermenistan üzerinden Türkiye'ye taşınmasını savunarak buna "barış boru hattı" dedi. Ancak Azerbaycan'ın topraklarını işgal eden bir ülkeden enerji kaynaklarının geçmesine izin vermeyeceği açıktı ve sonuçta Azerbaycan petrolü için ana hat Bakü-Tiflis-Ceyhan olarak kararlaştırıldı. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı için ilk önemli adım 29 Ekim 1998'de Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan Devlet Başkanları tarafından imzalanan Ankara Deklarasyonu'ydu. Bu Deklarasyon, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattına destek açıklamasıydı.[4] Diğer önemli bir aşama ise 1999 AGİT İstanbul Zirvesi'nde Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın Hazar petrollerinin Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşınmasını sağlayacak bir boru hattı inşası üzerinde anlaşmalarıdır.[5] Bu gelişmelere rağmen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının tamamlanması 2006 yılını buldu.

Doğal gazda ise Bakü-Tiflis-Erzurum hattı 2006'da açıldı. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji iş birliğinde önemli bir adım TANAP'ın 2018'de açılmasıdır. 16 milyar metreküp kapasiteye sahip 1850 kilometre uzunluğundaki

---

3 Kamer Kasım, "The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability", **Journal of Southern Europe and The Balkans**, Cilt 4, Sayı 1, Mayıs 2002, s. 36-45.

4 "Turkey: Presidents Support Turkish Route for Caspian Oil", **RFE/RL**, 29 Ekim 1998.

5 **Hürriyet**, "6 Milyar Dolarlık İmza", 19 Kasım 1999.

boru hattının kapasitesi 31 milyar metreküpe kadar çıkabilecektir. Avrupa'ya da gaz sevk edecek olan TANAP Türkiye'nin elini Doğu Akdeniz doğal gaz kaynaklarının işletilmesi konusunda da güçlendirmiştir. Kıbrıs çevresindeki doğal gazın Türkiye'ye ulaştırılıp TANAP'la entegre edilmesi doğal gazın değerlendirilmesinde rasyonel bir seçenek olmaktadır.[6] Hazar Denizi'nin statüsü konusunda kıyıdaş devletlerin 2018'de vardıkları anlaşma Hazar Denizi geçişli boru hattı yapılmasının da önünü açmıştır. Bu durum Türkmenistan'dan Azerbaycan'a boru hattının yapılması ve Türkmenistan doğal gazının Azerbaycan'dan Türkiye'ye uzanan hatta entegre edilmesi enerji alanında bu ülkelerin etkinliğini daha da artıracaktır. Azerbaycan ve Türkmenistan'ın aralarındaki saha anlaşmazlığı konusunda anlaşmaları da bunu kolaylaştıran bir faktördür.[7] Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında oluşturulan üçlü mekanizma Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki sorunların konuşulacağı bir platform oluşturarak iş birliğini kolaylaştırmıştır.[8]

Türkiye ile Azerbaycan arasında enerji alanında iş birliği çok boyutlu bir niteliktedir. Boru hatları projelerinden karşılıklı enerji yatırımlara uzanan iş birliği iki ülkenin elektrik ve doğal gaz piyasalarında düzenleyici bir çerçeve oluşturulması için kurumların bilgi ve deneyimlerini çeşitli yollarla paylaşmaları konusunda protokol imzalanmasına kadar çeşitlenmiştir.[9] SOCAR'ın Petkim'i satın alması ve Azerbaycan'ın Türkiye'deki rafineri yatırımı ile Azerbaycan'ın Türkiye'deki yatırımları 17 milyar doları geçerken Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev yakında bu yatırımların 20 milyar doları bulacağını ifade etmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'daki yatırımları da 12 milyar doları geçmiştir.[10] Bakü-

---

6 Kamer Kasım, "Cyprus Question and Its Interactions with International System", **International Journal of Economic and Social Research**, Cilt 16, No. 2, 2020, s. 433-442.

7 Bruce Pannier, "Analysis: Turkmenistan, Azerbaijan Resolve A 30-Year Dispute Over Caspian Field", **Radio Free Europe/Radio Liberty**, https://www.rferl.org/a/analysis-turkmenistan-azerbaijan-resolve-a-30-year-dispute-over-caspian-field-/31063736.html, Erişim Tarihi: 26.01.2021.

8 "Azerbaijan-Turkey-Turkmenistan Triangle: An Ideal Model of Cooperation", Farhad Mammadov and Fuad Chiragov (Der.), **Trilateral Dimension of Azerbaijan's Foreign Policy**, Aston Print, Baku 2015, s. 60-82.

9 "Türkiye ve Azerbaycan'dan Enerjide İşbirliği Protokolü", **Anadolu Ajansı**, 1 Kasım 2020, https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-ve-azerbaycandan-enerjide-is-birligi-protokolu-/2026773, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

10 "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Türkiye'ye Yatırımlarımız 20 Milyar Dolara Ulaşacak", **Anadolu Ajansı**, 26 Aralık 2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-turkiyeye-yatirimlarimiz-20-milyar-dolara-ulasacak/1684696, 26 Aralık 2019, Erişim Tarihi: 14.09.2021.

Tiflis-Kars Demir yolu hattı, yatırımların ve artan ticaret hacminin sürekliliği bakımından stratejik bir hamle olmuştur.[11]

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin enerji ve ulaştırma konularında sadece bölgesel değil uluslararası alanda da etkili olan yönünün en bariz görüldüğü konu Karabağ sorunu olmuştur. Bölgesel ve uluslararası düzeyde stratejik parametreleri değiştiren yönü ise özellikle İkinci Karabağ Savaşı sonucunda ortaya çıktı.

3. Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliğinin Boyutları: Karabağ Sorunu ve İkinci Karabağ Savaşı

Karabağ Kafkasya'da Soğuk Savaş döneminde başlayıp, Soğuk Savaş sonrasında bölgesel ve küresel niteliğe bürünen en ciddi sorun oldu. Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgal edilmesi ve 1 milyon Azerbaycan vatandaşının ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalması ve işgalin sonlandırılması için diplomatik girişimlerin sonuç vermemesi, Karabağ sorununun uzun süre gündemde kalmasına yol açtı. Sonuçta Azerbaycan askerî güç kullanarak topraklarını geri aldı. Karabağ sorununda Türkiye ile Azerbaycan her aşamada iş birliği içinde hareket etti.

Sovyetler Birliği dağılmadan önce her ne kadar konu Sovyetler Birliği'nin bir iç işi olarak görülse de Karabağ'daki gelişmelere yönelik Türkiye'de kamuoyunda ilgi vardı. Sovyet tankları Ocak 1990'da Bakü'ye girdiğinde bu müdahale Türkiye'de protesto gösterilerine neden oldu. Sovyetler Birliği dağıldığında ise konu artık Azerbaycan-Ermenistan arasında bir sorun olmanın da ötesinde bölgesel ve uluslararası nitelik kazanmıştı. Dağlık Karabağ sorununun uluslararası alana yansıması ise daha çok Ermeni kuvvetlerin Hocalı'da yaptığı katliam ile oldu. 26 Şubat 1992'de 613 sivilin katledildiği olay uluslararası medyaya yansıdığında katliamın boyutu ortaya çıktı.[12] Ermenilerin 19 Mayıs 1992'de Nahçıvan'a saldırısı ise o zamana kadar Azerbaycan topraklarının işgaline son verilmesi için tüm diplomatik kanalların kullanılması politikasını izleyen Türkiye'de Nahçıvan'ın işgalinin önlenmesi için müdahale tartışması yapılmasına yol açtı. Bu ortamda Rus BDT Komutanı Shaposhnikov üçüncü tarafların müdahalesinin

11 "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yatırımlar Daha Stratejik Hale Geliyor", **Milliyet**, https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yatirimlar-daha-stratejik-hale-geliyor-6229755, 8 Haziran 2020 (Erişim Tarihi: 14.09.2021).

12 Pascal Privat and Steve Le Vine, "Faces of Massacre", **Newsweek**, 16 Mart 1992. **The New York Times**, "Massacre by Armenians", 3 Mart 1992.

Üçüncü Dünya Savaşı'nı tetikleyeceğini ifade etti. Sonuçta Ermeni kuvvetlerin Nahçıvan'a saldırıyı durdurmasıyla o kriz aşıldı. Türkiye'nin belli durumlarda bölgesel çaplı bir savaşı göze alabileceği görüldü. Ermeni kuvvetlerin Kelbecer'i işgali sonrası Türkiye Ermenistan'la olan kara sınırını kapattı. Karabağ sorununda 1994'te ateşkesle birlikte diplomatik çözüm çabaları hızlandı. Ancak bunlardan bir sonuç alınamadı. Öncesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması ve işgalin sona ermesini isteyen BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmaması gibi ateşkes sonrası öneriler de hayata geçirilemedi. AGİT Minsk Grubu çerçevesinde yürütülen süreçte özellikle Minsk Grubu eş başkanlarının tutumu Azerbaycan'da hayal kırıklığına yol açtı. BM Genel Kurulu'nda 14 Mart 2008'de yapılan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapıp işgalci Ermeni kuvvetlerin çekilmesini isteyen karara Minsk Grubu eş başkanlarının karşı oy kullanması Azerbaycan için AGİT çerçevesinde girişimlerle işgalin sonlandırılmasının mümkün olmadığını ortaya koyuyordu.[13]

Ateşkes sürecinde zaman zaman Ermeni güçlerin ihlallerinin neden olduğu çatışmalar oldu. Bunlardan en önemlilerinden birisi 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde meydana gelen ve Azerbaycan'ın stratejik öneme sahip üç tepeyi geri aldığı çatışmalar olmuştur. Bu çatışma uluslararası alanda da ses getirdi. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Başkanı Agramunt'un Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermeni güçlerin çıkması çağrısı yapması yanında Türk Dünyasında da Azerbaycan'a destek vardı. Kazakistan Avrasya Ekonomik Birliğinin toplantısının 8 Nisan 2016'da Erivan'da yapılmasına Ermenistan'ın ihlallerini gerekçe göstererek karşı çıkmış ve toplantı 16 Nisan 2016'da Moskova'da yapılmıştır. Azerbaycan üyesi olmamasına rağmen Avrasya Ekonomik Birliğinin bir toplantısı üzerinde Kazakistan vasıtasıyla etkili olmuştur. Türkiye de Azerbaycan'a olan desteğini en üst düzeyde ifade etmiştir. Türkiye, sürekli Azerbaycan topraklarının işgalinin sona erdirilmesi ve yerinden edilenlerin dönüşünün sağlanması görüşünü uluslararası alanda dile getirdi.[14]

---

13 Kamer Kasım, "Causes and Consequences of the Karabakh Conflict", **Basic Principles for the Settlement of the Conflicts on the Territories of the GUAM States**, 15-16 Nisan 2008, Bakü/Azerbaycan, s. 64-68; Kamer Kasım, "American Policy towards the Nagorno-Karabakh Conflict and Implications for its Resolution", Gulshan Pashayeva and Fuad Chiragov (Der.), **Trapped Between War and Peace: The Case of Nagorno-Karabakh**, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, Bakü 2018, s. 221-244.

14 Turgut Kerem Tuncel, "Karabağ'da Yaşanan "4 Gün Savaşının" Kısa Bir Değerlendirmesi", **Avrasya İncelemeleri Merkezi**, http://avim.org.tr/tr/Yorum/ KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASININ-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI, Erişim Tarihi: 10.08.2021.

Azerbaycan, diplomatik yollarla işgali sonlandıramayacağı görüşünü netleştirdiği ve uluslararası ortamın da uygun olduğu bir durumda, Ermenilerin ateşkes ihlallerinin de devamlı hale gelmesiyle askerî seçeneği kullanma kararı aldı. Azerbaycan 27 Eylül 2020 tarihinde başlattığı ve 44 gün süren askerî operasyon ile işgal altındaki topraklarını kurtardı ve 10 Kasım 2020'de yapılan anlaşma ile Ermenilerin işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri ve Karabağ'daki temas hattı ve Laçin koridoru boyunca Rusya Federasyonu'nun 1960 hafif silahlı askerî personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı araç, 380 adet otomobil ve özel teçhizatlı konuşlandırmasına karar verildi. Buna göre Rusya Federasyonu barış gücünün varlığının 5 yıl sürecek olmasına rağmen, sürenin bitimine 6 ay kala tarafların itiraz etmemeleri halinde süre 5 yıl daha uzayabilecekti. Laçin koridoru boyunca siviller, ulaşım ve yük araçları her iki yönde geçebilecek ve Ermenistan, Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan arasında sivillerin, ulaşım ve yük araçlarının her iki yönde serbest bir şekilde hareketini organize etmek için ulaşım bağlantısı sağlayacaktır. Ulaşımın kontrolünü Rusya Federal Güvenlik Servisinin Sınır Muhafız Organları yürütecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım yolları inşa edilecektir. Yerinden edilmiş kişilerin de dönmeleri bu anlaşma çerçevesinde kabul edilmiştir.[15]

Azerbaycan'ın bu askerî başarısı aynı zamanda diplomasiyi iyi kullanıp, uluslararası alandaki gelişmeleri doğru gözlemlemesinin sonucudur. Karabağ sorunu boyunca Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtarmak için askerî operasyonda bulunmasının önünde engel olarak hep Rusya'nın olası müdahalesi gösterildi. Bu noktada ise Ermenistan'ın Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) üyesi olması ve bu çerçevede üye ülkelerin birbirine yardım yükümlülüğü olması ileri sürüldü. Ancak Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtarmak için askerî operasyonda bulunması Ermenistan'a bir müdahale anlamına gelmemekteydi. Çünkü Azerbaycan kendi toprakları içinde bir iç güvenlik operasyonu mahiyetinde harekât yapmış olacaktı. Bu nedenle KGAÖ çerçevesinde

---

15 Bk. "Full Text of Statement between Azerbaijan and Armenia Revealed", **Russian News**, 10 Kasım 2020, https://news.ru/en/cis-countries/full-text-of-statementbetween-azerbaijan-and-armenia-revealed/, Erişim Tarihi: 10.08.2021. Bk. https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni-haberi-20029, Erişim Tarihi: 18.08.2021; "Azerbaijani Army Enters Lachin Region after 28 years", **Anadolu Agency**, 30 Kasım 2020, https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/azerbaijani-armyenters-lachin-region-after-28-years/2061089, Erişim Tarihi: 11.08.2021.

üyelere bir yükümlülük doğmamaktadır. Yine de Rusya'nın Azerbaycan'ın askerî seçeneği kullanmasını nasıl karşılayacağı konusunda Azerbaycan'da netlik oluşmamıştı. Ancak Ermenistan'ın ateşkes ihlallerinin sivil yerleşim yerleri ve stratejik noktalara 2020 yılından itibaren yoğunlaşması ve Türkiye ile Rusya'nın bölgesel konularda belirli bir anlayış geliştirmeleri, Azerbaycan'ın topraklarını işgalden kurtarmak için askerî operasyon yapmasına uygun ortam hazırladı. Türkiye-Azerbaycan arasındaki askerî açıdan gelişen stratejik iş birliği Azerbaycan'ın teknik kapasitesinin oluşmasında önemli rol oynadı.[16] Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geldiği aşama, Azerbaycan topraklarının Azerbaycan'ın başarılı askerî operasyonuyla işgalden kurtarılmasında ve Kafkasya'da yeni bir dönemin açılmasında en önemli faktördü.

a. Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması

Türkiye ile Azerbaycan arasında çok boyutlu stratejik iş birliğinin temelleri Azerbaycan'ın bağımsızlığına kadar uzanmaktadır. 24 Ocak 1992 tarihli Dostluk ve İş Birliği Anlaşması, 2 Kasım 1992 İş Birliği ve Dayanışma Anlaşması, 9 Şubat 1994 Dostluğun ve Çok Yönlü İş Birliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma, 5 Mayıs 1997 tarihli Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon 2000'li yıllardan önce imzalanan önemli iş birliği dokümanlarıdır. Türkiye ve Azerbaycan arasında Tek Millet İki Devlet anlayışıyla yürütülen ilişkilerde çok boyutluluk 16 Ağustos 2010'da imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasıyla daha sağlam hukuki temellere oturmuştur. Anlaşma, Askerî-Siyasi ve Güvenlik Konuları, Askerî ve Askerî Teknik İş Birliği Konuları, Ekonomik İş Birliği Konuları ve İnsani Konulardan oluşmaktadır. 10 yıl geçerli olan ve taraflardan birisinin en az 6 ay önce diplomatik kanallardan fesih bildiriminde bulunmadıkça 10 yıl daha geçerli olacağı ifade edilen anlaşma 23 maddedir. Anlaşma'nın 1. Maddesinde "taraflar komşu ve kardeş devletler olarak

---

16 Kamer Kasım, "Foreign Policies of the Caucasus Republics", Yaşar Sarı ve Seyit Ali Avcu (Der.), **Russia, Central Asia and the Caucasus**, Anadolu University Press, Eskişehir 2020, s. 177-209; Kamer Kasım, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya Faktörü", Emine İnanır, Osman Köse ve Yasemin Ulutürk (Der.), **Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 171-187; "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Ermenistan Boyutu", Mehmet Topal ve Rıza Mammadov (Der.), **1918'den Günümüze Azerbaycan**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 167-176; "Putin Explains Russia's Position on Karabakh", **Anadolu Ajansı**, 17 Aralık 2020, https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/putinexplains-russias-position-on-karabakh/2080589, Erişim Tarihi: 18.08. 2021.

birbirlerinin bağımsızlığının, egemenliğinin, toprak bütünlüğünün, sınırlarının dokunulmazlığının sağlanması ve korunmasında birbirleriyle sıkı iş birliği yapacaklardır. Tarafların herhangi birinin toprak bütünlüğünün, egemenliğinin ve devlet sınırlarının dokunulmazlığının tehdit edildiği veya tehlike altında bulunduğu kanaatinde olunduğunda, taraflar bu tehdit ve tehlikelerin ortadan kaldırılması yönünde alınabilecek önlemler konusunda acil danışmalar gerçekleştireceklerdir." demektedir. Anlaşma'nın 2. Maddesinde "taraflardan biri, bir üçüncü ülke veya bir grup ülke tarafından silahlı saldırı veya askerî tecavüze maruz kalması halinde taraflar, Birleşmiş Milletler (BM) Şartı'nın 51. maddesinin tanıdığı bireysel veya ortak meşru savunma hakkının hayata geçirilmesi için askerî imkân ve kabiliyetlerinin kullanılması da dâhil mevcut olanakları çerçevesinde gerekli bütün önlemlerin alınması amacıyla birbirine karşılıklı yardımda bulunmak hususunda mutabık kalmışlardır. Bu yardımın içeriği ve kapsamı taraflarca acilen belirlenecektir." demektedir. Anlaşma'nın 3. Maddesinde "Taraflar, işbu Anlaşma'nın 2. Maddesi ışığında, birbirlerine karşılıklı yardım temin edilmesi için çabaların birleştirilmesi ve mutabık kalınan faaliyetlerin hayata geçirilmesi amacıyla savunma ve askerî teknik alanlardaki politikalarının yürütülmesinde ve silahlı kuvvetleri arasındaki ilişkilerin daha da güçlendirilmesinde yakın iş birliği yapacaklardır." demektedir. Anlaşma'nın 9. Maddesi ise taraflar arasında savunma iş birliği çerçevesinde öngörülen tedbirlerin ne şekilde hayata geçirileceğini belirtmektedir. Bu maddeye göre tarafların savunma ihtiyaçları ve güvenliği için savunma amaçlı ürünlerin ve maddi teknik araçların sağlanması, savunma amaçlı ürünlerin tasarlanması ve üretimi, savunma amaçlı hizmetlerin sağlanması, ortak askerî tatbikatların ve savunma hazırlığı ile ilgili faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, silahlı kuvvetler için uzmanların yetiştirilmesi, silahlı kuvvetlerin lojistik desteğinin sağlanması, askerî tıp ve sıhhiye ile mutabık kalınan diğer alanlar ve konularda iş birliği sağlanacaktır. Bu anlaşma Türkiye ile Azerbaycan arasında askerî anlamda her alanda tam bir iş birliğini hukuksal temele oturtmakta ve detaylandırmaktadır. Bu anlaşmadan sonra 15 Eylül 2010'da Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi de oluşturulmuştur. Bu anlaşmalar çerçevesinde Türkiye ve Azerbaycan askerî malzemelerin temininden askerî hazırlığa kadar her aşamada faaliyette bulundular. İki ülke arasında askerî tatbikatların yapılması sürekli hale geldi. Tatbikatlar askerî hazırlık anlamı dışında Ermenistan'a mesaj niteliği de taşımaktaydı. Nitekim Azerbaycan'ın topraklarını işgalden kurtarmak için askerî operasyona başladığı 27 Eylül 2020 tarihinden önce de 29 Temmuz-10

Ağustos 2020 tarihlerinde Türkiye ile Azerbaycan kapsamlı bir askerî tatbikat gerçekleştirdiler.[17]

Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılan anlaşmalarla sağlam hukuki temellere oturtulan stratejik ortaklık ve bu çerçevede yapılan faaliyetler Azerbaycan'ın askerî zaferi sonrası daha da geliştirilerek devam ettirildi.

b. Şuşa Beyannamesi

Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi 15 Haziran 2021'de Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan ziyareti sırasında Şuşa'da imzalanan belgedir. Şuşa Beyannamesi'nde taraflar Azerbaycan'ın 44 gün süren Vatan Savaşı'nda zafer kazandığını, Ermenistan'ın 30 yıldır süren saldırgan politikasının durdurulduğunu ve Azerbaycan'ın topraklarını işgalden kurtardığını, tarihî adaleti ve uluslararası hukuku yeniden sağladığını ifade etmişlerdir.

Şuşa Beyannamesinde, "Azerbaycan, Ermenistan'ın 30 yıl süren saldırısına son verilmesinde, işgal edilmiş toprakların kurtarılmasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin manevi-siyasi desteğine yüksek değer vermektedir. Taraflar, Kafkasya bölgesinde istikrar ve güvenliğin pekiştirilmesi, ekonomi ve ulaştırma alanındaki tüm bağların yeniden sağlanması, ayrıca bölge devletleri arasındaki ilişkilerin normale dönüştürülmesi ve uzun vadeli barışın sağlanması yönündeki çabalarını sürdüreceklerdir. Bu kapsamda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi konumu dikkate alınacaktır. Taraflar, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan topraklarında Türkiye-Rusya Ortak Merkezi'nin faaliyetlerine Türkiye'nin katkılarının bölgedeki barış, istikrar ve refahın sağlanmasında önemli rol oynadığına vurgu yaparlar." demektedir. Şuşa Beyannamesi'ndeki önemli bir nokta da iki ülke arasındaki ulaşım koridoruna ilişkin açıklamadır. Beyanname'de şöyle demektedir: "Türkiye ve Azerbaycan akıllı ulaşım sistemleri teknolojilerinden istifade ederek, uluslararası ulaştırma koridorlarının Türkiye Azerbaycan bölümlerinde transit-ulaştırma potansiyelini daha da geliştireceklerdir. Taraflar,

17 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması metni için bakınız, **Resmî Gazete**, https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30-1.pdf, 28 Mayıs 2011 (Erişim Tarihi: 10.09.2021). Araz Aslanlı, "10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar", **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068 , 10 Ağustos 2020 (Erişim Tarihi: 10.09.2021).

Türkiye ve Azerbaycan'ı birleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Batı rayonları ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki koridorun (Zengezur Koridoru) açılmasının ve söz konusu koridorun devamı olarak Nahçıvan-Kars demir yolunun inşaatının iki ülke arasındaki ulaştırma-iletişim ilişkilerinin yoğunlaştırılmasına önemli katkı sağlayacağını belirtirler."

Şuşa Beyannamesi'nin bir önemi de iki ülke diasporası arasında iş birliğinin geliştirilmesine vurgu yapması ve 1915 Olayları'na ilişkin görüşlerin yer almasıdır. Beyanname'de şöyle demektedir: "Taraflar, çeşitli ülkelerde yaşayan Türk ve Azerbaycan diasporaları arasındaki iş birliğinin daha sıkı şekilde geliştirilmesi, onların maruz kaldıkları genel sorunlar karşısında birlikte adım atılması ve devamlı dayanışma sergilenmesi amacıyla gayretlerini birleştireceklerdir. Tarafların ülkelerinin tanıtımı ve ulusal çıkarlarının korunmasına dair tarihî gerçeklerin dünya kamuoyuna duyurulmasında diaspora faaliyetinin koordinasyonunu ve karşılıklı desteği teşvik edeceklerdir. Taraflar, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı asılsız iddialarının, tarihin çarpıtılması ve tarihî gerçeklerin tahrif edilerek siyasallaştırılması girişimlerinin bölgede barış ve istikrara zarar verdiğini vurgulamakta, bu çerçevede 1915 yılı olaylarına ilişkin olarak kendi arşivlerini açan Türkiye'nin, Ermenistan'daki ve diğer ülkelerdeki arşivlerin açılması ve bu konuda tarihçiler tarafından araştırmaların yapılmasına yönelik çabalarını desteklemektedirler."[18]

Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan Şuşa Beyannamesi'nin iki ülke ilişkilerini müttefiklik olarak tanımlaması ve çok çeşitli konulara değinip, Türk Dünyası vurgusunu da yapması bu iş birliğinin Türk Dünyasındaki diğer ülkelere de örnek olup genişletilebileceği şeklinde yorumlanabilir. Şuşa'nın Türk Dünyası'nın eski kültür beşiği olarak tanımlanıp, Türk Konseyi organları çerçevesinde faaliyetlerin geliştirilmesi hedefinin ortaya konması da bu noktada önemlidir.[19] Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin geldiği nokta tüm Türk Dünyasına hukuki temeliyle de örnek olabilecek bir aşamaya gelmiştir.

---

18 15 Haziran 2021 tarihli Şuşa Beyannamesi metni için bk. Türkiye Cumhurbaşkanlığı web sitesi, https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf, Erişim Tarihi: 17.08. 2021.

19 Araz Aslanlı, "Şuşa Beyannamesi Bölgesel Barış ve İsbirliğinin Teminatı", **Anadolu Ajansı**, 21 Haziran 2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430, Erişim Tarihi: 18.08.2021; "Erdoğan ve Aliyev Şuşa Beyannamesi'ne İmza Attı", **Anadolu Ajansı**, 15 Haziran 2021, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/erdogan-ve-aliyev-susa-beyannamesine-imza-atti/2274752, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

4. Sonuç

Soğuk Savaş dönemi sonrası uluslararası sistemde özel bir niteliği olan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Tek Millet İki Devlet ilkesiyle yürütülmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra istikrarsızlıkların olduğu bir bölge olan Kafkasya'daki çatışmalar ve bu kapsamda Karabağ sorunu bölgesel ve hatta küresel düzeyde uluslararası toplumun gündeminde olmuştur. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden Karabağ sorunu ve Azerbaycan enerji kaynaklarının değerlendirilmesi konusu Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en önemli başlıklar olmuştur. Türkiye-Azerbaycan iş birliği Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı ve TANAP'ın inşa edilmesini sağladı. İki ülkenin iş birliği bölgesel ve küresel enerji rekabetinde belirleyici oldu.

Karabağ sorununda ise Türkiye, Azerbaycan topraklarının işgalinin sona ermesi için tüm diplomatik kanalları harekete geçirdi. Ancak zamanla AGİT Minsk Grubu bünyesinde yürütülen müzakerelerin sonuç vermeyeceği anlaşıldı. Üstelik Ermeni tarafının ateşkes ihlalleri giderek daha fazla sayıda sivilin zarar görmesine ve stratejik noktaların tehdit altında kalmasına yol açtı. Bu tablo içerisinde iki ülke ilişkileri Azerbaycan'ın askerî kapasitesinin geliştirilmesi ve iki ülke arasındaki iş birliğinin savunma boyutuyla ön plana çıkması doğrultusunda gelişti. Bunun güçlü hukuki temelleri zaten 16 Ağustos 2010 tarihli Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasıyla atılmıştı. Türkiye ve Azerbaycan ortak askeri tatbikatlarla kararlılıklarını başta Ermenistan olmak üzere diğer ülkelere gösterdiler. Sonuçta Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geldiği nokta İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın kararlılıkla başarılı bir askerî operasyon yürütmesi oldu. Böylece Kafkasya'daki en önemli sorun olan ve Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgal altında olduğu durum değiştirildi. Ermenistan süreç içinde işgali kalıcı kılacağını ve özellikle de KGAÖ ve Avrasya Ekonomik Birliği gibi teşkilatlara üyeliklerinin Rusya ile güçlü ilişkiler kurarak bunu sağlayacağını düşünüyordu. Ancak Ermenistan Azerbaycan'ın kapasitesi ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geldiği boyut ile ilgili hatalı bir tespit yaptı. Ermenistan'ın özellikle son yıllarda Türkiye-Rusya ilişkilerinin değişen karakterini anlayamadığı ortaya çıktı.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin 15 Haziran 2021 tarihli Şuşa Beyannamesi'yle müttefiklik boyutuyla tescil edilmesi, iki ülkenin iş birliğinin Kafkasya'yı aşıp Türk Dünyasına örnek olması ve etkilerinin global düzeyde görülmesi sürecini ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

Akhmeteli, Nina, "Georgia: World Court Provides Second Battleground for Tbilisi and Moscow", **Eurasia Insight**, 11 Eylül 2008, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091108c_pr.sthml, Erişim Tarihi: 20.09.2021.

Aslanlı, Araz, "10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar", **Anadolu Ajansı**, 10 Ağustos 2020, Erişim Tarihi: 10.09.2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068.

Aslanlı, Araz, "Şuşa Beyannamesi Bölgesel Barış ve İsbirliğinin Teminatı", **Anadolu Ajansı**, 21 Haziran 2021, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

Corso, Molly, "With Russians Gone, Georgians Start To Rebuild", **EurasiaNet**, 10 Ekim 2008, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav101008_pr.sthml, Erişim Tarihi: 20.09.2021.

Kasım, Kamer, "Foreign Policies of the Caucasus Republics", Yaşar Sarı ve Seyit Ali Avcu (Der.), **Russia, Central Asia and the Caucasus**, Anadolu University Press, Eskişehir 2020, s. 177-209.

Kasım, Kamer, "Cyprus Question and Its Interactions with International System", **International Journal of Economic and Social Research**, Cilt 16, No 2, 2020, s. 433-442.

Kasım, Kamer, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya Faktörü", Emine İnanır, Osman Köse ve Yasemin Ulutürk (Der.), **Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 171-187.

Kasım, Kamer, "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Ermenistan Boyutu", Mehmet Topal ve Rıza Mammadov (Der.), **1918'den Günümüze Azerbaycan**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 167-176.

Kasım, Kamer, "American Policy towards the Nagorno-Karabakh Conflict and Implications for its Resolution", Gulshan Pashayeva and Fuad Chiragov (Der.), **Trapped Between War and Peace: The Case of Nagorno-Karabakh**, Bakü: Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, Bakü 2018, s. 221-244.

Kasım, Kamer, "Azerbaijan-Turkey-Turkmenistan Triangle: An Ideal Model of Cooperation", Farhad Mammadov and Fuad Chiragov (Der.), **Trilateral Dimension of Azerbaijan's Foreign Policy**, Aston Print, Baku 2015, s. 60-82.

Kasım, Kamer, "Causes and Consequences of the Karabakh Conflict", **Basic Principles for the Settlement of the Conflicts on the Territories of the GUAM States**, 15-16 Nisan 2008, Bakü/Azerbaycan, s. 64-68.

Kasım, Kamer, "The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability", **Journal of Southern Europe and The Balkans**, Cilt 4, Sayı 1, Mayıs 2002, s. 36-45.

Pannier, Bruce, "Analysis: Turkmenistan, Azerbaijan Resolve A 30-Year Dispute Over Caspian Field", **Radio Free Europe/Radio Liberty**, https://www.rferl.org/a/analysis-turkmenistan-azerbaijan-resolve-a-30-year-dispute-over-caspian-field-/31063736.html, Erişim Tarihi: 26.01.2021

Privat, Pascal and Vine Le Steve, "Faces of Massacre", **Newsweek**, 16 Mart 1992.

Tuncel, Kerem T., "Karabağ'da Yaşanan "4 Gün Savaşının" Kısa Bir Değerlendirmesi", **Avrasya İncelemeleri Merkezi**, Erişim Tarihi: 10.08.2021, http://avim.org.tr/tr/Yorum/ KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASININ-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI.

Diğer Kaynaklar

http://www.eia.doe.gov/cabs/Azerbaijan/NaturalGas.html, Erişim Tarihi: 19.09.2021.

"Peace Plan Signed, But Russian Forces Appear To Advance", **Eurasia Insight**, 15 Ağustos 2008, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav081508_pr.shtml, Erişim Tarihi: 17.09.2021

"Turkey: Presidents Support Turkish Route for Caspian Oil", **RFE/RL**, 29 Ekim 1998.

Hürriyet, "6 Milyar Dolarlık İmza", 19 Kasım 1999.

"Türkiye ve Azerbaycan'dan Enerjide İş Birliği Protokolü", **Anadolu Ajansı**, 1 Kasım 2020, https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-ve-azerbaycandan-enerjide-is-birligi-protokolu-/2026773, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

"Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Türkiye'ye Yatırımlarımız 20 Milyar Dolara Ulaşacak", **Anadolu Ajansı**, 26 Aralık 2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-turkiyeye-yatirimlarimiz-20-milyar-dolara-ulasacak/1684696, Erişim Tarihi: 14.09.2021.

"Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yatırımlar Daha Stratejik Hale Geliyor", **Milliyet**, 8 Haziran 2020, https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yatirimlar-daha-stratejik-hale-geliyor-6229755, Erişim Tarihi: 14.09.2021.

"Full Text of Statement between Azerbaijan and Armenia Revealed", **Russian News**, 10 Kasım 2020, https:// news.ru/en/cis-countries/full-text-of-statementbetween-azerbaijan-and-armenia-revealed/, Erişim Tarihi: 10.08.2021.

https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni-haberi-20029, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

"Azerbaijani Army Enters Lachin Region after 28 years", **Anadolu Agency**, 30 Kasım 2020, https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/azerbaijani-armyenters-lachin-region-after-28-years/2061089, Erişim Tarihi: 11.08.2021.

Resmî Gazete, 28 Mayıs 2011, https://www.resmigazete.gov.tr/eski-ler/2011/05/20110528M1 -30-1.pdf, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

Türkiye Cumhurbaşkanlığı web sitesi, https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

"Erdoğan ve Aliyev Şuşa Beyannamesi'ne İmza Attı", **Anadolu Ajansı**, 15 Haziran 2021, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/erdogan-ve-aliyev-susa-beyannamesine-imza-atti/2274752, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

Putin Explains Russia's Position on Karabakh", **Anadolu Ajansı**, 17 Aralık 2020, https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/putin-explains-russias-position-on-karabakh/2080589, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

The New York Times, "Massacre by Armenians", 3 Mart 1992.

AZERBAYCAN'IN DİNÎ JEOPOLİTİĞİ BAĞLAMINDA İRAN'IN TEO-STRATEJİK ARAÇLARI

ÖZCAN GÜNGÖR*

ÖZET

Dinin siyasi bir araç olarak kullanımı ve bazen de istismarı, tarih boyunca karşılaşılan bir durumdur. Çünkü aynı zamanda tarih boyunca din, uluslararası ilişkileri ve dış politikayı etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Kutsalı merkeze alıp beşeri alanda yorumlanan ve pratiğe dökülen bir dinin, sosyolojik alanda tezahür eden farklı dinamiklerle ilişkisi kaçınılmazdır. İran, devrimden sonra Şia mezhebini teo-stratejik araçlarla siyasi gücünü artırmak ve bölgede etkili olmak için kullanmaktadır. Şiiliğin bu şekilde siyasi amaçlarla kullanımında en önemli faktör din adamları sınıfının İran'da iktidarda olmalarıdır. Bu bağlamda çalışmanın konusu Azerbaycan'ın dinî jeo-politiği bağlamında İran'ın teo-stratejik araçları nasıl kullandığıdır. Bu probleme bağlı olarak çalışmanın temel amacı teo-stratejik araçlar olarak a) İran'ın Azerbaycan'da dinî faaliyetleri (Medrese-Cami faaliyetleri), b) Dinî eğitim faaliyetleri, c) Basın, yayın ve medya faaliyetleri, d) Dinî itirazlarda oynadığı rol ve e) Dinî gruplarla ilişkileri inkılap ihracı için gençlik faaliyetleri bağlamında değerlendirilecektir. Çalışma açık kaynaklardan elde edilen veriler bağlamında anlayıcı yöntemle yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Azerbaycan, İran, Teo-Strateji, Dinî Jeopolitik

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Öğretim Üyesi, ozcangungor@yahoo.com.

IRAN'S THEO-STRATEGIC TOOLS IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN'S RELIGIOUS GEOPOLITICS

ABSTRACT

The use and sometimes abuse of religion as a political tool has been encountered throughout history. Because at the same time, religion has been an important factor affecting international relations and foreign policy throughout history. A religion that is interpreted and put into practice by centering the sacred in the human field is inevitably related to different dynamics that manifest in the sociological field. After the revolution, Iran uses the Shia sect to increase its political power and to be effective in the region with theo-strategic tools. The most important factor in the use of Shiism for political purposes is that the clergy are in power in Iran. In this context, the subject of the study is how Iran uses theo-strategic tools in the context of Azerbaijan's religious geo-politics. Depending on this problem, the main purpose of the study is as theo-strategic tools a) Iran's religious activities in Azerbaijan (Madrasa-Mosque activities), b) Religious education activities, c) Press, publication and media activities, d) The role played in religious objections, and e) Their relations with religious groups will be evaluated in the context of youth activities for the export of the revolution. The study was carried out with an intuitive method in the context of data obtained from open sources.

Keywords: Sociology of Religion, Azerbaijan, Theo-Strategy, Iran, Religious Geopolitics

Giriş

Din, toplum ve siyaset etkileşimine baktığımızda çok yönlü bir ilişki dikkat çeker. Dinler toplumları daha çok bütünleştirse de kimi zaman çatışmalara da aracı olabilmiştir. Din bir kurum olarak tek başına sosyal yapı ve ilişkilerin belirleyicisi değil aksine etkileşimlerle görünüm kazanan eylemler bütünüdür. Ancak 70’li yıllarda din, siyaset ve uluslararası ilişkilere dair yazılı metin ve dinin etkisine dair alanyazını oldukça zayıftır. Bilhassa 80’li yıllardan itibaren din, uluslararası ilişkiler ve strateji gibi etkileşimler dikkat çekmiş ve yayınlar artmaya başlamıştır.

Devletlerin dinin etki alanını her daim kullanmaya istekli oldukları bilinmektedir. Nitekim Marksist düşünür Louis Althuser’e göre de din, devletin ideolojik aygıtlarının başında gelmektedir[1]. Bilhassa dinin yakın ilişkili olduğu kültürel bilinç, ortak tasavvur, semboller, mitler ve bunun oluşturduğu zihniyetten hareketle dini, teo-stratejik bir dille ortak bir güç unsuruna dönüştürme ve buradan devşirilen güçle yapılan işlere dinî meşruiyet sağlama amacı görülmektedir[2]. Dinin bu çok yönlü etkisi son yıllarda daha fazla bilimsel çalışmaya konu olduğu gibi kimi devletlerin bunu başından beri uyguladıkları da görülmektedir. Dinin devlet sınırlarını aşan bağlılık ve aidiyet duygusu, ortak hissiyat oluşturma ve bu hissiyat üzerinden kurulan metafizik ilişkiyle politikalara taraftar kazandırma ve yapılan işlere meşruiyet sağlama gibi çok önemli işlevleri bulunmaktadır.

Bu anlamda dinin, kutsal ve sembollerinin etkili bir şekilde siyasal alanda kullanılmasına teostrateji diyebiliriz. Bir diğer ifadeyle teo-strateji; devletlerin hedeflerini gerçekleştirmek için rakip devletlerin din ve kültür bileşenlerini manipüle edip kendisine karşı bir güç payandası olarak kullanılmasına engel olma ve bu güç aracını rakibini etkisiz hale getirme maksatlı olarak kullanma stratejisi olarak da tanımlayabiliriz. Bu stratejide ilgili devletin kendi sahip olduğu dinî değer, sembol ve inançlar kadar kimi zaman da müdahale edilmek istenen toplumun dinî değerleri araçsallaştırılabilir. Aslında dinî inanç, sembol ve anlamlar üzerinden kurulan bu strateji, beşeri veya siyasal amaçlar için ilahi iradeyi işe koşmak ve haklılaştırarak güç devşirmekten başka bir şey değildir. Bu yazıda

1 L. Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Tercüme: Mahmut Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 33.

2 N. Macit, **İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye**, 3. Baskı, Fark Yayınları, Ankara 2008.

teostrateji kavramını İran'ın dinî metin ve yorumlarla Şii topluluğun toplumsal yaşamını, inanç esaslarında sembolleştirerek kutsadığı formlar çerçevesinde, bölgenin geleceğini yeniden şekillendirmek için yürütülen stratejiler bütünü olarak kullandığımızı ifade etmeliyiz.

Aktörlerin birbirlerinin dinsel dinamiklerini, bakış açılarını, grup dinamiklerini ve nihayet kendisine yakın toplulukları iyi bilmesi ilgili ülkelere avantajlar sağlamaktadır. Ancak bu bağlamda İran tek başına ve belki dünyada teo-stratejiyi en iyi organize eden ülkelerin başında gelmektedir. Neticede yumuşak güç, bir devletin diğer aktörleri ikna ederek kendi tezleri doğrultusunda davranmaya ikna etmesi durumudur. Bu anlamda yumuşak güç, diğer aktörlerin algılarına hitap ederek onların rızasını kazanmayı amaçlayan ve sert güce nazaran çok daha maliyetsiz olan bir durumu ifade etmektedir.

İşte bu çalışma, teo-stratejiyi uluslararası ilişkilerin temeline ontolojik olarak koyan İran'ın, Şiiliği Azerbaycan üzerinde gerçekleştirmek istediği etkide nasıl araçsallaştırdığı üzerinde duracaktır. Çalışmada İran'ın devrimle birlikte kendi siyasetinin merkezine koyduğu İslam dininin argüman, sembol ve kavramlarının dış politikada hangi araç ve unsurlarla sahaya sürüldüğü irdelenecektir. Bu anlamda İran'ın Azerbaycan üzerinde medreseler/camiler açma/destek olma, din eğitimine içeride destek veya kendi ülkesine öğrenci götürme, basın yayın yoluyla kitap, broşür vb. dağıtım yapma ve yayma, ülkenin dinî gündeminde itirazlar yapma veya itirazları destekleme ve nihayet bazen doğrudan ve bazen dolaylı yoldan ülkedeki siyasi ve dinî gruplarla ilişki kurarak kendi gündemlerini ülkeler üzerinden değil ama halk üzerinden baskı unsuruna dönüştürmek amacıyla teo-stratejik faaliyetleri gündeme alınmıştır.

İran'ın Uluslararası İlişkilerdeki Teo-Stratejisi

İran'ın yerine göre bir yumuşak güç ve stratejik bir argüman olarak dinî, kültürel, siyasi ve toplumsal değerler üzerinden politika ürettiği görülmektedir. Bu anlamda teo-strateji, din, kültür, ideoloji, ahlaki değerler gibi manevi unsurları kullanarak toplumları etkileme ve dönüştürme amaçlı yürütülen din kaynaklı politika ve stratejilerin adıdır. İran sadece mezhebî kimlik unsurları bağlamında teo-strateji üretmemekte adeta stratejinin diğer unsurları olan İran edebiyatı, sanatı, eğitim ve dil kursları gibi alanları teo-stratejik güç aparatları olarak kullanmaktadır[3]. Neticede teo-stratejide amaç, bir devletin diğer aktörleri ikna ederek kendi tezleri doğrultusunda davranmaya ikna etmektir. Bu anlamda

3 Ü. Gündoğan, **İran ve Orta Doğu**, Adres Yayınları, İstanbul 2016, s. 180.

teo-strateji, diğer aktörlerin algılarına hitap ederek onların rızasını kazanmayı amaçlayan ve sert güce nazaran çok daha maliyetsiz olan bir durumu ifade etmektedir[4] ve İran devleti tarihten beri bu konuda oldukça tecrübelidir.

İran devrim sonrası kendisine yeni bir teo-strateji çizerek İran'ı öncelikle Şii dünyanın her türlü tek merkezi olarak konumlandırmış ve dış ülkelerle ilişkilerini de bu esas üzerinden yürütmeye başlamıştır. Bu yönüyle İran, kendi kendisini doğal sınırları dışında bütün Şii ve Şii kökenli dinî anlayışların hamisi ve onların dinî, siyasi ve kültürel hayatlarını tanzim etme sorumluluğunda görerek çeşitli politikalar üretmeye başlamıştır. İran bizzat anayasasına İslam'ın tebliği meselesini koyarak devlet sistemini de "Velayet-i Fakih" teorisine göre yapılandırmıştır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın II. maddesine göre "İran'ın resmî dinî İslam ve resmî mezhebî Şia (Caferi) mezhebidir ve bu madde değiştirilemez ve değiştirilmesi dahi teklif edilemez." Gerek anayasa ve gerekse pratik politik mülahazalarının gereği için İran kendi içinde dinî, kültürel, siyasal ve medya kuruluşları kurarak "devrim ihracı" maksatlı politika yürütme peşindedir[5]. Bu politikaları yürütmek için çeşitli araç ve kurumlara ihtiyaç olduğu ortadadır.

Bu kurumların finansmanı bizzat devlet kurumları tarafından açık ve kapalı şekillerde sağlanmaktadır. İran'ın İslam İletişim ve Kültür Kurumu aracılığıyla üniversite, araştırma merkezi ve davetçileri İran'ın yurt dışındaki etkisini artırmak maksadıyla örgütlenmekte ve finanse edilmektedir. Bilhassa Uluslararası Ehl-i Beyt Kongresi Yüksek Konseyi ve El-Mustafa Üniversitesi bağlamındaki çalışmalar son yıllarda farklı boyutlarda dış ülkelerde devam etmektedir. Nihayet yurtdışına yönelik faaliyet gösteren en önemli kurum ve kuruluşlar[*] İslami İletişim ve Kültür Kurumu, Uluslararası Ehl-i Beyt Kongresi,[*] Uluslararası İslam Mezhepleri Yakınlaştırma Kongresi, İslami Tebliğ Teşkilatı, İran Rehberinin Dış Temsilcilikleri, İran Dışındaki Dinî Havzalar, İmam Humeyni Yardım Komitesi gibi kurumlar ve Uluslararası el-Mustafa Üniversitesidir. Bu kurum ve kuruluşların hepsi doğrudan Velayet-i Fakih'e bağlıdırlar.

---

4 H. Özdemir, 2008, "Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme", **A.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 63, S 3.

5 S. E. Talıblı, İran İslam Respublıkasının Xarıcı Sıyasətının Nəzərı Əsasları (1979-2006-Cı İllər), 2016, https://ethnoglobus.az/az/ındex.php/yax-n-rq/ıran/ıtem/782-ıran-ıslam-respublıkas%c4%b1n%c4%b1n-xarıcı-sıyas%c9%99tının-n%c9%99z%c9%99rı-%c9%99saslar%-c4%b1-1979-2006-c%c4%b1-ıll%c9%99r, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

* İran'ın devlet sistemi içinde dinî tebliğ ve sorumlu kurumları hiyerarşisi için bk. EK.1

* Bu kurum eliyle üretilen bilgi, kitap ve materyale ilişkin EK-2'ye bakılabilir.

İran'ın devrim öncesi ve sürecindeki idealist ve kapsayıcı tavrı/söylemi zamanla Şii inancın ihracı ve buradan da siyasi güç devşirmeye evrilmiştir. Buradan hareketle İran, devletler yerine Irak, Azerbaycan, Afganistan ve Lübnan Şiilerinin yanı sıra Türkiye, Suudi Arabistan, Suriye, Bahreyn, Yemen ve Bosna Hersek gibi ülkelerde kişiler üzerinden yeni topluluklar oluşturarak iletişim ağı geliştirmek ve İran'a müzahir gruplar oluşturarak görünüşte İmamiyye Şiiliğini bu topluluklara yaymak istemiştir. Ayrıca İran adı geçen ülkelerde rejim karşıtı ayaklanmaları destekleyerek bölge halklarının sözde "gerçek İslam'a" ulaşmalarına katkı vermiştir. İran, mezhebî etkinin yüksek düzeyde bulunmadığı yerlerde daha sivil ve ümmetçi söylemlerle lokal müttefikler bularak bu tip ülkelerde etkin olma yolunu tercih etmiştir[6].

Velayet-i Fakih anlayışında, Allah tarafından atanan İmam yerine halk tarafından seçilen İmam'ın vekili olma sıfatı teolojik olarak sadece İran'la ilgili bir görev ve sorumluluk yüklemiyor seçilene. Ayrıca bu misyondan hareketle Velayet-i Fakih doktriniyle, yeryüzündeki bütün Şiiler ve Müslümanları hedef alan teo-stratejik hedefler koyma imkânı İran'ın temel amacı olabilmektedir. Şii düşüncesinde derin köklere sahip bu teoriye göre, İmam`ın yokluğunda toplumu yönlendirme vasfını en çok haiz olanların fakihler olduğu ve fiili bir yöneticinin, ancak fakihlerin hükümlerine uyduğu sürece meşru olacağı genel bir kabul görmüştür. İmam Humeyni'nin "Velâyet-i Fakih Hükûmet-i İslâmi" adlı eserindeki esas tezi şudur: "Fakihler imamlar tarafından, imamlar peygamber tarafından, peygamber de Allah tarafından tayin edilir[7]. Kayıp imamın yokluğunda ona velâyet en adil bir müçtehid–fakih devletin başına geçer ve beklenen Mehdi (kayıp imam) gelene kadar devleti-toplumu-ümmeti yönetir". Bu doktrinden hareketle Velayet-i Fakih asıl olup, otoritesi hem dünyevi hem uhrevidir. Kendisine itaat edilmediği durumlarda hem dinî hem de dünyevi yaptırımlar hak olmaktadır.

İran'ın diplomatik olarak doğrudan değil ama mollalar yoluyla din üzerinden etki kazanabilmesinde Şiilikteki "mercilik" önemli rol oynamaktadır. Her Şii'nin kendisi müçtehit değilse dinin her alanlarında bir merci-i taklit olan din adamını takip etmesinin zorunluluğu 19. yüzyılın ikinci yarısında sistemleştirilmiştir. Bu sayede Şii din adamlarının siyasi ve dinî gündemlere dair verdikleri fetvalar

---

6 A. Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", **Uluslararası İlişkiler**, C 1, S 2, 2004; İ. Üstün, **Humeyni'den Hamaney'e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1999.

7 M. Uyar, "Velayet-i Fakıhın Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi", **Dini Araştırmalar**, C 2, S 6, 2000.

bilhassa "cihat", "boykot" ve "şehitlik" mertebesi gibi konularda etkili olabilmektedir. Merciler, döneceğine inanılan 12. İmam'ın yeryüzündeki yardımcıları veya temsilcileri olarak görülmekte ve fıkıh alanında ya da dünyevi işlerinde taklit edilmek durumundadırlar. Hali hazırda İran'da din eğitimi tamamlama imkânı bulunan kimseler bütün dinî eğitim aşamalarını geçtikten sonra her türlü dinî yönden kendisine başvurulacak bir müctehid kabul edilmekte ve kendisini takip edenlerle Taklit Mercii konumuna gelmektedir[8].

Mezhebi olarak İran'ın hac mevsiminde çeşitli faaliyetler planlayıp icra ederek oraya gelen Müslümanlara etki etmek istediği bilinmektedir. Burada dinî bir emrin aynı zamanda stratejik olarak kullanılabilmesinin yolu yüksek disiplinle dini tebliğ ederek Müslümanların sempatisini kazanmaktan geçmektedir[9].

İran'ın ontolojisinde devrim ihracı olması sadece dini boyutla ilgili olmamakla birlikte devrimin sahibi Humeyni konuşmalarında devrim ihracına çok defa temas etmiştir. Devrimi siyasal bir ideoloji gibi değil dini bir kurtuluş, dünyada cenneti bulma ve zorluklara, zulümlere son verme şeklinde ısrarla vurgulamalarının pratikteki yansımalarını Azerbaycan'da görmek mümkün olmaktadır[10].

İran'ın Teo-Stratejisi Bağlamında Azerbaycan'la İlişkileri

1804-1813 yıllarında Rusya İmparatorluğu ile Kaçarlar Devleti arasında yaşanan savaş, Rusya'nın zaferi ile sonuçlandı ve 12-24 Ekim 1813'te Kaçarlar Devleti Gülistan Antlaşması'nı imzalamaya mecbur edildi. Azerbaycan'ı Araz Nehri boyunca iki kısma bölen bu adaletsiz antlaşmaya göre Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları istisna olmakla, Azerbaycan'in kuzey hanlıkları olan Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü, Lenkeran Hanlıkları, bütün Dağıstan, Gürcistan, Şoreyel bölgeleri ve Kafkasya'nın ortasından Hazar Denizi'ne kadar bütün yerler Rusya'ya katılmıştır. Kaçarlar Devleti bu toprakları geri almak için 1826 yılında başlattığı savaşta yenilgiye uğrayarak 10-22 Şubat 1828

8 H. Algar, "Merci-i Taklîd", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C 29, S172, Ankara 2004; L. S. Walbridge, **The Most Learned Of The Shi'a: The Institution of Marja Taqlid**, Oxford University Press, London 2001; B. Moazami, **İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne**, Çev. Bahar Bilgen, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

9 D. Üstüntaş, "İran'ın Yumuşak Gücü: Unsurları, Zorlukları", **Akademık Orta Doğu**, C 11, S 1, 2016, s. 68.

10 F. Sametli, **İran İslam Cumhuriyeti'nde Uluslararası Hukuk Anlayışı: Rehine Krizi, Salman Rüşdi Krizi ve Çocuk İdamları Örnekleri**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

Türkmençay Anlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları da Rusya'nın idaresine geçmiştir[11]. Kuzey Azerbaycan, Rusya etkisine girerek işgal edilmiş ve değişik zamanlarda bağımsızlık mücadelesi vermiş ve kısa süreli başarılar kazanmışsa da uzun vadede Rusya bölgeye uzunca bir süre hakim olmuştur. Güney Azerbaycan'da ise İran'da meydana gelen hanedan değişiklikleri ve Rusya ile yapılan anlaşmalarla İran Güney Azerbaycan üzerinde hakimiyetini güçlendirmiştir[12].

İran, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında yoğun bir dinî tebliğ işine girişmiştir. Hatta başta mülteciler olmak üzere Azerbaycan'da sosyal hizmet temelli teo-strateji uygulayarak bakıma muhtaç olan kimselere el uzatmıştır. Devleti arkadan dolanma denilebilecek şekilde birey merkezli yürütülen ilişkilerde İran'ın Azerbaycan'ın siyasi ve politik işleyişinin cazibe olmasından endişe ettiği için en iyi aracı olan dini, daha çok bireysel yollarla devreye koyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İran, Karabağ sorununun başında tarafsızlık ilan etmiş ama kamuoyu ve ilerleyen süreçlerde işletilen mekanizmalarda Ermenistan'ın yanında yer tutmuştur. Azerbaycan toplumunun daha seküler ve özgür ortamının İran halkında oluşturacağı etkiyi engelleme adına kişiler üzerinden geniş etki ağı oluşturma ama bunu din üzerinden yapma, İran açısından avantajlı görünmüş ve o yol tercih edilmiştir.

İran'ın mülteci merkezli dinî sosyal hizmetleri bağımsızlığın başında ciddi taraftar bulmuşa benzemektedir. Öyle ki Azerbaycan'ın dinî kuruluşunun oluşturulmasını İran desteklemiştir[13].

İran'ın Azerbaycan'la ilk dönem daha yumuşak ve sivil oluşa dayalı ilişkileri Humeyni'nin siyasetiyle de ilgilidir ancak onun vefatının üzerinden belirli bir süre geçince daha agresif bir Şiilik önceliğini temel alan Hamaney'in vizyonu, siyasetine de etki etmiştir. İran İslam Cumhuriyeti ile birlikte siyasetin ve dış politikanın merkezine oturan ulema, kendi meşruiyetinin devamlılığını sağlayacak yeni araçlara ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda İran'da ulema, hem kendi halkına karşı sorumluluklarını yerine getirdiklerini göstermek, hem de İran dışına yayılma politikalarını teşvik etmek amacıyla dinî ve mezhebî argümanlara daha fazla ağırlık vermiştir. Bu yönüyle Şiilik sadece teolojik bir mezhebin adı

11 İ. Memmedova, **Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 108-109, 125; B. Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği**, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2008, s. 25.

12 Schaffer, **age.**

13 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllımov (Terc.), Zaman, Bakı 2004.

değil aynı zamanda stratejik amaçlara da hizmet edecek uygulamalar bütünü olarak formüle edilmiştir[14].

Azerbaycan Anayasası (Anayasa'nın 18. Maddesi) itibarıyla laik bir devlet olduğu gibi insancıl ilkelerle çelişen dinî grupların yayılması ve propagandası da illegaldir. Bu durumda İran'ın teo-stratejisi, ilgili ülke halklarından kimseler kazanarak dipten ve yumuşak güç unsurlarıyla etki oluşturma üzerine bina edilmiştir. İran'ın içeriden kimseler eliyle yürütmeye çalıştığı dinî propaganda, 2015 yılında dışarıda dinî eğitim almış kimselerin ayin ve törenleri yönetmesi ve görev almasını yasaklayan madde sonrası bir yönüyle zora girmiştir. Azerbaycan Hükûmeti Aralık 2015'te "Dinî Aşırılığa Karşı Mücadele Hakkında" yasalar koyarak bu doğrultuda kısıtlamaları daha da sertleştirmiştir. Ancak 2017 yılında devlet yurt dışında eğitim alanların dinî görev edinmesi konusunda yumuşamaya gitmiş ve dinî kurumlar tarafından davet edilme şartını koymuştur.

Azerbaycan-İran ilişkilerinin teo-stratejik tarihi üç safhada incelenebilir:

a) Sosyal hizmet temelli destek verme/bulma: Bağımsızlığın hemen öncesi ve 1990'lı yıllarda İran, başta mülteciler olmak üzere sosyal hizmet temelli faaliyetleri, yardım kuruluşları aracılığıyla Azerbaycan'da taban tutmuştur. Bu dönemde aynı zamanda İran merkezli dinî ve kültürel yapılanmalar ve yayılma stratejileri teo-stratejinin en önemli araçları olarak dikkat çekmektedir. Bilhassa İran'ın Karabağ Savaşı'nda takındığı tavır genel halk kitlelerinde İran'a ilişkin şüphe ve beklentileri düşürmüş ve İran halk nezdinde de değer kaybetmiştir.*

---

14 S. A. Entekhabi, "Role of Religious Texts in Shaping the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran", **Discourse: An Iranian Quarterly**, C 6 S 2, 2004, s. 61-76; C. Hakyemez, "Günümüz İran Şiiliğinde Mehdi Beklentisinin Siyasi Boyutu", **Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri**, 2018, s. 515-524.

* İran'ın, Karabağ meselesinde Azerbaycan'ın haklılığını savunan bir tutum ortaya koyma çabası güvenilirlik ön koşulunu sağlamaması dolayısıyla başarısızlığa uğramıştır. İran'ın, 1992-1994 sürecinden itibaren Azerbaycan'ı ve İran Türklerini bir jeopolitik ve güvenlik tehdidi olarak algılaması, İran-Ermenistan yakınlaşmasını beraberinde getirdi. Uzun yıllar boyunca, ekonomi, enerji ve askeriye alanlarında gelişen İran-Ermenistan ilişkileri Azerbaycan halkı ve İran Türkleri nezdinde bir tepkisellik oluşturmuştur. Bu bağlamda İran'ın bugün itibarıyla Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ın haklılığını ve egemenliğini savunan bir görüntü ortaya koyması arzu ettiği "güvenilirlik" ve "samimiyet" etkisini meydana getirememiş görünmektedir. Zira İran, bu 28 yıl boyunca, Azerbaycan yönetimini ve halkını bazen "savaşmamakla", "bazen İslam'dan uzaklaşmakla", bazen de "İsrail'le iş birliği yapmakla" suçlamıştır. İran'dan beslenen din adamı kisvesi altında Azerbaycan'da faaliyet gösteren bazı unsurlar, mescitlerde veya video propaganda unsurlarında, Azerbaycan halkına ve askerine "içki içtikleri, savaşmadıkları, inanmadıkları" iftiralarına varacak propagandalar inşa etmişlerdir.

b) Soğutulan ilişkiler dönemi: 1990'lı yılların ortalarından itibaren Azerbaycan'ın takındığı politik tutum ve Soğuk Savaş sonrası kurduğu yeni ilişkiler dolayısıyla İran'ın Azerbaycan'daki faaliyetleri giderek kısıtlanma yoluna gidilmiştir. Aynı zamanda yer yer İran'a yakınlığı olduğu belgelenen ve Azerbaycan aleyhine olan kimselerin tutuklanmaları da bu yıllarda görülmektedir. Bu dönem çok gerginlikler içermese de soğukluk dikkat çekmektedir.

c) Teo-stratejiye karşı sert tedbirler: 2000'li yıllardan itibaren İran'ın siyasi tavrında ciddi değişiklikler görülmüştür. Çatışan menfaatler sonrası dinin masaya sürüldüğü olaylar dikkat çekmektedir. Bu durumda Azerbaycan, Türkiye'yi yardıma çağırırken zaman zaman Güney Azerbaycan konusu da gündeme getirilmektedir. Azerbaycan hükûmetinin İran'ın niyetine ilişkin şüphe ve uygulamaları bu ilişkileri daha da soğutmuştur. Ancak İran'ın devlet olarak olmasa da bireysel bazlı molalar yoluyla halka ulaşma çabaları hız kesmeden devam etmektedir[15]. Ancak 2010'lu yıllardan itibaren karşılıklı yatırımlar ve ilişkiler sıklaşmıştır. Örneğin 2014-2016 yılları arasında 80'e yakın karşılıklı resmî ziyaret yapılmış ve 40'tan fazla antlaşma imzalanmıştır.

Azerbaycan hükûmeti ülkedeki dinî toplulukların başka ülkeler tarafından kendi gündemlerine alet edilmesine karşı sert tedbirler almayı gündeminde tutmaktadır. Ülkenin radikalleşmesine[*] göz yumulmayacağı da sürekli dile getirilmektedir[16]. Bunun yanında ülkedeki dinî topluluklara karşı İran'ın en üst seviyeden mesajlar yayınlaması sorunlar oluşturmaktadır. Örneğin İran ordusunun Genelkurmay Başkanı Hasan Firuzabadi, Azerbaycan Cumhurbaşkanını tehdit eden konuşmalar yapmıştır: "Azerbaycan cumhurbaşkanı dikkatli olmalı ve bilmelidir ki, halkın uyanışını çiğnemek olmaz". Generalin Azerbaycan'da dine karşı adımların siyonistlerin talimatı ile yapıldığını da iddia ederek halk tabanında zemin kazanmaya çalıştığı görülmektedir: "Ben önce de uyararak belirtmiştim

---

15 **Musavat**, 2010, "Azərbaycan'a Dair Şok Sırlər Açıldı", "http://musavat.com/news/gundem/azerbaycana-daır-sok-sırler-a%c3%87ıldı_89899.html, Erişim Tarihi: 20.07.2021; **Musavat**, 2009, "İsrail Səfirliyini Necə Partlatmaq İstəyiblər?", http://musavat.com/news/gundem/israil-sefirliyini-nece-partlatmaq-isteyibler_54148.html, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

* Burada bilhassa İran'ın bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren bölgede Sovyet sisteminde dine ihtiyaç duyan her yaştan insana mollalar eliyle yürüttüğü ideolojik ve sert bir Şii düşünce ile kendi tarafına kazanma fikrinin rahatsızlık oluşturduğu ve Azerbaycan'ın millî, dinî ve kültürel bütünlüğüne zarar verdiği düşüncesi Azerbaycan hükûmetinin bu kararlarının arkasındaki saik gibi durmaktadır.

16 **Movqe**, 2013, "Azərbaycana Qarşı Radikal Mövqedə Dayananların Kimliyi Üzə Çıxır", http://www.movqe.az/news/siyaset/11449.html, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

ki, Aran nüfusunun kalpleri İslam, Kur’an ve Ali’nin aşkı ile atıyor”, diyerek teo-stratejik araçlar yoluyla Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nı dikkatli olmaya çağırmaktadır: “Umuyorum sayın Cumhurbaşkanı kendi hükûmetinin sütunlarını pekiştiren dinsel dogmaya ve bu gibi konulara fazla dikkat edecek. Aksi takdirde, onun sonu siyah olur ve Aran halkının* uyanışı yatırdılası değil.”[17].

İran bağımsızlık sonrası doğrudan medreseler, camiler, siyasi parti, basın yayın kuruluşları ve internet siteleri yoluyla Azerbaycan’a etki etmek istemiş, dolaylı olarak da Azerbaycanlı öğrencilerin İran’ın Kum, Meşhed ve Kazvin şehirlerine gönderilerek dinî eğitim almaları ve Güney Azerbaycan’daki akrabalar eliyle de dolaylı dinî propaganda araçları geliştirme yoluna gitmiştir[18].

Medreseler-Camiler

Azerbaycan’da yaşayan insanların mezhebî olarak büyük çoğunluğunun Şii olduğu bilinmektedir. Örneğin Karabağ, Gence ve çevresi, Aran, Güney, Mil-Muğan, Bakü, Nahçıvan ve çevresi genellikle Şii bölgeleri sayılmaktadır. Bu şehirlerin İran’ın teo-stratejik araçlarının merkezi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Resmî verilere göre ülkede mevcut olan 150 medreseden 22’si İran’a aittir. Bunların en ünlüleri Gökçay, Lenkeran, Celilabad, Nardaran Medreseleridir. İran Azerbaycan’da ilk camisini Nahçıvan’da açmıştır. Bilhassa yoksul ve zor durumda bulunan Karabağ’lı mültecilere yardım etmek amacıyla 1992’de İran ile Azerbaycan arasındaki anlaşmaya göre İran’ın “Az Gelirli Aileler ve Engelliler Vakfı” aracılığıyla “Hazreti Zehra” Camisi yapılmıştır. Cami 1999 yılında kullanıma açılmıştır[19].

Medreseler İran’ın en önemli teo-stratejik araçlarındandır. 2001 yılına kadar İran tarafından açılan, finanse edilen ve doktrine edilen 14 medrese Azerbaycan’da faaliyet göstermiş ve belli ölçüde yetiştirdiği öğrencileri de kendi amaçları

---

* İranlı General’in bu tabirden kastının Azerbaycan halkı olduğu ancak kendi Güney Azerbaycan halkı ile irtibat ve aidiyet kurulmaması adına böyle bir tabir kullandığı anlaşılmaktadır. İran’ın teo-stratejisinde Aran halkı isimlendirmesi bir nevi Azerbaycan’ın bütünlük içerisinde olma endişesi yanında kendi toprağı sayma fikri de yatmaktadır.

17 E., Aşırlı, 2016, “Azerbaycan–İran İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, https://kafkassam.com/azerbaycan-iran-iliskilerini-etkileyen-faktorler.html Erişim Tarihi: 19.07.2021.

18 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 206.

19 M. Pakayin, **Heydər Əliyev və İranla daimi dostluğa əsaslanan baxış**, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 49.

yolunda istihdama yöneltmiştir[20]. Azerbaycan'da bağımsızlık öncesi kaç medrese vardı tam olarak bilinmemekle birlikte Dinî Çalışmalar İdaresinin verdiği bilgiye göre 1993-2000 yılları arasında 150 medresenin ülkede faaliyet gösterdiği bildirilmektedir. Bu dinî okulların kaç tanesinin İran tarafından desteklendiği de tam olarak bilinmemekle birlikte[21] her birinde yüzlerce öğrencinin bulunduğu en az 22 medresenin doğrudan İran ile ilişkili olduğu dile getirilebilir. Bunların 14'ünü Güney bölgesinde (Türkoba, Mahmudavar, Musaküçe, Gızılavar köylerinde) bulunan[22] medreseler oluşturuyordu. Ayrıca Celilabad'da bulunan medrese, hem eğitim olanakları hem de kapsama alanı açısından büyük bir eğitim kurumuydu. Benzer şekilde Göyçay, Gence ve Bakü'de de medreselerin İran destekli olarak faaliyet gösterdiği ifade edilmektedir. Bu medreselerde öğrenciler yatılı olarak kalmakta ve çoğunlukla cami müştemilatı içinde yer almaktadırlar.

Artan dinî hareketlilik ve toplumsal alanda bazı zorluklar hükûmeti tedbir almaya itmişe benzemektedir. 2001 yılında Dinî Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi kurulmasından sonra resmî eğitim kurumları ve birkaç anlaşmalı dinî eğitim kurumu dışında kalanların tamamı kapatılmıştır. Sadece Bakü İslam Üniversitesi ve onun şubeleri (daha sonra onlar da kapatıldı), 4 medrese - Ağdaş, Şeki, Zakatala ve Bakü'de – kalmış, ayrıca Bakü Devlet Üniversitesinin İlahiyat Fakültesi, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (daha sonra kapatıldı) ve medresesi kalmıştır.

Medreseler, Şiiliğin mezhebî özellikleri yanında Sovyet dönemi baskılarından itibaren Azerbaycan'da din eğitiminin en etkili yollarından birisi mollalar eliyle özel olarak küçük gruplar halinde yaygın olan dinî eğitim faaliyetleridir. Hali hazırda hükûmetin aldığı kimi tedbirlere rağmen dini öğrenmek isteyen kimselerin mollalardan gruplar halinde kendilerince uygun mekanlarda bu eğitimi aldıkları bilinmektedir. Bu yöntem, yani evdeki veya gizli dersler hâlâ Azerbaycan'da dinî propagandanın en yaygın biçimi olarak dikkat çekmektedir. Bu dersleri veren mollaların daha önce Güney Azerbaycan'dan temini söz konusu ise de şimdilerde İran'da eğitim alarak ülkelerine gelen Azerbaycanlılar eliyle yapıldığını söylemek abartı olmayacaktır.

---

20 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 222.

21 K. Rövşənoğlu, 2017, "Azərbaycanda "İslam Həmrəyliyi ili"- yekunlar", http://musavat.com/news/azerbaycanda-islam-hemreyliyi-ili-yekunlar_492163, html, Erişim Tarihi: 19.08.2021.

22 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 222.

Bütün bunlardan başka resmî kaydı olan veya olmayan birçok sosyal kurumun bünyesinde çeşitli nüfuzlu dindarların girişimi ile İslam'ın öğrenilmesi üzere çeşitli kurslar, gruplar, müzakere kulüpleri faaliyet göstermektedir. Genellikle bu kurslar ve müzakere kulüpleri bu kişi veya grupların kiraladığı ofislerde faaliyet göstermektedir. Bu kursların resmî kayıt ve denetimlerinin olmadığını belirtmek gerekir. Denetimsiz ve şeffat olmayan grup veya kişisel kurslara devam eden kimselerin, ne türden ideolojik endoktrinasyona maruz kaldıklarını bilmek mümkün görünmemektedir. Ancak İran'ın geleneksel diplomatik taktiği olarak devletleri değil devletlerdeki kendine yakın kimseler eliyle alttan etki uyandırma teo-stratejisinin bu bağlamda çalıştığı söylenebilir.

Azerbaycan hükûmeti İran ve Ortadoğu ülkeleri merkezli radikalleşmeler karşısında tedbirler almaya çalışmıştır. Bu bağlamda bazı cami ve medreseler resmen kapatılmış, baş örtüsü yasağı getirilmiş, yurtdışında dinî eğitim alanların Azerbaycan'da dinî görevde bulunması yasaklanmıştır. Bu yasaklar bazı örgütlü gruplar tarafından protesto edilmiş ayrıca bizzat İranlı din adamları Bakü'ye sert mesajlar göndermiştir[23]. Örneğin Bakü'de 2010 yılında Fatımayı Zehra Camisi olayı gündeme gelirken Ayetullah Mekarim Şirazi Bakü'ye tehdit mesajı göndermiş, taraftarlarına olaya müdahil olması[24] çağrısı yapacağını beyan etmiştir.

Dini Eğitim

"İmdat Komitesi" adlı İran destekli STK'nin 1993'te açtığı yerel ofis ciddi bir öğrenci hareketliliği sağlamıştır. Buna göre; 1995-2000 yıllarında 7720 öğrenci bu kurumun desteğini almış ve ayrıca yaklaşık 1000 lisans öğrencisi ve yüksek okul öğretmenine bu kurumun yardım ettiği kaydedilmiştir[25].

Eğitim Bakanlığı'nın verdiği bilgiye göre resmî olarak 1991 yılından bugüne kadar 2166 kişi yurt dışında dinî eğitim görmüştür. Bu sayının içinde daha çok resmî kayıtlar yer almakla birlikte sadece İran veya Şii temelli

---

23 Ə. Hüseynli, 2014, "İslamçıların həbsindən 3 il ötdü", http://birlik.az/index.php?do=xeber&id=5793, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

24 İ. Ali, 2013, "Azerbaycan ile İran arasında yakınlaşma", https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/azerbaycan-ile-iran-arasinda-yakinlasma-h263532, html, Erişim Tarihi: 18.07.2021; **Sondakika**, 2010, "İran'dan Bakü'ye Başörtüsü Tepkisi", https://www.sondakika.com/haber/haber-iran-dan-baku-ye-basortusu-tepkisitahran-2449081/, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

25 M. Pakayin, **Heydər Əliyev və İranla daimi dostluğa əsaslanan baxış**, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 73.

eğitim (Irak'ın Necef, İran'ın Kum ve Meşhed) dışında az da olsa Mısır, Suudi Arabistan gibi ülkelere dinî eğitim için gidenler de mevcuttur. İran'ın burada gerek Kum medreseleri ve gerekse yurt dışında dini tebliğ için kurduğu el-Mustafa Üniversitesi üzerinden hedef ülkeden öğrencileri bizzat veya online kurslarla eğittiği görülmektedir[26]. İran bilhassa Azerbaycanlıların dinî eğitimi için "Camiatü`l-Kamil" Üniversitesini istihdam etmektedir.

Şimdiye kadar ve halen İran'da ne kadar öğrencinin eğitim aldığı veya almakta olduğu konusu net değildir. Bazı iddialara göre 1000 kişiden daha fazla kişi İran'a Azerbaycan'dan giderek dinî eğitim almış ve en az beş en fazla on yıl orada ikamet etmişlerdir. Bunun yanında İran'ın organizesiyle kısa süreli olarak (üçer aylık) çok daha fazla öğrencinin İran'a dinî eğitim için götürüldüğü iddia edilmektedir.

Şu anda İran'da eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerin sayısı bilinmemekle birlikte, Devlet Komitesi Başkanı Refik Aliyev 2003 yılında İran'a yaptığı bir gezi sırasında Kum şehrinde öğrenim görmekte olan 200 Azerbaycanlı öğrenciyle görüşmüştür. İran'ın gerek içeride gerekse kendi ülkesindeki üniversite ve medreselerde eğitim görmek isteyen Azerbaycanlıların bütün masraflarını karşıladığı bilinmektedir. Bu yüzden gerçek öğrenci sayısını tahmin etmek mümkün görünmemektedir.

Siyasi Faaliyetler

İran'ın teo-stratejik araçlarını kurmada etnik yakınlık, mezhebî aynılık ve nihayet coğrafi yakınlıktan kaynaklanan ortak tarihî, dinî ve kültürel hafıza etkili faktörlerdendir. İtme-çekme teorisi bağlamında bu yakınlıklar avantaj gibi gözükse de İran'ın karşı stratejiler için kullanılabilecek zayıf karnını oluşturmaktadır. Bu bağlamda İran'ın Karabağ savaşlarındaki tavrının dinî değil politik stratejilere dayandığı rahatlıkla söylenebilir. Örneğin, 1992 yılında İran'ın başarısız arabuluculuk çalışması ve Dağlık Karabağ'ın kadim şehri Şuşa'nın bu süreçte işgali Azerbaycan'da İran'ın siyasi olarak kötü imaj kazanmasına sebep olmuştur.

Sovyetlerin son yıllarından itibaren Azerbaycan'da belirli amaçlı dinî örgütlenmelerin başladığı iddia edilmektedir. Bunlardan "Özgür Ruhaniler

---

26 E. Salamoğlu, 2015, "Azərbaycanlılar hansı ölkələrdə dini təhsil alır?", http://axar.az/news/gundem/74362.html, Erişim Tarihi: 08.04.2021.

Toplumu", "İslam Hayır Cemiyeti", "İslam İlmi ve Kültürel Merkezi", "A. İslam Partisi" (AİP) ve "Azerbaycan İslam Kalkınma Partisi"[27] gibi hareketlerin öncesinin olduğu anlaşılmaktadır. Şii dinî grupların oluşumunda İran'ın etkisi olduğu düşünülmektedir. Bilhassa 80'li yıllarda Nardaran kasabasında oluşan ve gayri resmî faaliyet gösteren "Humeyniciler Örgütü", bağımsızlığın ilk yıllarında kurulan Azerbaycan İslam Partisinin temelini oluşturmuştur. "Humeyniciler Örgütü" tipik bir dinî grup olarak sahada varlık göstermiş, Şii tarzı din-siyaset ilişkisi bağlamında ilerleyen aşamalarda dinî tebliğ faaliyetleriyle alanını genişletme eğilimine girmiştir. Bu bağlamda başta Bakü olmak üzere pek çok şehre davetçiler göndermeye başlayan grup, 1992 yılında Hacı Alekram Aliyev liderliğinde Azerbaycan İslam Partisini kurarak siyasi hayatta aktif rol alma isteğini ortaya koymuştur. Partinin o tarihlerde Azerbaycan'ın 74 merkezinde teşkilatlandığı ve üyelerinin sayısının da 50 bin kişi olduğu iddia edilmektedir[28].

Partinin kuruluş beyannamesinde açıkça Kur'an, Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt'e atıflar bulunmaktadır. Genel Başkan Aliyev, devletin liderlerinin İslam'a müracaat etmediği müddetçe cumhuriyetin krizinin devam edeceğini beyan etmiştir[29]. Parti sözde ümmetçi ideolojiyi savunarak İran İslam İnkilabını geniş bir şekilde tebliğ etmeye başlamıştır. Bilhassa kendisine karşı cephe aldığı en temel görüş ise Ulusal Bağımsızlık Hareketi'nin temel motivasyonu olan milliyetçiliktir. Bu ideolojinin İran'ın da endişeleriyle örtüşür biçimde Güney Azerbaycan'ı uyandırmasından endişe eden tutumunu bu partide görmek mümkündür.

1995'te getirilen kanunla dinî faaliyette bulunan kişilerin parlemonto seçimlerine katılmasını men eden yasa yürürlüğe girmiştir. Ardından AİP'in kaydı da silinmiştir. O tarihten sonra İslam dinini siyasete alet etmek isteyen siyasal hareketlere faaliyet izni verilmemiştir[30]. 1996 yılında Parti yönetici ve destekçilerinin de içinde bulunduğu bir kısım insanlar İran'da eğitim alarak casusluk yaptıkları gerekçesiyle tutuklanmışlardır. Bu çerçevede parti genel başkanı dahil pek çok üst düzey yönetici tutuklanmıştır.

Yapılan en temel suçlama, AİP yöneticilerinin İran'ın istihbarat organları ile iş birliği yapması iddiasıdır. Bu dava ve tutuklamalardan sonra Azerbaycan'da İran destekli siyasal İslam çizgisi kısmen görünmez olmaya başlamıştır. Ancak

27 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 181.
28 A. Yunusov, **age.**, s. 181.
29 A. Yunusov, **age.**, s. 182.
30 **age.**

İslam Partisi faaliyetini sürdürmektedir. 2007 yılında Partinin yeni başkanı seçilen Dr. Mövsüm Samedov, 2011 yılında Azerbaycan İslam Partisi Genel Meclisi toplantısında konuşma yaparak okullarda başörtüsüne yasak konulmasını sert bir şekilde kınamış ve iktidara sert suçlamalar yöneltmiştir. Bunun üzerine bir kaç gün sonra Samedov ve partinin bazı önde gelen şahsiyetleri tutuklanmıştır (Tevhidhaber, 2011). Samedov'un bu yaklaşımları ile İran'ın siyasi eleştiri ve beklentileri paralellik arzetmekle birlikte Azerbaycan hükûmeti bu ilişkiyi de dikkate alarak dini radikalizmin siyasal boyutunu hoş görmemiştir.

Son yıllarda Azerbaycan'da İran destekli olduğu düşünülen başka bir siyasal hareket de dikkat çekmektedir. "Caferi Heyeti" adı altında liderliğini Abgül Süleymanov'un yaptığı hareket 2003 yılında kurulduktan sonra bilhassa 2009 yılında bazı camilerin kapatılması hadisesinde mitingler düzenleyerek hükûmeti eleştirmeye başlamıştır. 2011 yılında Süleymanov'un istihbarat kurumunca yakalanması ve sorgulanması sonucu 11 yıl hapis cezası aldığını da ifade etmek gerekmektedir[31]. Süleymanov'un İran adına ülkede siyasal talepler yanında kargaşa çıkartmak, demokratik düzeni dinî radikal söylemlerle yıpratmaya çalışmak ve bir başka ülke adına casusluk yaptığı gibi suçlamalara muhatap olduğu dile getirilmelidir.

Basın, Yayın ve Medya

İran'ın yayın kuruluşunun ABD, İngiltere, Fransa, Belçika ve Malezya gibi 45 ülkede ofisi bulunmakta ve 30 dilde yayın yapmaktadır. Yerel lehçeleri dâhil 30 yerel kanalı vardır. 8 ulusal TV kanalı mevcuttur. İran dışında izlenen 6 uydu TV istasyonu bulunmaktadır. Farsça, İngilizce, Arapça, İspanyolca olmak üzere 4 haber kanalı mevcuttur. İslamî Propaganda Koordinasyon Meclisi ve İslam Kültürü ve İlişkiler Kurumu da dinî mezhebî propagandaya yönelik programlara mali destek sağlamaktadır[32].

İran'ın bölgede ürettiği stratejileri sadece bağımsızlık dönemiyle sınırlandırılırsa eksik olacaktır. Zira Rusya işgali zamanında da İran'ın Tebriz

---

31 **AzadXeber**, 2015, "Hacı Abgül Süleymanovun həbsindən 4 il keçir", http://www.islaminsesi.info/haci-abgul-suleymanovun-hebsinden-4-il-kecir--12565, html, Erişim Tarihi: 07.08.2021.

32 A. Tiedeman, "Islamic Republic of Iran Broadcasting: Public Diplomacy or Propaganda?", **The Fletcher School-Al Nakhlah Tuft Unıversity**, S 5, 2005, s. 4; P. Pahlavi, "Understanding Iran's Media Diplomacy", **Israel Journal of Foreign Affairs**, C 6, S 2, 2012, s. 23; O. Karaoğlu, **Şiiliğin İran Dış Politikasına Etkileri**, Ankara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2021.

ve Erdebil şehirlerinde faaliyet yürüten radyoları Kuzey'de dinlenmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında medya yoluyla bilhassa mülteciler üzerinde İranlı mollaların Bakü'deki TV programları üzerinden etkili olduklarını gösteren nişaneler vardır. Sadece mülteciler değil yapılan radyo-tv yayınlarıyla geniş ağlara etki imkânı bulan İran'ın tabandan devlete baskı politikası zaman zaman etkili olmuştur.

İran, Azerbaycan'da sadece kitap yayın ve dağıtımı konusunda değil kültürel ve dinî kurumlar konusunda da oldukça aktif bir rol oynamaktadır. Örneğin, Kültür Bakanlığının, İslam Propagandası Teşkilatının, Medreselerin Koordinasyon Örgütü, Uluslararası Kültürel İlişkiler Örgütü, "El-Huda" Uluslararası Yayınevi, "İmdat Humeyni" Hayır Fonunun, ve "Velayet-i Fakih"in temsilcilikleri yoluyla faaliyetler yürütmektedir. Ayrıca İran'ın Bakü'de "Hüseyniye" diye adlandırılan ibadet evi, cemaati ve etkisi itibarıyla en etkili ibadet merkezlerinden birisidir.

2010 yılında Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi resmi verilerine göre sadece Bakü şehrinde 200'e yakın dini kitap mağazası vardı. Baskı ve ülkeye ithal edilen dini edebiyatın sayısı, DQİDK'nın resmi verilerine göre 2006 yılından 2009 yılına kadar 6-7 kat artmıştır (2006'de 371'den, 2009'de 2264'e kadar)[33].

Bağımsızlık öncesi dahil bilhassa 90'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar İran'ın Kum vb. şehirlerinde yayınlanan kitaplar Azerbaycan'a getirilmiştir. Daha sonraları bu kitapların satışının ve ülkede yayılmasının önüne geçmek amacıyla Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi "zararlı" yayın listesi düzenlemeye başlamıştır. Komitenin kurulduğu günden itibaren bu tür "zararlı kitaplar" listesi hazırlanıp medyada açıklanmaktadır. Açıklanan listelerde daha çok mezhep temelli bölücülüğü amaçlayan her türden dini kitapların olduğu görülmektedir[34].

İran'ın bazı saiklerle ısrarla Azerbaycan'ın İsrail ile olan siyasi ilişkilerini siyonizme hizmet veya kendi aleyhine algılaması bu konuda yoğun dinî terminolojili konuşma ve uygulamalara kaynaklık teşkil etmektedir. İran, özellikle Seher TV ve Azerbaycan İslam Partisi gibi araçlar üzerinden teo-stratejik plan

---

33 A. Göyüşov, E. Əsgərov., "Islam and Islamic education in Soviet and independent Azerbaijan", Edit: Michael Kemper, Raoul Motika ve Stefan Reichmuth, **Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States**, London and New York: Routledge 2010, s. 216.

34 **Tevhidhaber**, 2009, "Azerbaycan'da 59 Dinî Kitap Daha Yasaklandı" https://www.tevhidhaber.com/azerbaycanda-59-dini-kitap-daha-yasaklandi-54751h.htm, Erişim Tarihi: 22.02.2021.

ve hedeflerine ulaşmak istemektedir. Bunun yanında Hizbullah'a bağlı suikast hücreleri olduğu iddia edilen kişiler, Bakü'de sansasyonel eylem hazırlıklarıyla gündeme gelmiştir[35]. Bunun üzerine parti ve TV kanalı üzerinde Azerbaycan baskıyı artırmış ve bu da İran'ın tepkisine neden olmuştur.

Azerbaycan İslam Partisi, siyasi faaliyetlerini yürütürken "İslam Dünyası", "İslam'ın Sesi" ve daha sonra "Nabız" gazetelerini çıkararak propagandalarını güçlendirmeye gayret etmiştir. Bu gazetelerin haber dili ve içeriklerinin de benzer şekilde İran yanlısı olduğu anlaşılmaktadır[36]. İran'ın yine propaganda faaliyetleri için desteklediği Seher TV, İsar TV, Yeni Nabz Gazetesi, Vatan Uğrunda Gazetesi, İslamazeri.az, islaminses.org, salamnews gibi medya araçları da mevcuttur[37].

Dini Muhalefeti Örgütleme

Azerbaycan'da dinî alandan kaynaklanan itirazların en büyüğünün genellikle İran destekli gruplardan geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1999'dan itibaren hükûmetin bazı tedbirlerine karşı başlayan Nardaran halkının çeyitli itirazları 2002'de fiili olaylara dönüşmüş, olaylarda hem protestoculardan hem de devlet görevlilerinden yaralananlar olmuş ve maddi zararlar ortaya çıkmıştır[38]. Bölge halkının taleplerinin dinî kaynaklı ve Şii merkezli oluşu dikkatleri İran'a çekmektedir. Şöyle ki bölge halkının "İmam Hüseyin Meydanı"nda attığı sloganlar bu ihtimali güçlendirmektedir. Hükûmetin İran'ı işareti yanında bölge halkı ise taleplerinin demokratik talepler olduğunu iddia etmektedir. Olaylar sonrası bölgeden pek çok tutuklamanın sebebi ise radikal dinî faaliyetlerde bulunmaları olmuştur[39].

Yine ciddi dinî itiraz ve protestoların yaşanmasına yol açan olaylar arasında camilere ilişkin hadiseler etkili olmuştur. Örneğin 2009 yılında Bakü'de bulunan "Muhammed Aleyhisselam Camisi" mahkeme kararıyla ve polis eşliğinde

---

35 H. Boz, 2012, "İran İstihbarat Örgütünün Azerbaycan'a Yönelik Operasyonları", **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalarimerkezi/iran-istihbarat-orgutunun-azerbaycana-yonelik-operasyonlari.

36 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 181.

37 A. Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", **Uluslararası İlişkiler**, C 1, S 2, 2004, s. 129.

38 **Azadliq**, 2010, "Azərbaycanda əyalət etirazları". https://www.azadliq. org/a/1927335.html, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

39 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 250.

gece vakti kapatılmıştır. Ardından 11 Mayıs'ta ise "Neft Daşlar"ında camii kapatılmıştır[40]. Bu cami denizde petrol çıkarılmasına katılan petrolcülerin ibadet etmesi için yapılmış bir ibadethane idi. Yine 2008-2010 yıllarında ise Bakü'de Yeni Güneşli kasabasında bulunan "Hz Fatıma Camisi"nin kapatılması konusu gündeme gelmiştir.

Hükûmetin belirli saiklerle aldığı cami yıkım kararları içeride tepkilere sebep olduğu gibi İranlı molla Ayetullah Şirazi'nin tepkisi de ülkede gündem oluşturmuştur. Şirazi, fetvasında camilerin kapatma kararları devam ederse konuya ilişkin direniş fetvası vereceğini ve bu yolda hayatlarını kaybedenleri de şehit ilan edeceğini biraz da tehditvari bir üslupla servis ettirmiştir[41]. Şirazi'nin aynı zamanda Azerbaycan hükûmetine resmî müracatta bulunduğu da görülmektedir: "Azerbaycan bilmeli ki, Şii müslümanları "mercei taklitlere" itaat eder ve onların kararlarına uygun hareket eder". Yaşanan olaylar ve dile getirilen görüşler sonrası Cumhurbaşkanı Hz. Fatıma Camisinin kapatılmasının durdurulması ile ilgili talimat vermiştir.

Bu örnek olaylarda İran devletinden ziyade oradaki dinî liderler üzerinden doğrudan devlete değil halka dönük etkinin amaçlandığı ve oradan da devlet ricaline dönük taleplerin tabandan iletilerek etkili bir teo-stratejik plan güdüldüğü anlaşılmaktadır.

Dinî itirazların yükseldiği bir başka olay da başörtüsüne dönük yapılan eylemlerdir. Bu meyanda, 2010, 2011 ve 2012 yıllarında üç ayrı protesto gösterisi düzenlenmiştir. Bu protestolar sırasında farklı boyutlarda arbede, tartışma ve çatışmalar yaşanmış ve pek çok insan yaralanmıştır. Nihayetinde protesto eyleminde bulunan kimselerden onlarca kişi tutuklanmıştır[42].

İranlı din adamlarından Ayetullah Mekarim Şirazi başörtüsü olaylarından sonra yine sert bir açıklama yaparak olayları değerlendirmiştir. Bir nevi İran'ın Azerbaycan'ın dinî ve siyasi olaylarında Şirazi rol almakta ve taraftarlarını motive

40 **Media Forum**, 2009, "Məscidin sınıq daşları", http://deyerler.org/25885-bakddakd-mjjscid-sgkgldg.html, Erişim Tarihi: 02.08.2021.

41 K. Zərbalıyeva, 2010, "Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Ayətullah Nasır Məkarim Şirazinin Azərbaycanda Məscidlərin Sökülməsi ilə Bağlı Fikirlərini Əsassız Sayır", https://az.trend.az/azerbaıjan/ socıety/1686954.html, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

42 **Kənan**, 2014, "Hicab aksiyasından 4 il ötdü", http://musavat.com/news/iqtisadiyyat/hicab-aksiyasindan-4-il-otdu_232976.html, Erişim Tarihi: 09.02.2021.

etmektedir. Şirazi "Dikkate alırsak ki, Azerbaycan Cumhuriyeti tam bir Müslüman ülkesidir ve onun nüfusunun tamamına yakını müslüman, Ehli Beyt (a) okulunun takipçisidir, bu ülkede İslam hükümleri dahil hicaba riayet edilmesi önemlidir. Halk barışçıl yollarla devletin bu islam karşıtı başörtüsü yasağına karşı direnç göstermelidir. İzin vermemeliler ki bu Müslüman ülkesinde İslam aleyhinde adım atılsın. Elbette Müslüman kızlar kendi eğitimlerini sürdürmelidirler. Aynı zamanda şerefli Azerbaycan halkı başörtüsüne karşı böyle bir yanlış talimatı kabullenmemelidir. Azerbaycan'ın sayın devlet yetkilerine tavsiye ediyorum ki, halkla hemfikir olsunlar ve düşmanların hilelerine aldanmasınlar. Ben müctehitlerin omuzlarında olan ve sınır tanımayan görevime dayanarak, önemli ve zaruri olanları arz ettim." (Faktxebr, 2010).

Azerbaycanlı yazar Rafik Kubbe'nin "Avrupa ve Biz" adlı yazısında Batı ve Batı değerlerini öne çıkarması ve Hristiyanlığın da bunda katkısı olduğunu dile getirmesi dinî tepkileri beraberinde getirmiştir. Bu yazının içeriğinden rahatsız olan Nardaran sakinleri ve Kum'da yaşayan Ayetullah Fazi Lenkerani'nin ciddi eleştiri içeren fetvası ülkede gündem olmuştur. Özellikle iki ülke arasında basın ve fikir hayatına müdahale sayılabilecek bu türden dinî itirazların ülkelerin karşılıklı tedbirlerini de beraberinde getirdiği bir gerçektir.

Daha önce yazdığı bir yazı sebebiyle İran ve çevrelerinin hedefe koyduğu Rafık Tağı, 19 Kasım 2011'de kimliği belirsiz kişilerce bıçaklanarak hastanaye kaldırıldı. En son 10 Kasım'da "İran ve Küreselleşme Zorunluluğu" adlı yazısı Azerbaycan sitelerinde yayımlanmıştı. Yazıda Şeriat kanunlarının sivil haklarla çelişki teşkil ettiği üzerinde durulmaktaydı. Yazar daha sonra 23 Kasım'da vefat etmiştir[43].

Tağı'nın vefatının ardından dile getirilen iddialardan en önemlisi hiç şüphesiz onun ölüm fetvasının verilmesine dair olandır. Bilhassa seküler çevrelerde İran ve dine ilişkin ciddi iddialar baş göstermiştir. Örneğin M. Cevad Lenkerani'nin Tağı cinayetinin hak olduğuna dair fikirleri oldukça tartışmaya sebep vermiştir. Lenkerani'ye göre Müslümanlar, İslam değerlerine karşı sinsi planlar yapanların bunu gerçekleşmesine izin vermeyecektir. "Şükürler olsun ki, Allah'ın intikam sıfatı saygın müslümanlarda zuhur etti ve islamı ve onun Peygamberini tahkir eden kötü adamı öldürerek cehenneme yolladı. Onu katleden katil müslümanların

43 A. Valiyev, 2012, "Islamic Movements In Azerbaijan", https://mesbar.org/ıslamıc-movements-ın-azerbaıjan/, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

kalbini şad ettiği ve Allah'ın emrini icra ettiği için Allah'ın yanında büyük ödül sahibi olacak"[44].

2011 Kasım ayında Tebriz'de "Hizbullah Ensari" adlı örgüt Bakü'de yaşananlara tepki olarak Azerbaycan'ın Tebriz'deki konsolosluğunu ele geçireceği yönünde tehditler savurmuştur. "Hizbullah Ensarı" örgütünün Tebriz temsilciliğinin genel sekreteri Hüccetü'l İslam Ruhullah Becani, Tebriz gençleri özelinden ağır bir din dili ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin politikalarını anti-İslami olarak değerlendirip konsolosluğunu basarak faaliyetlerini durdurmayla tehdit edmiştir. Becani ifadelerinde "Alim ve büyük şahsiyetler şimdiye kadar bu işi yasak etmişlerdir ve umuyorlardı ki, Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri bu anti-İslami eylemlerden vazgeçecek, bu adımlarından kaçınacaklar"[45]. Becani, daha sonra Azerbaycan medyasına da demeç vererek amacının Cumhurbaşkanı Aliyev'in dikkatini çekmek olduğu ve Azerbaycan'da İslam'a getirilen yasakların ve müslümanların incitilmesine son verilmesine çağırmak olduğunu ifade etti. Bu işi dinî bir emir olarak gördüğünü de beyan etti[46].

2012 yılının başlarında İran ile ilişkiler daha da kötüleşmiştir. 14 Mart'ta Bakü'de İran'a casuslukla itham edilen kişilerin tutuklanması haberi yayılmıştır[47]. Yayınlanan bildiride, "Azerbaycan Ulusal Güvenlik Bakanlığının (MTN) düzenlediği operasyon sonucunda İran İslam Devrimi Muhafızları Kolordusu – SEPAH'la iş birliği yapan çete üyeleri deşifre edildi", ifadeleri yer almıştır. Resmî açıklamada aynı dil kullanılarak devlete zarar vermek ve ihanet etmek suçları kapsamında tutuklamaların yapıldığı ifade edilmiştir.

2012 yılında Azerbaycan'da yapılan Eurovision yarışması sebebiyle içeride ve İran çevrelerinden hükûmete ciddi eleştiriler getirilmiştir. İran hükûmetine verilen cevaplar yanında, İran tarafının iç işlerine müdahale olacak şekilde "dinî değerlere saygısızlık" olarak dile getirilen stratejik hedefler peşinde halka yayın

---

44 **YDH**, 2006, "Azeri Müçtehitten Refik Tağı'ya Ölüm Fetvası", https://www.ydh.com.tr/hd1825_azeri-muctehitten-refiktagiya-olum-fetvasi.html, Erişim Tarihi: 11.06.2021.

45 **Qafqazinfo**, 2011, "Hizbullah" rəsmi Bakını konsulluğu ələ keçirməklə hədələdi", http://qafqazinfo.az/news/detail/hizbullah-resmi-bakini-konsulluguele-kecirmekle-hedeledi-6625, Erişim Tarihi: 08.03.2021.

46 **Musavat**, 2011, "Yeni Müsavat","Azərbaycan hakimiyyətini hədələyən təbrizli ruhani danışdı", http://musavat.com/news/gundem/azerbaycanhakimiyyetini-hedeleyen-tebrizli-ruhani-danishdi_113936.html, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

47 **BBC**, 2012, "İranla əlaqəli 22 nəfər həbs olunub", http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2012/03/120314_azerbaijan_iran_arrests.shtml, Erişim Tarihi: 09.04.2021.

yaptığı görülmektedir. Bunun üzerine bilhassa Hamaney'in gençler tarafından Bakü'de protesto edilmesiyle karşılıklı hükûmetler arası Büyükelçilerin bakanlığa çağrılması olayları da vuku bulmuştur[48].

Azerbaycan hükûmetinin din karşıtlığı yaptığı gibi İran propagandasının boş olduğunu gösteren örnekler pek çoktur. Bu konuda İranlı din adamlarının sık sık münferit olaylardan hareketle alan genişletme stratejileri ve her olayı dinî bir yön ile gündeme taşımaları dikkat çekmektedir. Hâlihazırda Azerbaycan topraklarında 2246 cami mevcuttur ve bunlardan 136'sı Bakü şehrinde bulunmaktadır. Ayrıca ülkede 14 kilise, 7 sinagog faaliyet göstermektedir. Ülke topraklarında 748 pir ve ziyaretgah faaliyet göstermekte, bunlardan 25'i Bakı-Abşeron bölgesinde bulunmaktadır. Ayrıca hükûmet son yıllarda bazı camiler inşa etti veya eskilerini de tamir etmiştir. Bakü'de inşa edilen "Haydar Camisi" hem benzersiz mimarisi, hem de her hafta sünni ve şii imamların sırayla cemaat namazı kıldırması ile ün kazanan belki de dünyada tek cami özelliği taşımaktadır[49].

Dinî Gruplar

Bakü'ye 25 km mesafede olan Nardaran Kasabası "Küçük İran" olarak isimlendirilmektedir. Buradaki "Müslüman Birliği Hareketi" İran güdümünde faaliyetlerde bulunduğu için 2015 yılında müdahale edilmiştir. Grubun lideri Taleh Bağırzade ve bazı din adamları tutuklanmış, Gence, Sumgayıt ve Lenkeran'da da bu grubun faaliyetleri engellenmiştir. Parti lideri Muhsin Samedov, 2011 yılından beri cezaevinde bulunmaktadır. Keza İran'ın, Bakü ve Köyler Birliği, Talış Azeri Birliği, Ziyalılar Birliği, Karabağ Uğrunda İslami Hareket Teşkilatı, İsar Birliği gibi kuruluşları desteklediği iddia edilmektedir[50].

Azerbaycan'da İran dilli halklar arasında gösterilen Talışlar, İran'ın dil yakınlığı üzerinden yönlendirmek istediği bir topluluktur. Bilhassa siyasal parti yoluyla bu grup üzerinde etkiyi artırmak isteyen İran'ın teo-stratejisi karşısında

---

48 **Musavat**, 2012, "54 nəfər rafiq tağının qatilini "tapdı", http://musavat.com/news/gundem/54-nefer-rafiq-taginin-qatilini-tapdi_115261.html, Erişim Tarihi: 02.04.2021.

49 **Hüseyni**, 2017, "İmadəddin Hüseyni, "Azərbaycanda sünnü və şiələr vəhdət namazında" - Misirin "Əl-Şuruq" qəzetinin baş redaktoru yazır", http://www.azadinform.az/news/a-159588.html, Erişim Tarihi: 02.08.2021.

50 A. Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", **Uluslararası İlişkiler**, C 1, S 2, 2004, s. 129; A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004, s. 250.

Azerbaycan, ülkedeki Talışları, başkanlığını Talış kökenli müftüsü Allahşükür Paşazade'nin yürüttüğü Kafkas Müslümanları idaresi üzerinden kırmaya çalışmaktadır. Bu kurumun Sünni ve Şii din adamlarının idaresi konusunda tek yetkili merci olma iddiası yanında Kafkasya'daki bütün Müslümanlar üzerinde etkili olmak gibi bir vizyonu da vardır[51].

İran'ın Kum üzerinden dönüştürmeye çalıştığı din eğitimi tek boyutlu bir olgu değildir. İlgili kişilerin daha sonra İran'la gönül bağları devam etmekte ve sadece uhrevi işlerle değil politik işlere de ilgili davrandıkları görülmektedir[52]. Örneğin 2007 yılında İmam Mehdi'nin Kuzey Ordusu isimli silahlı bir örgüt göze çarpmaktadır. Bu örgütün amacı zor kullanarak iktidarı ele geçirmek ve kendi anlayışlarına uygun Şeriat devleti kurmaktır. Bu örgütün daha sonra İran istihbaratıyla ilişkisi iddia edilmiş ve örgüt üyelerinin İran'dan maddi ve lojistik destek aldığı tespit edilmiştir[53].

1997 başlarında gazeteler, yüzlerce genç Azerbaycanlının İran Hizbullah kamplarında eğitildiği haberini yapmıştır. Haberlerde buradan eğitim alanların Azerbaycan Hizbullah'ını kurdukları veya başka sorunlu yerlere savaşa gönderildikleri iddia ediliyordu. Şubat 1997'de, ünlü Azerbaycan bilgini Ziya Bunyatov Bakü'de öldürülmüştür. Onu öldürenlerin iddiası ise onun MOSSAD ajanı olarak Hizbullah tarafından öldürüldüğü idi. Bunun üzerine Azerbaycan hükûmeti operasyonlara başladı ve pek çok kişiyi tutukladı. Sorgulamalar sırasında Hizbullah üyeleri Azerbaycan'ın laik hükûmetini açıkça reddettiler[54].

Tartışma ve Genel Değerlendirme

İran'ın seküler olduğunu düşündüğü Azerbaycan toplumunu kazanmanın zor olduğu ve kendisine yönelebilecek milliyetçi dalgayı engellemenin yolu

---

51 A. Keskin, "İran'ın Azerbaycan Politikası", **Global Strateji**, C 2, S 7, 2006; R. Musabeyov, "Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar", **Avrasya Dosyası**, C 7, S 1, 2011, s. 186; A. Asker, 2011, "Kafkasya'da Müslümanları Kim Yönetecek?", **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, http://www.21yyte.org/tr/arastirma/gurcistan/2011/06/07/6203/kafkasyadamuslumanlari-kim-yonetecek,, Erişim Tarihi: 20.03.2019.

52 B. Hasanov, **Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri**, ASAM Yayınları, Ankara 2011, s. 210.

53 A. Valiyev, 2012, "Islamic Movements In Azerbaijan", https://mesbar.org/ıslamıc-movements-ın-azerbaıjan/, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

54 A. Yunusov, **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004; A. Valiyev, 2012, "Islamic Movements In Azerbaijan", https://mesbar.org/ıslamıc-movements-ın-azerbaıjan/, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

olarak devletten devlete değil, devletten halka yönelik bir teo-stratejik yapılanma kurduğu anlaşılmaktadır[55].

Bunun yanında İran'ın farklı yumuşak güç unsurlarını teo-stratejik planlar dâhilinde işe koşması onun bu faaliyetlerinde istediği başarıyı yakaladığı anlamına gelmemektedir. Bilhassa Azerbaycan halkı ve İran Türklerinin mezhep kimliğinden öte, milli siyasal bilince ve hassasiyetlere sahip olmaları ve son yıllarda artan oranda bu kimlik etrafında örgütlenen kolektif kimlikleri, İran'ın dinî ve mezhepsel kimlik vurgulu mesajlarının daha çok dini kullanma maksatlı ve görüntüde olmasından dolayı bu hedef kitleler nezdinde itibar görmemesine neden olmaktadır[56]. Kullanılan argüman ve araçlar kısmen etki oluştursa da büyük planda bilhassa Karabağ Savaşı'ndaki ikircikli tavrı nedeniyle İran'ın Azerbaycan üzerinde mikro fanatik gruplar hariç etkili olabileceğini düşünmek çok olası görünmemektedir.

İran'ın bütün teo-stratejik araçları bir nevi kendisini "kendi sıkletinin üstüne" çıkarma maksatlı kurgulanmıştır. Zira kendi çekinceleri yanında yürüttüğü ikircikli din merkezli politika Azerbaycan halkı nezdinde doğrudan bir karşılık bulamamıştır. Ancak burada İran'ın bulunduğu bölgedeki gücü, Fars devlet geleneği, köklü medeniyeti, Şii kapasitesi, ideolojik ve mezhepsel aidiyetleri gibi teo-stratejik potansiyelinin[57] İran'a, Azerbaycan sahasında da önemli imkânlar sunmaktadır.

2005 yılında meydana gelen Ramazan Bayramı olayı, İran'ın Azerbaycan'da artan etkisinin gözle görülür bir örneğidir. 2005 yılında Azerbaycan, dünyadaki diğer tüm Müslüman ülkelerde olduğu gibi, 3 Kasım'da Ramazan ayının sona erdiği tatili resmen kutladı. Ancak İran, tatilin aslında 4 Kasım'da olacağını açıkladı ve İran halkı bir gün daha oruç tuttu. Buna göre, Azerbaycan'ın güney bölgelerinin Şii sakinleri, tatili Azerbaycan'ın geri kalanının yaptığı gibi 3 Kasım'da değil, 4 Kasım'da kutladılar. Bu, İran devlet kontrolündeki din adamlarının Azerbaycan üzerindeki pratik etkisini açıkça göstermektedir. Diğer taraftan İran'ın Azerbaycan toplumu nezdindeki etkisini Süleymani'nin 2020

---

55 M. Ekşi, "İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik-Şiilık-Temelli Kamu Dıplomasisi", **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, C 1, S 2, 2017, s. 50.

56 Ç. Balcı, 2020, "İran'ın Karabağ Propagandası Neden Başarısız", https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-in-karabag-propagandasi-neden-basarisizoldu/2027725.

57 S. Yılmaz, "Uluslararsı İlişkilerde Güç ve Güç Dengesinin Evrimi", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, c 1, S 1, 2008, s.50.

yılında ABD tarafından öldürülmesinden sonra Azerbaycan'dan pek çok kimsenin profillerinen onun resmini koyması olayında sosyal medya ağları üzerinden görmek başka bir örnektir. Süleymani'nin Karabağ konusunda Ermeniler'e yakın durmasına rağmen bu tablonun oluşması ve pek çok profilde Süleymani'nin resminin konulması düşündürücüdür[58].

Azerbaycan'da dinî itiraz ve protestolarda hem Azerbaycan Başkanları Elçibey, hem de Haydar ve İlham Aliyev İran'ı itham edici ifadelerde bulunmuşlardır. Kimi zaman içerideki yakın kişi ve gruplar ve kimi zaman da din adamları eliyle Azerbaycan'a müdahale edilmesi hükûmet tarafından sert şekilde engellenmiştir. 2015 yılındaki Nardaran hadiselerinde de hükûmet tarafı İran'ı suçlayıcı ifadeler kullanmıştır. Azerbaycan'ın dinî aşırılıkları engelleyici önlemleri kimi zaman eleştiri konusu olsa da hem Vahhabi hem de Şii aşırılara karşı hükûmet laik tutumunu korumakta kararlı görünmektedir[59].

İran'ın şahıslar üzerinden sözde bütün Müslümanları gerçekte ise daha çok Şii nüfusun yoğunlukta olduğu bölgeleri hedefe seçerek yürüttüğü teo-stratejik plan ve uygulamalar daha çok kendisini çevreleyen bir tehlike veya hedef ülke ile düşülen çıkar çatışmasında kendi yanına çektikleri insanları harekete geçirme planıyla ilgili görünmektedir[60]. Bu minvalde İran, ısrarla direniş, cihat, şehitlik ve Kerbela gibi vurguları yaparak bağlar kurmayı ve ilgili ülkelerde dinamik bir kitle oluşturmayı hedeflemektedir. Ortak hissiyat ve aidiyet oluşturmada dinin sınırları ve aidiyetleri aşan etkisini kullanmak isteyen İran, Azerbaycan'da da zaman zaman benzer bir yolu izlemekte ve ülkenin menfaatine aykırı veya çıkarların çatıştığı durumlarda içeriden hareketlendirmeler yapmak yoluyla etki oluşturmaktadır.

İran'ın teo-stratejisinde içeride Fars milliyetçiliği temelinde başta Türkler olmak üzere hak mahrumiyetlerini görmezden gelme, dışarıda ise her türlü milletle ümmet algısı içinde Şii dinî aidiyetini ön plana çıkaran ikili bir teo-strateji olduğu görünmektedir. Azerbaycan'da da Fars dilli topluluklarla İran'ın ilişkileri (Talışlar) ümmet temelli Şiilik üzerinden yürürken Azerbaycan Türkleri

---

58 E. Yılmaz, 2020, İlham Aliyev Dönemi Azerbaycan-İran İlişkileri, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniverstiesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, (Basılmamış Doktora Tezi), Çanakkale 2020.

59 **Nardaran**, 2015, "Nardaran hadiseleri ile Bağlı Resmi Açıqlama", https://news.day.az/society/721423.html, Erişim Tarihi: 21.07.2021.

60 M. Eisenstadt, "The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran: Religion, Expediency, and Soft Power in an Era of Disruptive Change", **Middle East Studies Monograph Series**, **Marine Corps University**, S 7, 2015, s. 4.

üzerinden de kendi ülkesinde millî kimliğini tanımadığı kimselere Türk asıllı din adamları eliyle dinî bağlılık ve itaat ilişkisi oluşturmakta ve orada ortak kültür, dil ve tarih vurgusunu öne çıkarmaktadır. Bu farklı politikanın Azerbaycan ölçeğinde açıklanması Türk etnik kimliği ve seküler hayat tercihleri vurgusunun çok daha baskın olmasıyla ilgili görünmektedir[61].

İran etki etmek istediği Azerbaycan toplumuna zaman zaman tesir eder görünmekte ve istikrarsızlaşmasına katkı sunmakta ise de din ile bir toplumu iknanın sınırları vardır[62]. Buna göre dinin teo-stratejide etkisini sınırlayan hususlar;

A) Öncelikle dinin ikna kabiliyeti hedef ülkedeki kimselerin kültürel ve dinî anlayışıyla sınırlıdır. Velayet-i Fakih veya Taklit-i Mercii, şehitlik vb. kavram, sembol ve anlamlar her iki toplumda aynı anlamda kullanılmamaktadır. Kavramların geniş ve bilinir olması ikna edilmek istenen toplumda aynı etkiyi uyandırmamaktadır.

B) Dinî stratejinin başarısı hedef ülkedeki insanların dindarlığıyla yakından ilgilidir. Yaklaşık 40 yıldır dinî propagandaya maruz kalmış kimselerin dinden anladıklarıyla, 70 yıl Rus işgalinde kalan kimselerin dindarlığı ve buna yükledikleri anlam bir olmayacaktır.

C) Belki en önemlisi dini ikna ve etki aracı olarak kullanmak isteyen kişilerin dindarlığı ve halk nezdindeki inanırlığıdır. Toplum görünüşte dindar ama gerçekte Ermenistan'ı destekleyen kimselere ikna olmayacaktır veya görünüşte dindar ama millî kimliğin her türlüsünü inkar ederek ama gerçekte Fars milliyetçiliği yapan kimselerin teo-stratejilerini dikkate almayacaktır.

Azerbaycan halkının büyük çoğunluğunun mezhep olarak Şii olmasına rağmen tam anlamıyla İran'ın arzu ettiği bir etkileşim meydana gelmemiş

---

61 R. Yılmaz , F. M. Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 4, S 1, 2013, s. 23-42.

62 J. Fox, N. A. Sandal, "Toward Integrating Religion into International Relations Theory", **Zeitschrift für Internationale Beziehungen**, 17. Jahrg., H. 1, 2010, s. 150.

* İki aynı dini gruba mensup olup birbirleriyle rekabet eden dini grupların birbirlerini ötekileştirmesi veya rekabet etmesi belirli çerçevelerde yürütülmektedir. Konuya ilişkin ileri okumalar için bk. (Sandal, 2021)

görünmektedir. Bir nevi iki aynı ama rekabet halinde olan mezhebî birliktelikte bir ötekileştirme ameliyesini stratejik olarak kurgulamaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla İran, Azerbaycan'ın siyasi yönetim şeklini ve meşruiyetini sorguluyor ve kendisine yakın kimselerce bunu sorgulatıyor. Güney Azerbaycanlıların Azerbaycan'a yakınlık göstermesini vatana ihanetle suçluyor ve Azerbaycan'ı 'öteki' yani İsrail ile iş birliği üzerinden yıpratmaya çalışıyor. Azerbaycan içindeki dinî konularda taraf olduğu zaman karşı laik veya dine uzak kimseler olarak konumlandırırken kendilerine yakın kimseleri dinin aslını yaşayan/dindar olarak göstererek rekabeti/çatışmayı laik-dindarlar arasındaki bir savaş olarak çerçeveliyor.

Azerbaycan toplumunun ahlakını sorgulamak suretiyle birtakım gündelik yaşam pratikleri üzerinden Azerbaycan toplumunu ahlak noktasından vurmak isteyen İran son olarak, Ehli- Beyt muhabbet ve Şiilik konusunda makul ortak noktalar olsa da Azerbaycan hükûmetinin Şii taleplerine karşı takındığı metodolojiyi sorgulamak yoluyla amaçlarını güncellemektedirler.

Görüldüğü üzere İran dinî bir retorik kullanmasına rağmen pragmatik bir pratik uygulamaktadır. Örneğin 1990'ların başında Çeçenistan'ın tek taraflı bağımsızlık ilan edip şeriat hukukunu benimsediğini deklare etmesi üzerine, tüm dünyadaki Müslümanların koruyucusu olduğunu iddia eden İran, "Rusya'nın toprak bütünlüğüne saygılı olduğunu" belirterek Rusya'yı desteklemek suretiyle pragmatik bir politika seyretmiştir[63].

İran kurduğu teo-stratejik planları dâhilinde temelde Azerbaycan'da neyi hedeflemektedir diye sorulduğunda rahatlıkla şunlar ifade edilebilir[64].

-Dini kullanarak Azerbaycan'ın laik yapısı üzerinden etkisizleştirip olası İran Türkleri üzerindeki etkisini engellemek;

-Devrim ihracıyla yeni bir jeostratejik hedefi etkisizleştirip geniş ağlar ve gruplar oluşturmak;

-Şii propaganda üzerinden ülke içindeki İslami ağları genişleterek gerektiğinde onlar üzerinden ülkeye etki etmek;

---

63 F. Hanedar, **Dinin Dış Politikaya Etkisi: İran'in Suriye Politikası**, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

64 E. Celilova, **Güvenlik Politikaları Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkileri**, Bursa Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019.

-İstikrarlı ve alternatif bir paradigmalı Bakü yerine, daha kırılgan ve istikrarsızlığa itilebilen kırılgan bir taban oluşturmak[65].

-Yerel etnik gruplar üzerinden dini ve etnik unsurları harekete geçirerek desteklemek suretiyle ayrımcılığı körüklemek;

-Kendisinin Ermenistan vb. ülkelerle Azerbaycan aleyhine yaptığı ittifakları teo-stratejiyle gölgeleyip yerelde meşruiyet sorunu yaşamamak;

-Türkiye'nin demokratik, hukuk ve kalkınma esaslı ilişki ağına sorgulanması mümkün olmayan bir araçla mukabelede bulunarak olası Türklük ittifakını din aracıyla engellemek olarak sıralanabilir.

65 M. Khalifa-Zadeh, "Israeli-Azerbaijani Alliance and Iran", **Global Research in International Affairs Center**, S 18, 2013, s. 56-70.

KAYNAKLAR

Akdevelioğlu, A., "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", **Uluslararası İlişkiler**, C 1, S 2, 2004, s. 129-160.

Algar, H., "Merci-i Taklîd", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C 29, S172, Ankara 2004.

Ali, İ., 2013, "Azerbaycan ile İran arasında yakınlaşma", https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/azerbaycan-ile-iran-arasinda-yakinlasma-h263532.html, Erişim Tarihi: 18.07.2021.

Althusser, L., **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Tercüme: Mahmut Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Aşırlı, E., 2016, "Azerbaycan–İran İlişkilerini Etkileyen Faktörler", https://kafkassam.com/azerbaycan-iran-iliskilerini-etkileyen-faktorler.html, Erişim Tarihi: 19.07.2021.

Asker, A., 2011, "Kafkasya'da Müslümanları Kim Yönetecek?", **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, http://www.21yyte.org/tr/arastirma/gurcistan/2011/06/07/6203/kafkasyadamuslumanlari-kim-yonetecek,, Erişim Tarihi: 20.03.2019.

Azadliq, 2010, "Azərbaycanda əyalət etirazları". https://www.azadliq.org/a/1927335.html, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

AzadXeber, 2015, "Hacı Abgül Süleymanovun həbsindən 4 il keçir", http://www.islaminsesi.info/haci-abgul-suleymanovun-hebsinden-4-il-kecir--12565.html, Erişim Tarihi: 07.08.2021.

Baev, Pavel, **Russia‟s Policies in the Caucasus, The Royal Institute OfInternational Affairs, Russia And Eurasia Programme**, Chatham House: London 1997.

Balcı, Ç., 2020, "İran'ın Karabağ Propagandası Neden Başarısız", https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-in-karabag-propagandasi-neden-basarisizoldu/2027725.

BBC, 2012, "İranla əlaqəli 22 nəfər həbs olunub", http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2012/03/120314_azerbaijan_iran_arrests.shtml, Erişim Tarihi: 09.04.2021.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 10, 2003.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "Haydar Aliyev Döneminde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Boz, H., 2012, "İran İstihbarat Örgütünün Azerbaycan'a Yönelik Operasyonları", **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalarimerkezi/iran-istihbarat-orgutunun-azerbaycana-yonelik-operasyonlari.

Boz, H., **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-İran İlişkilerinde İşbirliği ve Çatışma Alanları (1991-2013)**, Atılım Üni. Sosyal Bilimler Enstitisü (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara 2014.

Buniyatov, Ziya Musa, "Azerbaycan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: IV.

Celilova, E., **Güvenlik Politikaları Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkileri**, Bursa Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019.

Cohen, A, **US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New Silk Road to Economic Prosperity**, The Heritage Foundation, 1997.

Cornell, S. E., **The Politicization of Islam in Azerbaijan**, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Washington 2006.

Eisenstadt, M. (2015) "The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran: Religion, Expediency, and Soft Power in an Era of Disruptive Change", **Middle East Studies Monograph Series, Marine Corps University**, S 7, s. 1-56.

Ekşi, M., "İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik-Şiilık-Temelli Kamu Diplomasisi", **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, C 1, S 2, 2017, s. 46-66.

Entekhabi, S. A., "Role of Religious Texts in Shaping the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran", **Discourse: An Iranian Quarterly**, C 6 S 2, 2004, s. 61-76.

Faktxeber, 2010, "Ayətullah məkarim şirazi hicab qadağasından danışdı", http://www.faktxeber.com/ay399tullah-m399kar304m-350304raz304-h304cabqada286asindan-dani350di_h26796.html,Erişim Tarihi: 22.07.2021.

Fox, J., Sandal, N. A., "Toward Integrating Religion into International Relations Theory", **Zeitschrift für Internationale Beziehungen**, 17. Jahrg., H. 1, 2010, s. 149-159.

Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979..

Göyüşov, A- Əsgərov E., "Islam and Islamic education in Soviet and independent Azerbaijan", Edit: Michael Kemper, Raoul Motika ve Stefan Reichmuth, **Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States**, London and New York: Routledge 2010.

Gündoğan, Ü., **İran ve Orta Doğu**, Adres Yayınları, İstanbul 2016.

Hakyemez, C., "Günümüz İran Şiiliğinde Mehdi Beklentisinin Siyasi Boyutu", **Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri**, 2018, s. 515-524.

Hanedar, F., Dinin Dış Politikaya Etkisi: İran'in Suriye Politikası, **Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

Hasanov, B., **Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri**, ASAM Yayınları, Ankara 2011.

Hüseyni, 2017, "İmadəddin Hüseyni, "Azərbaycanda sünnü və şiələr vəhdət namazında" - Misirin "Əl-Şuruq" qəzetinin baş redaktoru yazır", http://www.azadinform.az/news/a-159588.html, Erişim Tarihi: 02.08.2021.

Hüseynli, Ə., 2014, "İslamçıların həbsindən 3 il ötdü", http://birlik.az/index.php?do=xeber&id=5793, Erişim Tarihi: 18.08.2021.

Karakuş, G., 2017, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İran (1991-2003)**, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

Karaoğlu, O., 2021, **Şiiliğin İran Dış Politikasına Etkileri**, Ankara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

Kənan, 2014, "Hicab aksiyasından 4 il ötdü", http://musavat.com/news/iqtisadiyyat/hicab-aksiyasindan-4-il-otdu_232976.html, Erişim Tarihi: 09.02.2021.

Keskin, A.,"İran'ın Azerbaycan Politikası", **Global Strateji**, C 2, S 7, 2006, s. 92-104.

Khalifa-Zadeh, M., "Israeli-Azerbaijani Alliance and Iran", **Global Research in International Affairs Center**, S 18, 2013, s. 56-70.

Macit, N., 2008, **İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye** (3. Baskı), Fark Yayınları, Ankara.

Media Forum, 2009, "Məscidin sınıq daşları", http://deyerler.org/25885-bakddakd-mjjscid-sgkgldg.html, Erişim Tarihi: 02.08.2021.

Memmedova. İ., **Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

Moazami, B., **İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne**, Çev. Bahar Bilgen, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

Movqe, 2013, “Azərbaycana Qarşı Radikal Mövqedə Dayananların Kimliyi Üzə Çıxır”, http://www.movqe.az/news/siyaset/11449.html, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

Musabeyov, R., “Azerbaycan’daki Etnik Azınlıklar”, **Avrasya Dosyası**, C 7, S 1, 2011, s. 177-196.

Musavat, 2009, “İsrail Səfirliyini Necə Partlatmaq İstəyiblər?”, http://musavat.com/news/gundem/israil-sefirliyini-nece-partlatmaq-isteyibler_54148.html, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Musavat, 2010, “Azərbaycan’a Dair Şok Sırlər Açıldı”, “http://musavat.com/news/gundem/azerbaycana-daır-sok-sırler-a%c3%87ıldı_89899.html, Erişim Tarihi: 20.07.2021.

Musavat, 2011, “Yeni Müsavat”, “Azərbaycan hakimiyyətini hədələyən təbrizli ruhani danışdı”, http://musavat.com/news/gundem/azerbaycanhakimiyyetini-hedeleyen-tebrizli-ruhani-danishdi_113936.html, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

Musavat, 2012, “54 nəfər rafiq tağının qatilini “tapdı”, http://musavat.com/news/gundem/54-nefer-rafiq-taginin-qatilini-tapdi_115261.html, Erişim Tarihi: 02.04.2021.

Nardaran, 2015, “Nardaran hadiseleri ile Bağlı Resmi Açıqlama", https://news.day.az/society/721423.html, Erişim Tarihi: 21.07.2021.

Özdemir, H. “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, **A.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 63, S 3, 2008.

Pakayin, M., Heydər Əliyev və İranla daimi dostluğa əsaslanan baxış, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2014.

Pehlivan, Zühre Nur, “Rusya’nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu”, **Asia Minor Studies**, Cilt: IV, Sayı: 8, 2016.

Qafqazinfo, 2011, “Hizbullah” rəsmi Bakını konsulluğu ələ keçirməklə hədələdi”, http://qafqazinfo.az/news/detail/hizbullah-resmi-bakini-konsulluguele-kecirmekle-hedeledi-6625, Erişim Tarihi: 08.03.2021.

Rakel, E. P. , "Iranian Foreign Policy since the Iranian Islamic Revolution: 1979-2006", **Perspectives on Global Development and Technology**, C 6, S 1-3, 2007, s. 159-187.

Rövşənoğlu, K., 2017, “Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi ili”- yekunlar”, http://musavat.com/news/azerbaycanda-islam-hemreyliyi-ili-yekunlar_492163.html, Erişim Tarihi: 19.08.2021.

Sandal, N. A., "Framing religious outbidding: al-qaida, islamic state, and intra-religious competition", **Politics, Religion & Ideology**, 2021, s. 1-20.

Salamoğlu, E., 2015, "Azərbaycanlılar hansı ölkələrdə dini təhsil alır?", http://axar.az/news/gundem/74362.html, Erişim Tarihi: 08.04.2021.

Sametli, F. , **İran İslam Cumhuriyeti'nde Uluslararası Hukuk Anlayışı: Rehine Krizi, Salman Rüşdi Krizi ve Çocuk İdamları Örnekleri**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

Shaffer, B., 2008, **Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği İran ve Azerbaycan Kimliği**, İstanbul Bilgi Ün. Yay., İstanbul.

Şimşir, Bilal, **Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

Shahed, B., 2019, İran'ın İslâmiyet'i Tebliğ ve Temsil Aracı Olarak Yurtdışındaki İslâm Kültür Merkezleri, **Yeni Usûllerle İslâmî Teblîğ ve Temsîl -Milletlerarası İlmî Toplantı, 17-18 Kasım 2018**, s. 169-189.

Sondakika, 2010, "İran'dan Bakü'ye Başörtüsü Tepkisi", https://www.sondakika.com/haber/haber-iran-dan-baku-ye-basortusu-tepkisitahran-2449081/, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

Süleymanlı, E., 2006, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**. İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Talıblı, S. E., İran İslam Respublıkasının Xarıcı Sıyasətının Nəzərı Əsasları (1979-2006-Cı İllər), 2016, https://ethnoglobus.az/az/ındex.php/yax-n-rq/ıran/ıtem/782-ıran-ıslam-respublıkas%c4%b1n%c4%b1n-xarıcı-sıyas%c9%99tının-n%c9%99z%c9%99rı-%c9%99saslar%c4%b1-1979-2006-c%c4%b1-ıll%c9%99r, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

Tevhidhaber, 2009, "Azerbaycan'da 59 Dinî Kitap Daha Yasaklandı" https://www.tevhidhaber.com/azerbaycanda-59-dini-kitap-daha-yasaklandi-54751h.htm, Erişim Tarihi: 22.02.2021.

Tevhıdhaber, 2011, "Kurşunlanmayı Tercıh Ederım"; https://www.tevhıdhaber.com/kursunlanmayı-tercıhederım-78970h.htm, Erişim Tarihi: 17.07.2021.

Tiedeman, A., "Islamic Republic of Iran Broadcasting: Public Diplomacy or Propaganda?", The Fletcher School-Al Nakhlah Tuft Unıversıty, S 5, 2005, s. 1-7.

Uyar, M., “Velayet-i Fakıhın Ortaya Çıkışı Ve Değerlendirilmesi”, **Dini Araştırmalar**, C 2, S 6, 2000, s.77-98.

Üstün S. İ., **Humeynı’den Hamaney’e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi**, Birleşik Yayınları, İstanbul 1999.

Üstüntaş, D., “İran’ın Yumuşak Gücü: Unsurları, Zorlukları”, **Akademık Orta Doğu**, C 11, S 1, 2016, s. 59-84.

Valiyev, A., 2012, “Islamic Movements In Azerbaijan”, https://mesbar.org/ ıslamıc-movements-ın-azerbaıjan/, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Walbridge, L. S., The Most Learned of the Shi’a: The Institution of Marja Taqlid, Oxford University Press, London 2001.

Walter, P., Ideology And Strategy in The Middle East: The Case Of Iran, Survival, C 59, S 5, 2017, s. 69-98.

YDH, 2006, “Azeri Müçtehitten Refık Tağı’ya Ölüm Fetvası”, https://www.ydh.com.tr/hd1825_azeri-muctehitten-refiktagiya-olum-fetvasi.html, Erişim Tarihi: 11.06.2021.

Yeğin, A., **İran’ın Bölgesel Faaliyetleri Ve Güç Unsurları**, Seta Yayınları, İstanbul 2017.

Yılmaz R., Sayin, F. M., "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 4, S 1, 2013, s. 23-42.

Yılmaz, E., 2020, İlham Aliyev Dönemi Azerbaycan-İran İlişkileri, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniverstiesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, (Basılmamış Doktora Tezi), Çanakkale 2020.

Yılmaz, S., “Uluslararsı İlişkilerde Güç ve Güç Dengesinin Evrimi", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, c 1, S 1, 2008, s. 27-65.

Yunusov, A., **Azərbaycanda Islam**, M. Mütəllimov (Terc.), Zaman, Bakı 2004.

Zərbalıyeva, K., 2010, “Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Ayətullah Nasır Məkarim Şirazinin Azərbaycanda Məscidlərin Sökülməsi ilə Bağlı Fikirlərini Əsassız Sayır”, https://az.trend.az/azerbaıjan/ socıety/1686954.html, Erişim Tarihi: 22.07.2021.

EKLER

EK-1 İran'ın Devlet Yapılanmasında İslami Tebliğ İle Yükümlü Olan Kurum Ve Kuruluşlar.

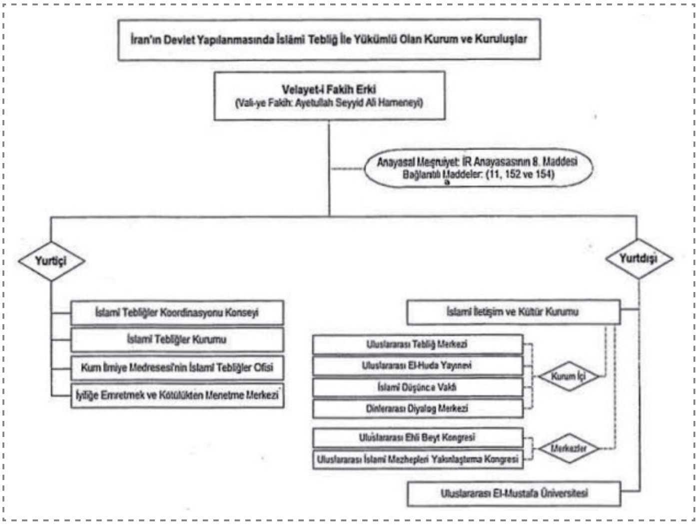

EK-2. Uluslararası Ehl-i Beyt Kongresi Tarafından Yayınlanan Kitapların Dilleri ve Sayıları

Uluslararası Ehl-i Beyt Kongresi Tarafından Yayınlanan Kitapların Dilleri ve Sayıları					
Sıra	Dil	Cilt Sayısı	Sıra	Dil	Cilt Sayısı
1	Türkiye Türkçesi	128	24	İtalyanca	5
2	Urduca	102	25	İsveçce	5
3	İngilizce	72	26	Fulanice	4
4	Almanca	56	27	Kırgız Türkçesi	3
5	Azerbaycan Türkçesi	55	28	Kurmançi Kürtçesi	3
6	Boşnakça	45	29	Ruandaca	3
7	Tacikçe	33	30	Lugandaca	3
8	İspanyolca	33	31	Hausaca	3
9	Rusça	31	32	Sorani Kürtçesi	2
10	Malayca	29	33	Danca	2
11	Tayca	29	34	Özbek Türkçesi	1
12	Farsça	29	35	Tagalogca	1
13	Arapça	18	36	Hintçe	1
14	Fransızca	16	37	Arnavutça	1
15	Birmanca	15	38	Bulgarca	1
16	Peştuca	15	39	Çekçe	1
17	Bengalce	9	40	Romanca	1
18	Çince	7	41	Fince	1
19	Svahilice	7	42	Lezgice	1
20	Portekizce	6	43	Macarca	1
21	İsviçre resmî dilleri	6	44	Felemenkçe	1
22	Malayca	5	45	Emherice	1
23	Lehçe	5	46	Yorubaca	1

Ayrıca kitap basımı faaliyetleriyle birlikte 21 dergi Uluslararası Ehl-i Beyt Kongresi bünyesinde çeşitli dillerde yayınlanmaktadır.

EK-3: İran'ın Yurt Dışını Hedef Alan Yayın Faaliyetleri

İran'ın Yurt Dışına Yönelik Yayınları			
Medya Türü	**Adı**	**Dil**	**Açıklama**
Gazeteler	✓ Iran News, ✓ Iran Daily ✓ Tehran ✓ Times Keyhan ✓ English	✓ İngilizce	
	✓ Vifak ✓ Keyhan	✓ Arapça	
Televizyon Kanalları	✓ Cam-ı Cem 1,2,3	✓ Farsça	✓ Yurt dışındaki İranlılar ve Farsça bilenlere yönelik 24 saat yayın
	✓ El- Âlem	✓ Arapça	✓ Ortadoğu'ya yönelik
	✓ Seher TV 1,2,3	✓ Urduca, ✓ İngilizce, ✓ Boşnakça, ✓ Türkçe, ✓ Fransızca ✓ Kürtçe	
	✓ El- Kevser	✓ Arapça	✓ Dini-mezhebi programlar
	✓ Hispan TV	✓ İspanyolca	✓ Güney Amerika'ya yönelik
	✓ Press TV	✓ İngilizce	✓ En önemli kanalı
Radyo			✓ 25 dilde radyo yayını
Ajans	✓ Ehlibeyt Haber Ajansı ABNA		✓ Türkçe dâhil 20 dilde yayın

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI GEOSİYASİ AMİL KİMİ

ƏDALƏT QASIMOV*

ÖZET

Məqalədə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin formalaşması və inkişafında Naxçıvanın mühüm geosiyasi amil kimi yeri və rolu nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycanın ən qədim türk torpaqlarından biri kimi formalaşmış Naxçıvan diyarının geosiyasi vəziyyətini müəyyənləşdirən amillər təhlil edilmişdir. Məqalədə Naxçıvan regionunun geosiyasi şəraitinin onun Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində əsas faktor olduğu konkret faktlar əsasında göstərilmişdir.

Məqalədə Naxçıvanın Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin xüsusi faktoruna çevrilməsi və bu kontekstdə son yüz il ərzində öz prioritetini qoruyub saxlaması məsələsi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Türkiyə, Geosiyasi Amil, Beynəlxalq Əlaqələr, Region

* T.e.d., AMİA Bakü Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, adaletqasimov56@mail.ru.

THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AS A GEOPOLITICAL FACTOR TO AZERBAIJANI-TURKISH RELATIONS

ABSTRACT

The article considers the place and role of Nakhchivan as an important geopolitical factor in the formation and development of Azerbaijani-Turkish relations, analyzes the factors determining the geopolitical situation in Nakhchivan, which was formed as one of the oldest Turkic lands in Azerbaijan. The article shows on the basis of concrete facts that the geopolitical situation in the Nakhchivan region is a key factor in its Azerbaijani-Turkish relations.

The article follows the issue of Nakhchivan becoming a special factor in the Azerbaijani-Turkish relations and maintaining its priority in this context for the last hundred years.

Keywords: Nakhchivan, Turkey, Geostrategical Factor, International Relations, Region

Giriş

Müasir dövrdə, qloballaşmanın və dövlətlərarası inteqrasiya proseslərinin getdikcə gücləndiyi şəraitdə, dövlətlərin tərkibinə daxil olan inzibati-ərazi vahidlərinin həmin dövlətlərin xarici əlaqələr sistemində rolunun artması beynəlxalq münasibətlərin mühüm amilinə çevrilməkdədir. Bir çox ölkələrdə bölgələrin, onların ərazi sərhədlərindən kənara çıxan, o cümlədən xarici ticarət, mədəni əlaqələr və s. sahələrdə geniş səlahiyyətləri milli qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Regionların uzun müddət dövlətlərin müstəsna kompetensiyasına aid edilən beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olması, dövlətlə onun bölgələri arasında qarşılıqlı münasibətlərin siyasi-hüquqi aspektlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Region dedikdə, biz birinci növbədə submilli səviyyədə fəaliyyət göstərən ərazi-siyasi vahidi başa düşməliyik. Regionun statusu, onun dövlət səviyyəsindən sonra siyasi münasibətlərdə tutduğu səviyyə ilə ölçülür. Başqa sözlə, region siyasi münasibətlərin dövlətdən sonra gələn növbəti hüquqi səviyyəsi hesab edilir. Avropa Regionlar Assambleyasının 1996-cı ildə qəbul etdiyi Avropada regionalizmə dair Bəyannamənin 1-ci maddəsində deyilir ki, region, dövlət səviyyəsindən əvvəlki səviyyəyə uyğun gələn, öz hökuməti olan və müvafiq siyasi səlahiyyətlərə malik dövlət ərazi qurumudur. Həmin maddədə regionun əsas əlamətləri də sadalanır: 1) dövlətin konstitusiyasında və ya qanununda regionun statusunun öz əksini tapması, onun muxtariyyətinin, identikliyinin, səlahiyyətlərinin və quruluş formalarının müəyyənləşdirilməsi; 2) regionun öz konstitusiyasına və ya qanununa malik olması ki, bu konstitusiya və qanunlar dövlətin hüquqi strukturunun tərkib hissəsidir.

Göründüyü kimi, milli regionlarla bağlı beynəlxalq hüququn bu şərtlərinə Azərbaycan Respublikasının bölgələri arasında əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusu uyğun gəlir. Azərbaycan Konstitusiyasının 7-ci maddəsində Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika kimi təsbit edilmiş, həmin konstitusiyada Naxçıvan MR-nın statusu ayrıca fəsildə (VIII fəsil) müəyyənləşdirilmişdir. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinə görə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir, Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Naxçıvan

Muxtar Respublikasının ərazisində məcburidir.[1] Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlət kimi öz konstitusiyasına malikdir. Muxtar respublikanın konstitusiyasının 1-ci maddəsinə görə, Naxçıvan Muxtar dövləti Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublikadır. Həmin konstitusiyanın muxtariyyətin əsaslarını müəyyənləşdirən 2-ci maddəsinə görə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində müstəqildir. Lakin, Naxçıvanı dünyada mövcud olan digər muxtar ərazilərdən fərqləndirən əsas cəhət, onun statusunun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yanaşı, beynəlxalq müqavilələrlə (16 mart 1921-ci il tarixli Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars beynəlxalq müqavilələri) müəyyən edilməsidir.[2] Azərbaycanın milli lideri Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR-nın konstitusiyasına bu maddənin əlavə edilməsi, onun ərazi toxunulmazlığını təsbit edən mühüm hüquqi aktdır. Ölkənin ərazi vahidlərinin regional münasibətlərdə tutduğu mövqe, onların beynəlxalq fəaliyyəti həm xarici, həm də daxili faktorlarla şərtlənir. Xarici faktorlar iqtisadi proseslərin qloballaşması, dövlətlərarası inteqrasiya; daxili faktorlar isə siyasi sistemin desentralizasiyası, regionların iqtisadi cəhətdən asimmetrikliyi və etnik cəhətdən rəngarəngliyi ilə müəyyənləşir. Ənənəvi olaraq, regionların beynəlxalq fəaliyyəti siyasi, iqtisadi və mədəni istiqamətlərə bölünür.[3]

Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşən, coğrafi şəraitinə görə transsərhəd ərazi hesab edilən (muxtar respublika üç xarici dövlətlə həmsərhəddir – Ə.Q.) Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində və xarici siyasətindəki rolunun qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan MR-nın geosiyasi vəziyyətinin və xarici əlaqələrinin nəzərə alınması zəruriliyi təkcə Azərbaycan dövlətinin vahid xarici siyasət doktrinasının həyata keçirilməsi tələblərindən irəli gəlmir, eyni zamanda bölgənin yaşadığı ağır siyasi, iqtisadi və nəqliyyat şərtləri ilə müəyyənləşir.

Muxtar respublikanın beynəlxalq fəaliyyət potensialı bir çox faktorlardan asılıdır və əsasən də bölgənin coğrafi yerləşməsi, resursların əlçatarlığı, istifadə

---

1 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, http://www.e-qanun.az/framework/897, Giriş tarixi: 16.04.2021.

2 Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası, http://www.e-qanun.az/framework/1755, Giriş tarixi: 16.04.2021.

3 Lecours A,. **Political Issues ofPparadiplomacy. Lessons of Development World**, Diplomatic Studie, Гаага 2008, p. 3.

edilmə səmərəliliyi və regionda cərəyan edən prosesləri nəzərə alaraq onun ölkənin xarici siyasi kursunun həyata keçirilməsində oynaya biləcək rolu ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, Naxçıvan MR böyük regional resurslara malikdir ki, bu resurslar mühüm məqsədə – regionun sosial-iqtisadi inkişafına, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına, eləcə də Azərbaycan dövlətinin və Naxçıvan diyarının təhlükəsizliyinin və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Naxçıvan MR-nın xarici iqtisadi və mədəni əlaqələrinin məqsəd və vəzifələri bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının maraq və mənafeləri ilə birbaşa əlaqədə formalaşır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan MR çox böyük iqtisadi potensiala malikdir. Bu, o deməkdir ki, qonşu dövlətlər üçün Azərbaycan Respublikası ilə qarşılıqlı münasibətlər kontekstində onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR ilə əməkdaşlıq etmək çox sərfəlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, ölkənin regionlarının dövlətin xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsində iştirakı həmin regionların geosiyasi vəziyyəti, etno-siyasi və tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, dövlətçilik ənənələri kimi amillərlə sıx əlaqədardır. Bu amillər kontekstində Naxçıvan Muxtar Respublikasının geosiyasi şəraiti digər amillərlə, xüsusən etno-siyasi amillərlə müqayisədə daha çox əhəmiyyət kəsb edən amildir. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan tarixin uzun dövrü ərzində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi onun dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan əhalisinin mütləq əksəriyyətini etnik azərbaycanlılar təşkil edir və bu amil regionun Azərbaycanla həm də mədəni-milli vahidliyini özündə təcəssüm etdirir. Başqa sözlə, Naxçıvan heç vaxt özünü Azərbaycan dövlətçiliyindən kənarda təsəvvür edən, separatçı hərəkətlərin mövcud olduğu ərazi vahidi olmamışdır. Düzdür, 90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanın çətin vəziyyətində ona başçılıq etmiş Heydər Əliyevin bölgəni erməni işğalından qorumaq üçün atdığı addımları, xüsusən qonşu dövlətlərlə əlaqə yaratması, muxtar respublikanın yaşadığı problemlər haqqında obyektiv məlumatları dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün böyük dövlətlərin liderlərinə, beynəlxalq təşkilatlara çoxsaylı müraciətlərini o zamankı Azərbaycan iqtidarları siyasi separatizm kimi qələmə verməyə cəhd etsələr də, tarix Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini, onun tənqidçilərinin isə korafəhmliyini sübut etdi.

Naxçıvanın Yaxın Şərq və Qafqaz regionunun mühüm subregional geosiyasi faktor kimi formalaşmasının kökləri qədim dövrlərə gedib çıxsa da (bu zaman müxtəlif imperiyaların və dövlətlərin bölgə uğrunda çoxəsrlik mübarizə tarixini

yada salmaq kifayətdir – Ə.Q.), onun Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin xüsusi faktoruna çevrilməsi yaxın yüz ildən bir qədər çox dövrə – bilavasitə I Dünya müharibəsinin son dövrlərinə təsadüf edir. Bu baxımdan, Naxçıvan regionunun geosiyasi şəraiti onun beynəlxalq fəaliyyətini şərtləndirən əsas amil olduğu kimi, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində də əsas faktor kimi ortaya çıxır.

Müharibənin nəticəsi olaraq Rusiya imperiyasının dağılması və Cənubi Qafqazda baş vermiş sosial-siyasi hadisələr Naxçıvan regionuna və ətrafına da öz təsirini göstərdi. Bir qədər sonra, Cənubi Qafqazda milli respublikaların yaranması Naxçıvanın həm yeni yaranmış Azərbaycan Respublikası, həm də Ermənistan Respublikası arasında, eləcə də bu respublikalarla Osmanlı İmperiyası və Qacarlar İranı arasında münasibətlərin episentrinə çevrilməsinə səbəb oldu. Məhz 1918-ci ildən başlayaraq Naxçıvan Azərbaycan-Türkiyə qarşılıqlı münasibətlərində əsas amillərdən birinə çevrilməyə başladı ki, bunun da başlıca səbəbi bir tərəfdən Naxçıvanın coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar idisə, digər səbəbi isə Ermənistanın bu ərazini ələ keçirmək cəhdləri ilə bağlı idi. 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperiyasının müstəqilliyini yenicə elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Ararat Respublikası arasında bağlanmış Batum müqavilələri Naxçıvanın milli-ərazi statusunun hüquqi cəhətdən təsbit edilməsi istiqamətində qəbul edilmiş ilk sənəd oldu. Maraqlıdır ki, Batum müqaviləsinə görə, Naxçıvan ərazisi faktik olaraq Azərbaycanla Türkiyə arasında bölüşdürülmüş və Ordubad mahalı istisna olmaqla, Naxçıvanın digər əraziləri Türkiyəyə qatılmışdı[4]

1918-1920-ci illər ərzində Naxçıvanda və ətrafında baş vermiş proseslərin təfərrüatlarına varmadan yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu dövrdə Ermənistanın xarici qüvvələrin dəstəyi ilə Naxçıvanı ələ keçirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi. Bunun da əsas səbəbləri arasında naxçıvanlıların erməni işğalına qarşı qətiyyətli mübarizəsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bölgə üzərində öz suveren hüquqlarını təsbit etmək uğrunda atdığı siyasi-diplomatik addımlar və Türkiyənin bölgənin türk əhalisinin müdafiəsi istiqamətində həyata keçirdiyi hərbi-siyasi tədbirlər olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, bu dövrdə Azərbaycan-türk amilinin Naxçıvan əhalisinin milli-etnik və ərazi kimliyinin inkişafında aparıcı amil olduğu nəzərə çarpır.

4 Договор дружбы между императорским Оттоманским Правительством и Азербайджанской Республикой. Батум 4 июня 1918 года // Азербайджанская Демократическая Республика: Внешняя политика (Документы и материалы), Баку: Азербайджан, 1998, с.14-17.

Eyni zamanda, məhz bu dövrdə Qafqaz İslam Ordusunun apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Naxçıvan da Azərbaycan-Türkiyə birgə hərbi əməkdaşlığının uğurla nəticələndiyi ərazilərdən biri olmuşdur. Bu gün də Naxçıvan MR ərazisində uğurla həyata keçirilən Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı, 1918-ci ildə qoyulmuş ənənənin məntiqi davamı olaraq bölgənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Cənubi Qafqaz ərazisi 1920-ci ildə Qırmızı Ordu tərəfindən işğal edildikdən sonra, Naxçıvanın Sovet Rusiyası, Azərbaycan, Ermənistan və Kamalçı Türkiyə ziddiyyətlərinin toqquşduğu əsas bölgəyə çevrilməsi bölgənin geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmış oldu. Artıq sovetləşmiş Ermənistanın Naxçıvanı bolşeviklərin dəstəyi ilə ələ keçirmək səyləri, bu dəfə də ilk növbədə Türkiyənin yeni liderlərinin (Mustafa Kamal, Kazım Qarabəkir və başqalarının) qətiyyətli mövqeyi sayəsində baş tutmadı. Məhz sonuncuların, eləcə də N. Nərimanovun milli mövqeyi RSFSR və Sovet Ermənistanı rəhbərliyini Naxçıvanın ərazi statusunu əbədi olaraq Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanımağa məcbur etdi. Naxçıvan regionunun yeni geosiyasi statusu özünün beynəlxalq-hüquqi təsbitini 1921-ci ilin 16 martında bağlanmış Moskva müqaviləsinin III maddəsində tapdı (həmin maddəyə görə Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edirdi). [5] Türkiyənin üç Cənubi Qafqaz sovet respublikası arasında münasibətləri tənzimləmək məqsədilə bağladığı 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsi də Moskva müqaviləsinin Naxçıvanın ərazi statusu ilə bağlı müvafiq maddəsini təsdiq etdi. Etiraf etmək lazımdır ki, yeni Türkiyə rəhbərliyinin təkidləri sayəsində həmin müqavilələrdə Türkiyə ilə Naxçıvan (deməli, Azərbaycan) arasında 12 km-lik ümumi sərhədin təsbit edilməsi, Naxçıvanın gələcək taleyi və Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin gələcəyi baxımından mühüm hadisə hesab edilməlidir.

Bu müqavilələr imzalayan dövlətlərin ali orqanları tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra hüquqi qüvvəyə mindi və bununla da Naxçıvanın geosiyasi özəlliyini özündə təcəssüm etdirən milli-ərazi (muxtariyyət) statusu əbədi müəyyənləşdirildi. Bu baxımdan, müasir Ermənistanın müxtəlif revanşist dairələrinin bu müqavilələri, xüsusən onların Naxçıvanla bağlı müvafiq maddələrinin guya hüquqi cəhətdən qüvvədən düşdüyünü iddia etmələri və onları ləğv etmək cəhdləri əvvəldən uğursuzluğa məhkumdur.

---

5 Московский договор между Россией и Турцией, 16 марта 1921 года http://www.doc20vek.ru/node/4149, (Giriş tarixi: 16.04.2021)

2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən birlikdə imzaladıqları Müttəfiqlik münasibətləri haqqında Bəyannamədə...[6] də tərəflər iki dost və qardaş ölkə arasında bütün beynəlxalq sənədlərə, bununla əlaqədar 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadiq olduqlarını bir daha təsdiq etdilər.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Naxçıvanın Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri baxımından geosiyasi əhəmiyyətini artıran amillər arasında həmin illərdə bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistana verilməsi öz təsirini göstərdi. Bu xəyanət aktı sayəsində Naxçıvanın Azərbaycanın əsas əraziləri ilə quru əlaqələri kəsilmiş, türk dünyasının coğrafi birliyinə böyük zərbə vurulmuşdur. Azərbaycanın gələcək inkişafına və milli təhlükəsizliyinə etibarlılığına Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, əgər o zaman Zəngəzur Ermənistana verilməsəydi, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyatına heç ehtiyac da olmazdı. Bu gün Azərbaycanın lideri İlham Əliyevin 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsi olaraq Naxçıvanla Azərbaycan arasında quru əlaqələri (Zəngəzur dəhlizini) bərpa etmək qətiyyəti, 100 il bundan əvvəl Azərbaycanın parçalanmasına yönəlmiş xəyanətkar addımın nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Sovet dövründə SSRİ-nin bütün sərhəd əraziləri kimi, Naxçıvan da MSSR-nin qonşu dövlətlərlə əlaqələrinin qadağan edilməsi və onun sərhədləri boyunca "tikanlı çəpər"in çəkilməsi muxtar respublikanın Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində geosiyasi əhəmiyyətinin müvəqqəti olaraq azalmasına səbəb oldu. Lakin XX əsrin 80-ci illərinin sonları - 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının güclənməsi, Ermənistanın muxtar respublika ərazisinə silahlı hücumları və onu nəqliyyat blokadasına salması Naxçıvanın geosiyasi amil kimi əhəmiyyətini yenidən ön plana çıxardı, ərazicə bu kiçik bölgəni "taleyin ümidinə buraxılmış ada"ya (Heydər Əliyev) çevirdi. Lakin Naxçıvanın bəxti onda gətirdi ki, onun taleyinin həll olunduğu ən mürəkkəb məqamda muxtar respublikaya rəhbərliyi dünya siyasətinin nəhəng simalarından biri, Heydər Əliyev, öz üzərinə götürdü (3 sentyabr 1991-15 iyul 1993). Onun regionu erməni işğalından xilas etmək üçün atdığı addımlar Azərbaycanın istiqlal

6 Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi, 16 iyun 2021. https://president.az/articles/52122, (Giriş tarixi: 16.04.2021)

tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Heydər Əliyev blokadaya salınmış

Naxçıvanın Türkiyə ilə (eləcə də İranla) əlaqələr yaradılmasına strateji önəm verərək, məhz bu əlaqələr sayəsində bölgəni labüd fəlakətdən – erməni təcavüzündən xilas etdi. Heydər Əliyev özü dəfələrlə Naxçıvanın 1990-cı illərin əvvəllərində yaşanan böhranlı vəziyyətdən çıxmasında Türkiyə ilə olan əlaqələrin, bütövlükdə Türkiyənin dəstəyinin çox mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir.

1992-ci ilin martında Türkiyəyə səfəri zamanı keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Qars müqaviləsini yenidən gündəmə gətirməklə, Türkiyə ilə Naxçıvan arasında əməkdaşlıq haqqında sənəd[7] imzalamaqla Heydər Əliyev Naxçıvanın geosiyasi faktor kimi yenidən regional münasibətlərin önəmli amilinə çevrilməsinə nail oldu. Heydər Əliyev şəxsən Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında bağlanmış əməkdaşlıq protokolunu "böyük əhəmiyyətə malik tarixi sənəd" kimi qiymətləndirmişdir. 1992-ci ilin mayında Ermənistan Naxçıvanı ələ keçirmək üçün genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlayarkən, Naxçıvanı real işğaldan Heydər Əliyevin gərgin siyasi-diplomatik addımları və Türkiyənin birmənalı mövqeyi xilas etmişdir. 1992-ci il mayın 18-də Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin Ermənistanın Naxçıvana təcavüzünün dayandırılması üçün Türkiyəyə müraciətinə cavab olaraq, Türkiyə hökuməti xüsusi bəyanatla çıxış etmiş və 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvanın muxtariyyətinin qarantı olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan-Türkiyə strateji əlaqələrinin inkişafında, muxtar respublikanın iqtisadi blokadasının yarılmasında 1992-ci il mayın 28-də "Sədərək-Dilucu" körpüsünün ("Ümid" körpüsü) açılması da mühüm hadisəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri kontekstində Naxçıvan Muxtar Respublikasının geosiyasi önəmi sonrakı illərdə də öz prioritetliyini qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan, 2008-ci il iyununda Azərbaycan və Türkiyə liderlərinin Naxçıvandakı görüşü mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Görüşün mühüm nəticələrindən biri Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı razılığın əldə edilməsi olmuşdur; gələcəkdə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin işə düşməsindən sonra qazın müəyyən hissəsinin Türkiyənin Naxçıvanla həmsərhəd

---

7 Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq protokolu, 24 mart 1992-ci il. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlonmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.

bölgələrinə, daha sonra isə Naxçıvanın bu xəttə birləşməsi nəzərdə tutulurdu. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Naxçıvanın bu layihəyə qoşulması muxtar respublikanın gələcək iqtisadi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələdir.[8]

İrəli gedərək qeyd edək ki, 2021-ci ilin əvvəllərində Türkiyənin müvafiq orqanları Ərzurum-Qars-İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin iqtisadi əsaslandırılması və xəttin çəkilməsi üzrə planlaşdırma işlərini başa çatdırmış və Azərbaycanla Türkiyə tərəflərinə təqdim etmişdir. Buna görə də yaxın zamanlarda Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının daha bir yüksək nümunəsinin şahidi olacağıq.

Eyni zamanda, Naxçıvan görüşündə bölgəni nəqliyyat blokadasından çıxarmaq üçün Naxçıvanın Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinə birləşməsi məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Türkiyə hökuməti regional əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə üç dövləti – Türkiyə, Azərbaycan və İranı əhatə edəcək sərhəd qapısının yaradılması üzrə də iş aparır.

2009-cu il oktyabr ayının 2-də və 3-də Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının IX Zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi muxtar respublikanın bütün türk dövlətləri arasında geosiyasi rolunun artmasında önəmli rol oynamışdır.[9] Məhz Türkdilli dövlətlərin başçılarının Naxçıvanda keçirilmiş IX Zirvə Toplantısında Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası yaradılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə TÜRKSOY Fondu təsis edilmişdir. İki yaxın dövlət arasında münasibətlərin yeni mərhələyə çıxmasında 2020-ci ilin fevralında keçirilmiş Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının VIII iclası və iclasda qəbul edilmiş, müxtəlif sahələri əhatə edən və mühüm strateji əhəmiyyətə malik 14 sənədin imzalanması mühüm rol oynamışdır. Həmin sənədlərin bir çoxu bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi.[10] İclasda "Qars-İqdır-Aralıq-Dilucu-Sədərək dəmir yolu xətti layihəsi ilə bağlı Anlaşma Memorandumu"nun imzalanması bunun əyani nümunəsidir. Azərbaycan Prezidenti bu layihəni "xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələ" adlandıraraq demişdir: "Ermənistanın işğalçı siyasətinə görə, Naxçıvan uzun illərdir, demək olar ki, blokada, yəni müharibə şəraitində yaşayır. Naxçıvanda istehsal olunan məhsulların xarici bazarlara çıxarılması böyük problemdir. Qars-İqdır-Naxçıvan

8 "Azərbaycan" qəzeti, 2008-ci il, 05 iyun

9 https://azertag.az/.../NAXCHIVAN_ZIRVA_GORUSU_TUR..., (Giriş tarixi: 17.04.2021)

10 Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanıb 25 fevral 2020, Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanıb 25 fevral 2020, https://president.az/articles/35963, (Giriş tarixi: 17.04.2021)

dəmir yolunun tikintisi bu problemi aradan qaldıracaq və beləliklə, Azərbaycanla Türkiyə arasında yeganə quru sərhəd olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafı və rifah halı daha da yaxşılaşacaqdır”. [11]

Adı çəkilən xətt, iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də mühüm siyasi əhəmiyyətə malik bir hadisədir. Bu dəmir yolu xəttinin çəkilməsi, Naxçıvanın blokadadan çıxarılması baxımından da əhəmiyyətli bir addımdır. Ermənistanla sərhəddə yerləşən Naxçıvanın mövqelərinin inkişaf etdirilib möhkəmləndirilməsinə xidmət edən bu layihə, hərbi cəhətdən də əlverişli bir addım hesab olunur. Sonrakı proseslər, həmin sənədlərdə öz əksini tapmış layihələrin uzaq strateji məqsədlər güddüyünü təsdiqləmişdir. Bu layihənin reallaşdırılması nəticəsində yarana biləcək gerçəkliyin mahiyyəti, bu gün daha aydın sezilir. Məlum olduğu kimi, 10 noyabr 2021-ci il tarixli bəyanatın əsas müddəalarından biri də bölgədə nəqliyyat kommunikasiyasının bərpa edilməsi ilə bağlıdır ki, bu maddə Azərbaycanın şərq rayonları ilə Naxçıvan MR-ını birləşdirən, Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən dəmir yolu və avtomobil yolunun bərpa edilməsini nəzərdə tutur. Açılacağına şübhə olmayan (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də, biz bu yolu açacağıq) bütün türk dünyası üçün strateji əhəmiyyətə malik olub, Türkiyəni Azərbaycanla daha yaxın məsafədə birləşdirəcək. Daha sonra isə Mərkəzi Asiyanın türk ölkələrinə, daha sonra isə Çinə qədər gedib çıxacaq bu yol, Naxçıvanın nəqliyyat qovşağı kimi geosiyasi əhəmiyyətini daha da artıracaqdır. Bakı-Ələt-Mincivan-Ağbənd-Ordubad-Culfa-Naxçıvan-Sədərək yolunun açılması nəticəsində bu yol, Qars-İqdır-Aralıq-Dilucu yolu və daha sonra isə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə birləşərək, Ermənistanı tam nəqliyyat əhatəsinə alacaqdır. Gələcəkdə bu yolun, Culfa vasitəsilə İran İslam Respublikasının dəmir yoluna, Təbriz-Qəzvin-Məşhəd magistralına çıxışı nəzərdə tutulur. Bununla da, faktiki olaraq, Naxçıvan Avropanı Asiya ilə birləşdirən nəhəng Avrasiya nəqliyyat sisteminin mühüm qovşağına çevriləcəkdir. Bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi, həm Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına, turizmin dirçəldilməsinə, həm də regionun ixrac potensialının genişləndirilməsinə, dünya bazarına çıxmasına, onun xarici əlaqələrinin şaxələnməsinə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində Naxçıvanın geosiyasi əhəmiyyətini artıran mühüm amil, tərəflər arasında hərbi əməkdaşlıqdır. Son illərdə bu

11 http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2020/fevral/704844.htm.

əməkdaşlığın bariz nümunəsi olaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ilə Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında Naxçıvanda bir neçə taktiki təlimlər keçirilmişdir və bu gün bu əməkdaşlığın konkret nəticəsi göz qabağındadır. Dünyanın bir çox hərbi ekspertlərinin də qənaətinə görə, 2020-ci il II Qarabağ müharibəsində Ermənistanı Naxçıvana birbaşa təcavüzdən çəkindirən əsas amil, məhz Türkiyənin qətiyyətli mövqeyi və Naxçıvanda Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlıq reallığıdır. Müharibə dövründə ölkənin əsas ərazisi ilə quru rabitəsi olmayan Naxçıvanın müdafiə qüdrəti, məhz Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının nəticəsi sayılmalıdır.

Heç də təsadüfi deyil ki, 44 günlük Vətən Müharibəsinin nəticəsi olaraq imzalanmış və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin artıq həll edildiyini təsdiq edən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş Naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin 10 noyabr 2021-ci il tarixli məlum bəyanatında Naxçıvan MR-nın Ermənistan tərəfindən 30 illik blokadasının aradan qaldırılması haqqında xüsusi bənd də öz əksini tapmışdır.[12] 15 iyun 2021-ci il tarixli bəyannamədə Azərbaycan, Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirdiyini bildirmişdir. Həmin bəyanatda Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri, Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində səylərini davam etdirəcəklərini və bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi coğrafi vəziyyətinin nəzərə alınacağını xüsusi qeyd etmişlər.[13]

Nəticə:

Bu gün hələ də Ermənistan tərəfdən iqtisadi və nəqliyyat blokadasında yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikası, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yüz ildən artıq davam edən geosiyasi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğal altındakı torpaqlarını azad etdikdən və ərazi

12 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. 10 noyabr 2020, https://president.az/articles/45923, (Giriş tarixi: 16.04.2021)

13 Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi, 16 iyun 2021, https://president.az/articles/52122

bütövlüyünü təmin etdikdən sonra Azərbaycanın strateji hədəflərindən biri də Naxçıvanın blokadasına son qoyaraq onun ana vətənlə quru əlaqəsini təmin etməkdir. Müharibədən sonra Azərbaycan Prezidentinin həyata keçirdiyi siyasət, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı göstərdiyi qətiyyət bizdə inam yaradır ki, Azərbaycan bu hədəfə də çatacaq və bu da öz növbəsində Naxçıvanın regionda inkişaf edən proseslərdə geosiyasi faktor rolunu daha da artıracaqdır. Bu gün tam əminliklə demək olar ki, Naxçıvanın təhlükəsizliyi təkcə Azərbaycan Respublikasının deyil, həm də Türkiyə Respublikasının təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsinə, vacib elementinə çevrilib. Bu gün Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin mövcud vəziyyəti, bununla bağlı imzalanan sənədlər, o cümlədən 15 iyun 2021-ci il tarixli Şuşa Bəyannaməsi, əminlik yaradır ki, "bir millət, iki dövlət" olan Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlər, ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişafının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə də müsbət təsir göstərəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, http://www.e-qanun.az/framework/897.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası, http://www.e-qanun.az/framework/1755.

Lecours A. Political Issues of paradiplomacy. Lessons of Development World // Diplomatic Studie. Гаага, 2008, p. 3.

Договор дружбы между императорским Оттоманским Правительством и Азербайджанской Республикой. Батум 4 июня 1918 года // Азербайджанская Демократическая Республика: Внешняя политика (Документы и материалы), Баку: Азербайджан, 1998, с.14-17.

Московский договор между Россией и Турцией, 16 марта 1921 года http://www.doc20vek.ru/node/4149

Карсский договор от 13 октября 1921 года.https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/32/132/qars-muqavilesi-1921-ci-il-13-oktyabr.html.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. 16 iyun 2021. https://president.az/articles/52122

Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq protokolu, 24 mart 1992-ci il.

Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlonmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.

Azərbaycan" qəzeti, 2008-ci il, 05 iyun

https://azertag.az/.../NAXCHIVAN_ZIRVA_GORUSU_TUR...

Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanıb 25 fevral 2020, Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanıb 25 fevral 2020, https://president.az/articles/35963

http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2020/fevral/704844.htm

Həbibbəyli İ. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində yeni zirvə / Azərbaycan.-2020.-29 fevral.-№46.-S.1,4

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. 10 noyabr 2020, https://president.az/articles/45923

TÜRKİYE-AZERBAYCAN-TÜRKMENİSTAN ÜÇLÜ İŞ BİRLİĞİNİN ENERJİ BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME

ÜLVİYYE SANILI AYDIN*

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden tam otuz sene geçmiştir. Türkiye, eski SSCB ülkelerinin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olarak bu süre zarfında bölgeye yönelik çok boyutlu politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Bu ülkeler ile zaman zaman inişli çıkışlı seyreden ilişkiler çeşitli zeminlerde yürütülmektedir. Bu bağlamda Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü iş birliği mekanizması özel önem arz etmektedir. Fosil kaynakların çıkarılması ve dünya enerji pazarına ulaştırılması, iç ve dış dinamiklerin yanı sıra, jeopolitik koşulların şekillendirdiği Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü iş birliğinin farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu çalışma, söz konusu ülkeler arasında devam eden üçlü görüşmelerin enerji boyutu üzerine odaklanmıştır. Çalışmada, Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan enerji iş birliğinin temel çerçevesi ortaya konarak bu iş birliğinin amaçları ve her üç ülke açısından faydaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: AB, Azerbaycan, Doğal Gaz, Enerji, İş Birliği, Türkiye, Türkmenistan

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ulaydin91@hotmail.com.

REVIEW OF THE ENERGY DIMENSION OF TURKIYE-AZERBAIJAN-TURKMENISTAN TRILATERAL COOPERATION

ABSTRACT

Thirty years have passed since the collapse of the Soviet Union. Türkiye, as the first country recognizing the independence of the former USSR countries, has tried to develop multidimensional policies towards the region during this period. Relations with these countries, which are fluctuating from time to time, are carried out on various grounds. In this context, Türkiye-Azerbaijan-Turkmenistan trilateral cooperation mechanism has a special importance. The extraction of fossil resources and their delivery to the world energy market form a different dimension of trilateral Türkiye-Azerbaijan-Turkmenistan cooperation that shaped by geopolitical conditions besides internal and external dynamics. This study focused on the energy dimension of the ongoing trilateral negotiations between these countries. Revealing the basic framework of Türkiye-Azerbaijan-Turkmenistan energy cooperation, the aims of this cooperation and its benefits for all three countries have been evaluated in the study.

Keywords: Azerbaijan, Cooperation, EU, Natural Gas, Türkiye, Turkmenistan

Giriş

Fosil enerji kaynaklarının dünya üzerinde düzensiz dağılımı arz-talep ilişkisine jeopolitik boyut kazandırmıştır. Gelişmiş ülkeler için fosil enerji kaynakları ekonomik kalkınmanın en önemli girdilerinden biri, fosil kaynaklara sahip gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeler için ise ekonomik gelir kaynağı anlamına gelmektedir. Çoğu gelişmiş ekonominin bu kaynaklardan yoksun olması özellikle petrol ve doğal gaz ihtiyacının karşılanmasını bir güvenlik meselesine dönüştürmüştür. 1970'lerde meydana gelen petrol krizleri tehdit-güvenlik algısı bağlamında devletlerin dış politikalarında yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Enerji güvenliğinin stratejik önemi, üreticiler, tüketiciler ve transit ülkeler olarak bu alanda farklı rollere sahip ülkelerin farklı eğilimleri ile örtüştüğünde, enerji güvenliği ve dış politika arasındaki etkileşim kaçınılmaz hale gelmektedir.[1] Devletlerin enerji konusunda birbirine bağımlılıkları ne kadar ise, dış politika ve enerji stratejileri de birbiriyle o kadar bağlantılıdır. Öte yandan, 2003 tarihli BM Kalkınma Programı/Dünya Bankası sınır ötesi petrol ve doğal gaz boru hatları ortak raporunda projelerin "ticari düşüncelerle" yapılması gerektiğinin altı çizilse de[2] günümüzde enerji ve siyaset özünde birbiriyle bağlantılıdır. Bir ülkenin enerji tedarikçilerine ulaşma yeteneği ve enerjiyi kullanma yolları onun ekonomisinin, millî güvenliğinin, çevresinin sürdürülebilirliğinin ve kalitesinin de durumunu belirlemektedir.

Bugün küresel toplumun yaşam tarzı ve yapısına "hidrokarbon insanı" hâkimdir. "Hidrokarbon insanı" mallar üretmekte, savaşmakta, eğlenmektedir. Ama tüm bu süreçler fosil kaynaklara düzenli erişim gerektirmektedir.[3] Dahası, fosil enerji ihracatçıları ve önemli enerji ulaşımını sağlayan transit ülkeler için enerji arzı politikası diğer ekonomik araçlar, askerî güç, diplomatik taktikler gibi siyasi cephaneliğin bir parçasıdır. Enerjide dışa bağımlı ithalatçı ülkeler için de durum farklı değildir. Bu bağlamda enerji siyasetinde güvenli ve sürdürülebilir arz-talep ilişkisi, fiyat istikrarı ve enerji erişimini sağlayan alt yapı projeleri kritik önem arz etmektedir.

---

1 Şuhnaz Yılmaz & Duygu Sever-Mehmetoğlu, "Linking Foreign Policy and Energy Security: An Asset or a Liability for Turkey", **Uluslararası İlişkiler**, 2016, C 13, S 52, s. 108.

2 ESMAP, "Cross-Border Oil and Gas Pipelines: Problems and Prospects", **UNDP/World Bank Energy Sector Management Assistance Program**, Washington, D.C, 2003.

3 Brenda Shaffer, **Energy Politics**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009, s.1.

Enerji kaynaklarına olan talep dünya nüfusu ve ekonomik faaliyetlere paralel olarak artmaktadır. Bu artış ve çevre ve iklim değişikliği konuları karşısında yenilenebilir enerji kaynaklarının hayati önemi giderek daha çok fark edilmektedir. Diğer taraftan ise geleneksel enerji kaynaklarından yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş süreci maliyet, teknoloji, yatırım gibi değişik nedenlerden dolayı yavaş ilerlemektedir. Bu anlamda fosil enerji kaynakları hala daha stratejik önemini korumaktadır.

Hazar havzası ulaştırma ve ticaret açısından kritik coğrafi konumunun yanı sıra, zengin petrol ve doğal gaz kaynakları ile bilinmektedir. Uzun yıllar Rus Çarlığı ve devamında Sovyetler Birliği'nin denetimi altında keşfedilerek kullanılan kaynaklar günümüzde kıyıdaş devletlerin kendi özgür yönetimi altında işletilmektedir. Bulunduğu konum itibarıyla gelişmiş ekonomilere enerji arzı bağlamında iyi bir seçenek oluşturan Hazar enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde dünya pazarına ulaştırılması bu anlamda önemlidir. Dolayısıyla, hem üretici hem transit hem de tüketici ülkeler arasında sıkı bir iş birliğine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bilindiği üzere, Azerbaycan ve Türkmenistan açık denize çıkışı olmayan fosil enerji üreticisi ülkelerdir. Üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye ise ulaştırma açısından elverişli konumu ile transit ülkedir. Aynı zamanda Türkiye, enerjide dışa bağımlı bir ülkedir. Büyüyen nüfusu ve ekonomisi ile bu ihtiyaç giderek artmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü iş birliğinin enerji boyutu ele alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde son yıllarda üç ülke arasında geliştirilen stratejik ilişkilerin arka planına yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bu bilgiler ışığında üçlü iş birliğinin enerji boyutu ele alınmış, ulusal, bölgesel ve küresel açıdan önemine değinilmiştir. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Üçlü İş Birliğinin Arka Planı

Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan, kimlik zemininde birçok ortak paydada buluşan, Türk Dünyası'nın üç önemli ülkesidir. Bu devletlerden her biri kendine özgü iç ve dış dinamiklerinin şekillendirdiği politikalarla uluslararası sistemin bir parçasıdır. Üç kıtaya hükmeden bir imparatorluk üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti, devletçilik gelenekleri, evrensel değerler ve "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine dayalı çok yönlü siyaseti ile Avrasya bölgesinin etkin aktörlerindendir. Eski SSCB ülkeleri olarak bilinen Azerbaycan ve Türkmenistan jeostratejik konumlarının yanı sıra Hazar havzasının petrol ve doğal gaz zengini iki devletidir. Bağımsızlık kazandıktan sonra Azerbaycan uluslararası hukuk ve evrensel değerler çerçevesinde akılcı ve çok taraflı bir dış politika benimserken

Türkmenistan yeni dönemde tarafsız bir dış politika izlemeyi tercih etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında ikili ve üçlü ilişkilerde yeni bir dönem başlatmıştır.

Bilindiği üzere, Türkiye eski SSCB ülkelerinin bağımsızlığını tanıyan ilk devlettir. 1991 yılından beri Türkiye, bu ülkelerle sıkı iş birliği kurma çabası içerisine girmiştir. Ne var ki, Türkiye'nin (aynı zamanda Azerbaycan'ın) bu girişimleri Azerbaycan ile (aynı zamanda Türkiye ile) karşılıklı ve çok boyutlu zeminde stratejik ortaklığa dönüşürken Türkmenistan ile beklentilerin gerisinde kalmıştır. Türkmenistan'ın başvurusu üzerine 1995 yılında BM'nin bu ülkenin sürekli tarafsızlık statüsünü onaylayan kararı Türkmen dış politikasının temelini oluşturmuştur. Böyle bir statü Türkmenistan'ı, çevresinde bulunan karışıklıklardan uzak tutsa da, özellikle 2000'li yılların başında hız kazanan küreselleşme döneminde ülkenin ticaret, yatırım, finans, teknoloji, enerji, lojistik gibi önemli alanlarda bölgesel ve uluslararası girişimlerle kapsamlı şekilde bütünleşememesine de neden olmuştur. Türkmenistan açık denizlere çıkışı bulunmayan bir kara ülkesidir. Dolayısıyla, kapalı bir deniz olan Hazar havzasında, eski lideri Niyazov tarafından sıkı bir şekilde sahiplenilen sürekli tarafsızlık statüsü kimliği ile 13.6 trilyon m^3'lük rezerve sahip[4], Rusya, İran ve Katar'dan sonra dünyanın dördüncü doğal gaz zengini olarak bilinen Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası dönemde hak ettiği kalkınmayı sağladığı söylenemez. Söz konusu durum, haliyle Türkiye-Türkmenistan ilişkilerine de yansıyarak karşılıklı iş birliğinin azami düzeyden ileriye taşınmasına olanak tanımamıştır. Diğer taraftan, Türkiye, hem ikili ilişkilerde hem de farklı bölgesel ve uluslararası platformlarda Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası ulus kimlik kazanma sürecine tam desteğini esirgememiştir. Dış politika, ticaret ve ekonomi, kültür ve eğitim üzerine yoğunlaşan ilişkiler olumlu seyirde devam etmiştir.[5] Türkmen doğal gazını Türkiye'ye ulaştıracak olan bağlantının eksikliği iki ülke arasındaki enerji iş birliğinin istenilen seviyede gelişmesini engellemiştir. Türkiye'nin Rusya ile "Mavi Akım" projesi üzerinde anlaşması ikili görüşmelerde tartışma bile yaratmıştır.[6]

---

4 BP, **"Statistical Review of World Energy",** 70th Edition, 2021, https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

5 T.C. Dışişleri Bakanlığı, **"Türkiye-Türkmenistan Siyasi İlişkileri",** 2021, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

6 Harun Gürek, "Moskova'da Ne İşiniz Var?" **Milliyet,** 7 Ekim 1999, https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/moskovada-ne-isiniz-var-5237093, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

Her ne kadar bazı dinamikleri farklı olsa da aynı durum Azerbaycan-Türkmenistan ilişkileri açısından da geçerlidir. Hazar Denizi üzerinden ortak sınırlara sahip olan bu iki devlet arasındaki ilişkiler denizin hukuki statüsü anlaşmazlığından olumsuz etkilenmiştir. Bağımsızlık kazandıktan sonra her iki ülke için fosil enerji kaynaklarını ekonomik kalkınma amacıyla ve özgürce kullanma fırsatı doğmuştur. Bununla birlikte, 1970 yılında Sovyet yönetimi tarafından Hazar Denizi'nin orta hat prensibi kullanılarak millî sektörlere bölünmesi[7], buradaki bazı işlenmemiş zengin doğal gaz ve petrol yataklarını Azerbaycan ve Türkmenistan arasında tartışmalı konu haline getirmiştir.[8]

Şekil 1.1. Hazar Denizi'nin Millî Sektörleri[9]

O dönemde kısıtlı teknolojik imkânlar Hazar Denizi'ndeki bütün yatakların tespit edilmesine olanak tanımamıştır. 1970'de denizin Azerbaycan ve Türkmenistan'a ait bölümlerini belirleyen orta hat, daha sonraki yıllarda keşfedilecek olan yataklardan geçmekteydi. İki ülke arasındaki deniz sınırında bulunan rezervlere Azerbaycan tarafı tartışmalı yataklara "Kepez", Türkmen

7 Şekil 1.1.

8 Ülviyye Aydın, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Bağlamında Azerbaycan-Türkmenistan Anlaşmazlığı", **Avrasya Dünyası**, S 3, 2018, s. 21.

9 Orhan Hun, "Hazar'ın Hukuki Statusu Tenzimlendi: Tarihi Razılaşma", **Milli.Az**, 13 Ağustos 2018, https://news.milli.az/politics/676049.html, Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2021.

tarafı ise "Serdar" adını vermiştir.[10] Bu durum her iki tarafın da söz konusu kaynaklar üzerinde kısmen veya tamamen hak iddia etmesine yol açmış, ortak iş birliği fırsatlarını engellemiştir. Dolayısıyla, Azerbaycan-Türkmenistan ilişkileri Hazar Denizi'nin hukuki statüsündeki belirsizliğin gölgesinde gelişmiştir. Hazar Denizi'ni uzunca bir süre ortak kullanan Rusya ve İran'ın havzada etkisini kaybetmemek için yürüttüğü politikalar Azerbaycan-Türkmenistan anlaşmazlığını körüklemiştir. Hazar Denizi'nin hukuki statüsündeki belirsizlik benzer şekilde Türkmen gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak Trans-Hazar boru hattının inşasını da geciktirmiştir.

Şekil 1.2. Azerbaycan-Türkmenistan Deniz Sınırındaki Yataklar[11]

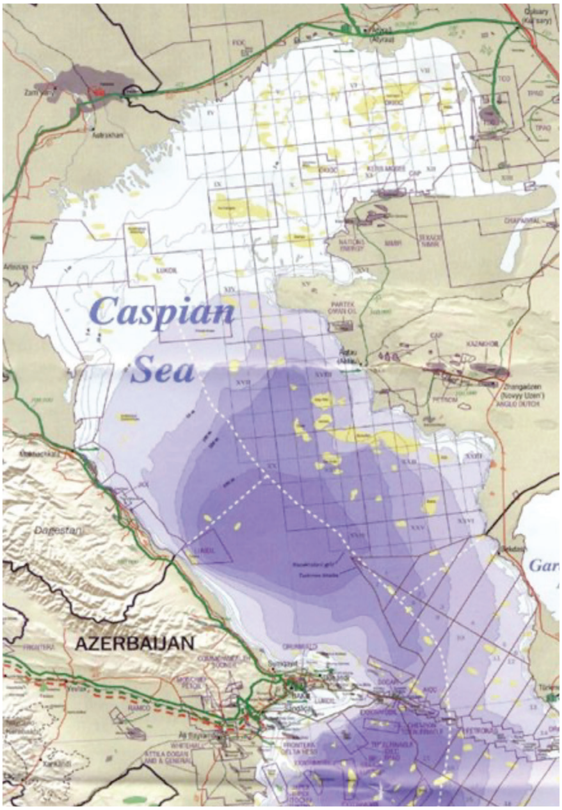

10 Şekil 1.2.

11 Muhammed Türkmen, "Hafiz Paşayev Türkmenistan'a Neden Gitti?", **Müsavat**, 3 Eylül 2014, https://musavat.com/news/hafiz-pasayev-turkmenistana-ne-ucun-gedib_212647.html, Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2021.

Üç ülke arasındaki ilişkileri sadece ulusal değil, uluslararası ve küresel etkenler de şekillendirmiştir. Bu ülkelerle daha yakın ilişkiler kurmaya çalışan Ankara'nın, esasen Sovyet döneminde onları denetim altında tutan ve Moskova'nın arka bahçesinde nüfuzunu genişletmek isteyen bir NATO üyesine sıcak bakmayan Rusya ile olan çekişmesi bunlardan sadece bir tanesidir. Başka bir örnek vermek gerekirse, son yıllarda ortaya çıkan uluslararası konjonktür çerçevesinde sıkışan Rusya ve İran'ın durumu, Ağustos 2018 tarihinde kıyıdaş devletler arasında Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü belirleyen konvansiyonun imzalanması yolunu açmıştır. Konvansiyon ile kıyıdaş devletler arasında Hazar Denizi'ne özel bir statü tanınması konusunda mutabakata varılmıştır.

Rusya ile yaşanan doğal gaz krizleri ve Ukrayna meselesi AB'nin alternatif enerji tedarikçileri arayışını hızlandırmıştır. Tam da bu dönemde meydana gelen Türkmenistan'daki hükûmet değişikliği sadece Türkiye-Türkmenistan ve Azerbaycan-Türkmenistan ikili ilişkileri açısından değil, genel olarak bu ülkenin dış politikasında da dışa açılma bağlamında yeni bir dönem başlatmıştır.

Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü iş birliği girişimi bu gelişmeler ışığında şekillenmiş, Türkiye'nin yoğun girişimleri ve Azerbaycan ile Türkmenistan'ın yakın destekleri ile üç kardeş devlet arasındaki ilişkiler üçlü iş birliği mekanizması gibi yeni bir formatla taçlanmıştır.[12] 4-5 Haziran 2014'te Bodrum'da gerçekleştirilen Türk Konseyi IV. Zirvesi sırasında Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan devlet başkanları bir araya gelmiş, böylece, üçlü görüşmelerin temeli atılmıştır. Daha sonraki dönemlerde üçlü iş birliği mekanizması formatına dönüştürülen üçlü görüşmeler Dışişleri Bakanları düzeyinde devam ettirilmektedir. Üç ülke arasında oluşturulan görüşmeler terör ve insan kaçakçılığına karşı mücadele, ekonomi, enerji, eğitim, gümrük, ulaşım ve telekomünikasyon alanında iş birliğinin güçlendirilmesi gibi önemli alanları kapsamaktadır. Bunun dışında, Bakü-Tiflis-Kars ve Hazar Denizi havzasında bulunan Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı ve Türkmenbaşı Uluslararası Deniz Limanı vasıtasıyla tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması, siyasi diyalog, küresel ve bölgesel konularda iş birliği ve koordinasyonun sağlanması gibi stratejik konular mevcut üçlü formatta yapılan düzenli görüşmelerin özünü oluşturmaktadır.

12 Kamer Kasım, "Türkmenistan Dış Politikası", **Türkmenistan**, Kamer Kasım (Der.), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 107-111.

Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Enerji İş Birliği

Çalışmanın önceki bölümünde vurgulandığı gibi, Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar havzasının enerji kaynakları bakımından iki zengin ülkesidir. Bu anlamda Sovyetler Birliği'nin çökmesi Avrasya bölgesinde güvenli enerji arzının çeşitlendirilmesi açısından yeni fırsatlar doğurmuştur. Diğer taraftan, her iki ülkenin açık denizlere doğal çıkışı bulunmamaktadır. Bu üç husus Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan enerji iş birliğinin temelini oluşturmaktadır. Nitekim 2014 yılında Cumhurbaşkanı Kurbankulu Berdimuhammedov'un Ankara ziyareti sonrası Cumhurbaşkanı Erdoğan Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında enerji konularında kurulan üçlü iş birliği mekanizmasını duyurmuş, üç ülkenin Türkmen doğal gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıma ortak görüşünü paylaştığını özellikle belirtmiştir.

Üçlü enerji iş birliği esasen iki konuya odaklanmaktadır. Hazar'da tartışmaların çözüme kavuşturulması ile Azerbaycan-Türkmenistan deniz sınırında bulunan yatakların ortak işletilmesi ve Türkmen doğal gazının Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye güzergahı üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması.

Türkmenistan dünyadaki toplam doğal gaz rezervlerinin %10'una sahiptir.[13] İran, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Rusya gibi fosil kaynak zengini ülkelerle çevrili Türkmenistan'ın doğal gaz ihracatında Çin önemli bir paya sahiptir. Her ne kadar son dönemlerdeki doğal gaz üretimi 70 milyar m^3'ün üzerine çıksa da Türkmenistan'ın üretim ve ihracat potansiyeli söz konusu miktarın çok daha üzerindedir. Açık denizlere çıkışının olmaması, çevresinde enerji üreticisi ülkelerin bulunması, mevcut boru hatlarının kapasite yetersizliği Türkmenistan'ın doğal gaz üretiminin belli bir seviyeyi geçememesinin en önemli nedenleridir.

Düşük petrol ve doğal gaz fiyatlarını takip eden COVID-19 pandemisi döneminde azalan talep karşısında Türkmen ekonomisi olumsuz etkilenmiştir. Söz konusu gelişmeler karşısında Cumhurbaşkanı Berdimuhammedov ihracat olanaklarını çeşitlendirmek amacıyla komşu ülkelerle ilişkileri güçlendirmeye çalışmaktadır.[14]

---

13 Dünya Bankası, **Türkmenistan**, 2018, https://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview, Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2021.

14 Robbert Bossuyt, "Bringing Turkmen Gas to the European Market", **Policy Brief No 4 of United Nations University Institute on Comparative Regional Integration Studies**, 2018.

Dolayısıyla, Türkmen doğal gazının belirtilen güzergah üzerinden Avrupa'ya taşınması ile bu ülke dünya enerji pazarının en büyük tedarikçilerinden biri olabilir. Doğal gaz ihracat gelirleri, Türkmenistan'ın toplam ihracat gelirinin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Doğal gaz, Türkmenistan'ın tek pazarlanabilir emtiasıdır ve ülke, bu durumda bile dünyanın en büyük doğal gaz üreticisi ve ihracatçısıdır. Bu anlamda, üretim ve ihracat kapasitesinin arttırılması her anlamda ülkenin çıkarlarına hizmet etmektedir.

Bilindiği üzere, hali hazırda Güney Gaz Koridoru'nun önemli bir halkası olan TANAP'ın başlangıç kapasitesi 16 milyar m^3 olarak belirlenmiştir ki, bunun 6 milyar m^3'ü Türkiye'ye tahsis edilmiştir. Hattın kapasitesi aşamalı olarak 60 milyar m^3'e yükseltilecektir. Azerbaycan'ın ihracat için bu miktarı üretme kapasitesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle 17 trilyon m^3'ten fazla doğal gaza sahip olmakla birlikte, kısıtlı ihracat seçeneği bulunan Türkmenistan TANAP'a katkıda bulunmak için açık bir seçimdir. Azerbaycan da bu projeden transit ülke olarak faydalanacaktır.

Benzer şekilde, Türkmen doğal gazının Avrupa'ya taşınması, enerjide dışa bağımlı Türkiye'nin uygun fiyatta doğal gaz ihtiyacını karşılarken ülkenin enerji lojistiğinde transit merkezi olma konumunu da güçlendirecektir.

Diğer taraftan, Rus doğal gazına artan bağımlılığı ve Rusya'nın Doğu Avrupa'daki stratejik niyetleri ile oluşan güvensizlik ekseninde AB için alternatif enerji tedarikçileri öncelik arz etmektedir. Bu da Rusya'yı devre dışı bırakarak Türkmenistan'dan Avrupa'ya doğal gaz ihracat yolları oluşturma fikrinin bir parçası olarak Trans-Hazar boru hattına olan ilgiyi yeniden gündeme taşımıştır. Projenin gerçekleşmesi hem Türkiye'nin hem Avrupa ülkelerinin enerji güvenliğinin güçlendirilmesi yönünde önemli bir adım olacaktır. Nitekim AB Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü enerji görüşmelerinde katılımcı olarak yer almakta ve iş birliğini yakından desteklemektedir.

Çalışmanın önceki bölümünde belirtildiği gibi, Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin beş kıyı devleti olan Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında 12 Ağustos 2018'de imzalanan yeni konvansiyon Trans-Hazar boru hattının inşası için daha uygun bir ortam oluşturmuştur. Her ne kadar Trans-Hazar gibi boru hatlarının inşası, diğer Hazar devletleri tarafından Tahran Sözleşmesi'nde ortaya konan çevresel standartlar temelinde engellenebilir olsa da, deniz dibi ve toprak altının paylaşımının ikili anlaşmalarla sınırlandırılması

nedeniyle konvansiyon kıyı devletlerine kendi sektörlerinde yeni boru hatları inşa etme hakkı tanımaktadır.

Bu hüküm, Azerbaycan-Türkmenistan ilişkilerindeki anlaşmazlıkların giderilmesi anlamında da önemlidir. Nitekim konvansiyonun imzalanmasından kısa bir süre sonra, 21 Ocak 2021 tarihinde iki ülke arasında tarihi bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile iki kardeş ülkenin farklı isimlerle adlandırdığı tartışmalı yataklara "Dostluk" adı verilmiştir.

Hatırlatılması gerekir ki, Azerbaycan'ın "Kepez" ve Türkmenistan'ın "Serdar" olarak adlandırdığı saha, zengin petrol ve gaz rezervlerine sahiptir. 21 Ocak 2021 tarihli Azerbaycan-Türkmenistan anlaşması ile sembolik olarak "Dostluk" olarak adlandırılan bu alan, eski Sovyetler Birliği'ndeki Azerbaycanlı petrol mühendisleri tarafından 4 kilometre derinlikte keşfedilmiş ve 1989 yılında burada ilk arama kuyusu açılmıştır. Saha, Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki deniz sınırının ortasında yer aldığı için "Promezhutochnoe" yani "Aralık" olarak adlandırılmıştır. 1998 yılında Hazar Denizi'nin orta hat koordinatları üzerinde Azerbaycan ve Türkmenistan arasında müzakere yapmak üzere bir uzman grubu kurulmuştur. Uzun süren görüşmeler, belirtildiği gibi, Ocak 2021'de başarılı bir şekilde sonuçlanmıştır. Anlaşmaya göre, "Dostluk" yatağında keşif, işletme ve kullanım işlemleri iki ülke tarafından ortak yapılacaktır. "Dostluk" yatağında tahmini 60 milyon ton petrol rezervi bulunmaktadır.[15] Anlaşmanın imzalanmasında Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü enerji iş birliğinin katkısı büyüktür.

Bu iş birliği kapsamında Gürcistan'ın da üçlü görüşmelere davet edilmesi bütün tarafların çıkarlarına hizmet etmektedir. Gürcistan, transit nitelikli coğrafi konumu itibarıyla Azerbaycan ve Türkiye arasında kara bağlantısını sağlamaktadır. AB'nin Karadeniz havzasında sınır komşusudur. Bağımsızlığını kazandığı dönemden beri Batı yönlü politikalar izlemektedir, ayrıca, hem Azerbaycan hem de Türkiye ile yakın ilişkiler içerisindedir. Dağlık Karabağ ve sözde Ermeni soykırımı gibi konular nedeniyle Ermenistan ile sınırları kapalı olan Azerbaycan ve Türkiye için Gürcistan önemli ülkedir. Benzer şekilde bu iki ülke ile stratejik iş birliği, zayıf ekonomiye sahip Gürcistan için önem arz

15 Ruslan Rehimov & Gökhan Varan, "Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'daki "Dostluk" Petrol Yatağının Ortak İşletilmesi Konusunda Anlaştı", 21 Ocak 2021, **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ve-turkmenistan-hazardaki-dostluk-petrol-yataginin-ortak-isletilmesi-konusunda-anlasti/2118146, Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2021.

etmektedir. Rusya karşısında istikrarlı ve güçlü Gürcistan, AB de dahil olmak üzere bölgede Türkiye ve Azerbaycan'ın çıkarları ile örtüşmektedir. Transit ülke konumundaki Gürcistan üzerinden Azerbaycan fosil enerji kaynaklarını dünya pazarına ulaştıran Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı, Trans-Anadolu doğal gaz botu hattı gibi projeler bu anlamda ekonomik ve siyasi açıdan çok değerlidir. Dolayısıyla, Türkmen doğal gazının Hazar Denizi-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye güzergahı ile Avrupa'ya ulaştırılması barış, istikrar, ekonomik kalkınma, toplumlar arası iletişim gibi geniş bir alana hitap eden çıkarların örtüşmesi bakımından tüm tarafların ortak hedefidir. Bir başka ifade ile Soğuk Savaş sonrası dönemde yeniden şekillenen uluslararası sistem içerisinde kurulan yeni bölgesel iş birlikleri çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye-Türkmenistan üçlüsü örnek bir iş birliği modeli oluşturmaktadır.[16]

Sonuç

Sonuç itibarıyla, Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü görüşme zemininde enerji iş birliğinde kat edilen yol, Ankara diplomasisinin önderliğinde ortak bir başarıdır. Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenmesine dair 2018'de imzalanan Konvansiyon ve 2021 yılı başlarında "Dostluk" yataklarının ortak işletilmesine dair imzalanan Azerbaycan-Türkmenistan anlaşması, bölgesel iş birliği, barış, refah ve istikrar açısından iki önemli gelişmedir. Söz konusu başarılarda Ankara'nın yoğun diplomatik çabalarının altı özellikle çizilmelidir. İlk bakışta söz konusu kazanımların edinilmesi için sarf edilen süre uzun, süreç yavaş işler gibi görünse de iç ve dış etkenler dikkate alındığında bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi, bölgedeki Rusya ve İran merkezli çıkar çatışması, Ukrayna meselesi ve Kırım'ın ilhakı gibi birtakım yerel, bölgesel ve küresel gelişmeler çerçevesinde üçlü enerji görüşmelerinin verimli sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Günümüz uluslararası ilişkilerinde farklı çıkarlara odaklanmış devletlerin ve birden çok devlet dışı aktörün baskın olduğu bir geçiş dönemi yaşanmaktadır. Çevre, iklim değişikliği, doğal afetler, sosyal kimlik temelli çatışmalar, siber güvenlik gibi alışık olunmayan güvenlik sorunları mevcuttur. Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü enerji görüşmeleri, bu krizlerle dolu dönemi fırsata çevirmeye, aralarındaki özel bağları

---

16 Kamer Kasım, "Azerbaijan-Turkey-Turkmenistan Triangle: An Ideal Model of Cooperation", **Trilateral Dimension of Azerbaijan's Foreign Policy**, Farhad Mammadov and Fuad Chiragov (Ed.), Aston Print, Baku 2015, s. 60-82.

stratejik ve karşılıklı menfaate dayalı, uzun soluklu iş birliğine dönüştürmeye odaklıdır.

Diğer taraftan, son dönemde Afganistan'da meydana gelen gelişmeler ve Taliban güçlerinin iktidarı ele geçirmesi, yıllık kapasitesi 33 milyar m^3, uzunluğu bin 840 km olarak planlanan Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan-TAPI doğal gaz boru hattı projesinin hem yapımı hem güvenliği açısından sorun teşkil etmektedir. En iyi haliyle, mevcut koşullar altında TAPI'nin yakın gelecekte faaliyete geçmesi pek mümkün görünmemektedir. Bölgedeki konjonktür geniş bir perspektifte ele alındığında, bu durumun Trans-Hazar doğal gaz boru hattının gerçekleştirilmesi için bir fırsat olabileceğini göstermektedir. Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlüsünün kararlı ve yapıcı çalışmaları kısa bir sürede projenin başarılı bir şekilde tamamlanmasını sağlayabilir.

KAYNAKLAR

Aydın, Ülviyye, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Bağlamında Azerbaycan-Türkmenistan Anlaşmazlığı", **Avrasya Dünyası**, S 3, 2018, s. 20-23.

Bossuyt, Robbert, "Bringing Turkmen Gas to the European Market", **Policy Brief No 4 of United Nations University Institute on Comparative Regional Integration Studies**, 2018.

BP, "Statistical Review of World Energy", 70th Edition, 2021, https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

Dünya Bankası, **Türkmenistan**, 2018, https://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview, Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2021.

ESMAP, "Cross-Border Oil and Gas Pipelines: Problems and Prospects", **UNDP/World Bank Energy Sector Management Assistance Program**, Washington, D.C, 2003.

Gürek, Harun, "Moskova'da Ne İşiniz Var?", **Milliyet**, 7 Ekim 1999, https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/moskovada-ne-isiniz-var-5237093, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

Hun, Orhan, "Hazar'ın Hukuki Statusu Tenzimlendi: Tarihi Razılaşma", **Milli.Az.**, 13 Ağustos 2018, https://news.milli.az/politics/676049.html, Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2021.

Kasım, Kamer, "Azerbaijan-Turkey-Turkmenistan Triangle: An Ideal Model of Cooperation", **Trilateral Dimension of Azerbaijan's Foreign Policy**, Farhad Mammadov and Fuad Chiragov (Ed.), Aston Print, Baku 2015, s. 60-82.

Kasım, Kamer, "Türkmenistan Dış Politikası", **Türkmenistan**, Kamer Kasım (Der.), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 107-111.

Rehimov, Ruslan & Varan, Gökhan, "Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'daki "Dostluk" Petrol Yatağının Ortak İşletilmesi Konusunda Anlaştı", 21 Ocak 2021, **Anadolu Ajansı**, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ve-turkmenistan-hazardaki-dostluk-petrol-yataginin-ortak-isletilmesi-konusunda-anlasti/2118146, Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2021.

Shaffer, Brenda, **Energy Politics**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2009.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Türkmenistan Siyasi İlişkileri", 2021, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

Türkmen, Muhammed, "Hafiz Paşayev Türkmenistan'a Neden Gitti?", **Müsavat**, 3 Eylül 2014, https://musavat.com/news/hafiz-pasayev-turkmenistana-ne-ucun-gedib_212647.html, Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2021.

Yılmaz, Şuhnaz & Sever-Mehmetoğlu, Duygu, "Linking Foreign Policy and Energy Security: An Asset or a Liability for Turkey", Uluslararası İlişkiler, 2016, C 13, S 52, s. 105-128.

III. OTURUM

DÜNYA SİVİLİZASİYASINDA TÜRK AMİLİ

NERGİZ AHUNDOVA*

ÖZET

Türk dünyası tarih boyunca insanlık tarihine, medeniyetine ve kültürüne güçlü bir ivme ve etki bırakmış bir yer olmuştur. Etkisinin temel nedeni, Türk topraklarının coğrafi bölgesinin Avrupa ve Asya kültürleri arasında bir temas noktası olmasıdır. Türkler, her iki kültürün bir takım özelliklerine hâkim olmanın yanı sıra, zengin medeniyetlerinin çeşitli olanaklarıyla da komşularını etkilemiş, hatta hızlı gelişmelerinin temel koşullarını oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Kültür, Etkileşim, İslam, Göçebelik, Yerleşik Toplum, İpek Yolu, Devlet Olmanın Özellikleri

---

* Prof. Dr., AMİA Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, shukurovkk@gmail.com.

THE TURKISH FACTOR IN WORLD CIVILIZATION

ABSTRACT

Throughout history the Turkic world has been a place that has given a strong impetus and influence to human history, civilization and culture. The main reason for its influence is that the geographical area of the Turkic territories is a point of contact between European and Asian cultures. In addition to mastering a number of features of both cultures, the Turks influence their neighbors with the various possibilities of their rich civilizations and even created the main conditions for their rapid development.

Keywords: Turkic World, Culture, Interaction, Islam, Nomadism, Sedentary Society, Silk Way, Peculiarities of Statehood

Giriş

Dünyada mövcud olan tarixi araşdırmalarda türklərin dünya sivilizasiyasındakı yeri və əhəmiyyəti nisbətən yeni bir tədqiqat mövzusudur. Birinci növbədə bu hal onunla əlaqəlidir ki, uzun illər sivilizasiya məfhumu Avropanın və oturaq cəmiyyətlərin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Əsasən köçəri kimi qəbul olunan Türk dünyasının tarixi, mədəniyyəti və dövlətçilik ənənələri həmin tədqiqatlardan kənarda qalmış və ancaq Orhon-Yenisey yazıları ilə tanışlıqdan sonra sivilizasiya müstəvisində gündəmə gəlmişdir.

Türk dünyasının dərindən öyrənilməsi tarixi mənbələrin, yazılı abidələrin və türklərin özləri tərəfindən yaradılmış incəsənət nümunələrinin əsasında mümkün olmuşdur. Bu sırada ən zəngin məlumatlar bizə Çin mənbələrindən çatmış, burada Cinin şimal qonşuları olmuş Türk tayfaları haqqında çoxsaylı faktlara rast gəlinmişdir. Monqol işğallarından sonra Avropa səyyahları, sonralar isə Avropa və rus türkologiya məktəbinin alimləri bu istiqamətdə xeyli əsərlər çap etdilər və türklərin dünya tarixindəki yerini, özlərinə məxsus olan dil, din, yazı, ərazi, elm, şəhərlər və iqtisadi inkişafı, dövlətçiliyi ehtiva edən sivilizasiyanın mövcudluğunu şərh etməyə başladılar.1

Baxmayaraq ki, Türk sivilizasiyasının bərqərar olması və inkişafı uzun bir dövrü əhatə edir, onun vüsəti etnik, dil və mədəni-dini birliyin yarandığı e.ə. I – I əsrlərə aiddir. VII-X əsrlərdə əsasən İslamın təsiri artır, XIV-XV əsrlərdə isə Türk axınları İslam dünyasının yeni geosiyasi durumunun formalaşmasını başa çatdırır. Tezliklə İslam dünyası Məmlüklərin timsalında ərəb, Elxanilərin timsalında fars-türk, Böyük Moğolların timsalında türk-hind və Osmanlıların timsalında türk etno-siyasi bölgələrindən ibarət olur. [2]

Növbəti XIX-XX əsrlər bir çox Türk xalqlarının Rus imperiyasının, sonra isə Sovet dövlətinin tarixi ilə bağlı olmuş və yalnız XX əsrin sonlarında onlar müstəqil dövlət yaratmağa nail olmuşlar. Onların dünya birliyində yeni statusları və mövqeləri yaranmışdır. Yeni şərait onlardan ümumtürk birliyini bərpa etmək, ümumi tarixin və mədəni köklərin əsaslarını öyrənməyi tələb edir.

---

1 Базен Л; Томсен В; Флемминг Б; Крымский А; Кононов А və s.

2 Сурдель Д. Сурдель Ж.Цивилизация классического ислама. У-Фактория. Екатеринбург. 2006, с. 86-89.

Bizim də məqalədə əsas məqsədimiz dünya sivilizasiyasının vahidliyini, formalaşmasında müxtəlif əsas xətlərin—tarixi, mədəni, iqtisadi və s.— mövcudluğunu, bir də türklərin bu prosesdə məhz köçərilikdən irəli gələn iştirak xüsusiyyətlərini göstərməkdir. Məhz köçəri həyat tərzi türklərdə inteqrasiyaya meylliliyə, digər xalqların maddi və mənəvi nailiyyətlərini qəbul etmə qabiliyyətinə, xüsusi dövlətçilik və iqtisadiyyat növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, Türk dünyasının şəhərlərlə, inkişaf etmiş elmlə, dinlərlə bağlı olan oturaq hissəsi də mövcud olmuş və o da köçərilərlə vəhdətdə adı çəkilən Türk sivilizasiyasının əsasını təşkil etmişdir.

Erkən Mədəniyyət Nümunələri

VI əsrin ortalarında Asiyanın xəritəsində yeni bir dövlət qurumu — erkən orta əsrlərin iri dövlətlərindən olan Türk xaqanlığı yarandı. Onun sərhədləri qərbdə Bizansa, cənubda Farsa və Hindistana, şərqdə isə Çinə qədər uzanırdı və qonşu ölkələrin tarixi türk dövlətinin talei ilə həmin dövrdən bağlı oldu.

Avropalılar "türk" adı altında Mərkəzi Asiyada yaşayan bütün köçəri tayfaları tanıyırdılar. Ərəblər Soqdianadan şimalda məskunlaşan döyüşkən köçəriləri "türk" adlandırırdı. VI əsrdən həmin termin bir sıra mənbələrdə əks olunmuş, sonralar isə dil qrupunun adına çevrilmişdir. Nəticədə Türk xaqanlığına daxil olmayan — türkmənlər, azərbaycanlılar və başqaları da türk adlandırılmağa başlanmışdır. 551-ci ildə türk dövlətinin yaranması ilə "türk" termini etnosiyasi məna kəsb etməyə başladı.

Türk xaqanlığının yaranması hansısa mənada bəşər tarixinin dönüş nöqtəsinə çevrildi; bir-birindən uzaq düşmüş Şərq və Qərb əlaqələri türklər vasitəsilə yaranmağa başlamışdır. Özlərinə məxsus mədəniyyətə və sivilizasiyaya sahib olan türklər Şərqdən Qərbə yeni texnologiya və ixtiraların ötürücüləri oldular. Onların maldarlıq təsərrüfatına əsaslanan köçəri həyat tərzi, hərbi fəallıqları və təsərrüfat fəaliyyətləri inkişaf etmiş xalqlarla ticarət mübadiləsi üçün səbəb olmuşdur. Hərbi toqquşmaların, ticarətin və hərb nəticəsində yaranmış ittifaqların fəaliyyətinin yekununda bəzi tayfalar artıq dəmir və bürüncdən məhsullar düzəltməyə, müasir silah növlərini əldə etməyə, köçərilərə məxsus əsgər və at avadanlığından istifadə etməyə başlamışlar.[3]

3 Golden P., **Central Asia in World History**, Oxford Press, N.Y. 2011, p. 78; Гумилев Л.Н.Древние тюрки.АСТ.М.2004, с.7.

Köçəri türklərin təsiri kəskin şəkildə sosial, siyasi, hərbi münasibətlərin inkişafında, həmçinin din və incəsənətin özünü göstərməsində özünü biruzə vermişdir. Məhz bu səpkidə bir sıra alimlərin fikrincə, türklər tərəfindən digər xalqlara verilmiş başlanğıc şərtlərini qeyd edə bilərik. Əsasən burada daş və bürünc dövründən e.ə. V-III dəmir dövrünə keçidi göstərmək lazımdır. Əfsanəyə görə, Tanrı insanlara dəmiri əritməyi öyrətmiş, bundan sonra türklər bu üsuldan istifadə edərək onu dünyaya yaymışlar və bəşər tarixində yeni bir era açmışlar. Beləliklə, türklər uzun müddət hərbi əməlləri üçün dəmir silah aldıqları və bununla asılı vəziyyətə düşdükləri Çin və Tibetin təsirindən azad oldular.

Geyim növləri, üzənqilər ilk dəfə Mərkəzi Asiyada bu vaxtlar meydana gəlmişdir. İlk yük arabaları, əyri qılınc, uzaq məsafəyə ox atan uzun yaylar da köçərilərin ixtirasıdır. Nəhayət, yaşayışın ən mükəmməl növü sayılan dairəvi çadır da türklərin nailiyyətlərindəndir. Buna əlavə olaraq, böyük imperiyaların yaranması ilə dünyada gedən miqrasiya və demoqrafik proseslər də unudulmamalıdır.

Türklərin böyük nailiyyətlərindən biri bəşər tarixində ilk əlifba yazısının yaranmasıdır. Qədim türk yazılarının aşkarlanması elm üçün sensasiya oldu. E.ə. V-IV əsrlərdən VI-X əsrlərə qədər yayılan qədim türk yazıları Baykal, Enisey, Volqa sahillərində, Qafqazda, Türküstanda, Orta Asiya və Monqolustanda tayfalar və xalqlar arasında yayılmışdır. Runi yazıları gündəlik həyatda istifadə edən insanların sayı da çox olmuşdur. Təəssüf ki, nəsillər və mədəniyyətlərarası əlaqələr nəticəsində, digər dinlərin və əlifbaların türk arealında yayılması səbəbindən həmin yazılar mədəni dəyər kimi qorunub saxlanılmamışdır.

Ümumiyyətlə, əlifbaların tez-tez dəyişməsi, yeni yazılara keçid, onunla əlaqəlidir ki, Avrasiyanın və İpək yolunun mərkəzində yerləşən türk dünyası bir tərəfdən iki qitənin birləşməsinə xidmət edirsə də, o biri tərəfdən onları ayıraraq lokal sivilizasiya identikliyi yaratmağa cəhd göstərirdi. Buna görə də bir neçə dildən istifadə, bir neçə dildə mətnlərin tərtib edilməsi, yeni əlifbalar – bunlar hamısı Avrasiya sivilizasiyaları ilə dövlət, iqtisadi, dini və mədəni əlaqələrlə diktə edilir və tarix boyu davam edirdi.

Nəticədə runi yazılar istifadədən tədricən çıxmış, sonralar isə unudulmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə Avropada Şərqə marağın artması nəticəsində qədim yazılı abidələr aşkarlandı və öyrənilməyə başladı. Hal-hazırda onların mətnləri çox sayda müasir dillərə çevrilib və geniş istifadə olunur. Onu da qeyd etmək istərdik

ki, V-XIII əsrləri əhatə edən türk yazılarında həyatın mənası və insanın həyatda təyinatı ilə bağlı fəlsəfi fikirlər geniş yer tutmuşdur.[4]

Avropa sivilizasiyasına təsir baxımından türklərin mədəni nailiyyətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Qərbə onların vasitəsilə insan şəxsiyyətinin və fikrinin qüvvəsini artıran kitab nəşri mədəniyyəti də gətirilmişdir. Məhz kitabların köməyi ilə insanlar əldə olunmuş təcrübə və biliklərini nəsildən-nəslə ötürə bilirlər və əslində ilk kitab nəşrindən müasir elmi-texniki dövr başlayır. VI əsrdən gec olmamaqla Çində taxta oyma lövhələrdən çap prosesi başlamışdır və bu üsul XIII-XV əsrlərdə Avropaya çatmış, burada çap işinin kəşfinə gətirmişdir. Məşhur səyyah Marko Polo hələ Monqol imperiyasında kağız pullarının çapından yazırdı.[5] Monqollar həm də kağızın Avropaya gəlməsinin də səbəbkarlarından olmuşlar.

İpək yolu

Şübhəsiz ki, Asiyanın zəngin mədəniyyətinin formalaşmasında İpək Yolu mühüm yer tutur. E.ə. II - XV əsrlərə qədər Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında körpü olan bu yolun fəaliyyətində türklərin rolu danılmazdır. Onlar yolun təhlükəsizliyini və nəqliyyat qüvvəsini təmin etmiş, bütün yol boyu keçənlərə karvan-saraylarla xidmət göstərmişlər. Həmin dövrdə ticarətin, sənətkarlığın və şəhərlərin inkişafı ilə bağlı Asiya böyük sıçrayış dövrü yaşamışdır. Müxtəlif ölkələrdən gətirilən məhsullara tələbat artmış və Şərq-Qərb transmilli iqtisadi, diplomatik və mədəni kommunikasiya vasitəsi olan İpək Yolu, türk regionlarında şəhər mədəniyyətinin və inzibati-ticari mərkəzlərin yaranmasını sürətləndirmişdir. İpək Yolunun böyük hissəsinə nəzarət edən Türk xaqanlığı, Çin, Bizans və İran kimi dövlətlərin yalnız ticari, hətta siyasi sistemlərinə də müdaxilə etməyə imkan əldə etmişdir.

Buradan keçən ərəb səyyahları bizə tayfaların, toponimlərin, ərazidə yaşayan sakinlərin dini və təsərrüfat həyatları haqqında məlumatlar vermişlər. Türk ərazilərində həm köçəri, həm də oturaq cəmiyyətlər mövcud olmuş, türk, İran, slavyan, Çin və monqol mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri baş vermişdir. Təsadüfi deyil ki, türklərin bir sıra ideyaları və kəşfləri müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Demək olar ki, türk mədəniyyətinin və sivilizasiyasının özünəməxsusluğu və zənginliyi də həmin təsirdən qaynaqlanırdı.

4 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л. АН СССР. 1951, с.39-40; Безертдинов Р.Н. Тегрианство-религия тюрков и монголов. Слово. Казань. 2004 с.42-45.

5 Марко Поло. Книга чудес, с.42.

Türklər və islam

İslamın meydana gəlməsi və müsəlman dövlətinin yaranması ilə Quranın və yeni ərazilər tutmuş ərəblərin dili, ümumi mədəniyyət və elm dilinə çevrildi. İslam arealında birləşmiş etnosların, ənənələrin və mədəniyyətin maraqlı bir sintezi yaranmış, nəticədə müsəlman dünyası dərkində birliyə gəlmişdir. Bu birliyə, çox əsirlik ənənələrə malik olan fars mədəniyyəti də daxil olmuşdur və qısa bir zamanda ərəblər onun mənimsənilməsinin zərurətini anlamışlar.[6]

Bununla yanaşı, IX əsrdən etibarən türk ərazilərinə, Orta Asiyaya tərəf genişlənən xilafət, müsəlman mədəniyyətinin yerli mədəniyyəti üstələməsini təmin edə bildi və bu, əsasən dövlətçilik və müsəlman hüququ (şəriət) sahəsində baş verdi. İslamda biliyə pərəstiş, dinlərə qarşı dözümlülük və digər xüsusiyyətlər, onun tarixi təsirini və dünya dini kimi əhəmiyyətini izah edir; yeni dinin, ərəb dilinin və ədəbiyyatın regionda yayılması başlayır[7] Türk xalqları beynəlxalq əlaqələrə və onların dillərinə daha yaxın olurlar. Ərəblərin işğalları əsas türk xaqanlıqlarını dağıtsa da, onların əraziləri həm də fars-türk əlaqələri çərçivəsinə daxil olur və ərəblərlə birgə yeni bir fenomen - müsəlman sivilizasiyasını yaradır. Ərəb dili və yazısı, mənəvi və mədəni inkişafın sinoniminə çevrilir.[8]

Asiya, Avropa və Afrika xalqlarını birləşdirən ərəblərin siyasi uğurları, müsəlman dirçəlişi adlanan mədəni-yaradıcı prosesin bir hissəsi idi. Təbii ki, bu proses ərəb dünyasının ucqarı sayılan türk ərazilərinə də çatmış və burada dünya mədəniyyətində yer tutmuş alimlər əsərlərini yaratmaq imkanı əldə etmişlər. Belə ki, türk tarixi əsərləri, yazılı və şifahi bədii əsər nümunələri, elmi əsərlər bilik mənbələrinin ayrı-ayrı qaynaqlarına çevrilmişdir. Türk müsəlman sivilizasiyasında elmin xüsusiyyəti kimi, onun həm dövlət, həm də insanların gündəlik həyatı ilə, mədəniyyət və incəsənətlə bağlılığını göstərmək olar. İncəsənət nümunələrində dəqiq elmi fikrin, elmi əsərlərin yazılışında isə bədii təsvirin dərindən hiss olunduğu aşkar görünür. Təsadüfi deyil ki, türk mənşəli bir çox alim, maarifçi, mütəfəkkir riyaziyyatla, astronomiya ilə, səhiyyə ilə yanaşı, türk dili, fəlsəfə və digər humanitar elmlərlə də maraqlanmışlar. Bunlardan əl-

6 Рахманалиев Р.Империя тюрков. Великая цивилизация. РИПОЛ классик .М.2013, с.160-169.

7 Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления арабского халифата. Элм. Баку.2004, с.122-128.

8 Булекбаев С. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию. Bavis system. Алма-Аты.2016, с.100-109.

Fərabinin, əl-Qaşqarinin, Nəsrəddin Tusinin, Nəvainin, Baburun adlarını çəkmək kifayətdir.

İşğallar və dövlətçilik ənənələ**ri:** Türk amilinin dünya sivilizasiyasında yerini göstərərkən, dəfələrlə dünya tarixinin gedişini dəyişən işğalları xüsusi qeyd edilməlidir. Aydındır ki, bu işğallar tutulmuş ərazilərin ictimai vəziyyətini və sosial təsisatlarını köklü şəkildə təsir etmişdir və burada türklər Avropa və Asiya ərazilərində yeni dövlətçilik növləri yaratmağa nail olmuşlar. C. Nehru türk işğallarının təhlilini verərkən, onların mənfi cəhətlərinin olmasını inkar etmədən yazır ki, türklər Avropaya sivilizasiya gətirmiş bir xalqdır.[9] Lakin buna nail olmaq üçün türklərin böyük imperiyalar yaratmaq və onların ictimai əsaslarını formalaşdırmaq qabiliyyəti olmalı idi. Həmin əsaslar meydana gələn imperiyaların xalqlarını təşkilatlandırmaq, nəzarət altında saxlamaq və idarə etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Tarix göstərir ki, türklərin inzibati və dövlətçilik sistemləri işğal edilmiş xalqlara məxsus olanlardan daha mükəmməl qurulmuşdur.

Məlumdur ki, dövrlərinə uyğun olaraq ictimai varlığın mürəkkəb formalarını yaratmış türklərin təcrübəsində el, tayfa birliyi, rütbələr sistemi, çöl demokratiyası, vergi sistemi və diplomatiya kimi təsəvvürlər artıq mövcud idi[10] və üç qitədə — Asiya, Avropa və Afrikada taxt-taca sahib xalq, onları itirməmək üçün dövrünün ən inkişaf etmiş dövlət strukturunu yaratmalı, idarəçilik aparatını, diplomatik sistemi, vergi sistemini, pul dövriyyəsini, təhlükəsizliyi və ticarəti təşkil etməli idi. Hərbi təşkilatçılığa gəldikdə isə, bu sahədə türklər digər xalqları qat-qat üstələyir, onların hərbi bilikləri bir sıra dünya orduları tərəfindən mənimsənilirdi. XIV-XV əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycanda Qara-Qoyunlu, Ağ-Qoyunlu dövlətlərinin, Qırım, Qazax, Həştərxan, Özbək və digər xanlıqların yaranması ilə türk dövlətçiliyinin yeni mərhələsi — türk etnogenetik mahiyyətinin varisləri olan milli dövlətlərin tarixi səhnəyə çıxması başlandı.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də mövcud olan nəhəng imperiyaların uzun ömürlü olmalarıdır. Demək mümkündür ki, bu hal türk fəlsəfəsi ilə əlaqədardır və onların tanrıcılıqdan gələn "göy — bizim çadırımız, günəş — bayrağımızdır" ifadəsi ilə izah oluna bilər.[11] Onların tolerantlığının mənbəyi

---

9 Дж.Неру. Взгляд на всемирную историю. YOYO Медиа М. 2013 т.1.с. 45; Мотгномери У. Влияние ислама на средневековую Европу. Диля. М-СПб. 2008, с.141.

10 14.Аязбеков С.,Аязбекова С. Тюркская цивилизация :теоретический и исторический контекст. //istina/msu.ru с.174-182.

11 Yorulmazoğlu E.İ.İslamiyyetden önce türkler.İnkilap kitab evi.İst.2021, s.78; Yorulmazoğlu E.İ.İslamiyyetden sonra türkler.İst.2021, s.148.

də buradan irəli gələ bilər, çünki yaşadıqları hər bir regionu türklər vətən hesab edir və bərabər yaşayan etnik birlikləri özlərindən ayırmırdılar. Türklər müxtəlif xalqların birgə dinc yaşamasına çalışır, mərkəzləşmiş hakimiyyətləri altında onların dilinə, dininə, mədəniyyətinə, hətta əksər hallarda hakimlərinə də toxunmurdular. Elə hallar da olurdu ki, türklər öz vassallarına kömək etmək üçün müraciət edir, onların dilini, dinini qəbul edir, hətta işğal olunmuş kütlə daxilində assimilyasiyaya məruz qalırdılar.[12]

Türk dövlətlərinin ənənəvi olaraq, hələ Orhon yazılarından başlayaraq, bir məqsədi olmuşdur: təhlükəsizlik, nizam və ədalət. Başqa sözlə, dünyanı fəth etməyə can atan türklər burada sülh və əminamanlığı bərqərar etməyi məqsəd qoymuşlar. Nəticə etibarilə, işğal olunmuş ərazilərdə görünməyən çiçəklənmə müşahidə olunmuşdu — Çin Yuan, İran Səlcuqluları, Hindistan Böyük Moğolları və Misir Məmlüklər sülalələri dövründə. Osmanlılara gəlincə, onlar türk dünyasının ən qüdrətli dövlətini yaratmaqla İslam dininin qoruyucularına çevrildilər.

Nəticə

Nəticədə, tam əsaslanmış şəkildə demək olar ki, bəşər tarixində türklər mühüm rol oynamışlar və bunun məğzi ondan ibarətdir ki, onlar öz əməlləri ilə dünya sivilizasiyasının, xüsusilə də Avropa sivilizasiyasının inkişafına ciddi təsir göstərmişlər; öz mədəniyyətləri və sivilizasiyaları ilə ümumbəşəri mədəniyyətə və inkişafa təkan vermişlər. Nəhayət, Qərb mədəniyyəti və onun nailiyyətləri bir çox tellərlə Şərqlə Qərbi bir-birinə bağlayan və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir nöqtəsi olan İpək Yoluna borcludur. Keçmişdən günümüzə qayıdaraq, onu da qeyd edək ki, XXI əsr türk dünyası və türk sivilizasiyası üçün yeni üfüqlər açır. Bu gün bütün türk xalqları öz tarixi və mədəni birliklərinin dərki qarşısında dayanmışlar. Türklərin ərazi, dil, etnogenez, ənənələr səviyyəsində bunu anlamaq və yeni bir türk inteqrasiyasını yaratmaq iqtidarında olan bir xalq olduğunu zaman göstərəcək.

12 Findley C., **The Turks in the World History**, Oxford University Press N.Y. 2004, p. 96.

Ədəbiyyat

Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления арабского Халифата. Элм. Баку, 2004

Аязбеков С. Vd., Тюркская цивилизация: Теоретический и исторический контекст // istina.msu.ru//

Безертдинов Р.Н. Тенгрианство –религия тюрков и монголов. Слово. Казань 2004

Бичурин Н.Я. Китайские известия о народах Центральной Азии. Наука. М.1955

Булекбаев С. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию. Bavis system. Алма-Аты. 2016

Golden P .B., **Central Asia in World History**, Oxford University Press, N.Y. 2011.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Издательство АСТ .М. 2004

Yorulmazoğlu E.İ. İslamiyyetden önce Türkler. İnkilap kitabevi İst. 2021

Yorulmazoğlu E.İ. İslamiyyetden sonra türkler. İnkilab kitab evi İst.2021

Кляшторный С.Г. vd., Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье . Петербургское востоковедение. СПб. 2004

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. АН ССР.М-Л, 1951

Мотгномери Уотт. Влияние ислама на средневековую Европу. Диля. М-СПб. 2008

Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. т.I.YOYO Media.M.2003

Поло Марко. Книга чудес. издательство географической литературы. М.1955

Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. РИПОЛ классик. М. 2013

Сурдель Д. Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. У-Фактория. Екатеринбург. 2006

Findley C., **The Turks in the World History**, Oxford University Press N.Y. 2004.

XVI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞAH İSMAYIL SƏFƏVİ VƏ SULTAN SƏLİM OSMANLI ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ (TARİXİ MƏKTUBLAR ƏSASINDA)

ŞAHİN F. FƏRZƏLİYEV*

ÖZET

Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl ilə Osmanlı imperiyasının məşhur hökmdarı Sultan Səlim Yavuz arasındakı arzuolunmaz münasibət nəhayət, onların savaşına (23 avqust 1514-cü il) gətirib çıxardı. Tarixdə "Çaldıran cəngi" adlanan həmin savaş başlamazdan əvvəl Osmanlı sultanı Səfəvi şahına dörd məktub yazmış, müqabil tərəf isə yalnız bir cavab məktubu yollamaqla kifayətlənmişdi.

Bu məktublarda, təbiidir ki, müasir dövrün diplomatik məktublarından fərqli olaraq, Quran ayələri, atalar sözləri, zərbülməsəllər və şeir parçaları vardır ki, bunlar dövrün digər məktublarına da xas olan səciyyəvi yazışma tərzini əks etdirir. Bundan başqa, həmin məktublardan hökmədarların hər biri özünü "əsl müsəlman" sayır və müqabil tərəfi dinsizlikdə təqsirləndirir ki, bu da iki dinin (sünni və şiə) məzhəbləri arasında qarşılıqlı şəkildə yaranan münasibətin nəticəsidir. Bir cəhəti də unutmaq lazım deyil. Belə ki, Osmanlı–Qızılbaş münasibətlərinin kəskinləşməsində siyasi maraqları olan Məmlük sultanları, Almaniya, Venesiya, İsveçrə, Macarıstan və digər Qərb dövlət başçıları az vaxt ərzində böyük fəthlər əldə edən hər iki hökmədarı biri-birinə qarşı qızışdırır, nəyin bahasına olursa-olsun, onları savaşa sürükləyirdilər.

Bizim qənaətimizə görə, əgər əsasən müxtəlif Qərb dövlətlərinin təhriki ilə Osmanlı imperiyası və müxtəlif Azərbaycan dövlətləri arasında XV-XVI əsrlərdə baş verən qanlı münaqişə və ixtilaflar olmasaydı, həmçinin bu dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlər düzgün istiqamətə yönəldilsəydi, bəlkə də dünyanın bugünkü xəritəsi başqa görünüş almış olardı.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan, Şah İsmayıl, Sultan Səlim, Çaldıran Savaşı, Məzhəblər

* Prof. Dr., AMİA Tarih Enstitüsü, shahinfazil27@gmail.com.

SOME ISSUES REGARDING THE AGGRAVATION OF RELATIONS BETWEEN SHAH İSMAİL SAFAVİ AND SULTAN SALİM OTTOMAN IN THE EARLY 16TH CENTURY (BASED ON HISTORICAL LETTERS)

ABSTRACT

The undesirable relationship between the founder of the Safavi state, Shah Ismail, and the famous ruler of the Ottoman Empire, Sultan Salim Yavuz, finally led to their war (August 23, 1514). Before the start of this war, known in history as the "Battle of Chaldiran", the Ottoman Sultan wrote four letters to the Safavi Shah, but the other side was content to send only one reply. These letters, of course, in contrast to modern diplomatic letters, contain verses from the Qur'an, proverbs, sayings or proverbial phrases, and pieces of poems, which reflect the style of correspondence typical to other letters of the time. Moreover, in these letters, each of the rulers considers himself a "true Muslim" and accuses the other side in atheism, which is the result of the rapid interaction between the two sects of the same religion (Sunni and Shiite). One aspect should not be forgotten. Thus, the Mamluk sultans, heads of Germany, Venice, Switzerland, Hungary and other Western states, who had political interests in the aggravation of Ottoman-Qizilbash relations and stirred up the two rulers who achieved great conquests in a short time, wanted to weaken them with the hands of each other, and incited them to war at all costs. In our opinion, if there were no bloody conflicts and disputes between the Ottoman Empire and various Azerbaijani states in the 15th-16th centuries, mainly at the instigation of various Western countries, and if relations between these countries were directed in the right line, perhaps the current map of the world would have looked different.

Keywords: Azerbaijan, Shah Ismail, Sultan Salim, The Battle of Chaldiran, Sects

Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl ilə Osmanlı imperiyasının məşhur hökmdarı Sultan Səlim Yavuz arasındakı arzuolunmaz münasibət, nəhayət, onların savaşına (23 avqust 1514-cü il) gətirib çıxardı. Tarixdə "Çaldıran cəngi" adlanan həmin savaş başlamazdan əvvəl Osmanlı sultanı Səfəvi şahına dörd məktub yazmış, müqabil tərəf isə yalnız bir cavab məktubu yollamaqla kifayətlənmişdi. Biz, üçü fars, ikisi isə osmanlı dilində yazılmış həmin məktubların tarixi əhəmiyyətini, habelə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini kəskinləşdirən əsas səbəblərin həmin məktublarda təfərrüatla verilməsini nəzərə alaraq, savaş kontekstində məzhəbin oynadığı rol barədə fikir söyləməyə çalışmışıq.

Bu məktublarda, təbiidir ki, müasir dövrün diplomatik məktublarından fərqli olaraq, Quran ayələri, atalar sözləri, zərbülməsəllər və şeir parçaları vardır ki, bunlar dövrün digər məktublarına da xas olan səciyyəvi yazışma tərzini əks etdirir. Bundan əlavə, həmin məktublardan hökmədarların hər biri özünü "əsl müsəlman" sayır və müqabil tərəfi dinsizlikdə təqsirləndirir ki, bu da bir dinin iki məzhəbi (sünni və şiə) arasında qarşılıqlı şəkildə yaranan münasibətin nəticəsidir. Bir cəhəti də unutmaq lazım deyil. Belə ki, Osmanlı-Qızılbaş münasibətlərinin kəskinləşməsində siyasi maraqları olan Məmlük sultanları, Almaniya, Venesiya, İsveçrə, Macarıstan və digər Qərb dövlət başçıları, az vaxt ərzində böyük fəthlər əldə edən hər iki hökmədarı biri-birinə qarşı qızışdırır, nəyin bahasına olursa-olsun, onları savaşa sürükləyirdilər.

Bizim qənaətimizə görə, əgər əsasən müxtəlif Qərb dövlətlərinin təhriki ilə Osmanlı imperiyası və müxtəlif Azərbaycan dövlətləri arasında XV-XVI əsrlərdə baş verən qanlı münaqişə və ixtilaflar olmasaydı, həmçinin bu dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlər düzgün istiqamətə yönəldilsəydi, bəlkə də dünyanın bu günkü xəritəsi başqa görünüş almış olardı.

XVI əsr Səfəvi-Osmanlı münasibətləri şərhinə başlamazdan əvvəl, bütün müsəlman Şərqində bərqərar olmuş İslam dininin iki cərəyanı—şiəlik və sünnilikdən bəhs etməmək olmaz.

Məlumdur ki, şiəlik ideyaları VII əsrdən etibarən meydana çıxmışdır. Tarixçi Şəhristaniyə görə, şiələr Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatimənin əri olan xəlifə Əlinin (xilafət illəri 656-661) tərəfdarları kimi çıxış edərək, yalnız onun ən ləyaqətli imam (müsəlman icmasının başçısı) və xəlifə (Məhəmməd Peyğəmbərin canişini) olduğunu qəbul edirdilər. Onların fikrincə, imamlıq hüququ (imamət) Əli və Fatimə nəslindən başqa (Məhəmməd Peyğəmbərin oğlu olmadığına görə)

heç kimə mənsub ola bilməz və şiə əqidəsinə görə imamət hüququ yalnız irsi prinsipə əsaslanmalıdır.[1]

XV əsrdə Səfəvilərin arxalandığı əsas qüvvə sonradan "Qızılbaşlar" adlandırılan yeddi tayfa (şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, əfşar, qacar, zülqədər) olmuşdur. Bu tayfalar "müqəddəs" Səfəvi şeyxlərinin itaətinə girərək, özlərini "mürid", "sufi", "dərviş" adlandırsalar da, həqiqətdə Səfəvilərə xidmət edən feodal funksiyasını daşıyırdılar.[2]

Əgər Qaraqoyunluların şiələrlə, Ağqoyunluların sünnilərlə, şiə Səfəvilərin isə Ağqoyunlularla qohum olduqlarını nəzərə alsaq, belə qənaətə gələ bilərik ki, XVI əsrə qədər şiə-sünni münasibətləri hələ dini düşmənçilik dərəcəsinə çatmamışdı. XVI əsrin əvvəllərində İran əhalisinin əksəriyyətini sünnilər təşkil edirdilər. İ. P. Petruşevski, V. F. Minorski, N. D. Mikluxo-Maklay və başqalarının məlumatına görə, hələ XIV əsrdə də İranda şiələr sünnilərə nisbətən azlıq təşkil edirdilər. Frans Babingerin Venesiya səyahətçilərinin əsərlərinə əsasən verdiyi məlumata görə, XV əsrin sonu—XVI əsrin əvvəllərində Kiçik Asiya əhalisinin 5/4 hissəsi şiələrdən ibarət idi.[3].

Şiə hərəkatı geniş ərazilərdə getdikcə inkişaf etməkdə idi. Türk sultanı olduqca həyəcanlanmışdır. O, nə olursa-olsun, şiəliyin qarşısını almağa çalışır, başqa ölkə hakimlərini də buna dəvət edirdi. Ağqoyunlu şəhzadələri arasında ixtilafın get-gedə dərinləşdiyini görən II Bayazid, vaxt itirmədən kürd Hacı Rüstəmə məktub yazaraq Ağqoyunlu—Qızılbaş münasibətlərindən narahat olduğunu bildirir və bu xüsusda ondan məlumat soruşur. Kürd Hacı Rüstəmin cavabı, Türk sultanının təşvişini daha da artırır.[4] Lakin artıq gec idi. Ağqoyunlu mülkündən həmin sülalənin yaxın qohumu, Uzun Həsənin qız nəvəsi İsmayıl Səfəvinin hakimiyyəti artıq bərqərar olmuşdu.

Türkiyənin Azərbaycanla xarici siyasəti, II Bayazidin oğlu Səlim tərəfindən taxtdan salınması və Sultan Səlim dövrünün (1512-1520) başlanması ilə kökündən dəyişdi və nəticədə siyasi vəziyyət Çaldıran savaşına gətirib çıxardı.

1 И.П.Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана. Том I, Баку, 1949, с. 201-202.

2 İ.P.Petruşevski. Göst əsər, səh 210.

3 F.Babinger. Marino Sanutes Tagebucher als Quelle zur Geschichte der Safaviyya, Cambridge, 1922.səh 34-35.

4 Firidun bəy. Münşəati-Səlatin, cild I, səh 353-354.

Qeyd olunmalıdır ki, Sultan Səlim şiə Qızılbaşları üzərinə hücumuna elə öz dövlətinin şiə əhalisini qırmaqla başladı. Mənbələrin məlumatına görə, bir neçə gün ərzində 40 mindən çox şiə məzhəbi nümayəndəsi qırıldı. Sultanın növbəti şiə qırğını isə onun Azərbaycana və İrana hücumu ilə başa çatmalıydı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərəflər arasında 5 tarixi məktub yazılmışdır. Həm Sultan Səlimin, həm də Şah İsmayılın tərəflər arasındakı münasibətləri əks etdirən fikirlər Qurani-Kərimin surə və ayələrinə əsaslanır. Sultan Səlimin Şah İsmayıla birinci məktubunda yazılır:

"Bismillahir-rəhmənir-rəhim! Hər şeydən agah olan Allah belə buyurur: Allah yanında məqbul olan din, əlbəttə, İslamdır. Kim İslamdan başqa bir din ardınca gedərsə, o din heç vaxt ondan qəbul olunmaz və o şəxs axirətdə zərər çəkənlərdən olar". [5]. İndi hər kəs Rəbbi tərəfindən gələn nəsihəti qəbul edib bu işə son qoyarsa, keçmişdə aldıqları [məmləkətlər] onundur. Onun işi Allaha aiddir. Amma yenidən bu işə qayıdanlar cəhənnəmlik olacaqlar[6]. Allah yolunu azıb günaha batmışların deyil, doğru yolla gedənlərin işini düzəldir. Məhəmməd əl-Mustafaya, onun nəslinə və bütün səhabələrinə salam olsun!"

Sultan Səlimin birinci məktubunun ilk cümləsindən aydın olur ki, Osmanlı sultanı İslam dinini, əlbəttə, ən zəruri din kimi qəbul edir, amma başqa məzhəb tərəfdarı olan İslam hökmdarının dininin axirətdə qəbul olunmayacağını bildirir. Sultan, şahın şiəliyə rəvac verməsini günah hesab edir və qarşıya belə bir şərt qoyur: "Günahdan tövbə edən şəxs, günah etməmiş kimidir; sən uca və pak sünni məzhəbinə qoşulsan, öz məmləkətini bütün adamları və əyalətləri ilə birlikdə Tanrının qoruduğu Osmanlı dövlətinin bir hissəsi etsən, bizim şahlıq inayətimizə və şahənşahlıq iltifatımıza layiq görülərsən."

Sultan Səlimin sonrakı məktubları da yuxarıdakı məzmunu özündə kəsb edir. Amma Şah İsmayıl, öz qüruruna arxalanaraq sultana tonu bir qədər mülayim olan tərzdə cavab göndərir: "Cənnətə ümidvar olan və İslama pənah edən sultan əzəmət, dövlət, səltənət, dünya və din uğrunda mübarizə edən Sultan Səlim şah—Allah onun dövlətini ədalətli, səadətini daimi etsin—məhəbbətli salamımı və səmimi məktubumu hədiyyə kimi göndərirəm və onunla görüşmək arzumu bildirirəm. Sonra, ərz edirəm ki, son vaxtlarda mənə yolladığınız üç şərafətli məktubunuz gəlib çatdı. Onların məzmunu ədavətlə dolu olduğuna baxmayaraq, cürət və igidlikdən bəhs edirdi ki, bu da mənə böyük həzz verdi".

---

5 Quran: ali-İmran sürəsi, 19 və 85-ci ayələr.

6 Əl-Bəqərə sürəsi, 276-cı ayə.

Səfəvi hökmdarının cavab məktubundan məlum olur ki, Şah İsmayıl, Osmanlı hərbi qüvvəsinin daha güclü olduğunu bildiyindən hələ də savaşın başlanmasının tərəfdarı deyil və hətta qarşılıqlı münasibətlərin elçi-səfirlər vasitəsilə normallaşacağını düşünür: "İndi isə öz humayun möhrümü vurub, onu bizə yaxın adamların başçısı Şahqulu ağa kimi bir sadiq nökərimlə sizə yollayıram... Elçini tez geri göndərin ki, tale pərdəsinin arxasında gizlənən hər nə varsa, üzə çıxsın. Bununla belə, yaxşı olar ki, əməlli-başlı düşünüb heç kəsin sözünə fikir verməyəsiniz və mənə qulaq asasınız, çünki sonrakı peşmançılığın faydası olmur... Adı çəkilən elçini incitməyib geri yollayın, çünki "heç kəs başqasının günahını daşımaz". [7]

Beləliklə, aradakı sünni-şiə məzhəb ixtilafı olmasaydı, bəlkə də çoxlu qanların axıdılmasına səbəb olmuş Çaldıran cəngi baş tutmazdı və Sultan Səlim, Şah İsmayıla aşağıdakı şeir parçasını göndərməzdi:

Elə igidəm ki, döyüşsəm əgər
Aləmə həmin dəm qiyamət düşər.

Şirin ürəyini kabab edərəm,
Düşmənin qanını şərab edərəm.

Oxumun qırğısı qartal ovlayar,
Qılıncımı çəksəm günəş olar zar.

Görürəm xəbərin yoxdur heç nədən,
Mənim kimliyimi bilmək istəsən

Günəşdən xəbər al çevikliyimi,
Silahı işlədən yox mənim kimi.

Mənim qılıncım var, sənin tacın var,
Tacın qılıncımla mənimki olar.

Günlərin bir günü olarsa qismət,
Qırram düşmənləri bir-bir nəhayət.

7 Qurani-Kərim əl-Ənam surəsi, 164-cü ayə.

Məqaləyə əlavə:

Şahin Fazil. "Çaldıran" poemasından bəzi şeirlər

Bu gün oxuyur ozan...
Bura mənim elimdir,
Ayıl qürurum, ayıl.
Bir tərəfdə Səlimdir,
Bir tərəfdə İsmayıl.

Qılınc çalan əlimdir,
Sayıl, qılıncım sayıl.
Bir tərəfdə Səlimdir,
Bir tərəfdə İsmayıl.

Şərəf nəsimi əsir,
Yayıl, şöhrətim yayıl.
Bir tərəfdə Səlimdir,
Bir tərəfdə İsmayıl.

Azərbaycan gülümdür,
Bayıl, düşmənim bayıl.
Bir tərəfdə Səlimdir,
Bir tərəfdə İsmayıl..."

Bu gün oxuyur ozan,
Sabah olacaq savaş.
Axıdacaq qızıl qan
Osmanlıyla qızılbaş

Rum eli Azərbaycan...
Savaşacaq anbaan
Müsəlmanla müsəlman,
Osmanlıyla qızılbaş.

Sultan zireh geycək,
Şah əmud istəyəcək,
"Vur ha!..", "Qır ha!.." deyəcək
Osmanlıyla qızılbaş.

Məhv olacaq çoxları...
Yağdıracaq oxları
Biri-birinə sarı
Osmanlıyla qızılbaş.

Biganə sevinəcək,
Qırmızı geyinəcək...
Hey qəzəblə dinəcək
Osmanlıyla qızılbaş.

... Bu gün oxuyur ozan,
Sabah olacaq savaş.
Axıdacaq qızıl qan
Osmanlıyla qızılbaş.

Misri qılıncdansa qələm yaxşıdır

İsmayıl—məlallı, yaralı bir şah,
İsmayıl—Taclıdan aralı bir şah.
Əynindən çıxarmır qəm libasını,
Ölən qazilərin tutur yasını.
İsmayıl düşünür: Yarəb, bu savaş
Gərək olmayaydı, tutmayaydı baş...
Bu qədər əsgərim qırılmayaydı,
Qoşunum, ləşkərim qırılmayaydı...
Güllə uçmayaydı, top atmayaydı,
Qılınclar başları qopartmayaydı...
Min-min qızılbaşın qanı axıbdır,
Min-min osmanlının canı çıxıbdır.
Döyüşlər, savaşlar daha kifayət,
Davalar,dalaşlar daha kifayət...
Qazilər, yas tutun, ələm yaxşıdır,
Misri qılıncdansa qələm yaxşıdır".

Qəzəl

Qan tökülmüş sel kimi, pəjmürdəhaldır Çaldıran,
Çaldıran hardan biləydi qeylü qaldır Çaldıran?

Topçular toplardan atəş yağdırıblar dalbadal,
Hay-haraydır, vur-həşirdir, qalmaqaldır Çaldıran.

Bir cəfalı, bir bəlalı məskən olmuşdur bizə,
Uğradılmışdır zəvalə, bir zavaldır Çaldıran.

Şah hanı, sultan hanı, əsgər hanı, ləşkər hanı?
Yüz süalə bir cavab verməz ki, qaldır Çaldıran.

Yamyaşıl düzlər, çəmənlər qandan olmuş qırmızı,
Qırmızı, qıpqırmızı, aldan da aldır Çaldıran.

Ey nəsillər, türk türkü zar eyləyib, xar eyləyib,
Ey nəsillər, bir nümunə, bir misaldır Çaldıran.

Şahina, qan ağlayırsan, xal düşübdür bağına,
Xalqımın hərb tarixində qarə xaldır Çaldıran!

Son söz

Bir xoyratı deyib ozan ağlayır,
Sözü səsi ilə yazan ağlayır:

Neçin susadı qana
Osmanlıyla qızılbaş?
Neçin girdi meydana
Osmanlıyla qızılbaş?

Səflərə düzüldülər,
Üzdülər üzüldülər,
Əzdilər, əzildilər
Osmanlıyla qızılbaş

Görməyib tədbirini
Vurdu biri-birini,
Qırdı biri-birini
Osmanlıyla qızılbaş

“Vur” deyib atlandılar,
Atla qanadlandılar,
Yandırdılar yandılar,
Osmanlıyla qızılbaş

“Yox ol dedi” “Öl dedi”,
Əlbir ola bilmədi,
Dilbir ola bilmədi,
Osmanlıyla qızılbaş

Ədəbiyyat

Əl-Bəqərə sürəsi, 276-cı ayə.

Firidun bəy Münşəati-Səlatin., cild I.

Quran: ali-İmran sürəsi, 19 və 85-ci ayələr.

Qurani-Kərim əl-Ənam sürəsi, 164-cü ayə.

П.Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана. Том I, Баку, 1949.

F. Babinger, Marino Sanutes, **Tagebucher als Quelle zur Geschichte der Safaviyya**, Cambridge 1922.

ŞAH I ABBAS DÖNEMİNDE SAFEVİ-OSMANLI İLİŞKİLERİ

TOFİQ NƏCƏFLI*

ÖZET

Safevi-Osmanlı siyasi ilişkilerinin en dramatik dönemlerinden biri de 16. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmıştır. On iki yıl devam eden Safevi-Osmanlı Savaşları nihayet 1590 yılında İstanbul Barış Antlaşması ile son bulmuştur. İstanbul Barışı iki devlet arasındaki savaşa son vermekle birlikte, diplomatik ilişkilerin genişlemesi ve hız kazanmasını sağlamıştır.

Devrin kaynaklarından yola çıkınca, İstanbul Barışı'nın imzalanmasından sonra yaşanan iki taraflı diplomatik gidiş gelişlerin ortaya çıkmasında önemli bazı iç ve dış nedenlerin etkili olduğunu görmekteyiz. Barış gereği sınırların tespit edilmesi, Osmanlı yanlısı olan ve Safevilere karşı ortaya çıkan Gilan olayları, İstanbul'da rehin bulunan Safevi şehzadesi Haydar Mirza meselesi ve bir de bu aralar Safevi Devleti'nin Şeybanilerle, Osmanlı Devleti'nin ise, Avusturya ile savaş durumunda olması Safevi-Osmanlı diplomatik ilişkilerinin gelişiminde ortaya çıkan önemli meselelerdir.

Safevi ve Osmanlı Devletleri arasında 16. yüzyıl sonlarında yaşanan ilişkilerde bazen tatsızlık görünse de genel olarak taraflar, 1590 İstanbul Barışı'nın şartlarını korumadan yana tavır sergilemişlerdir. Osmanlı Devleti Batı'da başlattığı Avusturya savaşından dolayı, Doğu sınırlarının emniyeti için barışı bozmak istememiştir. Bu yüzden de, İstanbul'a gelen Safevi elçileri çok iyi ağırlanmış, hediyeler ve dostça yazılmış mektuplarla geri uğurlanmıştır. Safevi hükûmeti de İstanbul'a çok sayıda hediye ve aynı hoş içerikli mektuplarla elçiler göndermiştir.

Anahtar Kelimeler: Şah I Abbas, Haydar Mirza, Azerbaycan, Safevi Devleti, Osmanlı Devleti, Sultan III. Murad

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, tofignajafli@gmail.com.

THE SAFAVI-OTTOMAN RELATIONS DURING THE REIGN OF SHAH ABBAS I

ABSTRACT

The last quarter of the XVI. century is one of the most dramatic periods of the Safavi-Ottoman political relations. Policy pursued by Sultan Murad III led to the violation of the terms of Amasia Peace and to the start of war between the two powerful states of the Middle East. The Safavi-Ottoman War, which lasted twelve years, ended with the Istanbul Peace of 1590. Istanbul Peace not only put an end to the war between the two countries, but also created favorable conditions for the expansion of diplomatic relations. After the conclusion of Istanbul Peace, a special attention was paid to the Safavi-Ottoman diplomatic relations. We have focused in this article to clarify the level of investigation of the Safavi-Ottoman diplomatic relations after the Istanbul Peace in modern Turkish historiography.

The analyses of the level of studying Safavi-Ottoman diplomatic relations after the conclusion of the Istanbul Peace in modern Turkish historiography shows that the internal and external factors had had an impact on the development of mutual relations between the two countries. Despite of the specification of the boundaries determined under the Peace, the question of Gilan, issues related to the Safavi shahzadeh Heydar Mirza that was a hostage in Istanbul had strengthened the mutual diplomatic relations, but Safavis being with Sheibanis and the Ottoman Empire with Austria at war made a significant impact on the development of the Safavi-Ottoman diplomatic relations.

Keywords: Shah Abbas I, Heydar Mirza, Azerbaijan, Safavid State, Ottoman State, Sultan Murad III

Giriş

XVI əsrin son rübü, Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətlərinin ən dramatik dövrlərindən biridir. Sultan III Muradın yeritdiyi siyasət, Amasya sülhünün şərtlərinin pozulmasına və Yaxın Şərqin iki qüdrətli dövləti arasında müharibənin yenidən başlamasına səbəb oldu. Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin gedişində Osmanlı ordusunun əldə etdiyi uğurlar, ard-arda Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi ilə nəticələndi. Bu dövrdə qızılbaş əmirləri arasında hələ də davam edən çəkişmələr, mərkəzi hakimiyyəti zəiflətdiyi üçün cəbhədəki uğursuzluqları daha da dərinləşdirdi. Belə bir vəziyyətdə, 1587-ci ilin may ayında Abbas Mirzə Qəzvində taxt-taca gətirildi. Bununla, sülhə tərəfdar olan əmirlər cəzalandırıldı və Osmanlı dövləti ilə başlanılan sülh danışıqları dayandırıldı.

Şah I Abbas, 1587-1588-ci ilin qışını Qarabağda keçirərək Təbriz və İrəvanı osmanlılardan geri almaq üçün hazırlıq gördü. Lakin bu zaman Özbək hökmdarı Abdulla xan, Heratı ələ keçirərək Məşhəd üzərinə yürüş etdiyi üçün Səfəvi hökmdarı Xorasana hərəkət etməli oldu. Bundan xəbər tutan Fərhad paşa, 1588-ci il avqustun 10-da Qarsdan Ağbaba yolu ilə Borçalıya, avqustun 13-də isə Gəncə-Qarabağa yürüş etdi. Qarabağ bəylərbəyi Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar, Gəncəni tərk etdiyi üçün sentyabrın 1-də şəhər Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirildi.[1] Şərəf xan Bidlisinin verdiyi məlumata görə, 1589-cu ildə Osmanlı sərdarı Fərhad paşa tərəfindən göndərilən Osmanlı qoşunu, İrəvan bəylərbəyi Xızır paşanın rəhbərliyi altında Naxçıvanı ələ keçirdi.[2]

Beləliklə, 1586-1589-cu illərdə demək olar ki, əksər Azərbaycan torpaqları Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirildi. Osmanlıların müvəffəqiyyəti Özbək hakimlərinin Xorasana basqınları ilə təmin edildi. Bu dövrdə ölkədə qızılbaş əmirləri arasındakı çəkişmələrin davam etməsi, şərqdən özbəklərin və qərbdən Osmanlı təhlükəsinin varlığı Şah I Abbası sultanla sülh danışıqlarına başlamağa vadar etdi. Osmanlı dövlətinin də sülh danışıqlarına başlaması üçün mühüm səbəblər mövcud idi. Uzun müddət davam edən hərbi əməliyyatlar maddi cəhətdən ciddi çətinliklər yaratdı. Fəth olunan yerlərdən əldə olunan gəlir xərcləri

1 B. Kütükoğlu, **Osmanlı-İran siyasi münasebetleri**, Özal Matbaası, İstanbul 1993, s. 191-193; F. Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas ellerini fethi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976, s. 367-368.

2 **Шараф хан Бидлиси. Шараф-наме**, т. 2. Перевод, предис., прим., прил. Е.И.Васильевой. Москва, 1976, с. 260.

ödəmirdi. Alınan sərt tədbirlərə baxmayaraq, sərhəd qalalarında fərarilik artmış, əsgərin intizamı azalmış və qiyamlar yüksəlmişdi. Buna görə də, sülh bağlanması iqtisadi, hərbi və siyasi baxımdan zəruri olmuşdu.[3]

İstanbul sülhünün imzalanması. Sülhdən sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələri

Şah I Abbasın vəzirlərinin iki ilə qədər Qəzvində saxlanılan Çaşnigir Vəli ağa ilə aparılan danışıqlardan sonra Ərdəbil hakimi Mehdiqulu xan Ustaclının rəhbərliyi altında Heydər Mirzə, lələsi Şahqulu Xəlifə, Əliqulu Əlican sultan, Mehdiqulu sultan və şahzadənin həkimi Təbib Əbutalib altı yüz qorçi ilə birlikdə elçi kimi İstanbula göndərildi. Elçi heyəti Ərdəbilə gələn zaman Vəli ağa, Bayram Çavuş və şahın Eşikağası Əli xan şahzadə Heydər Mirzənin gəlməkdə olduğunu xəbər vermək üçün Ərzurumda olan Fərhad paşanın yanına göndərildi. Səfəvi elçi heyəti qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, 1590-cı il yanvarın 18-də İstanbula çatdı. Yanvarın 24-də elçi heyəti vəzirlər tərəfindən qəbul edildi. Sultan III Murad yanvarın 28-də Heydər Mirzəni və elçi heyətini qəbul etdi. Mehdiqulu xan Şah I Abbasın məktubunu sultana təqdim etdi.[4] Mehdiqulu xanın rəhbərliyi altında Səfəvi nümayəndə heyətinin sülh müzakirələrini davam etdirməsinə icazə verildi. İşğal olunmuş ərazilərin Osmanlı dövlətinin nəzarətində qaldığı qəbul edildi. Martın 21-də Osmanlı-Səfəvi müharibəsinə son qoyan sülh müqaviləsi imzalandı.[5]

Sülhün bağlanmasından dərhal sonra əsirlər azad edildi. Səfəvi elçiləri İstanbulu tərk etmədən "kürək cəzası" ilə saxlanılan Səfəvi əsirləri azad olundu. Təbriz döyüşləri zamanı əsir alınaraq Qəhqəhə qalasında saxlanılan Murad paşa, Həsən paşa və digər Osmanlı əsirlərinin azad edilərək İstanbula dönməsi ilə Osmanlıların əlində olan Şahrux xan, Mehdiqulu xan Şamlı, Qorxmaz xan Şamlı, Əbül Məsum sultan və digər əsirlərin azad edilməsinə razılıq verildi.[6]

Bununla da, on iki il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi 1590-cı il İstanbul sülhü ilə başa çatdı. İstanbul sülhü iki dövlət arasında müharibəyə son qoymaqla yanaşı, diplomatik əlaqələrin genişlənməsi üçün geniş imkanlar

---

3 Kütükoğlu B., **Osmanlı-İran siyasi münasebetleri**, s. 195; Nəcəfli T.H., **Səfəvi-Osmanlı münasibətlər**, Turxan NPB, Bakı 2014, s. 264-265.

4 Kütükoğlu B., **age.**, s. 196-197; Kırzıoğlu F., **age.**, s. 377-380.

5 Yenə orada.

6 Kütükoğlu B., **age.**, s. 197-198; Nəcəfli T.H., **age.**, s. 266.

yaratdı. Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanmasından sonra iki dövlət arasında sülhə görə müəyyən edilən sərhədlərin təyin olunması məsələsi gündəmə gəldi.[7]

Azərbaycandakı Osmanlı-Səfəvi sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində heç bir problem yaranmadı. Sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün təyin olunan Xızır paşa, Təbrizdə Cəfər paşa ilə müzakirələrdən sonra Eşqəmbər yaylağında Səfəvi nümayəndələri ilə görüşdü. Marağa vilayətinin sərhədlərindən Araz çayının cənubunda yerləşən Dəliklidaş Dərbəndinə qədər olan ərazi Təbriz vilayətinin sərhədi kimi müəyyən olundu. Dəliklidaş Dərbəndindən Xəzər dənizinə qədər olan Araz və Kür çayları isə İrəvan, Gəncə və Şirvan vilayətlərinin cənub sərhədini təşkil etdi.[8] Qazi Əhməd Quminin verdiyi məlumata görə, Qəzvin hakimi Qara Həsən Çavuşlu, Təbrizdən 10 fərsəx aralıda yerləşən Əriştənab kəndində Osmanlı nümayəndələri ilə görüşdü. O, Əriştənab kəndindən Təbrizə qədər olan ərazilərin Osmanlılara verildiyini, Türkmənkəndi və Miyanəyə qədər olan ərazilərin isə Səfəvilərin nəzarətində qaldığını qərara alaraq Qəzvinə döndü.[9]

Xızır Paşa, Səfəvi şahının nümayəndələri ilə Şəhrizor-Bağdad sərhədində görüşərək sərhədləri dəqiqləşdirən zaman, Nihavənd vilayətinin hüdudları ilə bağlı müəyyən narazılıq ortaya çıxdı. Səfəvi hökmdarı Qorçi Qara Həsəni Nihavəndin sərhədini müəyyən etmək üçün göndərdiyindən, Osmanlı sultanı Xızır Paşanı Bağdad bəylərbəyi təyin edərək sərhədin dəqiqləşdirilməsini ona həvalə etdi. Bu zaman Səfəvi hökmdarı ilə Osmanlı sultanı arasında yaşanan hadisə ilə əlaqədar diplomatik təmaslar sürətləndi. 1591-ci il avqustun 30-da İstanbula gələn Səfəvi elçisi Qara Əhməd Sultan, sentyabrın 8-də III Muradla görüşərək Şah I Abbasın məktubunu ona təqdim etdi. Səfəvi elçisi, məktubla birlikdə Nihavənd qalasının Səfəvilərə verilməsi tələbini Sultan III Murad qarşısında gündəmə gətirmək istəsə də, Osmanlı vəzirləri elçiyə bu tələbi səsləndirməməyi tövsiyə etdilər.[10]

---

7 B. Kütükoğlu, **age.**, s. 202-203; R. Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran siyasi Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s.133-134.

8 R. Kılıç, **age.**, s. 134.

9 Qazi Ənməd Qumi, **Xülasatüt-təvarix**, Hans Müller nşr., Wiesbaden 1964, s. 95; Kütükoğlu, **age.**, s. 203; Ş. Məmmədova, "Xülasət ət-təvarix", **Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi**, Elm, Bakı 1991, s. 101.

10 M. Selaniki, **Tarih-i Selaniki**, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, s. 43-44; Kütükoğlu, **age.**, s. 206; Y. Öztuna, **Başlangıcında zamanımıza kadar Türkiye tarihi**, C 8, Ankara 1965, s. 14; Kılıç, **age.**, s.135.

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə, xüsusən də diplomatik əlaqələrə Gilan məsələsi öz təsirini göstərdi. Gilan hakimləri hakimiyyətə irsi yolla gəldikləri üçün Səfəvi şahlarının mərkəzləşdirmə siyasətindən narazı idilər. 1588-ci ildə Xanəhmədin vəzirlikdən azad etdiyi Xacə Məsih Qəzvinə gələrək Şah I Abbası Gilanı ələ keçirməyə təşviq etdi. Bu zaman, Qəzvin hakimi Məhəmməd Şərif xan Çavuşlu başda olmaqla, Şah I Abbasdan narazı olan bəzi əmirlərin Gilana qaçması və Xanəhməd tərəfindən himayə edilmələri, şahın onları geri qaytarmaq tələbini rədd etməsi Şah I Abbas ilə Xanəhməd arasındakı münasibətləri xeyli gərginləşdirdi. Gilan hakiminin Osmanlı sultanları ilə məktublaşması və irsi hakimiyyətlərini saxlamaq niyyəti ilə onlara bel bağlaması, müstəqillik arzusu və Səfəvi xanədanına qarşı bəzi "ağılsız və müxalif" hərəkətləri Şah I Abbasın diqqətindən yayınmadı. Gilan hakimi Xanəhməd, 1590-cı ildə Osmanlı-Səfəvi sülhünün bağlanmasından sonra, Səfəvi şahına müxalif olan əmirlərə sığınacaq verərək onları qaytarmaqdan imtina etməklə açıq şəkildə Şah I Abbasa qarşı çıxmışdı. Şah I Abbas, Qızılbaş əmirlərinin nüfuzuna ağır zərbə vuraraq mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə çalışdığı üçün Xanəhməd, şahın Gilana yürüş edəcəyini bildiyindən İstanbula elçi göndərərək Osmanlı dövlətindən yardım istədi. O, Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Əgər siz Xəzər dənizindən gəmilərlə Gilana gəlsəniz, heç bir çətinlik çəkmədən bütün Gilanı ala bilərsiniz. Mən də sizə yardım edərəm. Buradan bütün İranı da fəth edə bilərsiniz".[11]

İstanbul sülhündən sonra sərhəd məsələlərindəki anlaşılmazlıq, Xanəhmədin İstanbula sığınması hadisəsi ilə yanaşı, İstanbulda girov saxlanılan Heydər Mirzə ilə bağlı hadisələr də Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinə təsir göstərmişdi. 1595-ci ildə Şah I Abbas, şahzadə Heydər Mirzənin durumunu öyrənmək və dayəsini gətirmək üçün Qəzvin hakimi Şah Kərəm bəyi İstanbula göndərdi. Şah Kərəm bəy, Səfəvi şahının məktubunu və III Murad üçün nəzərdə tutulan hədiyyələri təqdim etmək üçün yola çıxdı, lakin İstanbula III Muradın ölümündən sonra yetişə bildi.[12] Şah Kərəm bəy, III Mehmedin taxta çıxmasını təbrik etmək üçün təşkil olunan mərasimdə iştirak etməyən Heydər Mirzə və lələsi ilə birlikdə Ali Divana qəbul edildi. O, III Murad üçün gətirdiyi məktub və hədiyyələri Sultan III Mehmedə təqdim etdi.[13]

11 C. Aydoğmuşoğlu, **I. Şah Abbas ve zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 3.
12 Selaniki, **age.**, s. 54.
13 Kılıç, **age.**, s. 139; Nəcəfli, **age.**, s. 282.

Bir müddət sonra Şah I Abbas Ərdəbil hakimi Zülfüqar xan Qaramanlını geniş bir nümayəndə heyəti və qiymətli hədiyyələrlə hakimiyyətə keçməsi münasibətilə Sultan III Mehmedi təbrik etmək üçün İstanbula göndərdi.[14] "Zülfüqar xan ləşkərin ən seçilmiş adamlarından olan üç yüz mülazimini təmtəraqla bəzəyib özü ilə apardı və həmin səfərdə çox məsələni lazımi kimi başa çatdırdı. Belə ki, rumiyyənin bəzi alçaq xislətli adamları xanı səfehlik və israfda günahlandırsalar da, Rum padşahı, vəzirlər və paşalar xana cənnətməkan şahın vaxtında olduğundan da böyük ehtiramla yanaşmışdılar".[15] Səfəvi elçiləri 1596-cı il iyulun 5-də Ərzuruma çatdılar. Lakin bu zaman Osmanlı sultanı Eğri səfərinə çıxdığı üçün elçinin Ərzurumda gözləməsi münasib bilindi. Bir müddət sonra elçinin İstanbula hərəkət etməsinə razılıq verildi və Zülfüqar xan noyabrın 14-də top sədaları altında Eminönündə təmtəraqla qarşılandı.[16] 1597-ci ilin yanvarında Zülfüqar xan Ali divana qəbul edildi, Şah I Abbasın məktubu və gətirilən hədiyyələr Osmanlı sultanına təqdim olundu. Osmanlı sultanı İstanbul sülhünə sadiq qalacağına təminat verdi.

1598-ci ilin yayında Şah I Abbas Şeybanilər üzərində parlaq qələbə qazanaraq onların nəzarətində olan Xorasanı geri qaytara bildi. Səfəvi şahı əldə etdiyi qələbəni III Mehmedə xəbər vermək üçün Məhəmmədqulu bəy Ərəbgirlini (Eşikağası Qaraxan ağa) İstanbula göndərdi. 1599-cu ilin iyulun 11-də elçi İstanbula çatdı və Yusif paşa sarayında yerləşdirildi. O, avqust ayında on beş nəfərlik heyəti ilə Ali divana qəbul edildi, şərəfinə ziyafət verildi və hədiyyələr təqdim olundu.[17]

Beləliklə, Səfəvi şahı atdığı bu addımla Osmanlı sultanının Səfəvilərə qarşı hər hansı bir tədbir görməsinin qarşısını aldı.

XVI əsrin sonunda Şah I Abbas Osmanlı dövləti ilə bağlanmış İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməyə çalışaraq onun pozulmasına yol verməməyə çalışırdı. Bu zaman Səfəvi şahı yaranmış dinc şəraitdən istifadə edərək güclü nizami ordu yaratdı.

---

14 Selaniki, **age.**, s. 59; Kütükoğlu, **age.**, s. 217-218; Kılıç, **age.**, s. 140-141.

15 Münşi İsgəndər bəy, **Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi**, Fars dilindən çevirən: Ş.F. Fərzəliyev t.e.d., prof. I Kitab, Bakı 2010, s. 949.

16 Kütükoğlu, **age.**, s. 217-218; Kılıç, **age.**, s. 140-141.

17 Selaniki, **age.**, s. 67-68; Kılıç, **age.**, s. 142.

XVII əsrin astanasında Şah I Abbas qazandığı hərbi uğurları daha da möhkəmləndirmək üçün Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələri gücləndirmək və Osmanlı dövlətinə qarşı müttəfiqlər qazanmaq məqsədilə öz elçilərini Avropa ölkələrinə göndərdi.[18]

Bu dövrdə Avstriya ilə müharibənin davam etməsi və Cəlali üsyanları Osmanlı dövlətinə Səfəvilərlə ciddi məşğul olmağa imkan vermədi.[19]

Şah I Abbasın elçiləri vasitəsilə Avropa dövlətləri ilə apardığı danışıqlar göstərdi ki, o, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa qərarlıdır. Şah I Abbas Azərbaycanın yürüş üçün fürsət gözlədiyi bir dövrdə Salmas hakimi Qazi bəy yardım üçün ona müraciət etdi. Osmanlıların əlində olan Nihavənd qalası Aləşgərd hakimi Həsən xan tərəfindən ələ keçirilib talan edildi. Səfəvi tacirlərindən biri Vanda Əhməd paşa tərəfindən tutularaq qətl edildi.[20] Bu vəziyyət Səfəvi şahına Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaq üçün imkan yaratdı. Təbriz hakimi Əli paşanın Qazi bəyin sığındığı Qarnıyarıq qalasını mühasirəyə aldığına görə, 1603-cü ilin avqustunda Qazi bəy oğlu Abdal xanı yardım üçün Şah I Abbasın yanına göndərdi. Bu, Səfəvi şahının müdafiəsiz qalan Təbriz üzərinə yürüşə başlamasına şərait yaratdı.[21]

Şah I Abbasın Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlaması. İstanbul sülhü

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə apardığı müharibədəki uğursuzluğu, ölkə daxilində narazılığın artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yeniçəri qiyamlarının daha da güclənməsi Səfəvi şahına itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa imkan yaratdı. Bu zaman Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti xeyli zəifləmişdi. Yerli feodallar Səfəvi dövlətinə Osmanlı işğalından özlərinin xilaskarı kimi baxırdılar. F. Sümer yazır ki, Osmanlı dövlətinin Avstriyaya qarşı başladığı müharibənin uzun illər davam etməsi vəziyyəti çətinləşdirirdi, dövlətin əsl dayağı və qüvvət mənbəyi olan Anadoluda böyük qarışıqlıq ortaya çıxdı. Sərhəd əyalətlərində Qızılbaş hücumlarına qarşı dayanmağa qabil olan bəylərbəyilər tapılmadı.[22]

---

18 F. Sümer, "Abbas I", **İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınları, C I, İstanbul 1988, s. 18; Kütükoğlu, **age.**, s. 250.

19 Ö. Küpeli, **Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 53.

20 Kılıç, **age.**, s. 154.

21 Kütükoğlu, **age.**, s. 260-261.

22 Sümer, **age.**, Ankara 1992, s. 152-153.

Azərbaycanda Osmanlı ağalığına qarşı başlanan üsyanlardan istifadə edən Şah I Abbas 1603-cü il sentyabrın 14-də Azərbaycana yürüşə başladı. Səfəvi şahı yürüşün gizli qalmasını münasib bildiyi üçün Mazandaranda ova çıxacağı xəbərini ətrafa yayaraq 2-3 minlik qüvvə ilə hərəkətə başladı. Digər qüvvələr yolda şaha qatıldı. Sentyabrın 27-də Səfəvi ordusu Təbrizi mühasirəyə aldı.[23] Şahın başçılığı altında Səfəvi ordusunun yürüşünün on dördüncü günü Təbrizə yaxınlaşması şəhər əhalisinin osmanlılara qarşı üsyana ruhlandırdı. Üsyan etmiş Təbriz sakinləri şəhəri ələ keçirdi. Səfəvi ordusu şəhərə daxil oldu və Osmanlı ordusunun sığındığı qalanı aldı. Təbrizin azad edilməsi Səfəvi ordusunun qərbə doğru irəliləməsinə şərait yaratdı.[24]

Şah I Abbas Culfanı və Naxçıvanı azad etdikdən sonra İrəvan qalasını ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalası 1603-cü il oktyabrın 18-də mühasirəyə alındı. Qalada Şərif paşanın 10 minlik Osmanlı qarnizonu möhkəmləndirilmiş üç istehkam xətti ilə müdafiə olunurdu. Buna görə də mühasirə uzun müddət davam etdi. 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalası ələ keçirildi.[25] Osmanlı sultanı I Əhməd hərbi əməliyyatlarda dönüş yaratmaq üçün Ciğaloğlu Sinan paşanı İrəvan üzərinə göndərdi. Lakin qızılbaşlar tərəfindən ərzaq ehtiyatlarının məhv edilməsi onların vəziyyətini ağırlaşdırdı və qoşunda narazılıq başlandı. 1605-ci il noyabrın 7-də Sufiyan döyüşündə Şah I Abbas Ciğaloğlu Sinan paşanın ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Sinan paşanın bu səfəri iki ciddi və təhlükəli nəticələr doğurdu. Bir tərəfdən Anadoluda siyasi sabitlik pozuldu, digər tərəfdən də Şah I Abbas vaxtı ilə fəth olunmuş əraziləri geri qaytara bildi.[26]

Şah I Abbas Sinan paşa üzərindəki qələbədən sonra qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, Qarabağa daxil olaraq Gəncəni mühasirəyə aldı. 1606-cı il iyulun 4-də dörd aylıq mühasirədən sonra Səfəvi ordusu osmanlıların müqavimətini qıraraq Gəncəni azad etdi. Məhəmməd Ziyadoğlu Qacar Qarabağ bəylərbəyi təyin olundu. Gəncənin ələ keçirilməsi Lori, Tiflis və Dmanisin müqavimət göstərmədən təslim olmasına səbəb olduSəfəvi şahı Şirvanın və Dağıstanın azad edilməsi ilə Qafqaz əməliyyatını mümkün qədər tez başa çatdırmaq istəyirdi. 1607-ci ilin yazında Bakı və Dərbənd şəhərləri azad olundu. 1607-ci il yanvarın

23 Kütükoğlu, **age.**, s. 261.

24 T. H. Nəcəfli, **Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti**, Turxan, Bakı 2020, s. 116.

25 Kütükoğlu, **age.**, s. 264-266; Kılıç, **age.**, s. 155-157.

26 R. Kılıç, "Osmanlılar ilə Safeviler arasında Nasux Paşa (1612) ve Serav (1618) andlaşmaları", **Niğde Üniversitesi Egitim Fakultesi Egitim ve Bilim Dergisi**, Sayı 2, Niğde 2003, s. 126.

9-da Şahın təslim təklifini Şirvan bəylərbəyi Əhməd paşa qəbul etmədiyi üçün Şamaxı üzərinə hücuma başlandı. Ciddi müqavimətə baxmayaraq iyunun 27-də şəhər azad olundu. Zülfüqar xan Qaramanlı Şirvan bəylərbəyi təyin olundu. Beləliklə, 1603-1607-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin birinci mərhələsində Səfəvilərin Osmanlı ordusu üzərində qazanmış olduqları qələbələr nəticəsində Azərbaycan ərazisi tamamilə işğaldan azad olundu.

Dövrün qaynağı olan "Karmelit xronikası"nda I Şah Abbasın əldə etdiyi uğurlar barədə deyilir: "Şah Abbas... çox cəsarətlidir və müharibədə böyük nailiyyətləri var. Biz bütün bunların canlı şahidiyik. Onun hakimiyyəti xeyli ərazilərə – şərqdə Xorasanı tatarlarla geri alıb, şimalda Gilan onun tabeçiliyindədir. O, özünü artıq Kəngər körfəzinin tam sahibi kimi aparır. Qərbdə bir çox əraziləri türklərdən geri alıb – Ərdəbil, İrəvan, Naxçıvan, Ərzurum, Təbriz, Şirvan, Kürdüstan, Gürcüstan və digər ərazilər – Dəmirqapı Dərbənd onun nəzarəti altındadır".[27]

Səfəvi sarayı Osmanlı dövləti ilə sülh bağlamağa çalışsa da, bu mümkün olmadı. 1609-cu ilin fevralında baş vəzir Murad paşa Cəlalilər üzərinə son yürüşə çıxmaq üçün Üsküdara keçmədən öncə, Şah I Abbasın Şəmsəddin ağa Rumlu vasitəsilə çatdırılan məktubuna "güvənilən elçilər gəlirsə, sülhün bağlanmasına yardımçı olacağına, əks təqdirdə baharda səfərə çıxacağını" bildirdi.[28]

Osmanlı dövləti Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi ilə razılaşmayaraq, hər vəchlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışırdı. Buna görə də 1610-cu ildə hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Aprel ayında Murad paşanın Azərbaycana yürüşü uğursuz oldu. Osmanlı ordusu Təbrizə kimi irəliləsə də, tərəflər hər hansı bir döyüşdən çəkindi. Görünür, Şah I Abbas Anadoluda Cəlalilərin müqaviməti qırıldığına və Avstriya ilə Jitvatoroq sülhü bağlandığına görə, Osmanlı ordusu ilə vuruşmaq istəməmişdi.[29] Tərəflər arasında davam edən məktublaşmalar da gözlənilən nəticəni vermədi. Səfəvilərlə döyüşmədən öz tələblərini onlara qəbul etdirməyi düşünən Murad paşa, Şah I Abbasa Xeyrəddin Çavuş vasitəsilə göndərdiyi məktubunda "III Murad dövrü sərhədlərinin bərpası şərti ilə sülh təklif etsə də", Osmanlı ordusu Ərzuruma gəldiyi vaxt Osmanlı elçisi ilə bərabər

27 **A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17 and the 18 centuries.** Editor H.Chick, İntroduction Rudi 513. C in 2 volumes.Vol.1, London: 2012, p. 160-161; Nəcəfli, **age.**, s. 117.

28 Kütükoğlu, **age.**, s. 277; Kılıç, agm., s. 127.

29 İ.H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi**, C III, Yeni Matbaa, İstanbul 1965, s. 254.

göndərilən Səfəvi elçisi Şəmsəddin ağanın gətirdiyi cavabda “Sultan Süleyman Qanuni dövründə bağlanmış Amasya sülhünün əsas götürülməsi” istənilmişdi.[30]

Osmanlı ordusu Qarsa gəldiyi zaman Quyucu Murad paşa, Şah I Abbasa daha bir məktub yollayaraq barışıq haqqında səmimiyyət göstərməsi üçün sultana hədiyyələr göndərməsini bildirdi. Həmçinin, Murad paşa sultanın adına xütbə oxunan yerlərdən əl çəkməsi şərti ilə sülh bağlamaq üçün vasitəçi olacağını bildirdi.[31] 1610-cu il noyabrın 16-da Təbrizin şimalında Acı çayın sahilində Osmanlı və Səfəvi ordusu 5 gün qarşı-qarşıya dayanaraq gözləmə mövqeyi tutdu. Murad paşa yenidən məktub göndərərək sülh bağlamaq üçün təklifini təkrar etsə də, verilən cavabda şərtlərin dəyişmədiyi, Amasya sülhünün əsas götürülməsi bildirilmişdi. Bu zaman Osmanlı ordusu geri çəkilməyə başlamışdı. Bunun səbəbi kimi orduda ərzağın çatışmaması və Şah I Abbasın gizli barışıq təklif etməsi göstərilir. Səfəvi şahının bu təklifi gizli saxlamasına səbəb isə əmirlərin etirazından çəkinməsi olmuşdu.[32]

Qeyd etmək lazımdır ki, həm Murad paşa, həm də Şah I Abbas sülhün bağlanmasında ilk addım kimi qarşılıqlı olaraq əllərindəki əsirləri azad etmişdilər.[33]

Lakin 1611-ci ilin avqustunda Murad paşanın ölümü ilə tərəflər arasında başlanan danışıqlar bir nəticə vermədi. Baş vəzir təyin olunan Diyarbəkr bəylərbəyi Nasuh paşa Şah I Abbasın sülh təşəbbüsünü müsbət qarşıladı. Tərəflər sülh bağlamağa maraqlı olduqlarını bildirdilər. Danışıqların bu mərhələsində də əvvəllər olduğu kimi, gürcü qızı Gülçərə fəal rol oynadı.[34] İsgəndər Münşi qeyd edir ki, çar Simon şaha sadiq qaldığı üçün Tiflis qalası onun nəvəsinə tapşırıldı.[35] Osmanlı dövləti ilə müharibə Səfəvi şahını müttəfiqlərlə hesablaşmağa və bəzən onların tələblərini yerinə yetirməyə vadar etmişdi. İstanbuldakı fransız səfiri de Salinyak 1609-cu il sentyabrın 15-də Fransa kralına yazırdı: “Səfəvi ölkəsindən

30 İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı tarihi**, C III/1, s. 66; Kılıç, agm., s. 127.

31 Kılıç, agm., s. 127.

32 Uzunçarşılı, **age.**, s. 66; M. Çezar ve M. Sertoğlu, **Müfassal Osmanlı tarihi**, C 3, İstanbul 1956, s. 1739; Kılıç, agm., s. 127.

33 Öztüna, **age.**, s.184; Kılıç, agm., s. 127.

34 Сванидзе М.Х. «Турецко-Иранские отношения в начале XVII в. И Грузия». // **Проблемы истории Турции.** М.. 1978, с.27.

35 İsgəndər bəy, **age.**, s. 1464.

olan qadın bu işə yaxından cəlb olunmuş və sərbəst şəkildə şahın və sultanın yanına gələ bilir. O, artıq üç gündür buraya gəlmişdir ki, onlar arasında sülh bağlasın”.[36]

Osmanlı baş vəziri Nasuh paşa Şah I Abbasın elçilərini şahın məktubu və hədiyyələri ilə birlikdə Diyarbəkrdə qəbul etdi. Səfəvi elçi heyətinə qazıəsgər Qazi xanın rəhbərliyi altında İsfahan qazısı Muizzi İsfahani və Qəzvin qazısı Hüseyn Yəzdi daxil olmuşdu.[37] Qazi xanın rəhbərliyi və gürcü diplomatın müşayiəti ilə Səfəvi elçiləri 1612-ci il sentyabrın 27-də İstanbula çatdı. J. Hammer qeyd edir ki, bu, həmin qadın diplomat idi ki, əvvəllər Osmanlı baş vəzirinin tapşırığı ilə Səfəvilərlə sülh danışıqlarını aparmışdı.[38] Səfəvi elçiləri oktyabrın 17-də Sultan Əhməd tərəfindən qəbul edildi. Şah I Abbasın məktubu və hədiyyələr sultana təqdim olundu. 1612-ci il noyabrın 20-də İstanbulda Səfəvi-Osmanlı sülhü imzalandı.[39] Burada diqqəti cəlb edən cəhət, əvvəlki Səfəvi-Osmanlı sülh müqavilələrindən fərqli olaraq, bu sülhü tanınmış din xadimlərinin bağlaması idi. Səfəvi elçilərinə tanınmış şiə ruhanisi rəhbərlik etdiyi üçün Osmanlı tərəfini də Xoca Sadəddin Əfəndinin oğlu şeyxülislam Mehmed Əfəndi təmsil etmişdi.[40] Bağlanmış sülhün[41] şərtlərinə görə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında Amasya sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlər qəbul edilir. Təsbit edilən Osmanlı-Səfəvi sərhədlərini müəyyən etmək üçün Osmanlı tərəfini Bağdad bəylərbəyi Mahmud paşa və Van bəylərbəyi Mehmed paşa təmsil edəcəkdi.[42] Səfəvi tərəfinə isə Çuxursəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Ustaclı və Məhəmmədqulu xan rəhbərlik edəcəkdi.

Səfəvi şahının elçiləri Sultan Əhməd tərəfindən təkrar qəbul edildi və geri dönmələrinə icazə verildi. Ərzurum bəylərbəyi Həsən paşanın və İncili Mustafa Çavuşun müşayiəti ilə Səfəvi elçiləri 1612-ci ilin noyabrında geri qayıtdı[43] Səfəvi-Osmanlı sülhünün bağlanması nəticəsində tərəflər arasında 9 ilə kimi davam edən müharibəyə son qoyuldu. İstanbul müqaviləsi rəsmi olaraq

---

36 J. B. De Salignac, **L`abassade en Turquie 1605-1610**, correspondences diplomatiques et documents inedits, Vol. 2, Paris 1889, p. 302.

37 Kütükoğlu, **age.**, s. 277; Kılıç, agm., s. 127-128.

38 Bax: Сванидзе М.Х. «Турецко-Иранские отношения в начале XVII в. И Грузия», с. 27-28.

39 Kütükoğlu, **age.**, s. 278; Kılıç, agm., s. 128.

40 E.R. Koçu, O**smanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1934, s. 58-59.

41 Feridun Ahmed bey, **Münşeatus-selatin**, C II, Takvimhane Matbaası, İstanbul 1859, s. 257-261.

42 Uzunçarşılı, **age.**, s. 66-67; Kütükoğlu **age.**, s. 278; Kılıç, **age.**, s. 167-168.

43 Uzunçarşılı, **age.**, s. 66-67; Kütükoğlu **age.**, s. 278; Kılıç, **age.**, s. 167-168.

Amasya sülhünün (1555) bərpa edildiyini nəzərdə tutsa da, sülhün şərtlərində müəyyən fərqlər var idi. Belə ki, 1612-ci il müqaviləsinə görə Şəhrizor əyaləti, Kürdüstanın bir hissəsi və Bağdad əyalətinin müəyyən hissəsi Osmanlı dövlətinə verilirdi. Müqavilə bağlanan zaman bu ərazilər Səfəvilərin nəzarətində olsa da, Amasya sülhünə görə Osmanlılara verilmişdi. Həmçinin, sülh bağlanan zaman Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Şərqi Mesxeti və Axalsık 1555-ci il sülhünə görə Səfəvi dövlətində olmuşdu. Bu məsələ ilə bağlı İsgəndər bəy Münşi maraqlı məlumat verir: “Cənnət aşiyanlı mərhum padşahların (Süleyman Qanuni və Şah Təhmasib – T.H. Nəcəfli) imzaladıqları [əvvəlki] sazişdən uzun müddət keçdiyi üçün, hazırlanan yeni sənəd ilə əlaqədar çoxlu ixtilaf ortaya çıxdı. Məsələn, sabiq sülh sazişinə görə bütün Gürcüstandan Mesq və Axisqə qalaları bu tərəfin sərhədi kimi tanınmasına baxmayaraq, indiyədək rumiyyənin əlində qalmaqda idi. Ərəbistan və Bağdad tərəfində də bəzi qala və mahallar rumiyyə sərhədinə daxil olduğu halda, hal-hazırda bu tərəf adamlarının əlindədir və onların boşaldılıb bir tərəfdən başqa tərəfə verilməsi olduqca çətindir. Əvvəla, ona görə ki, sülh sazişində göstərilmişdi: İmzalanma zamanı hər iki tərəf adamlarının əlində mövcud olan yerlər heç bir dəyişikliyə uğramadan saxlanılsın, tərəflər onlara şərik çıxmasınlar”.[44] Beləliklə, Səfəvi dövləti Osmanlılara nəinki 1555-ci il sülhünə görə onlara məxsus əraziləri, həm də Şərqi Mesxetini güzəştə getmişdi. Buna görə də, 1612-ci il sülhü sərhəd məsələlərində 1555-ci il müqaviləsinin şərtlərini təkrar etmədi.[45]

İstanbul sülhünün şərtləri arasında diqqəti cəlb edən mühüm cəhət Səfəvi-Osmanlı müqaviləsində ilk dəfə idi ki, “Şimali Qafqaz məsələsi” öz əksini tapmışdı. Müqaviləyə görə, Şamxal xan və digər Dağıstan hakimləri sultanın sadiq xidmətçiləri elan edilirdi. Beləliklə, Osmanlı dövləti Şimali Qafqazın müəyyən hissəsində möhkəmlənir və zərurət olarsa, Səfəvilərə qarşı müharibədə bu ərazidən plasdarm kimi istifadə edə bilərdi. Bununla da Osmanlılar Cənubi Qafqazın şərqində, xüsusən də Kartli və Kaxetdə baş verən hadisələrə nəzarət etmək imkanı qazanırdılar. Buna baxmayaraq, 1612-ci il sülhü Osmanlı dövlətinin hərbi qüdrətini zəiflətmiş oldu. Çünki o, 1590-cı il sülhü ilə qazandığı əraziləri itirmiş oldu.

---

44 İsgəndər bəy, **age.**, s. 1546-1547; **Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке**, Баку 1981, c. 79.

45 Bax: **Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке**, c.79.

Sülhün şərtləri arasında Osmanlı sultanının vacib şərtlərindən biri də o idi ki, "rusların bu yerlərə yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə onlar tərəfindən tikilmiş olan Tarku qalasının dağıdılması barədə sultanın fərmanı olarsa, onda şah bu işə maneçilik törətməsin." Belə bir şərti irəli sürən Osmanlı dövləti Səfəvilərlə Moskva knyazlığı arasında mümkün ittifaqın yaranmasına mane olmağa çalışmışdı.[46]

1612-ci il İstanbul sülhü, 1590-cı il sülhü ilə müqayisədə Şah I Abbas üçün irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi. Lakin Səfəvi şahı da 1555-ci il sülhünü tamamilə bərpa etmədiyi üçün tamamilə razı qalmamışdı. Bununla belə, vaxtı ilə itirilmiş Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı işğalından azad edilməsi Səfəvi imperiyasının keçmiş qüdrətinin bərpası yolunda qazanılan mühüm qələbə idi.

Osmanlı-Səfəvi hərbi əməliyyatlarının yenidən başlaması. Mərənd sülhü

Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanan İstanbul sülhü üç ilə yaxın fəaliyyət göstərdi. Tərəflər Osmanlı-Səfəvi sərhədlərini Sultan Süleyman Qanuni dövründə olduğu kimi müəyyən etməyi qəbul etmələrinə baxmayaraq, Səfəvi nümayəndəsi İrəvan hakimi Əmirgünə xan 1614-cü ildə Van bəylərbəyi ilə danışıqlarda Axıskanın Qanuni dövründə Səfəvilərdə olduğunu irəli sürərək anlaşılmazlıq yaratmışdı. Buna görə də, Osmanlı hökuməti Səfəvi elçisi Qazi xanla danışıqlarda əldə olunan qərarlara zidd olan bu cür hərəkətlərin sülhü pozacağını bildirmişdi.[47] Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sülhün şərtləri arasında bu məsələ rəsmi olaraq öz əksini tapmadığı üçün bununla bağlı Səfəvi nümayəndəsinin tələbi ciddi mübahisəyə şərait yaratmışdı. Şübhəsiz ki, Axıska qalasının Osmanlı nəzarətində qalması 1612-ci il sülhünün möhkəm olmadığını göstərdi.[48]

Bu dövrdə Osmanlı dövlətini narahat edən məsələlərdən biri də Səfəvi paytaxtına danışıqlara göndərilən Osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuşun Şah I Abbas tərəfindən saxlanılması və iki il keçməsinə baxmayaraq geri göndərilməməsi idi. Bu səbəbdən, 1615-ci il mayın 22-də baş vəzir Qara Mehmed paşa Səfəvilər üzərinə yürüşə çıxmaq üçün Üsküdara keçmişdi.[49]

---

46 **Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке,** с.79; **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cilddə, üçüncü cild. Bakı, 1999, s.259.

47 Kütükoğu, **age.**, s. 278; Kılıç, **age.**, s. 169-170.

48 **Azərbaycan tarixi,** Üçüncü cild, s. 259.

49 Uzunçarşılı, **age.**, s. 67; Kütükoğlu, **age.**, s. 279; Kılıç, **age.**, s. 170.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan I Əhmədin İstanbul sülhünün şərtlərini pozaraq Səfəvi dövlətinə qarşı yeni müharibəyə qərar verməsi yalnız Şah I Abbasın illik ipək xəracı göndərməməsi və Axıska ilə bağlı narazılıqla bağlı olmamışdı. Burada diqqəti cəlb edən cəhət, Osmanlılarla sülhün bağlanmasından sonra Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətində daha fəal addımlar atması idi. 1613-cü ilin oktyabrında I Şah Abbasın yerli əhalini itaətə gətirmək üçün Azərbaycanın şimal vilayətlərinə və Gürcüstana təşkil etdiyi yürüş uğurla başa çatdı. Səfəvilərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Osmanlı rəsmi dairələrini ciddi şəkildə narahat etməyə başladı. Buna görə də Sultan I Əhməd yuxarıda qeyd edilən məsələləri əsas gətirərək Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verdi. 1615-ci ilin iyununda Mehmed paşanın yüz minlik ordu ilə yürüşə başlayaraq Hələbdə qışladığını xəbər alan Şah I Abbas yeni müharibənin qarşısını almaq üçün elçisi Qasım bəyi iki yüz tay ipək və Osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuşla İstanbula göndərdi.[50] Səfəvi şahının müharibənin qarşısını almaq üçün göstərdiyi bu təşəbbüs cavabsız qaldı. Səfəvi elçisi Sultan I Əhməd tərəfindən qəbul edilməyərək Yeddiqüllədə həbsə atıldı.[51] Osmanlı sultanının Səfəvi şahının müharibənin qarşısını almaq üçün atdığı bu addımı rədd etməsinin səbəbləri aydın olmasa da, Türkiyə tarixçiləri bunu I Şah Abbasın yalnız bir illik ipək xəracı göndərməsi ilə izah etməyə çalışırlar.[52]

1616-cı ilin aprelində Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu yürüşə başlayaraq Qarsa gəlmişdi. Yürüşdə məqsəd İrəvan şəhərini Səfəvilərdən almaqdı.[53] 1616-cı ilin sentyabrın 11-də Osmanlı ordusu İrəvanı mühasirəyə aldı. Şah I Abbas qorçiləri, Xorasan dəstəsini və İsfahan tüfəngçilərini irəvanlıların köməyinə göndərdi. İrəvanın mühasirəsi osmanlılar üçün çox çətin oldu. Mühasirənin uzanması Osmanlı ordusunun vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Osmanlı ordusunun ərzaq və sursat çatışmazlığı ilə üzləşməsi Mehmed paşanı Xəlil adlı elçini Şah I Abbasın yanına barışıq üçün göndərməyə məcbur qoydu. Şah I Abbas da Çıraq Sultan Ustaclını elçi göndərərək barışığın şərtlərini müzakirə etmək üçün dörd gün vaxt istədi.[54] Səfəvi şahı İrəvanın mühasirəsinin dayandırılması, İstanbul sülhünə görə veriləcək bacın 100 tay ipəyə endirilməsini

50 Uzunçarşılı, **age.**, s. 67; Kütükoğlu, **age.**, s. 279; Kılıç, **age.**, s. 170.
51 Yenə orada.
52 Yenə orada.
53 Kılıç, **age.**, s. 170.
54 Uzunçarşılı, **age.**, s. 68; Kılıç, **age.**, s. 171.

təklif etmiş və bu şərtlər Mehmed paşa tərəfindən müsbət qarşılanmışdı. Lakin İrəvan qalasını bərpa etmək üçün vaxt qazanan və qışın yaxınlaşması üzündən Osmanlıların geri dönəcəyini bilən Şah I Abbas verdiyi sözü tutmadığı üçün mühasirə davam etdirildi. Lakin qalanın müdafiəsi möhkəm olduğu üçün noyabrın 5-də mühasirə dayandırıldı.[55]

Şah I Abbas yenə də Osmanlılarla həlledici döyüşə girmək fikrindən daşındı. Osmanlı qoşununu mühasirəyə almağı, geriyə yolunu bağlamağı və hər vasitə ilə qoşuna ərzaq gətirolunmasına mane olmağı qərara aldı. Qışın sərt keçməsi, epidemiya və aclıq qələbəyə inamını itirmiş osmanlıları geri çəkilməyə vadar etdi.[56]

Beləliklə, Osmanlı ordusunun İrəvan səfəri gözlənilən nəticəni vermədi. Osmanlı ordusu ağır itki verdi. Ərzuruma geri dönən zaman 4 min əsgər və minlərlə heyvan itirdi.[57] İsgəndər bəy Münşinin fikrincə, osmanlılar bu yürüşdə 40 min qüvvə itirmişdi.[58]

1617-ci il iyunun 15-də baş vəzir Xəlil paşa Səfəvilərə qarşı “Ərdəbil səfəri” adı ilə tanınan yeni yürüşə başladı. Krım xanı Canıbəy Gəray Sultan I Əhmədin əmri ilə 40 minlik ordu ilə Gəncə, Naxçıvan və Culfa bölgələrini talan edərək sultanın qüvvələri ilə birləşdi.[59] Bu zaman Şah I Abbas sülhə təşəbbüs göstərsə də, Sultan I Əhməd onun səmimiyyətinə inanmadığı üçün bu təklifi rədd etdi.[60]

1618-ci ilin mayında Osmanlı sultanı II Osmanın əmri ilə Xəlil paşa Diyarbəkrdən Azərbaycanın istiqamətində yürüşə başladı. Onlarla birlikdə Osmanlı sultanının vassalı II Canıbəy Gəray xanın rəhbərliyi altında Krım tatarlarının qüvvələri də hərəkət etdi. Şah I Abbas Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını nəzərə alaraq Təbriz şəhərini, sonra isə Ərdəbili boşaltdırdı. Müttəfiqlər Səfəvilərin əsas qüvvəsinə zərbə vurmağa çalışırdı.[61] Bu zaman I Şah Abbas Osmanlılarla sülh bağlamağa təşəbbüs göstərərək vaxtı ilə əsir götürülmüş Krım xanının vəliəhdi Şahin Gərayı azad etmişdi. Lakin, iki tərəf arasında bir neçə dəfə elçi göndərilməsinə baxmayaraq, sülhün şərtlərində razılıq əldə olunmamışdı.[62]

---

55 Öztüna, **age.**, s. 186.
56 **Azərbaycan tarixi**, üçüncü cild, s. 260.
57 Öztüna, **age.**, s. 186.
58 **Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке**, c. 81.
59 Uzunçarşılı, **age.**, s. 68; Öztüna, **age.**, s. 187.
60 Öztüna, **age.**, s. 187.
61 Nəcəfli, **age.**, s. 125-126.
62 Öztüna, **age.**, s. 187.

1618-ci il sentyabrın 10-da Səfəvilərlə Osmanlı qoşunu arasında həlledici döyüş Sərab vilayətinin Ərəştaban və Səkəmsaray qəsəbələri arasındakı düzənlikdə, Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi. Bu döyüşdə Osmanlı ordusu 15 min qüvvə itirərək ağır məğlubiyyətə uğradı. Döyüşdə üç Osmanlı bəylərbəyi öldürüldü və ikisi də əsir düşdü.[63] Sınıq körpü döyüşündən sonra Xəlil paşanın Ərdəbil üzərinə yürüşə qərar verməsi, tərəflər arasında sülh danışıqlarının bərpa olunmasına səbəb oldu.[64] Şah I Abbas, Osmanlı ordusunun Azərbaycanı talan etməsinin qarşısını almaq məqsədilə Xəlil paşaya 800 qatar dəvə yükü ərzaq göndərdi.[65]

Bu, tərəflər arasında sülh danışıqlarının sürətləndirilməsini təmin etdi. Bəzi tarixçilər Səfəvi-Osmanlı sülhünün 1618-ci il sentyabrın 26-da Sərabda bağlandığını qeyd edir.[66] Ə.Ə. Rəhmani yazır ki, tarixşünaslıqda səhvən Sərab sülhü kimi qeyd olunan Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi Mərənddə imzalanmışdı.[67]

1619-cu il sentyabrın 29-da sülhün təsdiqi üçün İstanbula gələn Səfəvi elçisi Yadigar Əli sultana sultan II Osmanın Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini təsdiq etməsi barədə Sultanın məktubu təqdim olundu.[68]

Beləliklə, üç il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başa çatdı və Şah I Abbas Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilməsinin qarşısını aldı.

Mərənd sülhündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

Mərənd sülhünün imzalanmasından sonra tərəflər aralarındakı etibarı möhkəmləndirmək məqsədi ilə bir-birinə məktublar göndərməkdə davam etdilər. Şah I Abbasın sülhün və dostluğun davam etdirilməsini nəzərdə tutan məktubuna cavabda sərhəddəki hakimlərə Səfəvi sərhədlərinə qəti olaraq müdaxilə və hücum edilməməsi əmr edildiyi, sülhün davamlı olması üçün tərəflərin müqavilə şərtlərinə əməl etməsi xüsusi olaraq vurğulanırdı.[69] Osmanlı sultanı Bağdad və Şəhrizor ətrafında Səfəvilərin nəzarəti altında olan ərazilərin boşaldılması tələbi

---

63 Yenə orada, s.188.
64 Öztüna, **age.**, s. 188; Kılıç, **age.**, s. 172.
65 Öztüna, **age.**, s. 188.
66 Koçu, **age.**, s. 61; Kılıç, **age.**, s. 172.
67 **Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке**, s.82.
68 Kılıç, **age.**, s. 172.
69 Kipeli, **age.**, s. 121.

ilə I Şah Abbasa məktub göndərdi. Məktubu Səfəvi sarayına götürən elçi çavuşbaşı İbrahim Ağa, təxliyə işlərinə nəzarət etməli idi.[70] İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: "Ale-Osman sülaləsinin mötəbər adamlarından olan düşüncəli, xoşsöhbət İbrahim ağa bizim elçi Yadigar Əli Xülafa ilə gələrək, Qeysər məmlə¬kətlərinin hökmdarı Sultan Osman ibn Sultan Əhməddən məhəbbət məzmunlu bir məktub gətirdi, sədaqətin, dostluğun, sülhün möhkəmlənməsi və birlik danışıqlarının bir daha bərqərar olmasını izhar etdi, sədaqət ölkəsi dərgahının yaxın adamları ilə görüşdü, şah inayəti və padşah iltifatı ilə iftixarlandı, Rum sultanı adından gətirdiyi töhfə və hədiyyələri əlahəzrətin nəzərinə yetirdi. Bu tərəfdən də rəğbətlə dolu bir cavab məktubu yazıldı və keçən il İsfahan daruğasi olmuş Taxta bəy yüzbaşı Ustaclı Rum elçiliyinə təyin edilib, adı çəkilən Rum ağası ilə birlikdə layiqli töhfə və hədiyyələrlə yola rəvan oldu".[71] 1619-cu ilin sonlarında Səfəvi elçisi Nəcəfqulu, I Şah Abbasın sülhü davam etdirmək niyyətini İstanbula çatdırdı.[72]

Bu dövrdə Osmanlı sarayında şahzadələr arasındakı hakimiyyət uğrunda mübarizə, Səfəvi şahına Ərəb İraqında möhkəmlənmək üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu zaman Bağdadda baş verən hadisə, Şah I Abbasa bu niyyətini həyata keçirməyə geniş imkanlar verdi. Bağdad bəylərbəyi Yusif paşa ilə şəhərdəki Osmanlı qoşunlarının başçısı Bəkir Subaşı arasındakı ədavət nəticəsində bəylərbəyi öldürüldü və şəhər nəzarət altına alındı. Bağdad bəylərbəyiliyinin Bəkir Subaşıya verilməməsi və Diyarbəkr hakimi Hafiz Əhməd paşanın Bağdad üzərinə göndərilməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Bu zaman Bəkir Subaşı müqavimət göstərərək şəhəri osmanlılara təslim etmədi. O, yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Abbas ağanı Bağdada yaxınlaşan Şah I Abbasın yanına göndərdi və bəylərbəyi təyin olunarsa, şəhəri Səfəvilərə təslim edəcəyini bildirdi. Yaranmış vəziyyətdə hadisələri yaxından izləyən Səfəvi şahı Həmədan hakimi Səfiqulu xanı 300 nəfərlik heyətlə Bağdada göndərdi.[73]

Dərviş Mehmed ağanın qala qapılarını qızılbaşların üzünə açması nəticəsində Bağdad şəhəri 1624-cü ilin 12 yanvarında Səfəvi ordusu tərəfindən ələ keçirildi. Şah Abbas "atasına xəyanət edən mərhə mətsiz kafirin mənə nə xeyri olacaq" deyərək Dərviş Mehmed ağanı vali təyin etməkdən imtina etdi. O, Xorasana

---

70 Yenə orada.

71 İsgəndər bəy, **age.**, s. 1686-1687.

72 Küpeli, **age.**, s. 121.

73 Öztuna, **age.**, s. 46.

sürgün edildi. Lakin, yolda qaçmağa cəhd etdiyi üçün öldürüldü. I Şah Abbas Səfiqulu xanı Bağdada vali təyin edərək Kərbəla istiqamətində hərəkət etdi. Səfəvi ordusu tərəfindən öncə Kərbəla, ardınca isə Mosul və Kərkük ələ keçirildi.

Bağdad uğrunda 1624-1626-cı illər növbəti Səfəvi-Osmanlı müharibəsi Şah I Abbasın qələbəsi ilə başa çatdı. Bu zaman Şah I Abbas IV Muradın taxta çıxmasını təbrik etmək məqsədilə İstanbula elçi göndərmiş və Bağdadın Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmasına çalışmışdı. Sultan sülhün Səfəvi şahı tərəfindən pozulduğunu və baş vəzir Xəlil paşanın güclü bir ordu ilə Bağdadı geri almaq üçün yürüş edəcəyini bildirmişdi. IV Murad Moğol hökmdarı Cahangir şaha və Özbək hökmdarı İmamqulu xana məktub göndərərək onların Səfəvi şahına qarşı savaşa qatılmalarını istəmişdi.[74]

Xəlil paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu gözlənilən nəticəni əldə edə bilmədiyi üçün orduya rəhbərlik Xosrov paşaya tapşırıldı. Bu zaman Şah I Abbas yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq Bağdadın tutulmasını yenidən rəsmi şəkildə təsdiq etdirmək istədi. 1628-ci ilin martında bu məqsədlə şahın elçisi Təhmasibqulu xan İstanbula göndərildi. O, Bağdadın Səfəvi dövlətində qalması şərti ilə sülh bağlanmasını Osmanlı sultanına təklif etdi. IV Murad şahın bu təklifini qəbul etmədi.[75] Buna baxmayaraq, Şah I Abbas hərbi əməliyyatlar nəticəsində ələ keçirilmiş əraziləri Səfəvi dövlətinin tərkibində saxlamağa nail oldu. Şah I Abbas 1629-cu il 19 yanvarda ölən zaman bütün Azərbaycan torpaqları, Axalsik daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan və Ərəb İraqı Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmışdı. Lakin Osmanlı sultanı Bağdadı geri almağa qərarlı idi və bunun üçün ciddi hazırlıq görmüşdü. Şah I Abbasın ölümü və nəvəsi şah Səfinin hakimiyyətə keçməsi hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına təkan verdi. Zəkəriyyə Kanakertsi bununla bağlı yazır: “I Şah Abbasın ölümü və hakimiyyətə zəif uşaq olan nəvəsi Səfinin keçdiyini bilən IV Murad ordu toplayaraq Bağdad üzərinə göndərdi”.[76]

NƏTİCƏ

İstanbul sülhünün bağlanmasından sonra Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin təhlili göstərir ki, iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına

---

74 M. Saray, R**us işğalı devrində Osmanlı devleti ilə Türkistan Hanlıqları arasındakı siyasi münasibetler, 1775-1875**, İstanbul 1984, s. 9.

75 Öztuna, **age.**, s. 83.

76 **Закарий Канакерци. Хроника,** Пер. с. арм. М.О.Дарбинян-Меликян. Москва, 1989, s. 84.

daxili və xarici amillər öz təsirini göstərmişdi. Sülhə görə müəyyən edilən sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi, Gilan məsələsi, İstanbulda girov saxlanılan Səfəvi şahzadəsi Heydər Mirzə ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı diplomatik əlaqələri gücləndirdiyi kimi, Səfəvi dövlətinin Şeybanilərlə, Osmanlı dövlətinin də Avstriya ilə müharibə vəziyyətində olması Səfəvi-Osmanlı diplomatik əlaqələrinin inkişafına mühüm təsir göstərdi.

XVI əsrin sonunda I Şah Abbasın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar nəticəsində mərkəzi hakimiyyətdən asılı olan və odlu silahlarla təchiz edilmiş güclü nizami ordu yaradıldı. Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa olundu. Səfəvi dövləti iqtisadi və hərbi cəhətdən möhkəmləndi. I Şah Abbas Səfəvi dövlətinin tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusilə dövlət üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan Azərbaycan ərazisini Osmanlı işğalından azad etmək üçün müharibəyə ciddi hazırlıq gördü. Onun keçirdiyi bütün islahatlar Osmanlı dövlətinin məğlub edilməsi siyasəti ilə sıx bağlı idi.

Şah I Abbas dövründə Səfəvi imperiyasının Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri aktual xarakter daşımışdı. Səfəvi şahı Osmanlı imperiyasına qarşı həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində itirilmiş torpaqları azad edərək Səfəvi imperiyasının ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Şah I Abbas dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindəki bütün gərginliyə, tərəflər arasında baş verən hərbi əməliyyatlara baxmayaraq, iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr kəsilməmiş, elçi mübadiləsi qarşılıqlı olaraq davam etdirilmişdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17 and the 18 centuries, Editor H. Chick, İntroduction Rudi 513. C in 2 volumes.Vol.1, London: 2012.

Aydoğmuşoğlu, C., **I Şah Abbas ve zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Azərbaycan tarixi, Yeddi cilddə, üçüncü cild, Bakı 1999, s. 259.

Çezar; M., Sertoğlu, M., **Müfassal Osmanlı tarihi**, c. 3, İstanbul 1956.

Danişmend, İ. H., **İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi**, c. III, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.

De Salignac, J. B., **L`abassade en Turquie 1605-1610**, correspondences diplomatiques et documents inedits. Vol. 2, Paris 1889.

İsgəndər bəy Münşi, **Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi**, Fars dilindən çevirən: Ş.F. Fərzəliyev t.e.d., prof., I Kitab, Bakı 2010.

İsgəndər bəy Münşi, **Dünyanı Bəzəyən Abbasın tarixi**, II Kitab, Fars dilindən çevirən: t.e.d., prof. Ş.F. Fərzəliyev, Bakı 2014.

Kılıç, R., **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul 2001.

Kılıç, R., "Osmanlılar ilə Safeviler arasında Nasux Paşa (1612) ve Serav (1618) Andlaşmaları", **Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi**, Sayı 2, Niğde 2003, s. 124-134.

Kırzıoğlu, F., **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1450-1590)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

Koçu, E. R., **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1934.

Küpeli, Ö., **Osmanlı-Safevi münasebetleri (1612-1639)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Kütükoğlu, B., **Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1612)**, Özal Matbaası, İstanbul 1993.

Qazi Əhməd Qumi, **Xülasatüt-təvarix**, Hans Müller nşr., Wiesbaden 1964.

Məmmədova, Ş., "Xülasət ət-təvarix", **Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi**, Elm, Bakı 1991.

Nəcəfli, T.H., **Səfəvi-Osmanlı münasibətləri**, Turxan NPB, Bakı 2014.

Nəcəfli, T.H., **Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti**, Turxan, Bakı 2020.

Öztüna, Y., **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, c. 8, Ankara 1965.

Öztuna, Y., **Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi**, c. 9, Ankara 1966.

Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Баку, 1981.

Saray M. Rus işğalı devrində Osmanlı devleti ilə Türkistan Hanlıqları arasındakı siyasi münasibetler, 1775-1875, İstanbul 1984.

Selaniki, M., **Tarih-i Selaniki**, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.

Sümer, F., "Abbas I", **İslam Ansiklopedisi**, T.D.V. Yayınları, c. I, İstanbul 1988, s. 17-19.

Sümer, F., **Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolu**, Ankara 1992.

Сванидзе М.Х. Турецко-Иранские отношения в начале XVII в. И Грузия. // Проблемы истории Турции. М., 1978, с. 18-33.

Шараф хан Бидлиси. Шараф-наме, т. 2. Перевод, предис., прим., прил. Е.И.Васильевой. Москва, 1976.

Uzunçarşılı, İ.H., **Osmanlı tarihi**, c. III/1, TTK Basımevi, 1988.

Закарий Канакерци. Хроника, Пер. с. арм. М.О.Дарбинян-Меликян. Москва, 1989.

AZERBAYCAN HANLIKLARI - OSMANLI İLİŞKİLERİ (TARİH, SONUÇLAR, YENİ BAKIŞ)

GÜNTEKİN NECEFLİ*

ÖZET

Azerbaycan Hanlıklarının kurulduğu tarihten itibaren Osmanlı devleti ile özel ilişkileri olmuştur. Bu ilişkilerin kurulmasındaki ana faktörlerden biri dönemin uluslararası durumuydu. O dönemde hızla gelişen Çarlık Rusyası'nın ham madde ve satış pazarına olan ihtiyacı ve aynı zamanda Azerbaycan'ın stratejik ve coğrafi konumu, Rusya'yı bölgeyi ele geçirmeye sevk etti. Azerbaycan Hanlıkları arasında devam eden anlaşmazlıklar Rusya'nın Güney Kafkasya'da güçlenme planına uygun olsa da bu durum Osmanlı Türkiyesini ciddi şekilde rahatsız ediyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında, Güney Kafkasya'da çatışan çıkarları olan Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler daha da gerginleşti. Bu çelişkiler çoğu zaman Azerbaycan Hanlıklarını bağımsız bir dış politika izleme fırsatından mahrum etti. Bu nedenle Volga-Hazar transit su yolu ile bağlanan hanlıklar sıklıkla Rusya ile, ülkenin batı ve güneybatı kesiminde yer alan hanlıklar ise Osmanlı devleti ile sık sık temas halindeydiler.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Hanlıkları, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası, Güney Kafkasya

* Doç., Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, guntekin.cemil@gmail.com.

RELATIONS OF THE AZERBAIJAN KHANATES AND THE OTTOMAN (HISTORY, RESULTS, A NEW VIEW)

ABSTRACT

From the time of its establishment, the relations between the Azerbaijan khanates and the Ottoman state has been of special importance. One of the main factors in the establishment of these relations was the international situation of the time. At that time, the rapidly developing needs of tsarist Russia in the market of raw materials and sales, as well as the strategic and geographical position of Azerbaijan, prompted Russia to seize the region. Although the ongoing conflicts between the Azerbaijan khanates were in line with Russia's plan to consolidate itself in the South Caucasus, the Ottoman Turkey was seriously concerned. In the second half of the 18th century, relations between Russia and the Ottoman Empire, which had conflicting interests in the South Caucasus region were intensified. These contradictions often deprived the Azerbaijan khanates of the opportunity to pursue an independent foreign policy. Just for this reason, the khanates connected by the Volga-Caspian transit waterway often had relations with Russia, and the khanates in the western and south-western parts of the country often had relations with the Ottoman state.

Keywords: Azerbaijan Khanates, Ottoman State, Tsarist Russia, South Caucasus

Giriş

Azərbaycan sovet, eləcə də sovet dövrü tarixşünaslığında Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Bu münasibətlərdən bəhs olunarkən Osmanlı işğalçı bir dövlət kimi qeyd olunub və əsas fikir belə idi ki, xanlıqlar Rusiyaya meyilli olublar.[1] V.N.Leviatova görə XVIII əsrin sonunda İran və Türkiyə işğalından ən uğurlu çıxış yolu Rusiyaya birləşmək idi.[2] İran və ya Türkiyə istənilən vaxt öz qüvvələrini bu zəngin diyara yönəldə bilərdi.[3] Lakin ilkin mənbələr olan Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin (BOA) Xətti-Humayun sənədlərinə əsasən belə demək olar ki, bu yanlış yanaşma olub. Əlbəttə hər bir dövlətin xüsusi ilə böyük imperiyaların özünün maraqları öndə gəlir və bu da təbiidir. Bu baxımdan Osmanlı imperiyası Qafqaz regionunda öz nüfuzunu genişləndirmək üçün xanlıqlarla münasibətlərə xüsusi diqqət yetirirdi.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin qurulması, bölgənin Osmanlı dövləti ilə sərhədində yerləşən xanlıqların bu dövlətlə daha sıx münasibətlər yaratmağa çalışması, XVIII ərin 80-ci illərindən başlayaraq bu münasibətlərin daha intensivləşməsi, Osmanlı dövləti tərəfindən Cənubi Qafqaza yönələn rus-gürcü hərbi ittifaqına qarşı Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimləri birliyinin yaradılması təşəbbüsləri və s. bir sıra məsələlər vətən tarixşünaslığında yalnız müstəqillik illərində tədqiqat obyekti olmuşdur.[4]

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Türkiyədə nəşr edilmiş arxiv sənədləri Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı Türkiyəsi arasındakı siyasi əlaqələri öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bunlar əsasən Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqlarının əlaqəsinə həsr olunmuş xüsusi arxiv sənədləri toplusu kimi nəşr olunmuşdur.[5] Osmanlı Dövlət Başbakanlıq Arxivinin və Osmanlı

---

1 Bax: **Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией**. Баку, издательство АН Азерб.ССР,1965.

2 Bax: **Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в.** Баку, издательство АН Азерб.ССР, 1948.

3 Bax: **Алиев Ф.М. Азербайджано-Русские отношения (XV-XIX вв.)** Баку, ч. I, Элм, 1985.

4 Bax: **Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı).** Bakı, Nurlan, 2002; **Mustafazadə T. XVIII yuzillik - XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan munasibətləri.** Bakı, Elm, 2002.

5 Bax: **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasıbetlere Dair Arşiv Belgelerı**. Cilt I, (1578-1914), Ankara, 1992; Çilt II, (1575-1918), Ankara, 1993; **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türküstan ve Kırım Hanlıkları Arasındakı Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri.** Ankara, 1992.

Arxiv Dairəsi Bakanlığının hazırladığı bu kitablarda Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən Rusiya imperiyası tərəfindən işğalınadək olan dövrdə Osmanlı dövləti ilə münasibətləri açıqlanmışdır. Burada toplanan sənədlər əsasən müasir dövrdə Türkiyə dövlət arxivlərində saxlanılan "Mühimmə dəftərləri", "Hatti-Humayun dəftərləri", "Topkapı Saray Arşivi"ndəki qiymətli mənbələrə əsasən hazırlanmışdır. Bu sənədlər içərisində Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə yazışmaları, Osmanlı sultanının Azərbaycan xanlarına göndərdiyi fərmanlar, Rusiya və İranın Azərbaycana olan təcavüzü ilə bağlı olaraq Osmanlı sərhəd mühafizəçilərinin öz dövlətlərinə göndərdikləri rəsmi yazılar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini dərindən öyrənmək üçün Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı arxivinin "Hatt-i Hümayun tesnifi belgeleri" fondunda qorunub saxlanan sənədlər olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. AMEA Tarix İnstitutunda Azərbaycan tarixinin ilkin qaynaqlarının toplanması üçün 2009-2017-ci illərdə həyata keçirilən "Azərbaycan tarixi ilk mənbələrdə" layihəsi nəticəsində müxtəlif xarici ölkələr, o cümlədən Türkiyə Cumhuriyəti "Baş Bakanlık Arşivi"nə məxsus qiymətli sənədlər əldə edilmişdir. Bu sənədlər iki cildlik toplusu şəklində işıq üzü görmüşdür.[6]

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin qurulması

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri onların öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda apardığı mübarizənin tərkib hissəsi idi. Bu münasibətlərin yaranmasında başlıca amillərdən biri dövrün beynəlxalq vəziyyəti idi. Həmin dövrdə sürətlə inkişaf edən Rusiyanın xammal və satış bazarına olan ehtiyacı və eyni zamanda Azərbaycanın strateji-coğrafi mövqeyi və onun Şərq ölkələri ilə aparılan ticarətdə oynadığı rolu Rusiyanı Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirməyə sövq edirdi. Azərbaycan xanlıqları arasında davam edən çəkişmələr Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək planına uyğun gəlsə də Osmanlı Türkiyəsini ciddi narahat edirdi. Əvvəlki qüdrətini itirmiş Osmanlı imperiyası Rusiyanın işğalçılıq planlarını Azərbaycan xanlıqlarının köməyi ilə dayandırmaq niyyətində idi.

---

6 Bax: **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. Bakı, Çaşıoğlu, 2010; **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** II cild. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. Bakı, Çaşıoğlu, 2012.

XVIII əsrin II yarısında Cənubi Qafqaz regionunda mənafeləri toqquşan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlər daha da kəskinləşdi. Bu ziddiyyətlər çox vaxt Azərbaycan xanlıqlarını müstəqil xarici siyasət yeritmək imkanından məhrum edirdi. Məhz bu səbəbdən Volqa-Xəzər tranzit su yolu ilə bağlı olan xanlıqlar Rusiya ilə, ölkənin Qərb və Cənub-Qərb hissəsində yerləşən xanlıqlar isə çox zaman Osmanlı dövləti ilə münasibətdə olurdular.[7]

Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərində iki mərhələ nəzərə çarpır:

> I. 1747-ci ildən-1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasına qədərki dövr; II. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından XVIII əsrin sonlarına qədərki dövr.

Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən başlayaraq Osmanlı dövləti ilə xüsusi əhəmiyyətli münasibətləri olmuşdu. Hələ Nadir şahın sağlığında ona qarşı mübarizəyə başlamış şəkili Hacı Çələbi xan bu mübarizədə Osmanlı dövlətindən yardım istəmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra isə ölkədəki qarışıqlıqların artığı üçün başda şəkili Hacı Çələbi xan olmaqla digər Azərbaycan xanları – gəncəli Şahverdi xan, şamaxılı Məhəmmədsəid xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan, naxçıvanlı Cəfərqulu xan və b. özlərinə arxa yaratmaq məqsədilə Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələr saxlamışlar.[8]

İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri

XVIII əsrin II yarısında İrəvan xanlığı ilə Osmanlı imperiyası arasındakı sıx siyasi münasibətlər mövcud idi. Xətti Humayun sənədlərinə nəzər saldıqda görürük ki, yenicə yaranmış İrəvan xanlığı gürcü çarı II İrakli və onu himayə edən çar Rusiyasının təcavüzkar siyasətinə qarşı Osmanlı imperiyası ilə siyasi münasibətlərini gücləndirməyə çalışırdı. Osmanlı dövləti də eyni zamanda İrəvan xanlığının, eləcədə regionun vəziyyəti ilə yaxından maraqlanırdı. Belə ki, 1749-cu il tarixində aid HH 6/205 sayli bir sənəddə Çıldır valisinin Osmanlı Sultanına göndərdiyi məktubda Təbriz tərəfinə göndərilən casusdan əldə olunan məlumatlar və İrəvan xanının məktubunun ələ keçirilməsindən bəhs olunur.[9]

---

7 **Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının..,** s.21.

8 Bax: **Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının**.., s.34.

9 **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild, s.457.

Cənubi Qafqazı bütövlükdə ələ keçirməyə çalışan Rusiya imperiyası Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşmasına hər vəchlə mane olmağa çalışırdı.[10] Xətti-Humayun sənədlərində II İrakli tərəfindən Osmanlı dövlətinə göndərilən şikayət ərizəsində II İraklinin İrəvana yürüşünün səbəblərinə "aydınlıq" gətirilir, guya bu yürüşdə onun (II İraklinin – red.) heç bir günahının olmadığı, İrəvan xanının hərəkətlərinin qarşısını almağa məcbur olduğu qeyd edilir. Bundan əlavə, həmin sənədlərdə II İraklinin Osmanlı dövlətinə sədaqətli olması və öz nümayəndəsi Əbdülkərimi Osmanlı dövlətinə elçi göndərməsi və s. məlumatlar öz əksini tapmışdır.[11] Sənəddən göründüyü kimi II İrakli müharibənin məsuliyyətini İrəvan xanının üstünə ataraq öz təcavüzkar siyasətini pərdələyirdi. Daha sonra isə Axalsıxlı Süleyman paşanın vasitəçiliyi ilə Hüseynəli xanla II İrakli arasında sülh danışıqlarına başlayır və nəhayət, 1781-ci ilin noyabrında İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxeti çarlığı arasında sülh müqaviləsi bağlandı. II İrakli ildə 30 min tümən ödənc almaqla Gürcüstana əsir olaraq aparılmış dinc əhalini geri qaytarmağa razılıq verdi.[12]

Kartli-Kaxeti çarı II İrakli daima İrəvan xanlığına məxsus torpaqları ələ keçirməyə can atırdı. Həsənəli xan Qacarın (1755-1759) və Hüseynəli xan Qacarın (1759-1783) dövründə Kartli-Kaxeti çarının İrəvan xanlığına yürüşləri daha da intensivləşdi. 1759-cu ildə baş vermiş yürüş nəticəsində isə xanlıq II İraklinin xəzinəsinə illik bac ödəməyə məcbur oldu.[13] Məlum olduğu kimi bu yürüşlər 1762-1765-ci illərdə yenidən təkrarlanır. İrəvan xanlığı isə bu zaman özünə müttəfiq kimi baxdığı Osmanlı imperiyasına İrəvanda baş vemiş hdisələrlə bağlı məlumat vermək üçün Osmanlı dövlətinin baş vəzirinə ünvanlanmış məktubla İbrahim bəyi 1764-cü ildə İstanbula göndərir.[14] İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın Qars mühafizi İzzət paşaya göndərdiyi 1775-ci il tarixli məktubunda Osmanlı dövlətinə sədaqətli olduğunu bildirir, həmçinin Rusiyanın Dağıstan ərazisindəki fəaliyyətindən narahat olduğunu çatdırırdı.[15]

---

10 **Mustafazadə T. XVIII yuzillik - XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan**.., s.81.

11 **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild, s.415-413.

12 **İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi**. Bakı, Çaşıoğlu, 2010, s.257; **Бутков П.Г Материалы для новой истории Кафказа с 1722 по 1803 год.** Ч 2. СПб.: 1869, с.75.

13 **İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin..,** s.254-255; **Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в.** Москва, Наука,1966, с.129.

14 **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild, s.449.

15 **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild, s.445-447.

Qarabağ xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri

Qarabağ xanlığının da xarici siyasətində Osmanlı imperiyası mühüm yer tuturdu. Azərbaycan xanlıqlarını, o cümlədən Qarabağ xanlığını Osmanlı dövləti ilə dil və din birliyindən başqa, əsasən Şimal təhlükəsi daha çox yaxınlaşdırırdı. Arxiv sənədlərindən də aydın olur ki, Osmanlı tərəfi də regionda baş vermiş hadisələri diqqətlə izləyirdi. 1749-cu ilə aid olan sənəddə regiona göndərilən casusun xəbrlərinin alındığına dair məlumatlar vardır.[16] Sultan regiondakı vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq üçün öz elçilərini göndərirdi. Sultan III Mustafanın elçiləri 1769-cu ildə Gəncə, Təbriz, Dərbənd, Şuşa və İrəvanda olmuş və sultanın məktublarını yerli hakimlərə çatdırmışlar. Osmanlı hakim dairələri Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətdə din birliyini ön plana çəkir və onları kafir ruslara qarşı mübarizəyə çağırırdılar.[17] Osmanlı hökuməti mövcud vəziyyətdə xanlıqla əlaqələr saxlayır və ilkin yardımlarını da göstərirdi. 1771-ci ildə İbrahimxəli xanın adamı Hacı Ağaya xələt, kürük və xərclik verilməsinə haqda məlumat verilir.[18] 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Azərbaycan xanlıqlarına diqqəti artıran Osmanlı hökuməti Rusiya ilə münasibətlərin yenidən kəskinləşəcəyi təqdirdə onlardan istifadə etmək niyyətində idi.[19] Mənbələr də bunu təsdiq edir, beləki, 1776-cı ildə İbrahimxəlil xan Osmanlı hökumətinə yazdığı məktubda qeyd edilir ki, Rusiyaya arxalanan II İrakli Azərbaycan sərhədlərinə hücum edir, xanların və Dağıstan hakimlərinin bigə çıxışı lazımdır. Bu məsələdə isə sərhədyanı Osmanlı qüvvələrinin köməyi lazımdır.[20] 1776-cı Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan (1763-1806) öz sədaqətli vəziri Molla Həsəni Türkiyə sultanının yanına göndərərək ona bildirirdi: *"Mərhəmətli sultanım, əgər sizdən gözlədiyimiz köməyi alsaq biz düşmənlərimizi məhv edərik"*.[21] Sənəndlərdən də aydın olur ki, Sultan regionun müsəlman dövlətlərinin birləşməsini istəyirdi: Ən bəyənilənі müsəlmanların əl ələ verib bir birinə kömək etmələridir. Və bir daha ərzimiz odur ki, dövlətli Şəki xanı Şirvan və Qarabağ sərkərdələri, Alicanlı Məhməd Səid xan və İbrahim xan və Ağası xan və başqaları sol tərəf kafirlərdən gələn əsgər və təhlükəyə qarşı birlikdə kömək edəsiz. Belə etsəniz İnşallah təala fayadasız və

---

16 **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild, s.457. tekrarlanan eserlerde age/agm vb

17 **Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı.** Bakı, Sabah, 2009, s.140.

18 **Osmanlı sənədlərində Qarabağ.** Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, s.95.

19 **Mustafazadə T. XVIII yuzillik - XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan**.., s.165.

20 **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).** I cild, s.435-433.

21 **Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının..,** s.37.

qarşılıqsız qalmayacağı bəllidir.[22] Bu məsəldə Osmanlı dövlətinin əsas məqsədi sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək idi, əlbəttə ki, birlikdə çıxış etmək Azərbaycan xanlıqalrı üçün də faydalı ola bilərdi.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin formalaşmasında 1768-1774-cü illərdə baş vermiş Rusiya-Osmanlı savaşı da az pol oynamamışdı. Bu müharibədə Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqları ilə Cənubi Qafqazın digər müsəlman xalqlarının Rusiya əleyhinə ittifaqını yaratmaq istəyirdi. Lakin hər vasitə ilə bu münasibətlərin qarşısını almağa çalışan Rusiya imperiyasının Azərbaycan ərazisinə təcavüzü gücləndiyi üçün Azərbaycan xanlıqları nəinki bu müharıbədə Osmanlı dövlətinə kömək edə bilmiş, hətta özləri ondan Rusiya təcavüzünə qarşı yardım istəmişlər.

XVIII əsrin 70-80-ci illərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını qeyd olunan təcavüzdən yalnız rəsmi şəkildə müdafiə etməyə gücü çatmışdır.

Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından sonra Rusiya tərəfindən gizli şəkildə planlaşdırılan siyasətin – *Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlığı ərazisində erməni dövləti yaradılması* siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real addımlar atılmağa başlandı. Məhz bu təcavüzkar niyyətin qarşısını almaq üçün bəhs edilən dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətində *aparıcı xətti Osmanlı dövləti* ilə münasibətlər təşkil edir.

Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş II İrakli Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün daha fəal işğalçılıq siyasəti yeritməyə başladı. Kartli-Kaxeti çarının Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı təcavüzkar niyyəti Osmanlı dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Məhz bu səbəbdən 1784-cü ildə İrəvan, Gəncə, Şəki, Xoy və digər Azərbaycan xanları Osmanlı dövləti ilə münasibətləri gücləndirmişdir. 1785-ci ilin iyununda Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Şəki xanı Məhəmməd Həsən xan, Quba xanı Fətəli xan İstanbula elçi göndərmişdilər.[23]

Əsrin 80-ci illərinin sonuna doğru Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərində daha çox ehtiyatlı tədbirlərə üstünlük verilmişdir. 1768-1774-cü illər müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası Rusiya ilə münasibətlərini kəskinləşdirməkdən çəkindiyi üçün Azərbaycan xanlarının Rusiya təcavüzü qarşısında hərbi kömək üçün etdikləri müraciətlərinə konkret

22 **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı..**, . Cilt I, s.61.
23 Bax: **Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının**.., s.66.

hərbi kömək göstərə bilməmiş, hadisələrə diplomatik vasitələrlə müdaxilə etməyə çalışmışdır.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən başlayaraq xanlıqların Osmanlı dövləti ilə xüsusi əhəmiyyətli münasibətləri olmuşdur. Bu qarşılıqlı münasibətlər həm xanlıqların daxili vəziyyəti, həm də beynəlxalq hadisələrin təsiri altında tənzimlənirdi. Beləki, Azərbaycan xanlıqları heç kəsdən asılı olmaq istəmir, çox zaman xarici təhlükə qarşısında, bəzən də daxili məsələləri həll etmək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət edirdilər. Azərbaycan xanlıqlarını Osmanlı dövləti ilə dil və din birliyi birliyindən başqa, Rusiya təhlükəsi daha çox yaxınlaşdırırdı. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan xanlıqları yarandığı dövrdən başlayaraq Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratmağa çalışırdılar.

XVIII əsrin ikinci yarısında illərdə başverən hər iki (1768-1774 və 1787-1791-ci illər) Rusiya-Osmanlı savaşları zamanı Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu müharibədə həm Rusiya, həm də Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkməyə çalışmışdır. Lakin xanlıqlar arasında Osmanlı dövlətinə meyl güclü olduğundan Rusiya dövləti hər vasitə ilə onlara qarşı təcavüzünü gücləndirmişdir ki xanlıqlar müharibədə Osmanlı dövlətinə kömək etməsin. Bu təcavüz planları əsasən Kartli-Kaxeti çarı II İrakli və Qarabağ xanlığı ərazisində yaşayan, xanlığa xəyanət edən xristian məlikləri vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Nəticədə Azərbaycan xanlıqları Osmanlı dövlətinə konkret hərbi kömək göstərə bilməmişdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, издательство АН Азерб.ССР,1965.

Алиев Ф.М. Азербайджано-Русские отношения (XV-XIX вв.) Баку, ч. I, Элм, 1985.

Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). I cild. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. Bakı, Çaşıoğlu, 2010.

Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). II cild. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. Bakı, Çaşıoğlu, 2012.

Бутков П.Г Материалы для новой истории Кафказа с 1722 по 1803 год. Ч 2. СПб.: 1869.

İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Çaşıoğlu, 2010.

Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, издательство АН Азерб.ССР, 1948.

Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва, Наука,1966.

Mustafazadə T. XVIII yuzillik - XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002.

Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, Sabah, 2009.

Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, Nurlan, 2002.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasıbetlere Dair Arşiv Belgelerı. Cilt I, (1578-1914), Ankara, 1992.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasıbetlere Dair Arşiv Belgelerı. Çilt II, (1575-1918), Ankara, 1993.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türküstan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Daır Arşiv Belgeleri. Ankara, 1992.

Osmanlı sənədlərində Qarabağ. Bakı, "Şərq-Qərb", 2011.

1805’TEN 1822’YE KADAR KARABAĞ HANLIĞI: YALANLAR VE GERÇEKLER

HACI NURU OĞLU HƏSƏNOV*

ÖZET

Rusya İmparatorluğu 14 Mayıs 1805 taihli Kurakçay Antlaşması ile Karabağ hanlığını ilhak etmiş ve 1805-1822 yılları arasında Azerbaycan'ın eski tarihî bölgesinde ortaya çıkan bir dizi süreçte görev alanını ihlal ettiği görülmüştür. Yazar, hanlığın durumu, yeni sömürgeci otoritelerin izlediği acımasız politika, bu politikanın hedefleri, bu sömürgeci işgalin sonuçlarına dayanarak bölgede kölelik rejiminin yarattığı durum hakkında birtakım gerçekleri ortaya koyarak yeni rejimin yırtıcı ve zalim mizacını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Azerbaycan, Kurakçay, İşgal, Kolonizasyon, Soygun, Tazminat

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, hacihasanov@mail.ru.

KARABAKH KHANATE FROM 1805 TO 1822: LIES AND TRUTH

ABSTRACT

The Russian Empire annexed the Karabakh khanate with the Treaty of Kurakchay on May 14, 1805, and it was seen that it violated its mandate in a series of processes that occurred in the ancient historical region of Azerbaijan between 1805 and 1822. The author tries to reveal the predatory and cruel nature of the new regime by revealing some facts about the situation of the khanate, the brutal policy followed by the neo-colonial authorities, the goals of this policy, the situation created by the slavery regime in the region based on the results of this colonial occupation.

Keywords: Karabakh, Azerbaijan, Kurakcay, Occupation, Colonization, Robbery, Compensation

Giriş

Mövcud məqalədə əsas elmi məqsəd Qarabağ xanlığının işğal edilərək Rusiya imperiyasına ilhaq olunmasını rəsmiləşdirmiş Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasından öz rəsmi siyasi təhəddüdlərinə xaincəsinə xilaf çıxmış Rusiya imperiyası tərəfindən bu xanlığın ləğv olunduğu vaxtadək xanlıqda getmiş bir sıra mühüm proseslərə nəzər salmaq, onları dəyərləndirmək, işğalın gedişi və nəticələri haqqında bir sıra əvvəlki və çağdaş tarixşünaslıq mövqe və iddialarına fərqli münasibətin bildirilməsidir.

Araşdırma XIX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edir. Müəllif bu məqalədə mötəbər qaynaqların obyektiv məlumatlarını elmi iddiaların təməlini qoymaq prinsipini rəhbər tutub.

Əsas hissə

Qarabağın Rusiya tərəfindən işğalı barəsindəki saxtalaşdırmalara ümumi bir baxış

XIX əsrin ilk sülsündə Quzey Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması, (və ya "könüllü surətdə daxil olması"), bəzi xanlıqların "dinc yolla, müharibə aparmadan" Rusiya himayəsinə keçməsi (Qarabağ, Şəki, Şirvan və s.), hətta bu cür daxilolmanın "mütərəqqi əhəmiyyəti" haqqında keçmiş sovet, elə indiki bəzi postsovet məkanlarının, ilk növbədə də Rusiya Federasiyasının tarixşünaslığında kifayət qədər tarixi gerçəkliyin saxtalaşdırılmasından başqa heç bir şey olmayan saxta "elmi" fərziyyələr kifayət qədər olmuş və olmaqdadır (Bu yerdə Gülüstan müqaviləsinin 150 illik yubileyinin Azərbaycan SSR-də dövlət səviyyəsində "Rusiya tərkibinə könüllü daxilolmanın 150 illik bayram kimi qeyd edilməsini, bu ilhaqın "mütərəqqi nəticələri" barədə böyükhəcmli kitabın nəşrini yada salmaq, düşünürük ki, kifayətdir).

Bu saxta məntiq baxımından Rusiyaya ilk "könüllü" daxil olan Qarabağ xanlığı olmuşdur. Bəzi faktlara nəzər salaq və daxilolmanın "könüllü" dərəcəsini müəyyənləşdirməyə çalışaq:

- əvvəla heç bir zaman heç bir yerdə mütləq hakimiyyətə malik olan hökmdar öz hakimiyyətindən öz xoşu ilə imtina etməyib. Azərbaycan xanları da – İbrahimxəlil Qarabağlı, Səlim Şəkili, Mustafa Şirvanlı, Mirmustafa Lənkəranlı və b. xanlar da belə hakimi – mütləq idilər. Axı niyə onlar bu statusdan əl çəkməli idilər. Düzdür, bu hakimiyyəti bu və ya digər yolla qoruyub saxlamaq məqsədi

ilə dildə, sözdə özgə hökmdarın təbəəliyini qəbul etmək, ondan kömək istəmək hallarını tam istisna etmək olmaz. Konkrüt olaraq Qarabağ xanlığına gəldikdə isə bu "daxilolma" könüllü olsa idi həmin hadisə Gəncə qalasının 1804-cü ilin ilk günlərində Sisianov tərəfindən işğalından dərhal sonra baş verərdi təxminən ilyarım sonra yox, İbrahimxəlil hətta bu hadisədən sonra Gəncə ərazilərinə silahlı-soyğunçu yürüş-səfərlər etməzdi; ilyarım Sisianovdan təhqirlər və hədələr eşitməzdi.

Bu, könüllü olsa idi, İbrahimxəlil xanın doğmaca oğlu Əbülfət ağa əvvəldən axıradək Abbas Mirzənin qoşunlarının tərkibində tanınmış sərkərdə kimi doğma torpaqların qorunması naminə işğalçılarla çırpışmazdı.

İbrahimxəlil xan Qarabağ əsilzadələrinin qəti "yox" qərarına, Qacar qohumlarının hədə və vədlərinə baxmayaraq Sisianovun təzyiqinə məğlub olaraq "Kürəkçay"ı imzalamağa məcbur olanda qohumu Cavad xanın aqibətini, öz varisləri içərisindəki dartışmaları, qüvvələrin son dərəcə qeyri-bərabərliyini, özünün kifayət qədər qoca olduğunu, təbii ki, nəzərə almışdı. Lakin bunlarla yanaşı istər o özü Kürəkçayadək və Kürəkçaydan sonra, istərsə də onun varisi, sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu heç vaxt Abbas Mirzə və bütövlükdə Qacar rəhbərliyi ilə əlaqələri tam kəsməmişdilər. Elə 1822-ci ildə Mehdiqulu xanı mühacirətə gedərkən məhz Qacarların himayəsinə sığınması təsadüfi deyildi.

Sonuncu Qarabağ xanı özünün təxminən onaltıillik hakimiyyəti dövründə həmişə Rusiya hakimiyyət orqanlarında şübhələr oyatmış, yeni müstəmləkəçilərin ciddi narazıqlarına səbəb olan addımlar atmış, rusiyalı ağaların ondan umduqları gözləntiləri doğrultmamışdı. Məsələn, 1810-cu il sentyabrın 10-da Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı, əslində bütün Qafqazın idarəçiliyinin əsl başçısı general Tormasov Mehdiqulu xana 921-saylı məktubunda xandan narazılığını, xanın imperatorun ümidlərini doğrultmadığını açıqdan-açığa bildirirdi: "... deməliyəm ki, bu yaz siz alihəzrət özünüzü İmperator Əlahəzrətlərinin qulluğuna o qədər zəif həsr etdiniz ki, mən sizə öz öhdəliklərinizi xatırlatmağa məcburam. ... Mötəbər şəxslərdən dəfələrlə təəssüflə eşitmişəm ki, siz alihəzrət deyibsiniz ki, Hökmdar İmperator sizdən təzminat alır və Rusiya qoşunları da elə buna görə Qarabağı müdafiə edir....".[1]

1 "Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 15-го сентября 1810 года, №921", АКАК, т. IV, док. 845, с.564-565.

Elə həmin günlərdə general-mayor Nebolsin komandan Tormasova şikayət edirdi ki, Mehdiqulu xan Rusiya qoşunlarını ot-ələflə təchizatı işini aşıqdan-açığa pozur və ya ləngidir.[2] Tormasovun xandan narazılıqları bütün 1811-ci il ərzində də dəfələrlə bəyan edilmişdi.[3]

Elə Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Rusiya xəzinəsinə Qarabağ xanlığı tərəfindən ödənilməli olan təzminat üzrə “borcların” əmələ gəlib sürətlə “şişməsi” də müstəmləkəçilərə passiv müqavimətin təzahürlərindən biri idi. 1812-ci il iyunun 5-də general Kotlyarevski Ağoğlandakı düşərgəsindən baş komandan general Rtişşevə ünvanladığı 303 saylı raportunda bildirirdi ki, “sabiq Qarabağ hakimi İbrahim xanla bağlanılmış traktata görə, o, Qarabağ xanlığından (Rusiya] xəzinəsinə [hər il] 8 min çervon təzminat ödəməli idi; cariilədək həmin təzminat üzrə 17 min çervon borc yığılıb...”.[4]

Doğrusu, hələ Paskeviçin baş komandanlığı dövründə sonuncunun xahişi ilə I Aleksandr Qarabağ xanlığından təzminatın alınmasının 6 illiyə təxirə salınmasına icazə verilmişdir.[5] Amma həmin müddətin başa çatmasına baxmayaraq vəziyyət kökündən dəyişmişdi, durum elə idi ki, 17 min çervonluq təzminat qalığı bir yana, hətta hər hansı vergi yığımı (nəinki 17 min çervonluq təzminat qalığı, ümumiyyətlə hər hansı vergi yığımı) mümkünsüz hala gəlmişdi. Kotlyarevski həmin raportunda yazırdı ki, “Qarabağ son illərdə ... 5 min ailəni, demək olar ki, bütün əhalisinin yarısını itirib; qalanları da elə müflisləşmişdi ki, general təzminat yığılmasını daha 5, heç olmasa 3 illiyə təxirə salınmasını rica edirdi. General yazırdı ki, əks halda qalan sakinlər də hər şeyi itirəcək, xaricə qaçacaqlar və onda “Qarabağ tamamilə boş bir çöl olaraq qalacaqdır”.[6]

Faktiki olaraq vergilərin yığılmaması, sakinlərin qaçıb dağılması da müstəmləkəçilərə qarşı passiv mübarizə və müqavimətin geniş yayılmış bir forması idi.

---

2 “Рапорт ген.-м. Небольсина ген. Тормасову от 18-го сентября 1810 года, № 317. Лагерь при канале Арасбар”, **age.**, док. 846, с.565.

3 “Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 29-го апреля 1811 года, №408, №413”, **age.**, док. 856, 857, с.570-571.

4 “Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву, от 5-го июня 1812 года, №303. Лагерь при р. Аг-оглан”, АКАК, т. V, док. 690, с.577.

5 **age.**, s.577.

6 **age.**,s.577.

Yenə həmin Kotlyarevski özünün Rtişşevə növbəti raportlarından birində - 1812-ci il sentyabrın 30-da yazırdı ki, baş komandanın göstərişinə əsasən Qarabağın vəziyyəti barədə toplanmış məlumatlara görə Kürəkçay müqaviləsi imzalanan dövrdə Qarabağda 10000 ailə, 1808-ci ildə 7474 ailə yaşamışdır. 1806-1812-ci illərdə buradan 4845 ailə ya Qacar qoşunlarına qoşulub getmiş və ya özləri qaçmışdılar. 1812-ci ildə bu xanlıqda 3080 ailə qalmışdı.[7]

Müstımləkəçilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq müharibələr dövründə nə kütləvi mühacirətin qarşısını almaq, nə də təzminatı bütövlüklə toplamaq mümkün olmuşdu. Mötəbər qaynaqların məlumatına görə, 1806-1816-cı illərdə çar xəzinəsinə Mehdiqulu xan 30808 çervon və 1.5 rubl gümüş pul, habelə 11683 çervon və 36,5 gümüş qəpiklik ərzaq; Xanlar ağa 1376 çervon və 398 çervon, 2,20 gümüş rublluq ərzaq; iki qardaş birlikdə cəmisi 44266 çervon və 61 gümüş qəpik ödəmişdilər.[8]

Bir neçə ay sonra, 1817-ci ilin martında Qafqazın yeni ağası – məşhur general Yermolov çara raportunda yazırdı ki, Qarabağ xanlığı 1806-1817-ci illərdə çar xəzinəsinə ödəməli olduğu 88000 çervon təzminatın ancaq 53128 çervonun ödəyib və 34872 çervon "borcu" var.[9] Yermolov müharibə dövründə Qarabağın məruz qaldığı bəlaları nəzərə alaraq bu "borcu" bağışlamağı çardan xahiş edirdi. Əslində general bu borcun yığılmasının qeyri-mümkünlüyünü yaxşı başa düşdüyündən bu addımı atırdı: 1805-1812-ci illər ərzində xanlığın əhalisi 3 dəfə azalmış, 10000 ailədən 3080 ailəyə enmişdi.[10] Təsadüfi deyildi ki, I Aleksandr dörd aydan sonra – iyulun 4-də generalın bu xahişini nəzərə alıb Qarabağ xanlığının 34832 çervonluq təzminat "borcu"nu "silmək" barədə imperiyanın maliyyə nazirinə hökm verdi.[11] İş o həddə çatmışdı ki, Qarabağın nəinki imtiyazlı təbəqələrinin nümayəndələri – bəylər, ağalar, sultanlar və b. doğma diyarı tərk edirdilər, hətta formal olaraq burada xanlığın başında duran

7 "Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву, от 30-го сентября 1812 года, № 672, Лагерь при р. Кура-чай", **age.**, док. 696, с.579.

8 "Отчет о состоянии Карабагского ханства, от 28-го июня 1816 года, №60", **age.**, док. 707, с. 589.

9 "Всеподданнейший рапорт ген. Ермолова, от 4-го марта 1817 года, №32", АКАК, т. VI, ч. I, док. 1265, с. 836.

10 **Age.**, s.836.

11 "Высочайшее повеление министру финансов от 4-го июля 1817 года. – С.-Петербург", **age.**, док. 1266, с.836-837.

xan nəslinin nümayəndələri belə Rusiyanın müstəmləkəçi əsarətindən yaxa qurtarmağın yeganə yolunu mühacirətdə görürdülər. Məsələn, vaxtilə öz yalançı donosları ilə babasının Lisaneviçin başçılığı altında öldürülməsi ərəfəsində rus hakimiyyət orqanlarının əlinə çoxlu dəstəvuz vermiş Cəfərqulu ağa 1812-ci ildə,[12] onun əmisi Əbülfəz ağa çox-çox əvvəl Qacarların himayəsi və müdafiəsi altında sığınmışdılar.

Qarabağın işğalı və məlikliklər

Qarabağın xristian alban məlikləri xanlığın həyatında həmişə olduğu kimi, XVIII əsrin sonlarında da təxribatçı – xəyanətkar hərəkət xəttini davam elətdirir, dövlətin siyasi sabitliyinin pozulmasına can atırdılar. Məsələn, təxminən 1798-ci ildə Gülüstan məliyi Firudin (qaynaqda – Fridon – H.H.) rus çarı I Pavelə (1796-1801) yazırdı ki, “belə 20 il əvvəl qraf Suvorov Həştərxanda olarkən mənim atam Bəylər İosifə yazmışdı və sizin rəhmətlik ananızın adından təklif etmişdi ki, atam təbəələri ilə birlikdə Rusiya təbəəliyinə keçmək istəsə qəbul olunacaqdır. Atam cavab vermişdi ki, müzəffər Rusiya ordusu buraya gələndə o, bu ordunu öz hesabına saxlayacaq və təbəələri ilə birlikdə çox həvəslə Rusiyaya daxil olacaqdır”.[13]

Sözün doğrusu bir neçə kənddən ibarət məlikliyin rus ekspedisiya korpusunu necə “saxlayacağı” böyük sual altında olsa da hər iki tərəfin təcavüzkar-təxribatçı mövqeləri göz qabağındadır.

Çarizmin əzəli Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzkar-müstəmləkəçi niyyətlərini, habelə xristian-alban məliklərinin satqın mövqelərini ilk baxışdanca aşkar edən qaynaqlar, özü də çar məmurlarının əlindən “çıxmış” qaynaqlar saysız-hesabsızdır.

Elə həmin məlik Firudin Bəylərov və onun dayısı (əmisi? – H.H.) Vərəndə məliyi Cəmşid Şahnəzərovun (Rusiyanın “Mosfilm” kinostudiyasının indiki baş direktoru, “Şuşa mənim ulu babalarımın torpağı olub” deyən, amma Qarabağın Azərbaycan torpağı olduğunu etiraf edən Koren Şahnəzərovun ulu babası – H.H.) habelə yüzbaşı Petros Madatovun I Pavelə ünvanlayıb onların köməyinə 12 minlik

12 “Отношение ген. Ермолова к гр. Гурьеву, от 7-го ноября 1822 года, №235”, **age.**, док. 1292, с.844.

13 “Письмо ген.-м. Лазарева ген.-л. Кноррингу, от 15-го декабря 1802 года №599”, АКАК, т. I, док. 831, с.631-632.

rus qoşununun göndərilməsini xahiş etdikləri müraciəti,[14] I Pavelin Qarabağın qaçqın məliklərinə gürcü çarlarının ixtiyarında olan torpaqlarda yerləşdirilmələri barəsindəki 2 və 3 iyun 1799-cu il fərmanlarına,[15] Kartli-Kaxetiya çarı Georginin Loru qalası və mahalının məlik Cümşüdə verilməsi haqqındakı 29 fevral 1800-cü il tarixli fərmanını[16] və b.-na nəzər salmaq kifayətdir.

Sovet tarixşünaslığında, elə indiki bəzi ölkələrin tarixşünaslığında (buna 2017-ci ildə Qarsda keçirilən beynəlxalq konfransda Moskvanın ciddi elmi mərkəzlərinin birini təmsil edən tarixçinin, - Anadolulu qardaşlarımız bu zatı beynəlxalq konfransın rəyasət heyətində əyləşdirib ona plenar iclasda çıxış etmək şərəfi əta etmişdilər, - çıxışından sonra bir daha əmin oldum – H.H.) Şimali Azərbaycanın, o cümlədən də Qarabağ xanlığının Rusiya tərkibinə “daxil olmasından”, bunun “mütərəqqi nəticələrindən” dəm vurur və bu mövqedən çəkilmək istəmirlər. Aşağıda göstərəcəyimiz bir neçə tarixi sənəddə, Rusiyanın rəsmi dairələrinin hələ XIX əsrdə çap etdikləri mötəbər sənədlərdə bu “daxilolma”, “mütərəqqi nəticələr”in arxasında əslində nəyin dayandığını əyani surətdə göstərir:

Sisianovun İbrahim xana 1804-cü il 8 yanvar tarixli məktubu. – Gəncə:

“Çox təəccüblənirəm ki, mən artıq bir aydan çoxdur ki, böyük şöhrətli və basılmaz Rusiya qoşunları ilə buradayam, elə oğlu Hüseynqulu xan və 1500 adamla birlikdə Rusiya süngüsündən həlak olmuş Cavad xan Gəncəlinin inadkarlığı və dəliqanlığı üzündən qalanın hücumla alınmasından artıq 6 gün keçib, siz belə yaxın qonşuluqda olduğunuz və güclünün himayəsini axtarmalı olduğunuz halda, mənə təbrik göndərmirsiniz. Cavad xanın vüqarlılığı qanla yuyuldu... Mən ümid edirəm ki, ona oxşamağa çalışmayacaq və belə bir ümumi qaydaya əməl edəcəksiniz ki, zəif güclüyə ram olur və onunla bəhsə girməyi arzulamır. ...”

Məktubun sonunda Sisianov Cəmşid məliyin İbrahim xanın əlində olan oğlu Bəhramın və nəvəsi Asaturu ruslara təhvil verməyi, Gəncədən aparılmış mal-

---

14 “Письмо армянских меликов Джимшида Варандинского и Фридона Гулистанского к Е.И.В”, **age.**, док. 872, с.632.

15 “Грамота Е.И.В. армянским меликам (по большом титуле)”, **age.**, док. 875; Грамота к Карталинскому и Кахетинскому царю Георгию (по меньшом титуле)”, **age.**, док. 876, с.635-636.

16 “Грамота е.в. царя Грузинского мелику Джимшиду, от 29-го февраля 1800 года (подлинника не оказалось)”, **age.**, док. 877, s.637.

qaranı qaytarmağı, xanlığın Rusiyaya daxil edilməsi şərtlərini müzakirə etmək üçün nümayəndə və ya xan uşağının göndərilməsini tələb edirdi”.[17]

Təxminən bir ay sonra, fevralı 4-də Sisianov xana məktubunda İbrahim xanın onun yanına Mirzə Məmmədəli vasitəsi ilə möhürsüz məktub göndərilməsindən, Qarabağ hökmdarının Rusiyaya tabe olmağa tələsmədiyindən qəzəblənərək yazırdı: “sənin şifahi ismarıcını da, Mirzə Məmmədəliyə verdiyiniz möhürsüz və imzasız tövsiyyələrinizi qəbul etmirəm və siz belə Persiya siyasətinizi Cavad xan kimi öz qanınızla ödəyəcəksiniz.... Dünyada heç eşidilibmi ki, milçək qartalla danışıqlar aparsın; güclüyə əmr etmək [hüququ] xüsusiyyəti məxsusdur, zəif isə güclüyə itaət etmək üçün doğulubdur...

Sizi təbəəliyə (o mənə lazım deyil) yox, tövbəyə çağırıram və sağ və dinc qalmaq istəyirsinizsə bu məktubda tələb etdiyimi yerinə yetirin...”.[18]

Burada Qarabağdan ildə 10 min çervon[19] təzminat tələb edən Sisianov payızda iştahını bir qədər “bassa”da (8 min çervona razılaşırdı)[20] başqa ağır tələblərindən imtina etmir, xanı hədələməkdə davam edirdi.

Kürəkçay müqaviləsi və saxtalaşdırmalar

Erməni siyasətbazları və onların havadarlarının, xüsusən də Rusiyadan olan havadarlarının “Qarabağ Ermənistandır” kimi saxta və çox geniş yayılmış iddialarına cavab olaraq bu xanlığın Rusiyaya ilhaqını rəsmiləşdirmiş 14 may 1805-ci il tarixli Kürəkçay müqaviləsinə, onun ətrafında getmiş prosesləri əks etdirən sənədlərə nəzər salmaq kifayətdir. Əvvəla, bu müqavilə Azərbaycan torpağında, Gəncədən 3 ağac aralı Kürəkçay çayının sahilində imzalanıb;[21] dübarə, onu Sisianovla birlikdə imzalayan “Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan” idi, hansısa Vartazart yox;[22] saniyən, Sisianovun özü tərəfindən “Azərbaycanın

---

17 “Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 8-го января 1804 года, Гянджа”, АКАК, т. II, док. 1416, с.696.

18 “Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 4-го февраля 1804 года, №79”, **age.**, док. 1417, с.696.

19 **Age.**, s.696.

20 “Предписание кн. Цицианова Грузинскому дворянину Ниниа Джораеву от 13 октября 1804 года”, **age.**, док. 1422, с.698.

21 “Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805 года, №19”, **age.**, док. 1436, с.702-705.

22 **Age.**, s.702-705.

(Güney Azərbaycanın – H.H.), oradan da İranın darvazası”[23] adlandırılmış Qarabağın ilhaqından uçmağa qanadı olmayan Sisianov bu müqaviləyə görə qarşı tərəfdən mükafatlandırılmasını Rusiya çarı I Aleksandrdan (1801-1825) xahiş etdiyi adamlar sırasında bir nəfər də qeyri-azərbaycanlı, qeyri-türk yox idi: Sisianov çara 22 may 1805-ci il tarixli raportuna əsasən Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xan general-leytenant rütbəsi, onun böyük oğlu və müqavilədə hakimiyyət varisi adlandırılmış Məhəmmədhəsən ağa general-mayor rütbəsi, habelə almazlarla bol-bol bəzədilmiş, üzərində rus və “Persiya” dilində “Sədaqətə görə” sözləri yazılmış medalla, ortancıl oğlu Mehdiqulu ağa general-mayor və kiçik oğlu Xanlar ağa “briqadir” (əslində polkovnik rütbəsi aldı – H.H.) rütbələri və gümüş pulla ödəniləcək əmək haqqı ilə (xan oğullarının ümumi “əmək haqqı” ildə 8405 rubl 80 qəpik təşkil edib Qarabağ xanlığının çar xəzinəsinə ödəyəcəyi təzminatdan, 8 min çervon və ya təxm. 24 min gümüş rubldan, verilməli idi) mükafatlandırılmışdılar.[24] Bəs hanı Qarabağa əbədi sahiblik iddiası ilə 30 ildən bəri yüzminlərlə insanı məşəqqətlərə düçar etmiş ermənilərin babaları, əcdadları? Nəyə görə Rusiya çarı I Aleksandr 1805-ci il iyulun 8-də Sankt-Peterburqda məxsusi olaraq “İbrahim xan Qarabağlının adına verilmiş ali fərman” imzalayıb İbrahimxəlil xana Rusiya general-leytenant rütbəsi verdi və Rusiya dövləti gəlirlərindən bu rütbəyə müvafiq məvacib təyin etdi?[25]

Qarabağ xanlığının ilhaqından sonrakı tarixindəki ən qaranlıq məqamlardan biri də İbrahimxəlil xanın ailə üzvləri ilə birlikdə podpolkovnik Lisaneviçin və mayor Corayevin başçılığı altında qətlə yetirilməsi idi. XX əsr tarixşünaslığında bu qatı cinayətə və yekəbaş zabit saymazlığına bir çox hallarda, guya ki, xanın qaçaraq Qacarlara pənah apara bilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə yerinə yetirilməsi bəhanəsi ilə haqq qazandırmaq cəhdləri, bu cinayəti “unutdurmaq” meylləri az olmamışdır. Podpolkovnik və mayorun Rusiya general-leytenantına əl qaldırması, onu körpələrinə qədər ailə üzvləri və məiyyəti ilə birlikdə qətlə yetirilməsi əslində dövləti cinayət idi. Cəmi bir ildən bir qədər artıq müddət əvvəl təntənəli surətdə Rusiya təbəəliyinə qəbul edilmiş, özü və oğulları general rütbələri ilə təltif olunmuş, adına imperatorun adlı fərmanı əta olunmuş Qarabağ

---

23 **Age.**, s.703.

24 “Отношение кн. Чарторыйского к кн. Цицианову, от 11-го июля 1805 года”, **age.**, док. 1456, с.712-713.

25 “Отношение кн. Чарторыйского к кн. Цицианову, от 11-го июля 1805 года”, **age.**, док. 1456, с.713.

xanının bu qətlinin heç bir əsas və səbəb olmadan törədildiyini elə o vaxtdaca ən yüksək rütbəli və vəzifəli Rusiya məmurları belə etiraf etmişdilər. Qaynaq sənədlərinə müraciət edək:

Qraf Qudoviçin general-mayor Nesvetayevə 20 avqust 1806-cı il tarixli, 15 saylı tapşırığından:

"General-mayor Nebolsinin raportları ... kəşfiyyatın məlumatları əsasında general-mayor Nebolsin podpolkovnik Liseneviç və mayor Corayevin heç bir törədici səbəb olmadan İbrahim xan Şuşalıya hücum etdiklərini təsdiqləyir... ...bu hərəkət məmurların nə rütbələrinə, nə də vəzifələrinə yaraşmır, ona görə də onların üzərində formal (!!! seyrəltmə bizimdir – H.H.) istintaq keçirməyi sizə əmr edirəm ... İbrahim xandan qarət edilib götürülmüş əşyaları ... dərhal axtarıb tapıb geri qaytarmağı əmr edin".[26]

Çarizmin öz təhəddüdlərinə münasibəti haqqında

Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı qraf Qudoviç 1806-cı ilin iyununda Rusiya zabit-məmurlarının Xanbağında törətdikləri qətl və qırğınları haqqındakı bu mövqeyini və həmin kütləvi cinayətin təfərrüatını 1806-cı il avqustun 21-də Rusiya imperiyası Hərbi Quru quvvələri naziri Vyazemitinova yazdığı məktubda belə açıqlayırdı: "Mənim Gürcüstandakı qoşunların komandanı general-mayor Nesvetayevdən aldığım raportlardan aşkara çıxır ki, 17-ci yeger alayının podpolkovniki Lisaneviç və onunla birlikdə olmuş mayor Corayev heç bir qızışdırıcı səbəb olmadan yeger dəstəsi ilə birlikdə İbrahim xan Şuşalıya hücum etmişdilər. Sonuncunun yanında (İbrahimxəlil xan – H.H.) 35 nəfər kişi və qadın qulluqçudan, habelə 1 arvadı, 3 körpə uşağından başqa heç bir "qoşun" yox imiş. O, Şuşa qalasından bu tərəfdə bağların yanında, heç bir istehkamı olmayan dağın başında olmuş və çadırdan özü heç bir atəş açmadan dəstəni qarşılamağa çıxmışdır; lakin yegerlər atəş açmağa və süngülərlə zərbələr endirməyə başlamışdılar; buradaca İbrahim xan öldürülmüş və onun yanında olan bütün əşyalar qənimət kimi hücum edənlərin əlinə keçmişdir. ... Bütün bu məlumatlar general-mayor Nebolsin tərəfindən aparılmış araşdırmalarla təsdiq olunmuşdur. ... ona görə də ... podpolkovnik Lisaneviç və mayor Corayev üzərində formal (?! – seyrəltmə bizimdir – H.H.) istintaq qurmağı əmr etdim ki, bununla İbrahim xanın qohumlarına və başqa ram olmuş xalqlara göstərilsin ki, qanunların gücü

26 "Предписание гр. Гудовича ген.-м. Несветаеву, от 20-го августа 1806 года, №15", АКАК, т. III, док. 604, с.331.

və Əla həzrəti İmperatorun ədalət məhkəməsi heç bir yerdə cinayətə yer vermir və həmişə ədalətli müdafiəni təmin edir...".[27]

Bütün bunlar necə də sonuncu Çeçenistan müharibəsində adicə dua oxuyan silahsız çeçenin ailəsi ilə birlikdə küçədə güllələnməsinə, bu cinayətə cani əsgər tərəfindən həyəsizcasına "Daha bir antiterror əməliyyatı uğurla reallaşdırıldı!" deməsinə, Budanov kimi vəlisi Rusiya zabitlərinin zorakılıqlarına necə də oxşayır: tarix təkrarmı olunur?

1806-cı il sentyabrın 6-da Lisaneviç general-mayor Nesvetayevə raportunda bu cinayətə haqq qazandırmaq, həqiqəti gizlətmək üçün yazırdı ki, güya ki, İbrahimxəlil xan Xanbağına "Baba xan" və Abbas Mirzə ilə rahat əlaqə saxlamaq, Qacar qoşunlarını Qarabağa, Şuşaya dəvət etmək, onların yanına qaçmaq üçün getmiş, habelə ruslara silahlı müqavimət göstərmişdi.[28] Lakin yuxarıda da göstərildiyi kimi Rusiya məmurlarının özlərinin apardıqları formal istintaq belə Lisaneviçin yalan danışdığını sübut etmişdir. Lakin maraqlı olan məsələ bu işin başqa tərəfidir: necə oldu ki, bu cinayətə rəhbərlik etmiş Lisaneviç, və onun cinayətdaşı mayor Corayev ciddi cəzalandırılmadılar. Lisaneviç isə hətta Rusiya ordusunun general-mayor rütbəsinədək yüksələrək ta 1825-ci ilədək yaşamışdır. Uzun müddət Şuşada, azərbaycanlılar içərisində yaşayaraq Azərbaycan türkcəsini yaxşı mənimsəmiş Lisaneviç 1825-ci ilin iyulunda general-mayor Qrekovla birlikdə kumık mollası Uçar Hacı tərəfindən Qərbi Dağıstanda (bəzi məlumatlara görə Çeçenistanda dağlıların azadlıq hərəkatına qarşı cəza əməliyyatlarında iştirak edərək) Gerzel aulunda cəhənnəmə vasil edilmişdir.[29]

Bəzi rəvayətlərə görə, bu türk mollası bu pravoslavlğı qəbul etmiş yəhudi əsilli Rusiya general-leytenantını onun Azərbaycan türkcəsində çox pis söyüşlər söydüyünə görə xəncərlə bağırsaqlarını çölə tökərək o dünyaya "yola salmışdı".

Alban kilsəsi tarixinin bəzi məsələləri

Qarabağ tarixinin ən çox saxtalaşdırmalara və təhriflərə məruz qalmış problemlərindən biri Alban kilsəsinin statusu, onun taleyi məsələsidir ki, bu

27 "Отношение гр. Гудовича к министру военно-сухопутных сил Вязмитинову, от 21-го августа 1806 года, №19", **age.**, док. 605, с.331-332.

28 "Рапорт подполк. Лисаневича ген.-м. Несветаеву, от 4-го сентября 1806 года, **age.**, док. 610, с.334-335.

29 https//ru.wikipedia.org/wiki/Лисаневич Дмитрий Тихонович; Василий Потто, Кавказская война в отдельных очерках, легендах и биографиях, 2-е издание, т.II. СПб., 1787-1789, с.780.

problem üzrə erməni tarixçiləri və siyasətbazlarının çirkin əməlləri bu gün də davam etməkdədir (təkcə Amaras monastırı ətrafındakı hay-küylü kampaniyanı yada salmaq kifayətdir – H.H.). Erməni qriqoryan kilsəsinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq bu alban kilsəsinin ta XIX əsrin 30-cu illərinin ortalarınadək müstəqil qaldığına əmin olmaq üçün məşhur "Akt"lardakı bir neçə sənədə nəzər salmaq kifayətdir. "Aqvan patriarxı İzrailin" (sənədin dili olduğu kimi saxlanılıb – H.H.) Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı qraf Qudoviçə 1806-cı il 19 avqust tarixli məktubuna nəzər salaq: "1400 il əvvəl Müqəddəs Qriqorinin nəvəsi Qarabağdakı Amaras monastırına patriarxlığa xeyir-dua alandan sonra Qarabağ, Elisavetpol, Şəki və Şirvanda yaşayan xristianların hamısı, yəni Ağvan vilayəti (seyrəltmə bizimdir – H.H.) onun yeparxiyası olmuşdur, - onun tam səlahiyyətinə düşmüşdür, həmin monastır üçün bu hüquq indiki vaxtadək davam etmişdir, və keçmiş Ararat patriarxları buna toxunmamış və [onların] burada heç bir işləri olmamışdır; bu yeparxiya həmişə təkcə Amaras patriarxının tam sərəncamından asılı olmuşdur. Bu, ən həqiqi mübahisəsizlikdir, monastır bu yeparxiyaya sahib olması barədə əvvəlki mütləq hökmdarların bəxş etdikləri müxtəlif fərmanlara malikdir. ... mən 40 ildən artıqdır ki, patriarx vəzifəsində bu monastıra və yeparxiyaya başçılıq edirəm...".[30]

Alban kilsəsi tarixinin ən çox təhrifə qalan məsələlərindən biri 1836-cı ilin martında I Nikolayın (1825-1855) imzaladığı məşhur "Əsasnamə"nin adlandırılmasıdır. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında (elə indiki, müasir tarixşünaslığımızda da bu sənəd çox vaxt "Alban kilsəsinin müstəqilliyinin ləğv edilməsi haqqında Əsasnamə" adlanır. Həmin Əsasnamə mahiyyət etibarən, doğrudan da, Quzey Azərbaycan ərazisindəki bütün xristian yeparxiyalarını Eçmiədzin qriqorian kilsəsinin rəhbərliyinə tabe etdi. Amma sənəd əslində "Rusiyadakı Erməni Qriqorian kilsəsinin işlərinin idarə edilməsi haqqında Əsasnamə" adlanır və 10 fəsil və 141 maddədən ibarətdir.[31] Həmin sənədə görə, yuxarıda da deyildiyi kimi, Qarabağ, Elisavetpol, Şəki, Şirvan və b. yeparxiyalar Eçmiədzin kilsəsinə tabe edildi, Tatev mitropolitliyi isə Qarabağ yeparxiyasının tərkibindən çıxarılaraq birbaşa Eçmiədzin kilsəsinin başçısının idarəsində olan İrəvan yeparxiyasına tabe olundu.[32]

---

30 "Письмо Агванского патриарха Израиля к гр. Гудовичу, от 19-го августа 1806 года", **age.**, Тифлис, 1869, док.№149, с.79-80.

31 "Высочайше утвержденное положение об управлении делами Армяно-Грегорианской Церкви. Марта 11", ПСЗРИ, Собрание второе. Т. XI, отд. I, №8970, 1836 г., СПб., 1897. с.194-209.

32 "Письмо барона Розена к т.с. Бебутову, от 17-го сентября 1835 года, №62", АКАК, т. VIII, Тифлис, 1881, док. 211, с.293-295.

Nəticə:

Tarixi materiallarla yaxından tanışlıq açıq-aşkar göstərir ki, bütün az-çox dinc yolla Rusiyanın əlinə keçmiş xanlıqlarda müstəmləkəçilər xan hakimiyyətini heç də əbədi saxlamaq fikrində deyildilər, xan hakimiyyətini ləğv etmək üçün müxtəlif yol və vasitələr axtarır və tapırdılar. Təsadüfi deyildi ki, 1827-ci ildən sonra Şimali Azərbaycanda, demək olar ki, bir dənə də xanlıq qalmamışdı (Naxçıvan xanlığının mövcudluğu sırf fiksiyadan başqa bir şey deyildi - ən kiçik rütbəli rus zabitləri belə bu xanlıqda Kalbalı xandan da, onun Ordubadı idarə edən yaxın qohumundan da daha böyük səlahiyyətlərə malik idi – H.H.). Nə müstəmləkəçilər, nə də yerli əsilzadələr arasında mövqeyi o qədər də etibarlı olmayan Mehdiqulu xanın Qarabağdakı hakimiyyətini ləğv etmək isə müstəmləkəçilər üçün o qədər də çətin olmadı. Qarabağ əsilli Madatovun hikkə və hiyləgər donosları, Yermolovun özünün Mehdiqulu xana ünvanladığı çox ustalıqla tərtib edilmiş məktubları[33] artıq 1822-ci ilin noyabrında Mehdiqulu xan çox azsaylı məiyyəti (15-20 nökərlə) Qarabağdan qaçmağa vadar etdi.[34]

General Yermolovun dərhal xüsusi intibahnamə ilə Qarabağ əhalisinə müraciət edərək xanlığın bilavasitə “Rusiyanın tabeçiliyinə”, yəni idarəçiliyinə götürüldüyünü elan etməsi, yerli bəylərə hədə-qorxu gəlməsi,[35] artıq dekabrın 4-də, xanın qaçmasından bir neçə gün sonra, xanın arvadları və bacılarının Qarabağdan Qacar imperiyasına getmələrinə icazə verməsi, onların lazımi pulla və silahlı mühafizəçi müşaiyət dəstəsi ilə təmin olunması barədə Madatova xüsusi göstəriş verməsi[36] mübahisəsiz şəkildə sübut edir ki, xanın qaçması müstəmləkə rejiminin ürəyindən idi, faktiki olaraq onların öz məqsədyönlü tədbirlərinin qanuni nəticəsi idi.

---

33 “Письмо ген. Ермолова к Мехти-Кули-хану, от 12-го сентября 1820 года, №213”, АКАК, т. VI , ч. I, док. 1274, с.840.

34 “Рапорт князя Мадатова ген.-л. Вельяминову, от 21-го ноября 1822 года, № 916”, **age.**, док. 1293, с.848-849; “Предписание ген. Ермолова кн. Мадатову, от 25 ноября, 1822 года, № 3752”, **age.**, док. 1294, с.849; “Рапорт кн. Мадатова ген. Ермолову, от 27-го ноября 1822 года, №957. Кр. Шуша”, **age.**, док. 1296, с.849-850; “Рапорт кн. Мадатова к ген.-л. Вельяминову, от 28-го ноября, 1822 года, № 966, № 969. – Шуша”, **age.**, док. 1297, 1298, с.850.

35 “Прокламация ген. Ермолова жителям Карабагского ханства, от ноября 1822 года”, **age.**, док. 1299, с.850.

36 “Предписание ген. Ермолова кн. Мадатову, от 4-го декабря, 1822 года, №3833”, **age.**, док. 1300, с.850.

Çox tezliklə - 1822-ci ilin dekabrında Yermolovun əmri ilə “Qarabağda dinclik üçün” Mehdiqulu xanın qardaşı oğlu, böyük iddialarından əl çəkməyən polkovnik Cəfərqulu ağa da Rusiyaya – Simbirsk quberniyasına sürgün edildi.[37]

Beləliklə də Cavanşirlər nəslinin Qarabağdakı xan hakimiyyətinə son qoyuldu, romanovlar öz arzularına çatdılar və bütövlükdə hər il xan gümüş pulu ilə 185,6 min rubl və rus gümüş pulu isə təxm. 63 min rubl gəlir götürməyi nəzərdə tutduqları[38] bu cənnətməkanı birbaşa öz əllərinə aldılar.

Mövcud məqalədə mötəbər qaynaqlara söykənilməklə 1805-1822-ci illərdə, yəni Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasına ilhaq edilməsini bəyan edən 1805-ci il 14 may tarixli Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasından ta öz təhəddüdlərini kobud şəkildə pozan Rusiya imperiyası tərəfindən bu xanlığın ləğv edilməsindən sonra Azərbaycanın bu əzəli tarixi bölgəsində baş vermiş bir sıra proseslərə, onların bəzi məqamlarına nəzər salınır. Müəllif xanlığın durumu, yeni müstəmləkəçi orqanların apardığı qaba siyasət, bu siyasətin məqsədləri, bu müstəmləkəçi işğalın nəticələrinə söykənərək əsarət rejiminin bölgədə yaratdığı durum, onun nəticələri haqqında bir sıra faktları ortaya qoyur, yeni rejimin soyğunçu və xəbis mahiyyətini açıb göstərməyə çalışır.

---

37 “Письмо ген. Ермолова к ген.-л. Вельяминову, от 26-го декабря 1822 года. Шуша”, **age.**, док. 1302, с.851.

38 “Ведомость доходам с Карабахской провинции”, **age.**, док. 1308, с.857-858.

Biblioqrafiya

“Ведомость доходам с Карабахской провинции”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)**, т. VI, ч. I, док. 1308, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.857-858.

“Всеподданнейший рапорт ген. Ермолова, от 4-го марта 1817 года, №32”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1265, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.836.

“Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805 года, №19”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. II, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868, док. 1436, с.702-705.

“Высочайшее повеление министру финансов от 4-го июля 1817 года, С.-Петербург”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1266, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.836-837.

“Грамота е.в. царя Грузинского мелику Джимшиду, от 29-го февраля 1800 года (подлинника не оказалось)”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. I, док. 877, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1866, с.637.

“Грамота Е.И.В. армянским меликам (по большом титуле)”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. I, док. 875, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1866, с.635-636.

“Грамота к Карталинскому и Кахетинскому царю Георгию (по меньшом титуле)”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. I, док. 876, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1866, с.635-636.

“Высочайше утвержденное положение об управлении делами Армяно-Грегорианской Церкви Марта 11”, **Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)**, Собрание второе. Т. XI, отд. I, 1836 г. В типографии II отделения собственной е.и.в. канцелярии, СПб. 1897. №8970, сс. 194-209.

“Отношение ген. Ермолова к гр. Гурьеву, от 7-го ноября 1822 года, №235”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1292, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.844.

“Отношение гр. Гудовича к министру военно-сухопутных сил Вязмитинову, от 21-го августа 1806 года, №19”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. III, док. 605, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1869, с.331-332.

“Отношение кн. Чарторыйского к кн. Цицианову, от 11-го июля 1805 года”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. II, док. 1456, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868, с.712-713.

“Отчет о состоянии Карабагского ханства, от 28-го июня 1816 года, №60”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. V, док. 707, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1873, с.589.

“Письмо Агванского патриарха Израиля к гр. Гудовичу, от 19-го августа 1806 года”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. III. док.№149, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1869, с.79-80.

“Письмо армянских меликов Джимшида Варандинского и Фридона Гулистанского к Е.И.В.”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. I, док. 872, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1866, с.632.

“Письмо барона Розена к т.с. Бебутову, от 17-го сентября 1835 года, №62”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VIII, док. 211, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1881, с.293-295.

“Письмо ген. Ермолова к ген.-л. Вельяминову, от 26-го декабря 1822 года”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т.VI , ч.I , док. 1302, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.851.

“Письмо ген. Ермолова к Джафар-Кули-аге, от 27-го ноября 1822 года, №3755”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1296, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.849-850.

“Письмо ген. Ермолова к Мехти-Кули-хану, от 12-го сентября 1820 года, №213”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т.VI , ч. I, док. 1274, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.840.

“Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 15-го сентября 1810 года, №921”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. IV, док. 845, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1870, с.564-565.

“Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 29-го апреля 1811 года, №408”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. IV, док. 856, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1870, с.570.

“Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 29-го апреля 1811 года, №413”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. IV, док. 857, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1870, с.571.

“Письмо ген.-м. Лазарева ген.-л. Кноррингу, от 15-го декабря 1802 года, №599”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. I, док. 831, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1866, с.631-632.

“Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 4-го февраля 1804 года, №79”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. II, док. 1417, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868, с.696.

“Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 8-го января 1804 года, Гянджа”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. II, док. 1416, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868, с.696.

Потто, **Василий, Кавказская война в отдельных очерках, легендах и биографиях**, 2-е издание, т.II, Тип. Е. Евдокимова, СПб., 780 с.

“Предписание ген. Ермолова кн. Мадатову, от 25 ноября, 1822 года, №3752”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т.VI, ч. I, док. 1294, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.849.

“Предписание ген. Ермолова кн. Мадатову, от 4-го декабря, 1822 года, №3873”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1300, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.850.

“Предписание гр. Гудовича ген.-м. Несветаеву, от 20-го августа 1806 года, №15”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. III, док. 604, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1869, с.331.

“Предписание кн. Цицианова Грузинскому дворянину Нининиа Джораеву от 13 октября 1804 года”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. II, док. 1422, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868, с.698.

“Прокламация ген. Ермолова жителям Карабагского ханства, от ноября 1822 года”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т.VI, ч. I, док. 1299, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.850.

“Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву, от 30-го сентября 1812 года, №672, Лагерь при р. Кура-чай // АКАК, т. V, док. 696, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1873, с.579.

“Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву, от 5-го июня 1812 года, №303. – Лагерь при р. Аг-оглан”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. V, док. 690, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1873, с.577.

“Рапорт ген.-м. Небольсина ген. Тормасову от 18-го сентября 1810 года, № 317, Лагерь при канале Арасбар”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. IV, док. 846, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1870, с.565.

“Рапорт кн. Мадатова ген. Ермолову, от 27-го ноября 1822 года, №957. Кр. Шуша”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1295, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.849.

“Рапорт кн. Мадатова к ген.-л. Вельяминову, от 28-го ноября 1822 года, №969, Шуша”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т.VI, ч. I, док. 1298, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.850.

“Рапорт кн. Мадатова к ген.-л. Вельяминову, от 28-го ноября, 1822 года, №966, Шуша”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. VI, ч. I, док. 1297, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с. 850.

“Рапорт князя Мадатова ген.-л. Вельяминову, от 21-го ноября 1822 года, №916”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т.VI, ч. I, док. 1293, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1874, с.848-849.

“Рапорт подполк. Лисаневича ген.-м. Несветаеву, от 4-го сентября 1806 года”, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией**, т. III, док. 610, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1869, с.334-335.

“Лисаневич Дмитрий Тихонович”, **https//ru.wikipedia.org/wiki**

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ VE KUZEY KAFKASYA DAĞLIK CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNDA OSMANLI ASKERÎ DESTEK VE YARDIMI

SELMA YEL*
İRADE MEMMEDOVA**

ÖZET

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda birçok cephede savaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu cepheler içinde Çanakkale, Kutü-l Amare ve Bakü harekâtı zafer kazanılması ile sonuçlanmıştır. Bakü'nün 15 Eylül 1918'de İngiliz destekli Ermeni Taşnaklardan kurtarılmasında başta dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa olmak üzere kardeşi İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa'nın çok ciddi katkıları ve destekleri söz konusu olmuştur. Arka planda lojistik destek temininde ise IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ve III. Ordu Kumandanı Halil Paşa'nın destek ve yardımları son derece etkili olmuştur demek mümkündür. Enver Paşa'nın Almanya, Rusya, İngiltere ve Ermenilerin bütün engelleme çabalarına karşı Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın bağımsızlık mücadelesine vermiş olduğu bu destek, geçmişten günümüze farklı manalarda tartışmalara sebep olmuştur. Batılı kaynaklar daha çok Bakü petrolleri ile ilişkilendirmeye çalışıp konuyu daha çok maddi sebeplerle açıklamaya çalışmışlardır. Bazı araştırmacılar ise Enver Paşa'nın Azerbaycan'ı ve daha sonra da Dağıstan'ı kurtararak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına alma ve böylece İslamcılık ve Turancılık hayallerini gerçekleştirmek istediği şeklinde yorumlarda ve iddialarda bulunmuşlardır. Bunu iddia etmeye devam edenler bugün de vardır ve gelecekte de olacaktır. Bu nedenle, ilgili çalışmada, Bakü ve Dağıstan harekâtının gerçek amacı, İngiliz ve Rus kaynakları ışığında tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Nuri Paşa, Yakup Şevki Paşa, Halil Paşa, Bakü, İslam Ordusu, Almanya, Petrol, Dağıstan

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, selmayel@gazi.edu.tr.
** Doç. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, irade.mammadli@gmail.com.

OTTOMAN MILITARY SUPPORT AND AID IN THE FOUNDATION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE REPUBLIC OF NORTH CAUCASUS

ABSTRACT

The Ottoman Empire had to fight on many fronts during the First World War among which the Çanakkale, Kutü-l Amare and Baku operations resulted in victory. In the liberation of Baku from the British-backed Armenian Dashnaks on September 15, 1918, especially the Minister of War Enver Pasha and his brother Nuri Pasha, the commander of the Islamic Army, had very serious contributions and support. It is also possible to note that the support and assistance of the IX. Commander of the Army Yakup Şevki Pasha and III. Commander of the Army Halil Pasha, has been extremely effective in the supply of logistic support at the background. The support given by Enver Pasha to the independence struggle of Azerbaijan and Dagestan against, all the efforts of Germany, Russia, England and Armenians to prevent it, has resulted in various discussions from the past to the present. Western sources tried to associate it with Baku oil, and to explain the issue mostly with financial reasons. Some researchers, on the other hand, commented and claimed that Enver Pasha wanted to save Azerbaijan and then Dagestan, to bring it under the domination of the Ottoman Empire, and thus to realize his dreams of Islamism and Turanism. There are those who continue to claim this, and there will be ones to claim that in the future. Therefore, in the related study, the real purpose of the Baku and Dagestan operation will be discussed in the light of British and Russian sources.

Keywords: Enver Pasha, Azerbaijan People's Republic, Nuri Pasha, Yakup Şevki Pasha, Halil Pasha, Baku, Islamic Army, Germany, Oil, Dagestan

Giriş

1918'de Bakü'nün kurtarılması ile 2020'de Şuşa'nın işgalden kurtarılması aynı öneme haiz tarihî olaylardır. Bu büyük tarihî ve askerî galibiyetin ışığında yeni adımlar atılması gerekmiştir ki; bunlardan birisi 1921 Kars Antlaşması'na da atıfta bulunmak şartıyla Şuşa Beyannamesi'dir.[1] Şuşa Beyannamesi'ni tarihteki iki önemli mukaveleye benzetmek mümkündür. Tarih tekrardan ibarettir, eğer tarihten ibret alınırsa, bugün ve gelecek daha iyi olacaktır. Bunlardan birincisi, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ile Osmanlı arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanmış sözleşmedir. Bu mukavelenin imzalanması ile iki kardeş ülkenin askerî ve siyasi ilişkilerinin başlaması mümkün olabilmiştir. Bu mukavelenin 4. maddesinde ihtiyaç duyulduğu takdirde Osmanlı'nın Azerbaycan'a askerî yardımda bulunabileceği ifade edilmiştir. Bu madde gereğince, Kafkas İslam Ordusu kurulmuş ve Azerbaycan Türklerinin desteği ile Ermeni Taşnaklarının işgali altında olan Bakü 15 Eylül 1918 tarihinde işgalden azad edilmiştir. Bütün dünya buna karşı olduğu halde bu zafer kazanılmıştır. Bütün dünya derken Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya, Bolşevik Rusya'sı ile gizli bir petrol mukavelesi bağladığı için, Moskova ise Ermenileri desteklediği için buna karşı çıkmıştır. Şaşırtıcı olan şudur ki, Bolşevikliği büyük bir tehlike olarak gören İngilizler de Ermenilerin desteklenmesi konusunda Almanya ve Bolşevik Rusya ile aynı fikirdedir. Bu sebeple de küçük bir askerî birliği Ermenilere yardım için göndermişlerdir. Tarihten ders alınmazsa, her zaman tekrarlanır demiştik. Ders alınmaya başlanıldığı son Karabağ muharebesinde görülmüş ve tarih aynen 1918'de Bakü'nün azad edildiği gibi tekrarlanmıştır.[2]

Ancak 2020 yılındaki Karabağ savaşı süresince Türkiye-Azerbaycan arasındaki ittifak ve yardımlaşma, 1918 yılındaki Osmanlı Devleti-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasındaki ittifakla ilgili olarak yaklaşık 100 yıldır devam etmekte olan tartışmaları da akla getirmiştir. 1918'de Osmanlı Devleti'nin en zor zamanında Azerbaycan'ın istiklaline ve de başşehri Bakü'nün kurtarılması amacına yönelik teşkil edilmiş olan Bakü İslam Ordusu kömeği ne yazık ki

1 Şahtahtı, Sabir, "Professor Selma Yel: Şuşa Bəyannaməsinin Qars müqaviləsinin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması tarixi nailiyyətdir", **AZƏRTAC – Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi (azertag.az)**, Erişim Tarihi: 25.06.2021.

2 Sevil Ünal, "Türkiyəli tarixçi: "Şuşa Bəyannaməsi ilə bir millət, iki dövlət rəsmi olaraq yola çıxdı", **apa.az**, Erişim Tarihi: 17 iyun 2021.

özellikle Rus araştırmacılar vasıtasıyla bir tür işgal hareketi ve de Azerbaycan'ın ilhakı vb. şeklinde anlatılmaya ve bu noktada Azerbaycan içinde de taraftar bulmaya başlamıştır. Eğer günümüzdeki bu ittifak da bütün ayrıntıları ile tarih sayfalarında yerini almazsa, gelecekte aynı akıbete maruz kalması ihtimali son derece güçlüdür. Bu nedenle 2021 yılından geriye doğru giderek 1918 yılı olaylarına yeniden objektif bir şekilde özellikle de İngiliz ve Rus arşivleri ışığında bakılmaya çalışılarak süreç yeniden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında bütün Çarlık Rusya'sı dâhilindeki bölgeler karışmış isyanlar birbirini takip ederken ciddi olarak baş gösteren kıtlık sonucunda da yüzbinlerce insan ölmüştür. Bu ortam içinde geçici Krenski Hükûmeti düzeni sağlamaya çalışmıştır. Devrimin öncü liderlerinden Vladimir Lenin de Şubat-Mayıs 1914 tarihlerinde, Prosveşeniye dergisi Nisan-Haziran 1914 sayılarında yayınlatmış olduğu, "Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı" adlı eserinde milliyetçi hareketlerin oynayacağı devrimci role yer vererek milliyetçiliğin gücünün, milletlerin gelecekteki yakınlaşmalarını hazırlamanın en güzel şekli olacağını ifade etmiştir. Bu açıdan milliyetçiliğin desteklenmesi eski Çarlık Rusya'sı halklarını sosyalist devrime yakınlaştıracak ve devrim adına hizmet etmeleri mümkün olacaktır.[3] Lenin bu düşüncelerini devrim sonrasında da takip ederek Mayıs 1917'de "bütün milletlere serbestçe bağımsız bir devlet kurma hakkı tanınmalıdır" prensibini savunan dekreti yayınlamıştır[4]. Bütün esir Müslüman Türk dünyası için umut olan bu dekret sonrasında Kafkasya hareketlenmiş ve bu dekretten umutlanarak istiklallerini temin etme çabası içine girmişlerdir. Gelişen siyasi olaylar sonucunda Petrograd'daki geçici hükûmet, Gürcü ve Ermeni ileri gelenlerinin gayretleri neticesinde Maveray-i Kafkas Konfederasyonu'nun teşkiline izin vermiştir[5]. Azerbaycan da bu birliğe dâhil olmak mecburiyetinde kalmıştır. Bolşevikler, Petrograd geçici hükûmetine son vererek iktidarı ele geçirince, Maveray-i Kafkas Konfederasyonu da 15 Kasım 1917'de Rusya'ya karşı bağımsızlığını ilan etmiş ve Konfederasyon'un merkezi Tiflis olmuştur[6].

---

3 Merve Suna Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği Ve Politikaları", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4 Sayı: 2, Temmuz 2014, s. 105.

4 Özel, agm., s.105

5 Sinan Ateş, "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, Cilt 2, Sayı 5, Yaz 2013, s. 167.

6 Nimet Kurat Akdes, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1889- 1919)**, Ankara 1970. s. 458 vd.; Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Ankara 2002, s. 33-34; Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin

Gürcüler ve Ermeniler Rus ordusu ve devlet kademelerinde görev yapmış oldukları için ordu ve devlet teşkilatı teşkilinde çok daha fazla tecrübeli durumdadırlar. Türk-İslam toplulukları ise bilinçli olarak ordu ve devlet teşkilatlarından uzak tutulmuş oldukları için bu konularda yeterli bilgi ve tecrübeden mahrum bırakılmışlardır. Bu sebepten dolayı, Azerbaycanlı temsilciler Konfederasyon içinde çok güçsüz oldukları için Gürcü ve Ermenilerin yoğun baskı ve taleplerine maruz kalmışlardır. Bu süreçte Kafkasya Müslüman halkı arasında yoğun bir iş birliği ve fikir teatisi sürecinin başladığı görülmekte olup yardım istenebilecek tek siyasi güç ise Osmanlı Devleti'dir[7]. Aynı dönemde, Kafkas halklarının kaderini belirleyecek olan faktörlerden birisi de petrol olup Osmanlı Devleti ve Azerbaycan halkı bu durumdan çok da haberdar değildir. Fakat bölgede dönemin en kıymetli ham maddesi olan petrolün varlığı gerek Müttefik Devlerce ve gerekse İtilaf Devletleri tarafından çok iyi bilinmektedir. Petrolün öneminin fark edilmesi ve tarihî gelişimi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamış olmasına rağmen tam anlamıyla dünyayı etkilediği ve değiştirdiği yüzyıl, aslında yirminci yüzyılın başlarıdır. Bu da I. Dünya Savaşı'nın gidişatını çok güçlü etkilemiştir[8]. Yirminci yüzyılda petrolün bu denli önemli hale gelmesi ve kapsamının bu derece genişlemesi, uluslararası ilişkilerde problemlerin artışının sebeplerinden birisidir. I. Dünya Savaşı'nda birçok cephenin açılışında petrolün rolü ve etkisinin olduğu bilinmektedir.[9] Azerbaycan petrolü için

Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 24, Yıl 1999, s. 566.

7 Bu konuyla ilgili olarak bk. Yel, agm., s. 563-578.

8 Daniel Yergin, **Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, İstanbul 2003, s. 9. "Petrolle ilgili gelişmeler kapitalizm ve modernizmin doğuşu ve gelişimi ile bağlantılıdır. Petrol giderek dünyanın en büyük ve en yaygın maddesi konumuna gelmeye başlarken, On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında kurulmaya başlamış olan büyük endüstriler içinde en büyüğü olmuştur. Öyle ki, daha bir yüzyıl bitmeden "Standard Oil", petrol endüstrisinde ilk kurulan şirketlerden birisi olmasına rağmen bu sahaya tümüyle egemen olarak dünyanın çok uluslu şirketleri arasında en büyüğü konumuna gelmiştir.

9 Yergin, **age.**, s.10; Atasay Özdemir, "Petrolün Birinci Dünya Savaşındaki Yeri ve Savaş Sonrası Düzenlemelere Etkileri", **1914`ten 2014'e 100`üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum** 20-21 Kasım 2014, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, s. 71, 72. Maden mühendisi Gülbenkyan, petrol sanayisinin işleyişi hakkında bilgi sahibi olması amacıyla babası tarafından Azerbaycan Abşeron yarımadasının güney kıyısındaki Bakü'ye gönderilmiştir. Bu sayede Nobel Kardeşler ve petrol kralı Ermeni işadamı Alexandre Mantachoff'la tanışmıştır. Bakü'de Nobel kardeşlerin ve Mantachoff'un petrol kuyularıyla rafinerilerini gezen Gülbenkyan, gördüklerinden oldukça etkilenmiştir. Bakü gezisi Gülbenkyan'ın yaşamında önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş olup, özellikle Mantachoff'la

mücadele eden güçler Standart Oil, Royal duch-Shell gibi büyük petrol şirketleri olmasına rağmen ön planda ABD, İngiltere ve Kafkasya'yı kendisinin nüfuz alanı olarak kabul eden Rusya ve de Almanya aralarında mücadele ediyorlarmış gibi görünmektedir[10]. Yani Bakü neredeyse dünyanın en başat güçlerinin mücadele ettiği bir saha olmaya başlamıştır. Almanya ve İngiltere bu sebeple bölge ile ciddi olarak ilgilenirlerken aslında Bolşevikler de eski hâkim oldukları Kafkasya'dan coğrafi konumu sebebiyle de vazgeçmek niyetinde değillerdir. Zira üç kıtanın arasında ve Akdeniz-Adalar Denizi-Boğazlar ve Marmara Denizi-Karadeniz-Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin vücuda getirdiği bir su koridorunun doğu noktasında olan Kafkasya, aynı zamanda Hazar Denizi vasıtasıyla da Ortadoğu'ya doğru uzanmış bir vaziyette olup Bolşevik Rusya için hayati derecede öneme haizdir[11]. Osmanlı Devleti ise daha çok ırksal, dinî ve stratejik saiklerle bölge ile ilgilenmektedir.

Lenin ve Stalin bu amaçla hem Osmanlı Devleti hem de Müslüman halkın bağımsızlık isteklerine karşı Ermenileri kullanmaya çalıştıkları için 13 Ocak 1918 günü Pravda gazetesinde "13 Numaralı Kararname"yi yayınlamışlardır. Bu kararname sonrasında Ermenileri silahlandırmaya hız vermişler ve tahliye ettikleri Kafkasya'da olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nde de Ermeniler Müslüman halka büyük bir katliam uygulamaya başlamışlardır[12]. Müslüman halka yönelik bu kanlı vahşete dur demek amacıyla 12 Şubat 1918'de Enver Paşa, Türk askerî birliklerine Doğu Anadolu'da ilerleme emri vermiştir. Osmanlı Devleti, 18 Aralık 1917'de

---

geçirdiği günler ona zengin yatakların olduğu bir petrol bölgesine hâkim olmanın insana sağladığı güç ve zenginliği göstermesi bakımından çok iyi bir yol gösterici olmuştur. Gülbenkyan, Bakü gezisi sonrasında İstanbul'a döndüğünde gezi sırasında aldığı notları kullanarak seri halinde makaleler yazmış ve bu makaleler 1889'da ünlü bir Fransız dergisi olan "Revue des Deux Mondes"te yayınlanmıştır. Yazdığı makaleleri 1891 yılında kitap haline getiren Gülbenkyan, kitabını "Kafkasya ve Abşeron Yarımadası: Yolculuk Anıları" adıyla yayımlamıştır. Ciddi bir araştırma ürünü olarak görülen bu kitap ilgiyle karşılanmış ve Gülbenkyan'a büyük bir itibar kazandırmıştır. Bu kitap, onu 21 yaşındayken dünyanın sayılı petrol uzmanlarından birisi haline getirmiş ve müteakiben Gülbenkyan Ortadoğu petrolleri üzerinden bay yüzde beş adıyla çok ciddi bir servet edinmiştir.

10 Zamin Aliyev, "Yirminci yüzyılın başlarında büyük devletlerin Azerbaycan Petrolü Uğrunda Mücadelesi", http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/azerbaycan_cekismesi.pdf_fb0e0eb8cdb242a2afefe6d94f53e04.pdf, (18.05.2018'de erişildi)

11 Sinan, agm., s. 173.

12 Ferruh Kayalan, **Mürsel Paşa (Bakü)'nün Askerî ve Siyasî Faaliyetleri, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2013.

imzalamış olduğu Erzincan Mütarekesiyle Maveray-i Kafkas Konfederasyonu'nu resmî olarak tanımış olduğu için bu ileri harekâtın sebebi haklı olarak Ermeni katliamları olarak gösterilmiştir[13]. Ermenilerin Müslümanlara yönelik vahşeti, Azerbaycan coğrafyasında da artarak devam etmiş ve Bakü Sovyet'i başkanı Stephan Şaumyan'ın da destekleri ile 31 Mart 1918'de Bakü'de binlerce Müslüman'ın katliamı ile neticelenen büyük bir eylem gerçekleştirilmiştir[14]. Bu kanlı eylemlerde sadece 31 Mart-3 Nisan tarihleri arasında 5000 civarında Azerbaycanlının öldürüldüğü sanılmaktadır. Katliamlardan kurtulmak isteyen halk Bakü'den kaçmak zorunda kalmıştır ki, bu da demografik olarak üstünlüğü sağlamak isteyen Ermeniler lehine bir gelişme olmuştur.

Azerbaycan tarihine "Mart Kırgını" olarak geçen bu hadise, Kafkasya Müslümanlarının kendi başlarına bağımsızlıklarını kazanmalarının mümkün olmadığını bir kez daha göstermiştir. Fakat Azerbaycan nasıl bir politika takip edeceği hususunda tereddüt yaşamakta olup Maveray-i Kafkas Konfederasyonu ile siyasî beraberliğini devam ettirmek ya da Osmanlı Devleti ile ittifak yapmak seçeneklerinden birisini tercih etme durumuyla karşı karşıya kalınmıştır. Bu tarihlerde 3 Mart 1918'de imzalanmış olan Brest-Litovski Antlaşması ile Rusya, Elviye-i Selase'yi Osmanlı Devleti'ne bırakmak mecburiyetinde kalmış ve bu durum, Gürcistan'ın yoğun tepkisine sebep olmuştur. Fakat Türk askerî harekâtının ilerlemesi üzerine de 28 Mart 1918'de antlaşmayı tanımak mecburiyetinde kalmıştır[15]. Akabinde de taraflar arasındaki ihtilaflı konuları çözümlemek için önce Trabzon Konferansı yapılmış ve müteakiben 11 Mayıs 1918'de Batum Konferansı görüşme süreci başlamıştır[16].

---

13 Kurat, **age.**, s. 464, vd.; Yel, **Yakup Şevki Paşa ve ...**, **age.**, s. 34'ten naklen; Yel, agm., s. 566.

14 Cemil, Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi**, Ankara, 1998, s. 34 vd.; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991, s. 85. Bakü karadan, denizden ve havadan bombardıman edilmiş ve camiler, okullar, matbaa ve tiyatrolar, kütüphaneler ateşe verilmiştir. İsmail Berkok, "Büyük Harpte Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri", **Askerî Mecmua**, Sayı: 94, 44 Sayılı Tarih Kısmı, İstanbul, 1934, s. 5; Yel, agm., s. 566.

15 **Ateşe Arş**, Klas. 6863, Dos.34, F.l-5, 1-7, vd.; Kurat, **age.**, s. 468 vd.; Yel., **Yakup Şevki Paşa ve...**, s. 45'ten naklen; Yel, agm, s. 566.

16 Yel, **age.**, s. 52; Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a Askeri ve Siyasi Yardımı, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, 24-26 Ekim 2001 –İstanbul, s. 29'dan naklen; Yel, agm., s. 566.

Konfederasyon mensubu üç devlet de ayrı ayrı Osmanlı Devleti ile barış antlaşmaları imzalamışlardır. Fakat Gürcistan ve Ermenistan antlaşmaların baskı altında imzalandığını ileri sürerek Almanya'ya bir heyet göndermişlerdir. Bu durum bölgedeki petrolden pay almak isteyen Almanlar için büyük bir fırsat olmuş ve Gürcistan'a bir miktar asker göndermiştir. Aynı durum Osmanlı Devleti için de söz konusu olup daha Ekim 1917'de Kafkas Türklerinden bir heyet VI. Ordu'nun bulunduğu Musul'a, diğer bir heyet de 1918 Mart'ında İstanbul'a gelmiş ve yardım destek talebinde bulunmuşlardır. Kafkasya'daki bu durumun incelenmesi için VI. Ordu Komutanlığı üç subayını gelen bu heyetle bölgeye göndermiş ve subaylar, Kafkasya'daki durumun teşkilat yapmak için uygun olduğunu ifade etmişlerdir[17]. Bu gelişmeler Enver Paşa'da, Azerbaycan ve Dağıstan'a yardım için bir İslam Ordusu kurma fikrini ortaya çıkarmaya başlamıştır. Bu ordu görünürde Osmanlı Devleti'nden bağımsız olacak ve Osmanlı subaylarının sorumluluğunda Azerbaycanlı, Dağıstanlı ve Çeçen gönüllülerden teşkil edilecektir. Böyle planlanmasının sebebi ise müttefik Almanya'nın çıkarabileceği problemleri aşmak içindir[18]. Almanya'nın Azerbaycan'a yapılacak askerî harekâta izin vermeyeceği düşünülerek iki tümenden oluşan askerî birliğe İslam Ordusu adı verilmiş ve gönüllülerden oluşuyor görüntüsü oluşturulmaya çalışılmıştır[19].

Bu noktada Enver Paşa'nın bu kararının hangi amaca yönelik olduğunun tespiti büyük önem taşımakta olup söz konusu tarihlerde dünyanın en güçlü istihbarat örgütüne sahip olan İngiltere'nin arşivleri bu konuya ışık tutacak niteliktedir. 31 Ekim 1918 tarihli İngiliz Savunma Bakanlığı raporlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Azerbaycan politikalarına geniş yer ayrılmış olduğu görülmektedir. Mondros Mütarekesi öncesinde hazırlanmış olan söz konusu rapora göre:

> 1. "Transkafkasya koalisyon hükûmeti Mayıs ayı sonunda dağıldığında, Tatarlar (Azerbaycan Türkleri), Bakü'nün işgali an meselesiyken Yelizabetpol'un (Gence) geçici başkent olduğu bağımsız bir cumhuriyet ilan ettiler. Hak iddia edilen kesin sınırlar belirsizdir, ancak Bakü ve Gence'nin bu sınırlar içerisinde olduğu kesindir, Erivan'ın güneydoğusu ile Dağıstan ve İran Azerbaycan'ının da bu sınırlara dâhil olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak, bu derece ileri iddiaların Tatar heyeti tarafından İstanbul'a onaylatılmış olduğu

17 Yüceer, **age.**, s. 290.
18 Kayalan, **agt.**, s. 26.
19 Kayalan, **agt.**, s. 27-28.

görünmemekte ve Müslüman olan ancak Tatar olmayan Kafkas Dağlıları Birliğine mensup olan Dağıstanlılar, Azerbaycan'a dâhil olup olmaları konusunda fikir ayrılığına düşmüş gibi görünüyorlardı. İran Azerbaycan'ı içerisindeki Tatarların yeni devlete katılma isteklerine yönelik herhangi bir kanıt yoktur. Azerbaycan Ulusal Meclisi ve İstanbul heyeti Başkanı ünlü Turancı Resülzade'nin, yeni Azerbaycan devletinin politikalarını yönetme konusunda hükûmetin başında bulunan Hoyski Han ile benzer belli başlı yetkileri paylaşmakta olduğu görülmektedir. Resülzade, (aşırı Türkçü) Müsavat Partisi'nin kurucusu ve lideri olup İran Devrimi esnasında Tahran'da iş yaptığından dolayı İranlı demokratlarla çok sayıda bağlantısının olması muhtemeldir."[20]

İlgili maddede Ruslar gibi Türkler için Tatar ifadesinin kullanılması dikkat çekerken Resulzade için aşırı Türkçü notunun düşülmüş olması ve ayrıca Kafkas Dağlıları olarak ifade edilen Dağıstan halkının Azerbaycan ile birlikte bir konfederasyon içinde yer alıp almama noktasında tereddütte oldukları belirtilmektedir. Ayrıca Enver Paşa'nın, Resulzade ve ekibi ile hemfikir olduğu Güney Azerbaycan ile Kafkas Azerbaycan'ını birleştirme planına karşı, İran hâkimiyeti altında bulunan Güney Azerbaycan halkının tepkisinin bilinmediği vurgulanmıştır ki, bunlar son derece önemli hususlardır. Yine rapordan hareketle tarihî süreç incelenmeye devam edilecek olursa şu satırlar da önemlidir.

2. "Türkler, Haziran 1918'de Bakü'ye yönelerek, Azerbaycan içerisine doğru harekete geçtiler ve Temmuzun sonuna doğru yeni kurulmuş olan Cumhuriyet'in topraklarının çoğu işgal altındaydı/ edilmişti. Almanya ondan sonra, Türkiye'nin Azerbaycan'ın gerçek hükümranı olduğunu kabul etmiştir. Ancak, Almanya, Azerbaycan'ı asla bir devlet olarak tanımamış, onu görmezden gelmiş ve Türkler ve Tatarlar tarafından şiddetli tepkilere sebep olan, Bakü'nün Rusya'ya ilhakını içeren 27 Ağustos tarihli Rus-Alman karşılıklı yardım antlaşmasını imzalamıştır"[21].

Bu tespitler İngiltere'nin iki müttefik arasındaki Bakü anlaşmazlığının hangi raddelere kadar ulaşmış olduğundan çok da haberdar olmadığını ortaya koymakta

20 **PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office)**, 371/3413, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 157.

21 **PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office)**, 371/3413, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 157.

olup Almanya'nın baskı ve tehditleri karşısında İslam Ordusu harekâtının büyük bir gizlilik içinde sürdürülmüş olduğunu ve zaman zaman da Almanların isteğine göre hareket ediliyormuş görüntüsü oluşturulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Hatta Enver Paşa açık bir şekilde İslam Ordusu harekâtını durdurma emri verirken gizli verdiği emir ile de Bakü işgalden kurtarılana kadar harekâta devam edilmesini istemiştir. Ancak bu maddede, İngilizlerin gizli olarak yapılmış olan Almanya ve Bolşevik Rusya arasındaki anlaşmadan haberdar oldukları görülmektedir ki, bu anlaşma gereğince Almanya, Osmanlı Devleti'nin Bakü ve Kafkasya planlarını durdurmayı taahhüt etmiş ve karşılığında, Bakü petrolünden de belli bir hisse alma sözü almıştır. Ancak bu raporda detaylı bir şekilde bu konulara yer verilmemiş olduğu görülmekte olup bu durumu istihbarat eksiliği ile ifade etmek mümkündür. Ayrıca burada iddia edildiği gibi Almanya sadece Bakü üzerinde değil, Elviye-i Selase sınırlarının ötesinde gerçekleşmiş olan bütün Osmanlı askerî harekâtına şiddetle karşı çıkmaya devam etmiş ve nihai olarak da Talat Paşa'nın Berlin'de imzaladığı anlaşma ile görünüşte de olsa geri çekilme taahhüt edilmek zorunda kalınmıştır. Kafkas Osmanlı askerî harekâtında zaman zaman Alman askerî birlikleri ile çatışma noktalarına kadar gelinmiş olması da Almanların bu konuda ne denli tepkili olduklarını ortaya koymaktadır[22]. Raporun 3. Maddesi şu hususları vurgulamaktadır:

> 3. "Temmuz ayı itibariyle, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, diktatörce yetkiler verilerek Gence 'ye gönderilmiştir. Nuri Bey'in uyguladığı sıkı kuralların düzeni sağladığı görülse de yerli halk üzerinde büyük bir memnuniyetsizlik oluşturmuştur. Nuri Paşa, aynı zamanda, Tatar kolordusunun kurulumunu ve eğitimini de üstlenmiştir. Bu durum, Nuri Paşa'nın Bakü karşıtı askeri operasyonlarından bağımsız olarak düşünülüp kendisinin bazı politik hırsları ile bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Bütün bu başarılı sonuçlar, 15 Eylül sonrasında Azerbaycan'ın arzu ettiği ödüle kavuşmasını sağlamış ve Azerbaycan hükûmeti hemen ardından Gence'den buraya taşınmıştır.[23]"

Söz konusu değerlendirmeler içinde Nuri Paşa'nın görevlendirilmesi konusunun Osmanlı Devleti'nin bireysel kararı olduğu hissettiriliyor olsa da,

---

22 Yel, **Yakup Şevki Paşa ve..,** age, s.68.

23 **PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office)**, 371/3413, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s.157.

talebin Azerbaycan tarafından geldiği tarihî bir gerçektir. Batum Konferansı esnasında bu tür görüşmeler çok daha fazla artmış olup Osmanlı siyasi temsilcileri bir taraftan konferansa iştirak ederken diğer taraftan da, Kafkasya ve Türk dünyasının farklı bölgelerinden gelmiş olan temsilciler ile görüşmektedirler. Bolşevik ihtilalinden sonra Kırım, Kazan, Türkmenistan, Hive, Buhara, Kazakistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelen temsilciler, Batum'dan Trabzon'a ve İstanbul'a kadar uzanan geniş bir bölgede Osmanlı Devlet yetkilerine dertlerini anlatarak bağımsızlık istekleri için yardım arayışındadırlar[24]. Zaten Azerbaycan kaynakları da bu konuyu doğrulamaktadır[25]

Azerbaycan 'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi kendi içlerinde de çok farklı tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bu tartışmaların Osmanlı Devleti tarafından tamamıyla Azerbaycan'ın ilhakı mı, ya da sadece kömek mi olmalı ve istiklallerine müdahale edilmemesi noktasında yoğunlaştığı görülmektedir. Gence Millî Komitesi tarafından Enver Paşa ile görüşmek üzere gayriresmi bir şekilde görevlendirilen Naki Keykurun (Şeyxzamanlı), anılarında bu durumu şu cümlelerle anlatmaktadır:

> "Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi. Ancaq bu xalq qüvvələri ilə başa gələcək iş deyildi. Vəziyyətə bir çarə arayan Milli Komitə Gəncədə bir toplantı keçirdi. Toplantıya Milli Komitə üzvlərindən başqa şəhərin adlı-sanlı üzvləri də dəvət edilmişdilər. Bu tarixi toplantı "Nəsib bəy vəziyyəti izah etdikdən sonra nitqini bu cümlələrlə bitirdi: "Xalqın içindən toplanmış xalq qüvvələrinin gördüyü işlər xalqın gözünün qabağında cərəyan etmişdi. Hər hərəkatımız zəfərlə nəticələnmişdi. Ancaq bu qəhrəman hərəkatlar nəticəni əldə etməkdən çox uzaqdır. Bu dəfə Azərbaycanın mərkəzi Bakı düşməndən təmizlənməlidir. Əslində başsız bədən olmaz və yaşaya bilməz. Gerçək olaraq böyük bir yardıma ehtiyacı vardır və bu yardımı da bizə ancaq Osmanlı İmperiyası edə bilər. Burada Osmanlı İmperiyasına bir səlahiyyətli nümayəndə heyətinin göndərilməsini və hərbi yardım istənilməsini qərara alaq". Nəsib bəyin bu sözü sürəkli alqışlarla qarşılandı. Bu təşəbbüsün nəticəsinin müsbət olacağına bütün toplantı iştirakçıları

---

24 Yel, **Yakup Şevki Paşa ve ...**, s. 33-34'ten naklen; Yel, agm., s. 567.

25 Geniş bilgi için bk. Nağı Keykurğn, **Nağıbəy Şeyxzamanlının Xatirələri Və İstiqlaliyyət Fədailəri**, Bakı 2007.

inanmışdılar. Osmanlı İmperiyasına nümayəndə göndərilməsi üçün Milli Komitəyə tam səlahiyyət verildi. Ertəsi gün Milli Komitə rəisi mərhum Nəsib bəy məni yanına çağırtdırdı. Nəsib bəy məni Milli Komitə binasındakı otağında qəbul etdi və sözünə belə başladı: "Nağı, bilirsən ki, böyük toplantı Osmanlı Dövlətinə bir nümayəndə heyəti göndərmək üçün tam səlahiyyət verdi. Bu ağır və təhlükəli vəziyyəti səndən başqa heç kəsə tapşıra bilmərəm. Hər tərəfdə anarxiyadır və cəbhələr rus əsgərləri ilə doludur. Hərəkət etdiyin andan etibarən səndən heç bir şəkildə xəbər alabilməyəcəyik. Sağ qalıb-qalmayağın haqqında da heç nə bilməyəcəyik. Ancaq sənə güvənirəm və düşmənə asanlıqla baş əyməyəcəyinə inanıram. Hüsaməddin bəy də çoxdandır ki, Türkiyəyə getmək istəyirdi. Mən isə ona mane olurdum. Onunla bir xeyli söhbət etdim və razı qaldım. Hüsaməddin bəy də səninlə gedəcək. O, sərhəddi keçəndən sonra sənə hər cür yardım edəcək. O bizim kömək istədiyimiz Osmanlı İmperiyasının bir zabitidir. Hüsaməddin bəy xalqımızı gördü və görülən bütün işləri bilir. Orada türk ordusuna bir raport verəcək. Bizi dəstəkləyəcəyinizə əminəm". Nəsib bəy yüzümə baxır və məndən cavab gözləyirdi. Ona "Nəsib bəy, vəzifə milli müqəddəsdir. Yalnız düşmənə deyil, əcəl ilə pəncələşib vəzifəmi yerinə yetirmədən Allahın Əzrailinədə can verməram. Buna əmin ola bilərsiniz" dedim. Nəsib bəydən sonra Hüsaməddin bəylə də görüşdüm və ikilikdə hərəkət etməyə hazırlaşmağa başladıq. Ancaq hərəkətimizi çox gizli apardığımızdan heç kimlə vidalaşmırdıq. Tamamlanacaq bir işim qalmamışdı. Son olaraq Müzəffər bəyin yanına gedərək vəziyyəti anlatdım və Hüsaməddin bəy ilə birlikdə getdiyimizi söylədim. Bizə veriləcək şifrəsi olub-olmadığını soruşdum. Müzəffər bəy çox uzun bir şifrəsi olduğunu, ancaq ertəsi gün gəlib götürməmi xahiş etdi. Ertəsi gün gedib həmin şifrələri aldım[26]. Nəsib bəy mənə "Nağı, sən İstiqlal Komitəsinin üzvüsən. olub-keçənləri Osmanlı dövlətinə anlat və de ki: Millətimiz müstəqil yaşamağı qarşısına qoymuşdur və bu yolda hər cür fədakarlığı etmişdir. Azərbaycanın dörddə üçü bugün rusların hakimiyyətindən qurtarılmış vəziyyətdədir. Onlar zəif yerimiz olan hərbi gücümüzü qüvvətləndirsinlər. Bizə qardaş əli uzatsınlar, əlimizdən tutsunlar və istiqlalımızı elan etməmizə kömək etsinlər. Ancaq bizi

26 Keykurğn, **age.**, s. 47-48.

özlərinə ilhaq etmək istəsələr gəlməsinlər. Biz öz düşmənlərimizlə birtəhər hesablaşıb başımıza çarə qılarıq."[27]

Bu yoğun görüşmeler neticesinde farklı şüpheler ve idiler söz konusu olsa da ortaya çıkan kesin gerçek, Kafkas İslam halkının Osmanlı Devleti'nden yardım bekliyor olduğudur. Ancak, Osmanlı Devleti'nin böyle bir teşebbüste bulunabilmesi için ilgili ülke ve halk tarafından resmî olarak davet edilmesi ya da bu hakka sahip olabileceği resmî bir anlaşma gerekmektedir. Öncelikle de bu hususta çok ısrarlı olan Azerbaycan'ın, Osmanlı Devleti ile yakın siyasî ilişki kurabilmesi için konfederasyondan ayrılarak bağımsız hareket etmesi mecburiyeti giderek çok daha güçlü bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Gürcistan'ın daha önce davranarak Almanya'nın himayesini kabul etmesi ve müteakiben de konfederasyondan ayrılması ile bu fırsat kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Almanya bu şekilde petrol ile ilgili menfaat temin edebileceğini düşünürken daha sonra Ermenistan da konfederasyondan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Artık Azerbaycan'ın önünde hiçbir engel kalmamış olduğu için 28 Mayıs 1918'de bir deklârasyonla bağımsızlığını ilan etmiştir. Meclis açılıncaya kadar geçici şûra ilan edilerek başkanlığa Mehmet Emin Resulzade seçilmiştir. 9 kişilik icra heyetinin başkanlığına da F.H. Hoyski getirilmiş, H.Agayev ve M.Seyidov başkan yardımcısı olmuşlardır[28].

Azerbaycan'ın bağımsızlığını devam ettirebilmesi için doğal başkenti Bakü'nün, Bolşevik Ermenilerden kurtarılması gerekmektedir. Bunun için de askerî ve siyasi destek ve yardıma ihtiyacı vardır[29]. Enver Paşa zaten aylardır onlarca resmî ya da gayriresmi Kafkas delegesi ile görüşmenin sonucunda yardım için harekete geçmiş olup kan bağı, can bağı ile bağlı olduğu en yakın iki kişiyi bu harekât için seçmiştir. Bunlardan birisi amcası Halil Paşa ve diğeri kardeşi Nuri Bey'dir. Halil Paşa, Kut zaferi sonrasında Şark Ordular Komutanlığına getirilirken, Nuri Paşa da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına getirilmiştir. Fakat kadrosunda tümen komutanlarının bulunacağından dolayı rütbesi tümgeneralliğe yükseltilmiş ve daha sonra kendisine Padişah Yaveri ünvanı verilmiştir. Bununla beraber

27 Keykurğn, **age.**, s. 48.

28 Mehmetzade, **age.**, s. 83; Yüceer, **age.**, s. 31; Yel, agm., s. 567.

29 Yüceer, **age.**, s. 36. Sadece Azerbaycanlılar değil bütün Kafkasya Müslümanlarının kendilerini koruyacak bilgi ve imkânları mevcut değildi. Türkler bilinçli olarak askere alınmamışlar, sevk ve idare hususunda tecrübesiz bırakılmışlardı. Gürcüler ve Ermeniler ise aksine, Çar ordusunda üst makamlara kadar çıkabilmişlerdi, Yel, agm., s. 567.

Sultan V. Mehmet Reşat tarafından Kafkas Müslümanlarına iletilmek üzere bir fermanla da desteklenmiştir[30]. Enver Paşa bu konuda çok ciddi olup henüz daha resmî anlaşma imzalanmadan önce Nuri Paşa, 25 Mart 1918'de uçakla Musul'a gelerek buradan da VI. Ordu'dan seçilen subaylarla birlikte Azerbaycan'a hareket ettiğinde hali hazırda Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında resmî bir anlaşma ya da resmî davet yoktur. Enver Paşa doğrudan doğruya bu işin sorumluluğunu üstlenerek vakit kaybına mani olmaya çalışmıştır.

Nuri Paşa ve beraberindekiler 25 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri olan Gence'ye ulaşmışlardır. Gence, Azerbaycan'ın geçici başkenti olup Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetlerini güvenli şekilde yürütebilecekleri önemli bir şehirdir. Burada çalışmalara başlayan Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatı ile meşgul olmaya başlamıştır. Amacı, Azerbaycan halkının çoğunlukta olduğu bir ordu meydana getirmektir. Fakat yerli halka uzun yüzyıllar süren esaret dönemlerinde askerlik unutturulmuştur. Bu yüzden Kafkas İslam Ordusu'nun ihtiyacı olan personel, silah, cephane, malzeme ve para ile ilgili istekler Şark Ordular Grubu ve Grubun emrindeki IV. ve III. Ordular tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Nuri Paşa, bütün Azerbaycan coğrafyası genelinde Ermeni çetelerin vahşetine daha yakından tanık olmuş olduğu için Bakü'nün mutlaka kurtarılması gerektiği hususunda Enver Paşa'yı bilgilendirmeye başlamıştır. Bunun yanında Bakü'de bulunan Bolşevik Ermeni idaresi de bu gelişmelerden haberdar olduğu için Bakü merkez olmak üzere Azerbaycan topraklarını batı istikametinde işgal etmeye hız vermiştir. Nuri Paşa bu sebeple Enver Paşa'dan yardım ve desteğin artırılmasını istemiş ve Enver Paşa da Azerbaycan'la 4 Haziran 1918'de imzalanan dostluk anlaşması çerçevesinde III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya yetki vererek bir Türk birliğinin gönderilmesini istemiştir. Aynı tarihte Azerbaycan Musavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade de resmî olarak Osmanlı Devleti'nden Azerbaycan için askerî yardım talep etmiştir[31].Yani resmî bir davet ve yardım isteği önce farklı kanallardan Osmanlı Devleti'ne ulaştırılmış, müteakiben de 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında bir anlaşma imzalanmış olup bu durumda kim yardım talep etmiş ve kim yardım etmeyi kabul etmiş bellidir[32]. Yine söz konusu rapordan devam edilecek olursa;

---

30 Kayalan, **agt.**, s. 27.

31 Vügar Imanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, İstanbul 2006, s. 7.

32 Azerbaycan-Osmanlı Devleti arasındaki ilgili anlaşma için bk. Editör, Seher Irmak Sümeyra Durmaz, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Bakü 2008, s. 565, 573.

> 4. "Ancak, 23 Eylül'de Berlin'de, Almanlar ve Talat Paşa arasında Azerbaycan'dan tüm Türk askeri birliklerinin geri çekilmesini sağlayan ve Almanya ile İran arasındaki iletişimi kolaylaştıracak gizli bir protokol yapılmıştır. Ancak, Talat Paşa, Azerbaycan'daki Türk politikasının tamamen değişmesine neden olan bu protokolü, muhtemelen Bulgaristan'ın çöküşünün an meselesi olmasını ve ülkenin askeri durumunu tamamen göz önüne alarak zorunluluktan dolayı yapmıştır. Şu ana dek, dört tümen İstanbul'a dönüş emri almıştır. Fakat Bakü'yü ele geçiren ve Enzeli'den çekilme emri alan tümenlerden bir kısmının bu emri iptal ettirilmiştir. 6. paragrafta belirtildiği gibi, bahsi geçen dört tümenden biri daha sonra bekleme emri almıştır.[33]"

İngiliz istihbarat raporunda ifade edilen bu vaatler hiçbir zaman fiiliyata geçirilmemiş olup hükûmetler görünüşte anlaşma yapar, devlet millî menfaatler doğrultusunda hareket eder şiarına uygun bir şekilde Güney Azerbaycan ve Kafkas Azerbaycanı politikalarına devam edilmiştir. Bu noktada ordu içinden güvenilir subayların, Osmanlı Ordusu'ndan ayrılarak Azerbaycan ordusunda yer almalarına izin verilmiş olması sadece bir örnektir. Bu konuyla ilgili olarak da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında gizli olarak ayrı bir protokol düzenlenmiştir[34]. İlgili rapora göre:

> 5. "Diğer yandan, 12 Ekim'de rapor edilen ve Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya gönderilen bir telgrafta, Azerbaycan'da hâlihazırda güçlü iken Türklerin bu ülkedeki Rus ve Ermenileri bu ülkeden temizlemeleri/

---

33 **PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office**), FO 371/3413, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 157.

34 Mehmet Rıhtım ve Mınahanım Tekleli, "Kafkas Islam Ordusu Kronolojisi", **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Oluşumu**, s. 708-709. Bu protokole göre, 4 kasım 1918'de Harbiye Nazırlığının 113 numaralı emri ile; 1- Kuzey ve Güney Kafkas Orduları lağvedilmiştir. 2- Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve diğer İslam Hükümetleri arazisindeki subaylardan isteyenler Osmanlı Hükümeti ile hiçbir ilişkide bulunmadan kendi iradeleri ile ilgili hükûmetlerin emrinde kalabilirler, 3- Bunlar ordudan terhis edilirler, ancak subaylar 3 yıl içinde geri dönüp tekrar Osmanlı Ordusunda göreve başlayabilirler. 4- Bunlar kalacakları yerde hükûmetle kendileri anlaşma yapmalıdırlar. 5- Subaylar, astsubaylar ve askerler orada oldukları zaman içinde Osmanlı tabası olamazlar. 6- Orada kalacak olan asker ve subaylar orduda hizmet edeceklerini bir beyanname ile en yüksek rütbeli komutana bildirecek, komutan da beyannameyi Harbiye Nazırlığına gönderecektir. Azerbaycan'da, diğer Kafkasya bölgelerinde hizmet etmesi gereken Kafkas İslam Ordusu asker ve subaylarının hakları ifade edilmektedir.

çıkarmaları gerektiğini belirtilmektedir[35]. Bu durum, Türk sınırından Azerbaycan sınırına geçişi engelleyebilecek her türlü engelin yok edilmesini gerektirdiğinden, özellikle Lenkeran ve Astara illerinin bulunduğu bölgeler için geçerlidir. Bahsi geçen bu durumlardan ve diğer kanıtlardan anlaşılacağı üzere, Türkler, İran Azerbaycan'ı da dâhil olmak üzere Azerbaycan'da ilişkileri için dayanak oluşturmak ve bunu sağlamlaştırmak amacındadır. Bu durum, Türkler tarafından baskı altına alınmış yeni Ermenistan sınırları dışında bağımsız bir iletişim hattı oluşturmalarından ve Karabağ'daki Ermenilere karşı operasyon düzenleme emri ile konuşlandırılan birliklerden de anlaşılmaktadır.[36]"

Bu tespitler son derece doğru olup Enver Paşa, sürekli Ruslarla iş birliği içinde oldukları için Ermenilerin olmadığı bağımsız bütün Azerbaycan Devleti planlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Mehmet Emin Resulzade ve dönemin Azerbaycan Devlet yetkililerinin de onayı alınarak Revan merkezli Ermenistan Devleti'nin teşkiline destek olunmuştur. Böylece Azerbaycan yüzyıllardır devam etmekte olan Ermenilerin toprak taleplerinden kurtulduğu gibi Osmanlı Devleti ve Rusya ile arasında tampon bir Müslüman –Türk Azerbaycan devleti olacaktır. Bu da son derece önemli olup Enver Paşa'nın bu planına Dağıstan da dâhildir. Yine ilgili rapordaki tespit ve iddialar üzerinden yorumlamaya devam edilecek olursa:

6. Daha çarpıcı olanı, Enver Paşa'nın ilişkilerinin Azerbaycan'da yoğunlaştığının bilinmesi, orada hizmet edecek yandaş subayların seçimi için alınan önlemler ve Türkiye'den daha fazla subayın sevk edilmesidir. Bu savaş süresince Türkler bu savaş sırasında Azerbaycan'ı ilhak etmeyi beklemeseler de barış antlaşmaları sonuçlanmadan evvel Ermenileri yok edebilmeyi uman Enver Paşa'nın yandaşlarının bir kısmını orada tutarak düzenli birlikleri göstermelik olarak geri çekmeyi ve halka özerklik bahanesiyle mevkilerini sağlamlaştırmayı amaçlamaları olmasıdır. İki Azerbaycan'ın birleştirileceği Tebriz'de Tebriz Veliaht Prens tarafından yakın zamanda yapılan antlaşma ve İstanbul'a gitmesi için emir verilen 5. Kafkas Tümeni'nin 17 Ekim'de aldığı, Azerbaycan'da kalıp, gereklilik durumunda, milli

35 Bakü'de Azerbaycanlılar, Ruslara karşı uzlaşmacı olsa da Ermenilere tamamen düşmanca davranmaktadırlar notu dikkat çekicidir. Şehrin ele geçirilmesi sonrasında 15.000 Ermeni'nin katledildiği bildirilmiştir ifadesi tarihî gerçeklikle uyuşmamaktadır.

36 **PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office)**, FO 371/3413, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 157.

> kuvvetleri 9.000 askerden oluşan ve Eylül ayı sonunda organize olmayı tamamlayamamış durumda olduğu bildirilen Azerbaycan Hükümeti'ne tabi olmasını beyan eden karşı emir de bu teoriyi destekler niteliktedir. Nuri Paşa, Kuzey Kafkasya'yı Ekim başında ziyaret edecektir. Kendi propagandaları için güçlü bir merkez olduğundan ve Türklerin, Azerbaycan ve Kafkas Dağlıları federasyonlarının bağımsız birer devlet olması taraftarı oldukları bilindiğinden, Derbend yakınlarında Biçarekov'a karşı düzenlenen operasyonlara ek olarak, Nuri Paşa büyük bir ihtimalle bu amaca ulaşmak için çabalamaktadır[37]".

6 maddede ifade edilen bütün bilgilerin tarihî bilgiler ışığında büyük kısmının doğru olduğunu söylemek mümkündür. Buradaki bilgiler aynı zamanda Enver Paşa'nın kafasındaki Azerbaycan ve Dağıstan'dan oluşan bağımsız İslam Konfederasyonu planını da destekler mahiyette olup Azerbaycan-Türkiye arasına nifak sokmaya çalışanların İslam Ordusu, Azerbaycan'ı ilhak amacını taşıyordu iddialarına somut bir cevap niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda V. Kafkas Tümeni ile ilgili olan bilgiler de daha önce ifade edilmiş olan Azerbaycan Ordusu'na gönüllü iltihaklar konusunu desteklemektedir.

Bu noktada Dağıstan'a askerî yardım konusunun nasıl gündeme gelmiş olduğu sorusuna cevap aramak gerekmektedir. 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti de Çarlık Rusya'sının yıkıldığı ortamdan istifade ile istiklalini duyurmuştur. Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ve destek olan devlet yine Osmanlı Devleti olmuştur[38]. Bu tarihten çok önce başlamış olan yardım talepleri resmiyete dönüşmüş ve Kuzey Kafkasya'dan İstanbul'a gelen bir heyet Osmanlı devlet adamlarıyla görüşmüş ve dışarıdan gelen tehlikelere karşı yardım istemiştir. Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti arasında 8 Haziran 1918 tarihinde Batum'da geniş kapsamlı bir dostluk ve yardım antlaşması (Dostluk) Muahedenamesi) imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti, Dağıstan'a askeri yardımda bulunacak ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikelere karşı Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin topraklarını savunmasında yardımcı olacaktır[39].

---

37 **PRO, (Public Record Office), FO (Foreign Office)**, FO 371/3413, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 157-158.

38 Marize Memmedli ve Muharrem Yunus Çelik, "Türk Ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtina Yeni Bir Bakış", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C 6, S 11, s. 414.

39 Memmedli, Çelik, agm., s. 414.

Osmanlı hükûmeti, Azerbaycan halkının yardım isteklerine çağrısız kalmadığı gibi, Kuzey Kafkasya halkının da yardım isteğine kayıtsız kalmamış ve Kuzey Kafkasya'da bir askerî teşkilat oluşturmak için çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda Çanakkale Grubu ve XIV. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa hem "Şimali (Kuzey) Kafkas Kumandanı" ve hem de Şimali (Kuzey) Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı hükûmetinin siyasi ve askerî temsilcisi görevine tayin edilmiştir. "Dağıstan Vilayeti birliklerinin komutanı Tümgeneral Mikayıl Halilov'un Türk Orduları Başkomutanı Enver Paşa'ya Petrovsk şehrinin Türk birlikleri tarafından neden alınması gerektiği konusunda Haziran 1918 tarihinde yazmış olduğu mektupta da bu konuyla ilgili çok ciddi bilgiler bulunmaktadır[40]. İçerikte, özellikle Bakü harekâtına destek olunmak istenmesi de çok dikkat çekicidir.

> "Zat-ı alilerinize (ekselanslarına), Petrovsk şehrini ele geçirmek için Dağıstan'a küçük müfrezenin acilen gönderilmesi gerektiği ile ilgili kişisel raporumu doğrulamak için aşağıdaki düşüncelerimi vermekten onur duyarım:
>
> Bakü şehriyle doğrudan ve direk deniz iletişimi olan, iyi donanımlı ve geniş limanı, büyük petrol ve gıda depoları ile Petrovsk şehri, Bolşevik müfrezesinin bu şehri (Bakü) ele geçirmesi için bir üs ve geçiş noktası olarak hizmet eder.
>
> Bolşeviklerin günlük olarak gazyağı ve petrol ürünleri ile blok trenler yaptıkları ve bunları ekmek ve diğer gıda malzemeleri karşılığında Tersk ve Kuban bölgelerine gönderdiği Petrovsk'ta çok sayıda vagon yoğunlaşmaktadır.
>
> Petrovsk'ta Bolşevikler, bu yılkı hasattan zorla topladıkları tüm ekmeği Dağıstan'ın en verimli Kumuk bölgelerinde –Temirhanşura, Kaytag-Tabasaran ve Kürin'de– Bakü'ye sevk edilmek üzere yoğunlaştırıyor. Böylece Petrovsk, Bakü Bolşevik müfrezesinin arka tarafı ve ana depolama ve beslenme noktası olarak hizmet ediyor. Petrovsk olmadan Bakü müfrezesi ve Bakü şehrinin kendisi bir hafta bile var olamaz.

---

40 **Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi**, Fon. P-9, lis.1, dosya 7, v. 36, 39. El yazması, söz konusu belge tarihi Haziran 1919 olarak yazılmış olmasına rağmen, sehven bir hata yapılmış olduğu açıktır. Zira Haziran 1919'dan çok önce Enver Paşa yurt dışına kaçmış olup, İslam Ordusu birlikleri de çoktan Derbent Boğazına kadar ulaşmışlar ve Bakü 15 Eylül'de kurtarılmıştır.

> Dolayısıyla, Petrovsk'un Türk birlikleri tarafından ön işgalinin, Yevlah-Kürdemir bölgesinde faaliyet gösteren birliklerin, Bakü'nün ele geçirilmesini ve Bolşeviklerin oradan çekilmesini büyük ölçüde kolaylaştıracağı açıktır.

Öte yandan, Türklerin Dağıstan'a gelişi hem yerel sakinlerin hem de komşu Tersk bölgesinin nüfusunun güçlü bir şekilde canlanmasına hizmet edecektir. Üç aydır nüfus Türklerin gelişini sabırsızlıkla beklemektedir[41].

> Aynı zamanda İngilizlerin kışkırttığı ve ele aldıkları İslam düşmanları, Türklerin vaatlerine güvenilmeyeceğini, hepsinin Dağıstan'a asker gönderecek kadar güçlü olduklarını vb. kanıtlar getirerek, halkı Bolşeviklerin kollarına itmeye çalışıyorlar. Ve nüfusun bir kısmı, 40 yıl önce, son Rus-Türk savaşı sırasında [1877-1878], Türklerin asker ve mühimmat gönderme vaatleri olduğunu, ancak o zaman gerçekleşmediğini hatırlıyor. İslam adına ayaklanma bayrağını yükselten halk ve kardeş Türk halkları, iddiaya göre Rus devletine ihanet ettikleri iddiasıyla Ruslara ihbar edilenler, şimdi de aynı şeyin olabileceğinden korkuyorlar.
>
> Bu nedenle, Türklerin Dağıstan'a hemen gelişi, nüfusa sadece fiziksel varlıkları için manevi rahatlık vermekle kalmayacak, sadece ondaki umut ve ihtişamı, İslam'ın zaferini canlandırmayacak, ama aynı zamanda, Bolşevikler tarafından yukarıdaki üç kıyı bölgesinde ele geçirilen ve bu olmadan tüm bölgenin nüfusunun kaçınılmaz açlığa mahkûm olduğu cari yılın bol hasadından yararlanma fırsatı da sağlayacaktır."

Söz konusu mektubun ortaya koyduğu gerçek, Azerbaycan gibi Dağıstan'ın da en üst düzeyde Osmanlı Devleti'ni ve dolayısıyla da askerini yardıma çağırıyor olduğu gerçeğidir. Ancak tarihte olduğu gibi muhtemel bir başarısızlık halinde ise Osmanlı Devleti'ne destek verenlerin yine çok ağır bedeller ödemekten korktukları da dikkat çekmektedir. Bakü harekatı için lojistik destek verme çaba ve isteği ise Enver Paşa'nın kafasındaki İslam Konfederasyonu fikrinin ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir. Mektubun devamında Dağıstan harekâtı için lojistik bilgiler verilmeye devam edildiği görülmektedir.

---

41 Belgenin içeriğine ve belge 199'da açıklanan olaylara göre tarihlendirilmiştir.

> "Ayrıca, gerçek Türklerin Dağıstan'a gelişi, tüm nüfusun Bolşeviklere karşı aktif eylemleri için genel bir sinyal olacaktır. Bunun için dört silah ve 6 mitral ile 2.000 asker gönderilirse, Petrovsk'u ve Samur Nehri'ne kadar olan tüm kıyı bölgesini ele geçirmek için çok fazla Türk kuvveti gerekmeyecektir. Hem bölgede kullanım hem de gerekirse Bakü'ye gönderilmek üzere gerekli asker sayısının geri kalanı Dağıstan halkı tarafından sağlanacaktır. Müfreze derhal sevk edilir ve Petrovsk'a ulaşırsa, Bakü'den Grozni'ye kadar tüm alanda tek bir Bolşevik kalmayacağını düşünmek gerekir. Müfrezenin gönderilmesi en ufak bir gecikmeye müsamaha göstermez: ya şimdi ya da asla.
>
> Ana kuvvetlerin Yevlah veya Kurdamir'den Bakü'ye derhal ilerlemesindense, hemen Petrovsk'a bir baypas müfrezesi göndermek gerekiyor. Petrovsk'un işgali Bolşevikler için ölüm, hem Bakü Müslümanları hem de Çeçenya ve Dağıstan'ın tamamı için kurtuluştur. Aynı zamanda, Nuri'ye Salavat Geçidi aracılığıyla artık gönderilmiş olan küçük bir müfrezenin açıklığa kavuşturulması gerektiğini düşünüyorum... teyinatı üzre Dağıstan'a veya Petrovsk şehrine değil, Bakü guberniyasının Kuba şehrine gönderilmelidir. Bu nedenle, Guba müfrezesi pahasına değil, hükûmetiniz Vehib-Paşa tarafından vaat edilen yeni bir müfrezeye sahip olmanız tavsiye edilir. Mufrezenin izlemesi gereken geçidin ve izlenmesi gereken yolun şematik bir çizimini sunuyorum.
>
> Tümgeneral Mikayıl Halilov [42]"

Söz konusu mektupta özellikle "Petrovsk'un işgali Bolşevikler için ölüm, hem Bakü Müslümanları hem de Çeçenya ve Dağıstan'ın tamamı için kurtuluştur" ibaresi çok önemli olup bu harekâtın Bolşevik Rusya açısından da önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca Dağıstan'dan Bakü İslam Ordusuna kömek için birliklerin gönderilmiş olması yine muhtemel bir İslam Konfederasyonu fikrinin ciddi destek gördüğünü göstermektedir. Ancak tarihî olayların gelişimi ne yazık ki hiç de böyle bir sonuca ulaşmayacaktır.

Yine İngiliz istihbarat raporuna dönülecek olursa:

> 7. "18 Ekim'e gelindiğinde, ateşkes tasarıları sürerken Türklerin Ermenilere karşı tavırlarının biraz da olsa değişmiş olduğu görünmektedir. O tarihten beri Enver Paşa Türk kuvvetlerine ne

---

42 **Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi**, Fon. P-9, lis.1, dosya 7, v. 36, 39. Elyazması.

olursa olsun özellikle Karabağ gibi Ermeni topraklarına girmeme ve Türk komutanlarına Ermeniler ve Tatarlar arasındaki çekişmelere katiyen katılmama emirleri vermektedir. Bu, bir hile olabilir; ancak, Türklerin, Ermenilere tartışmalı bir toprağı vererek Ermeniler ile Alman himayesindeki Gürcüleri birbirine düşürme amacında olduğu da bildirilmektedir. Bu durum, gelecekte Tatarların daha fazla çıkar elde etmesi için verilmiş bir taviz olabilir[43]."

Geçmişten günümüze özellikle Azerbaycan'daki Türkiye sevgi ve güvenini zedeleme amacı taşıyan Erivan'da Ermeni devleti kurulması kararının Osmanlı Devleti projesi olduğu şeklindeki iddialara kısmen de olsa ışık tutan açıklamalardır bunlar. Ancak bu konu, ilgili tebliğin sınırları dışında kalmakta olup sadece Osmanlı Devleti'nin, Gürcistan ile Ermenistan arasında ihtilaflı sınırlar oluşumuna bizzat katkı sağlamış olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim ilerleyen tarihlerde sık sık adı geçen iki devlet arasında bu konuda problemler yaşanmaya başladığı tarihi bir gerçektir.

8. "Ayrıca, Türk Başkumandanı, 23 Ekim'de İran'dan ve Brest-Litovsk sınırı dışındaki Kafkaslardan (Kars, Ardahan ve Batum illeri dışı) tahliye emrini vermiştir ve Doğu Ordusu resmen dağıtılmıştır. Ancak, Ermeniler kendi sınırları içinde kalmaları ve düşmanca tavırlar sergilemekten kaçınmaları yönünde uyarılmış oldukları halde, Türkler, Andranik tarafından yapılanlar başta olmak üzere Ermenilerin yaptıklarından dolayı kaygılanmaktadır. Bu arada, Türklerin İran Azerbaycan'ından çekilmeleri sonucu, Tebriz ve Tahran'da bulunan Almanlar da buraları terk etmeyi ummakta[44] ve Alman kuvvetleri Kafkasya'dan ayrılmak üzeredir. Fakat Tebriz'deki konsolosluk görevini devralmak için Almanya'dan gelen Litten'in yolculuğu devam etmektedir. von Kress ve beraberindeki Alman memurlar, 500 kişilik korumayla mümkün olduğu sürece orada kalacaklar. Fakat von Kress Alman prestijini korumak ve Gürcülerle Ermenilerin acil taleplerini yerine getirebilmek adına daha fazla sayıda birliğin tutulmasını istemiştir.[45]"

---

43 **PRO, FO 371/3413**, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158

44 **PRO, FO 371/3413**, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158, 25 Ekim'de, Tebriz'deki Alman Konsolosu Wustrow, gerekli evraklarla Tiflis'e gitmek için ihtiyaç duyulunca yetkilendirilmiştir. Daha 24 Eylül'de, Sommer, Berlin'in İran'daki Alman menfaatlerini koruma maksadıyla Madrid'le görüşmesini önermiştir.

45 **PRO, FO 371/3413**, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158.

Geniş bir zaman dilimi içindeki olayların raporlandırmış olduğu ilgili raporda, bahsi geçen başkumandan İttihad ve Terakki Partisinin istifa etmesi sonrasında yeni hükûmeti kurmuş olan Ahmet İzzet Paşa olup aynı zamanda Harbiye Nazırlığı görevini de üstlenmiştir. Ahmet İzzet Paşa savaşın sonunun göründüğünü anlamış ve mütareke istemeden önce Osmanlı Devleti'ni kendi iradesi ile 1914 sınırları gerisine çekme kararı vermiştir. Bu karara her ne kadar 1914'de Rus hâkimiyetinde olsa da Kars-Ardahan-Batum dâhil değildir. Ahmet İzzet paşa böylece en azından bu bölgenin Osmanlı Devleti'ne bırakılabileceğini umut etmektedir. Ancak bu çekilme de görünüşte bir tahliye olup IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın bilgisi dâhilinde gönüllü olarak isteyen asker ve subayların Dağıstan ve Azerbaycan'da kalmasına rıza gösterilmeye başlanılmıştır. Benzer amaçlar çerçevesinde Almanların da himayelerine almış oldukları Gürcistan'da daha fazla Alman subayı bırakmaya çalışıyor olmaları dikkat çekicidir.

> 9. "Ancak, 6. paragrafta sözü geçen 5. Kafkas Birliği'nin geri çekilmesi konusunda herhangi bir emare bulunmamaktadır. Türkler hakkında varılan sonuç ise, Enver'in partisinin özerk bir idareyi mümkün kılmak için dikkat çekmeden Enverci bir öz kitlenin varlığını devam ettirirken İran'ın tarafsız olduğu görüntü altında İngiltere'nin İran'dan tahliyesini sağlamayı amaçladığı yönündedir. Böylece, Azerbaycan, gelecekte Turancı ve İslamcı aktivitelerin devamı için güçlü ve uygun bir merkez olacaktır"[46].

Bu tespit çok önemli olup İttihad ve Terakki Partisinin istifası sonrasında yurt dışına çıkmış olan dönemin önde gelen İttihatçıları, sonrasında da Osmanlı Harbiye Nazırlığı ve lağvedilmiş olan Teşkilatı Mahsusa mensuplarının çok gizli olarak Güney Azerbaycan'da Osmanlı Devleti'nin görünüşte buraları resmî olarak tahliye ediyor görüntüsünün altında millî teşkilatlanmalar meydana getirmeye çalıştıkları IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın raporlarında sabittir[47]. Yani İngiliz istihbaratı bu konuda çok doğru tespitler yapmıştır.

> 10. "Almanlar hususunda ise, temel amaçlarının Gürcistan'da kontrolü sağlamak için burada nüfuz/etki oluşturmak olduğu söylenebilir. Gürcistan'a borç vererek ve Von Kress'in Gürcistan

46 **PRO, FO 371/3413**, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158.

47 Geniş bilgi için bk. Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ...**

Dışişleri Bakanı Çhenkeri aracılığıyla gerçekleştirdiği aktiviteleri sayesinde dikkate değer politik başarılar elde etmiştir. Bu politika, Bakü'nün kontrolünü ele geçirmeyi içermektedir ve Almanların yakın zamanda buraya bir konsolos ve bir grup uzman gönderdiği bilinmektedir. Almanlar, Türklerin Azerbaycan'dan resmi olarak geri çekilmeleri ile muhtemelen rahatlamış olsalar da, finansal endişelerinin Enver Paşa ve ilişkili olduğu kimselerle ortak olması muhtemeldir. Enver Paşa'nın Almanların hesabına çalışmakta olduğu bilinmektedir, ancak bu durumu doğrulayacak kanıtlara ihtiyaç duyulmaktadır.[48]"

Görünüşte yapılan Türk askerinin geri çekilmesinin İngilizleri rahatlattığı görülürken Almanya –Gürcistan ilişkilerinin ve nihai hedeflerinin yine çok iyi analiz edilmiş olduğu görülmektedir.

11. "Genel itibariyle varılan sonuç, Türklerin ve Almanların, Azerbaycan ve Gürcistan'daki statülerini özerklik[49] bahanesiyle devam ettirme peşinde olduklarıdır. Eğer bu plan Barış Konferansı'nda dikkatlice gözlenmezse, gelecekte Hazar Denizi bölgesinde askerî açıdan ciddi sorunlara maruz kalabiliriz.

Genel Kurmay
Savunma Bakanlığı,
31 Ekim, 1918[50]"

Belgenin sonuç ve değerlendirme kısmı sayfalarca anlatılabilecek bir konunun kısa ve öz halidir. Kısaca, Osmanlı Devleti ve Almanya'ya mani olunmazsa ilgili bu çalışmanın başında da ifade edildiği üzere, Bakü petrolleri üzerinde Alman nüfuz ve etkisinin artabileceğinin vurgulanmış olması çok önemli olup aslında I. Dünya Savaşı'nın çıkışının gerçek sebeplerinden birisinin bu olduğu bir kez daha teyit edilmektedir. Dikkatli bir gözlem sonucunda hazırlanmış olan bu raporda, Osmanlı Devleti ya da Enver Paşa'ya atfen Azerbaycan'ın

48 **PRO, FO 371/3413,** Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158

49 **PRO, FO 371/3413**, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158 " Solf'un, Von Kress'e 16 Ekim'de gönderdiği telgrafta, Almanların Başkan Wilson ile tahliye konusunda orta yolda buluşmaları gerektiği, aksi takdirde barış teklifinin reddedileceği belirtilmektedir. Tahliyenin Batı'yı içerdiği gibi Doğu'yu da içerip içermeyeceği belli değildir. Ancak, Von Kress, Gürcistan Hükümeti'nin Almanların geri çekilmesini kendi arzusuyla protesto etmelerini teşvik etmek zorunda kalmıştır. Türk korkusu, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın Tahran'daki Britanya ve Amerikan Bakanlarından tanınırlık taleplerine ilişkin endişelerinden de anlaşılmaktadır."

50 **PRO, FO 371/3413**, Dosya No: 197260, Tarih: 29 Kasım 1918, s. 158

ilhak edilmesi düşüncesinden asla bahsedilmiyor olması bir başka dikkat çekici husustur. Aksine gerek Azerbaycan ve gerekse de Dağıstanlıların özel teşebbüs ve talepleri ile askerî yardım sürecinin başlatılmış olduğunun ifade edilmekte olduğu görülmektedir. Petrol ile Osmanlı Devleti arasında emperyalist niyetler taşıyan bir ilişkilendirme söz konusu olmayıp aksine Enver Paşa'nın Azerbaycan ve Dağıstan'dan müteşekkil bağımsız İslam Konfederasyonu Devleti'ni teşkil ederek gerek Türk-İslam ülküsü doğrultusunda, gerekse de Rusya-Osmanlı Devleti sınırlarında bağımsız müttefik bir İslam Devleti teşkiline çalışmış olduğu gerçeği hissettirilmektedir. Fakat bu plan, ne Almanya ne de Rusya tarafından tasvip edilmiştir[51]. Enver Paşa, İslam devleti kurma planını yine de gerçekleştirmeye çaba göstererek Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlığını temin amacıyla Kafkas İslam Ordusu'nu teşkil etmiştir. Özellikle dikkat edilen hususlardan bir diğeri ise bağımsızlıklarını kazanmalarından sonraki süreçte, her iki devletin de Osmanlı Devleti'ne siyasi yönden bağlılıklarını sürdürmeyi temin etmeleridir. Fakat temelde Enver Paşa'nın daimi olarak, Azerbaycan ve Dağıstan gibi kadim Türk illerini işgalcilerden kurtararak hakiki sahiplerine verme düşüncesinden de hiçbir zaman vazgeçmediği bilinen bir gerçektir[52]. Bu uğurda, gerek devlet mensupları arasında gerekse de müttefik Almanya karşısında yalnız kalmayı dahi göze alabilmiştir. Zira Osmanlı-Azerbaycan yakınlaşmasına tepki olarak Almanya, Rusya ile Brest-Litovsk Anlaşması'na ek bir protokol düzenlerken[53] Naki Şeyhzamanlı da "Ancaq görüşdüyüm siyasi xadimlərdən "İttihat və Tərəqqi" Partiyasının mərkəzi qərargahında yalnız Tələt, Ənvər və Camal paşaların Türk ordusunun Qafqaza getmələrini istədiklərini, digərlərinin isə buna razı olmadıqlarını öyrəndim[54]", demektedir.

1928'den vefatına kadar Mehmet Emin Resulzade'nin yanında bulunan ve Azerbaycan'ın Sovyet işgali sonrasında kurulmuş olan Genç Azer Teşkilatı (Musavvat'ın yer altı gençlik gizli teşkilatı) üyesi olan Dr. Mehmet Kengerli de bu görüşleri tasdik etmiş olup Enver Paşa'nın padişah olmak ya da Azerbaycan'ı ilhak etmek düşüncesinde olmadığını belirtmektedir. Bu tür iddiaların ideolojik

---

51 Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev: Nuray Mert, İstanbul 1988, s. 181; Yüceer, **age.**, s. 16; Yel, agm., s. 571.

52 Yüceer, **age.**, s. 30; Yel, agm., s. 571.

53 Swietochowski, **age.**, s. 181; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi, Cilt: III, Kitap: 4**, Ankara 1967, s. 227; Yel, agm., s. 572.

54 Keykurġn**, age,** s. 59

olarak, bilhassa Sovyet aydınları tarafından öne sürülen farziyeler olduğunu ifade etmektedir[55].

Nuri Paşa'nın yetkileri incelendiğinde de aynı kanaatin doğruluğu görülecektir. Yetki belgesine göre;

> 1. Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilinden amaç, Kafkasya'da kurulacak ordunun esasını vücuda getirmek, Kafkasyalı askerlere talim vermek ve Kafkasya'da yüksek İslam menfaatlerini ve hukuku mukaddesi Hilafet ve Osmanlı Devleti ile siyasî rabıtayı ve askeriyeyi tesis etmektir. Bu teşkilat, tedrican büyük Rusya dâhilindeki İslamlarla imkânı dairesinde teşkil edilecektir.
>
> 2. Ordu kumandanı, Osmanlı hükûmetinin ve İslam halifesinin Kafkasya'da en büyük mümessilidir.
>
> 3. Ordu kurmay başkanı yalnız askerî meselelerle meşgul olacak ve hiçbir suretle bunun haricindeki işlere müdahale etmeyecektir[56].

Nuri Paşa ve İslam Ordusu mensupları bu tartışma, suçlama ve hatta zaman zaman ortaya çıkan muhalefete rağmen Kafkasya'da bulunma amaçlarını asla unutmayarak 15 Eylül 1918'de Bakü'yü Bolşevik, Ermeni ve İngilizlerden müteşekkil işgalci güçlerden kurtarmışlardır[57]. Bakü'nün ele geçmemesi için tarihin en garip ve şaşırtıcı ittifakları gerçekleşmiş ve Bakü'nün bir Türk taarruzunda düşeceğini anlamalarından sonra özellikle Ermeniler, Enzeli'de bulunan İngilizlerden yardım istemişlerdir. Bakü petrollerinden pay almak için bu talebi büyük bir fırsat olarak gören İngilizler, Gnr. Dunsterville komutasında 1500 kişiden oluşan küçük bir askerî birliği, Halil Paşa'nın bütün engelleme çabalarına

---

55 1946 yılında Türk-İslam Eserleri Muhafaza Cemiye adıyla kurulmuş olan derneğin 1955 yılından bu yana değişik kademelerinde çalışmıştır. 1954'te derneğin ismi Türk Anıtlar Derneği olarak değişmiştir. 17 Ağustos 2006'da Marmaris'teki evinde rahatsızlanarak kalp krizi geçirmiş ve 94 yaşında yaşama veda etmiştir. Mehmet Kengerli'nin cenazesi Ankara'ya getirilerek 22 Ağustos 2006'da Kocatepe Cami'nde kılınan cenaze namazı sonrası Karşıyaka Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. Tarafımızdan yapılan bu görüşme 1988 yılında yapılmış olup Dr. Kengerli, Musavvat Partisinin o tarihlerde yaşayan en yaşlı üyesidir. Geniş bilgi için bk. Mert İsmail Çelik, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesine Adanmış Bir Hayat**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

56 Mehman Süleymanov, **Qafgaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakı 1999, s. l04. 105; Yel, agm., s. 572.

57 Mehman Süleymanov, "Nuri Paşa ve Onun Silah Arkadaşları", **Azerbaycan Gazetesi**, 15 Eylül 2000; Yel, agm., s. 577.

karşı İran'ın Enzeli Limanı'ndan 17 Ağustos 1918'de Bakü'ye göndermişlerdir[58]. Ancak bu yardım da Bakü'nün 15 Eylül 1918'de bundan tam 103 yıl önce İslam Ordusunun hâkimiyetine geçmesine mani olamamıştır. Bu zaferin bedeli, 1300 Türk askerinin şehadeti olup geçmişten günümüze iki kardeş ülke arasındaki dayanışmanın en somut örneği olarak hafızlarda yer almaya devam etmektedir.

Günümüzde bu hadisenin petrol açısından değerlendirilmesi halinde, Bakü'nün kurtarılmasının ne denli önemli olduğu çok daha iyi anlaşılacaktır. 1918'li yıllarda Bakü'deki ...petrolün sahipleri olan Rothschild ve Nobel oldukça etkili olup dünya siyasetini de yönlendirebilme gücüne sahiptirler[59]. Onlara; para ve güce rağmen Bakü, Azerbaycan'ın başşehri olmuştur. Nuri Paşa ve silah arkadaşlarının Bakü'nün kurtarıcısı oldukları açıktır[60]. Tarih boyunca defalarca karşılıklı olarak gerçekleşmiş olan "Kardaş Kömeği" bu defa Osmanlı Devleti'nden Azerbaycan'a uzanarak gerçekleşmiştir. Bakü'nün kurtarılmasından sonra korkulan olmamış ve Nuri Paşa'nın, devlet işlerine hiç karışmadığı gibi, ilhak amacına yönelik en küçük bir davranış içine girmediği görülmüştür. T. Svyatoçovski dahi bu görüşe katılarak Nuri Paşa'nın artık Azerbaycan'ın iç işlerine karışma konusunda ihtiyatlı davrandığını, askerî meseleler hariç hiçbir işe müdahale etmediğini kabul etmektedir[61].

Müteakiben Dağıstan'daki askerî harekâta ağırlık verilmeye başlanmıştır. Ekim ayı başında bir Osmanlı müfrezesi de kuzeye ilerleyip Derbent'e ve Mahaçkale'ye girmiş ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne askerî destek vermeye çalışmıştır. XV. Piyade Tümeni, Süleyman İzzet Bey komutasında Derbent yönünde görevlendirilmiş ve 6 Ekim 1918'de Derbent şehri ve istasyonu Bolşeviklerden kurtarılmıştır. Kafkas İslam Ordusu'na bağlı bir şekilde devam eden Dağıstan harekâtı, Yusuf İzzet Paşa'nın gelmesiyle ayrı bir komutanlık haline getirilmiştir[62] . Kuzey Kafkas Ordusu Komutanlığına getirilen Yusuf İzzet Paşa o sırada Batum'da bulunan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Cumhurreisi

---

58 Kayalan, **agt.**, s. 41.

59 Alpan, Aytek, Soner, "Rockefeller: Dünyayı Sömüren Bir Hanedan", Sol, 22 Mart 2017, **https://haber.sol.org.tr/emek-sermaye/rockefeller-dunyayi-somuren-bir-hanedan-189916, (10.09.2021'de erişildi)**

60 Mehmet Süleymanov "Nuri Paşa ve Onun Silah Arkadaşları" **Azerbaycan Gazetesi,** 15 Eylül 2000; Yel, agm., s. 577.

61 Hasanlı, **age.**, s. 141; Yel, agm., s. 577.

62 Memmedli, Çelik, agm., s. 416.

Abdülmecit Çernoyef ile birlikte özel bir trenle 5 Ekim 1918'de Bakü'ye[63], müteakiben 9 Ekim 1918'de ise Derbent'e gelmiştir. 13 Ekim günü Nuri Paşa'nın da katıldığı bir törenle Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti resmen ilan edilmiştir[64].14 Ekim 1918 tarihli Dağıstan gazetesinde "Dağlı Cumhuriyeti Hükûmeti Başkanı A. Çermoyev'in Türk birliklerinin Dağıstan topraklarına girmesi ve nüfusun eylemleri hakkındaki emri yayınlanmış olup, şöyledir[65].

"Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti Hükûmetine bağlı Osmanlı İmparatorluğu Askeri Diplomatik Delegasyonu Başkanı Yusuf-İzzet Paşa ile birlikte Derbent'e vararak

EMREDİYORUM:

Tüm görevliler, onaylanıncaya veya başkaları tarafından değiştirilene kadar yerlerinde kalır.

Tam bir sakinlik gözlemlemeyi ve Türk birliklerinin topraklarımıza işgal için değil, sadece Kafkasya Dağlı Halkları Birliği hükûmetine, anarşiye karşı, nereden gelirse gelsin, mücadelesinde, yardım etmek için geldiğini bilmeyi öneriyorum.

Bu yardım, 20 Haziran 1918'de Güney Kafkasya gazetelerinde de yayınlanan, Dağlılar Birliği'nin Osmanlı İmparatorluğu ile dostluk anlaşmasının ikinci maddesinden kaynaklanmaktadır.

O, milliyetlerin kendi kaderini tayin etme ilkesine göre oluşturulan Azerbaycan hükûmetine Türkiye'nin, Ukrayna, Don, komşu Gürcistan'a Almanya'nın yaptığı yardımdan karakteri ve yasal temeline göre hiçbir şekilde farklı değildir.

Türk ve Dağlı kuvvetlerinin Derbent'e girişi sırasında üzücü olaylar olduysa, bilmelisiniz ki savaş her zaman aşırılıklara yol açar. "Dağlı hükûmeti hayatı normale döndürmek için önlemler alıyor ve vatandaşların yardımıyla hızla düzeni kuracağına inanıyor".

İbrahim bey Haydarov, Dahiliye (İçişleri) Bakanı görevine atanır, hemen şehirde ve bölgede iktidarı organize etmeye başlaması önerilir.

---

63 Şahin, Kerime Özden ," Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekâtı Ve Türk Birliklerinin Tahliyesi", **https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1126522,** s. 69, (19.09.2021'de erişildi)

64 Şahin, agm, s.72

65 **Dağıstan Gazetesi,** 1918, 14 Ekim, Sayı 1., Derbent şehri

-Dağlıların bağımsız varlıklarını kendi kaderini tayin etme ilkesi üzerine inşa etme haklarına saygı gösterecek herkese din ve milliyet ayrımı olmaksızın adalet sağlanacaktır.

-Kafkasya'da yaşayan halklara, milliyetlerine bugüne kadar yaptıklarından dolayı düşmanlık ve Rus halkıyla ve özellikle yerlerinde kalmak isteyenlerle en dostane ilişkiler kurulacaktır.

Kafkasya Dağlılar Birliği Cumhuriyeti Hükûmet Başkanı A.M. Çermoyev

Aslı gibi doğrudur: Genelkurmay Başkanı Albay Kaitbekov"

Söz konusu duyuruda da ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nin Dağıstan harekâtı da davet ve anlaşma üzerine gelişmiştir. Devam eden askerî harekât sonucunda 20 Ekim 1918'de Mahaçkale Albay Biçerakov'dan alınmıştır. Türk ve Dağlı askerî kuvvetleri Derbent'i aldıktan sonra kademeli bir şekilde ilerleyişini sürdürmüş ve Petrovsk (Şamilkale) 7 Kasım 1918'de askerî olarak kontrol altına alındıktan sonra Dağıstan ve Çeçenistan bütünüyle Bolşevik istilasından kurtarılmıştır[66]. Gerçekleşen bu askerî harekâtlarda Türk kuvvetleri, 7 subay, 158 er şehit; 16 subay, 346 er yaralı ve 20 er kayıp vermiştir[67].

Sonuç

Kafkasya'da hayallerin bile ötesinde başarı kazanmış gibi görünen Osmanlı Devleti için son bir hamle kalmıştır. Enver Paşa 13 Ekim 1918 tarihinde Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta Dağıstan ve Azerbaycan devletlerinin "Kuzey Kafkas Hükûmeti" adı altında birleşerek bir İslam hükûmeti oluşturmalarını ya da acilen konfederasyona gitmeleri talimatını vermiştir. Nuri Paşa bu doğrultuda çalışmalara başlamış olsa da nifak rüzgârları devreye girmiş olup Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin Sünni, Azerbaycan'ın ise Şii olması bu birleşmenin gerçekleşmesine engel olmuştur[68].

Yapılan bütün fedakârlıklar nihaî olarak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Dağıstan'ın istiklallerini kazanmaları ve devamını temin amacı ile olmasına rağmen, 21 Ekim'de başlayan Osmanlı askerinin geri çekilmesi ve Mondros Mütarekesi'ni müteakip, başta Nuri Paşa olmak üzere Türk askerî erkânının Azerbaycan'ı ve Dağıstan'ı tahliye mecburiyetinde

66 Memmedli, Çelik, agm., s. 416.
67 Memmedli, Çelik, agm., s. 417.
68 Memmedli, Çelik, agm., s. 417; Yüceer, **age.**, s. 52.

kalmasıyla istenmeyen bir sona doğru gidilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti ve Nuri Paşa'yı zaman zaman haksız yere suçlamış olan Azerbaycan halkı kendi kaderi ile baş başa kalmıştır. Azerbaycan bağımsızlığını müdafaa edememiş ve Kasım 1918'de Gnr. V.M. Thomson'un kumandanlığındaki İngiliz, Fransız ve Amerikan birliklerinden oluşan müttefik askerî güçler, Bakü'yü işgal etmiştir. 27 Nisan 1920 gecesi de Rus ordusunun ani saldırısı ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti sona ermiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ancak 23 ay sürdürebilmiştir[69].

Dağıstan için de durum farklı değildir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki birliklerin tahliyesi için 21 Ekim'de emir verilmiş, 27 Ekim'de ise Kuzey ve Güney Kafkasya (Kafkas İslam Ordusu) Orduları lağvedilmiş, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki birlikler IX. Ordunun emrine verilmiştir. 29 Ekim tarihli emir ile Kuzey Kafkasya'nın tahliyesinin başlatılması planlanmış ve altı hafta içinde Kafkasya'nın Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal olunan yerlerin tahliyesi istenmiş olup 4 Aralık'ta tahliyenin bitirilmesi hedeflenmiştir[70]. Mondros Mütarekesi'nin 11'inci ve 15'inci maddeleriyle Kuzeybatı İran'da ve Kafkasya'da bulunan Osmanlı birliklerinin de bu bölgeleri tahliye etmeleri kabul ettirilmiştir. Aynı zamanda 11'inci maddeye ek olarak verilen bir nota ile Brest-Litovsk'la kazanılan Elviye-i Selâse de Osmanlı Devleti'nden talep edilmiştir[71]. Bu emir ve talepler doğrultusunda 26 Kasım 1918'de Derbent'ten hareket eden XV. Tümen karargâhı, dokuz günlük bir tren yolculuğundan sonra, 4 Aralık 1918'de Gürcistan'ın son istasyonu Natali'ye ulaşmıştır. Böylece Kuzey Kafkasya'daki Türk birliklerinin tahliyesi tamamlanmıştır[72]. Dağıstan'ın kaderi de Azerbaycan gibi olmuş ve Beyaz Ordu ve yerel milliyetçilerle üç yıldan fazla savaştıktan sonra Bolşevik Rusya, Dağıstan'a tamamıyla hâkim olmuş ve 20 Ocak 1921'de Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir[73].

Günümüzde Azerbaycan ve Dağıstan halkının büyük bölümü Nuri Paşa'yı ve Yusuf İzzetin Paşa'yı Osmanlı Devleti'nin 1918'deki yardımını belge ve anılar

---

69 Ahmedova, Firdevsiya, "Cumhuriyetin Dış Politikası", İlm (İLİM) Gazetesi, 28 Mayıs 1989., Yel, "Azerbaycan…", agm, 577

70 Şahin, agm, s.84

71 Şahin, agm, s.83.

72 Şahin, agm, s.86.

73 Uyari, Mehmet, Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi İle İlişkisi ve Türkiye İçin Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Mayıs-Haziran 2018, Cilt:119, Sayı:234, s.228-229.

ışığında daha tarafsız bir şekilde değerlendirebilmektedir. 15 Eylül 2000 tarihli Azerbaycan gazetesine göre; 20. yy.'ın başlangıcında Bolşevik-Taşnak zulmüne karşı, kardaş Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yapmış olduğu yardımlardan bahsederken ilk akla gelen kuşkusuz ki Nuri Paşadır. Bu da tesadüf değildir. Çünkü Nuri Paşanın kumandanlığı ile Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da 1918 yılının haziran-ekim aylarındaki birkaç aylık faaliyeti binlerce insanı, hızla yayılmakta olan Bolşevik-Taşnak zulmünden kurtarmasının yanı sıra Azerbaycan'ın bağımsızlığı üzerinde mevcut olan yakın tehlikeleri ortadan kaldırmıştır. Azerbaycan tarihinin en değerli sayfalarından biri olan ve doğu ülkelerinde demokratik devlet kuruculuğunun temelini koyan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti şahsında Azerbaycan ve Osmanlı Devleti askeri iş birliğinin kendine özgü yeri vardır". Üstelik bu zafer sadece Ermeni, Bolşevik ve İngilizlere ve hatta Almanlar'a karşı değil, çok zorlu doğa şartları ile mücadele edilerek kazanılmıştır. Havaların çok soğuk olması, askerlerin direnme gücünü daha da azaltmış olmasına rağmen hedefe ulaşmaktan asla vazgeçmemişlerdir. Enver Paşa'nın "... burada ordu sadece düşmana karşı değil, havanın ve yerin gösterdiği direnmelere karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştı" sözleri son derece anlamlı olup bu başarının ne denli güç kazanıldığını ifade etmektedir. Ancak bu mutluluk çok kısa sürmüştür. 1920'de Azerbaycan, 1921'de de Dağıstan Rusya tarafından Bolşevikleştirilmiştir. O halde bu kadar fedakârlık niçin yapıldı diyenlere karşı, Mehmet Emin Resulzade "Bir Defa Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez" diye tarihi bir cevap vermektedir. Gerçekten de böyle olmuş ve bir defa bağımsızlığın o güzel hazzını yaşayan Azerbaycan 1991'de ilde yine bağımsızlık bayrağını göndere çekmiştir. Dünyanın en güzel ve stratejik şehirlerinden birisi olan Bakü, yine Azerbaycan'ın başkenti olarak varlığını devam ettirebilmiş ise, bunun temelinde 15 Eylül zafer yatmaktadır. Eğer 15 Eylül 1918 zaferi olmasaydı, 1991'de bu hazzın yaşanması mümkün olamazdı. Azerbaycan da bu kardaş kömeğini asla unutmamış ve Bakü İslam Ordusu şehitlerine Bakü'nün en mutena semtinde abidevi bir şehitlik yapmıştır[74]. Nağı Keykurun Şeyxzamanlı bu günleri çok önceden hissederek şöyle demiştir.

> "Bütün müqəddəs ideyalara inandığım kimi buna da əminəm ki, nə rus, nə də başqa bir yad rejim köklü olaraq Azərbaycanda nə dayana biləcək, nə də yaşayacaqdır. İstiqlal fikrini və imanını bütün

74 Sinan, **age.**, s. 72.

inanclarımızdan üstün tutan Azərbaycan xalqı yenidən öz istiqlalına qovuşacaqdır. Mənim fani vücudum və həsrət dolu gözlərim o xoşbəxt günləri görməyə bilər. Ancaq buna inanıram ki, keçmişdən daima iftixar payı almış olan xalqımız bu əsərimi ölkəmdə şəkillərlə bəzəyib, yenidən nəşr etdirəcəkdir. Onlar bu destan dolu şanlı keçmişi öyrənəcək, yurdunun istiqlalı uğrunda fədakarcasına çalışmış ata-babalarını ehtiramla yadedəcəklər”[75].

75 Keykurġn, **age.**, s. 3.

KAYNAKÇA

Ahmedova, Firdevsiya, “Cumhuriyetin Dış Politikası”, **İLM (İLİM) Gazetesi**, 28 Mayıs 1989.

Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya-XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı’na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1889- 1919)**, Ankara 1970.

Aliyev, Zamin , “Yirminci yüzyılın başlarında büyük devletlerin Azerbaycan Petrolü Uğrunda Mücadelesi”, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/azerbaycan_cekismesi.pdf_fb0e0eb8cdb242a2afefe6d94f53e04.pdf.

Alpan, Aytek Soner, “Rockefeller: Dünyayı Sömüren Bir Hanedan”, **Sol**, 22 Mart 2017, https://haber.sol.org.tr/emek-sermaye/rockefeller-dunyayi-somuren-bir-hanedan-189916.

Atasay Özdemir, “Petrolün Birinci Dünya Savaşındaki Yeri ve Savaş Sonrası Düzenlemelere Etkileri”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum**, Harp Akademileri Komutanlığı, 20-21 Kasım 2014.

Askerî Tarih ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Arşivi (ATESE)

Ateş, Sinan, ”Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, Cilt 2, Sayı 5, Yaz 2013, s. 167.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt: III, Kitap: 4, Ankara 1967.

Berkok, İsmail, “Büyük Harpte Şimalî Kafkasya’daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri”, **Askerî Mecmua**, Sayı: 94, 44 Sayılı Tarih Kısmı, İstanbul.

Çelik, Mert İsmail, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesine Adanmış Bir Hayat**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Dağıstan Gazetesi, 14 Ekim 1918,, Sayı 1, Derbent.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Tarihi**, Ankara 1998.

İmanov, Vügar, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, İstanbul 2006.

Kayalan, Ferruh, **Mürsel Paşa (Bakü)’nün Askerî ve Siyasî Faaliyetleri**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2013.

Keykurġn, Nağı, **Nağıbəy Şeyxzamanlının Xatirələri Və İstiqlaliyyət Fədailəri**, Bakı 2007.

Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi.

Memmedli, Marize; Çelik, Muharrem Yunus, "Türk Ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C 6, S 11.

Mehmetzade, Mirza Bala. **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara 1991.

Suna Özel, Merve, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği Ve Politikaları", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4 Sayı: 2, Temmuz 2014, s. 105.

PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office).

Rıhtım, Mehmet; Tekleli, Mınahanım, "Kafkas İslam Ordusu Kronolojisi", **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Oluşumu**, Editör: Seher Durmazve Sümeyra Irmak, Bakü 2008.

Süleymanov, Mehman, **Qafgaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakı 1999.

Süleymanov, Mehman, "Nuri Paşa ve Onun Silah Arkadaşları", **Azerbaycan Gazetesi**, 15 Eylül 2000.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev: Nuray Mert, İstanbul 1988.

Şahin, Kerime Özden, "Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekâtı Ve Türk Birliklerinin Tahliyesi", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1126522.

Şahtahtı, Sabir, "Professor Selma Yel: Şuşa Bəyannaməsinin Qars müqaviləsinin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması tarixi nailiyyətdir", Professor Selma Yel: Şuşa Bəyannaməsinin Qars müqaviləsinin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması tarixi nailiyyətdir - AZƏRTAC – Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi (azertag.az), 25.06.2021 [11:54.

Ünal, Sevil, "Türkiyəli tarixçi: "Şuşa Bəyannaməsi ilə bir millət, iki dövlət rəsmi olaraq yola çıxdı", **apa.az**, Erişim Tarihi: 17 iyun 2021.

Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Ankara 2002.

Yel, Selma, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", **Atatürk Yolu Dergisi**, C 6, S 24, 1999.

Yergin, Daniel, **Petrol Para Ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, İstanbul 2003.

Yüceer, Nasır, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a Askeri ve Siyasi Yardımı", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, 24-26 Ekim 2001, İstanbul.

ALMANYA'NIN KAFKAS İSLAM ORDUSU'NA KARŞI PLANLARINDA "KAFKAS ALMAN NÜFUSU" FAKTÖRÜNÜ KULLANMASI (1918)

İKRAM AGHASİYEV*

ÖZET

Bu makale ile 1918 yazı ve sonbaharında, Güney Kafkasya'da meydana gelen askerî ve politik olaylar ele alınacaktır. Yazar, 1918 yazında burada yeni bir jeopolitik durumun ortaya çıktığını ve Almanya'nın bu durumdan avantaj sağlamayı planladığını belirtmektedir. Almanya'nın amacı, Güney Kafkasya'da bir avantaj elde etmek ve bölgenin savaşla harabe olmuş ekonomisini doğal kaynakları pahasına güçlendirmekti. Almanya, Gürcistan'da uygulamaya koyduğu planlarını Azerbaycan'da da hayata geçirmeyi hedefliyordu. Ancak Osmanlı Devleti ve Kafkas İslam Ordusu Almanya'nın karşısında duruyordu.

Böylesi bir durumda, Almanya Kafkasya'da yaşayan Alman nüfusu faktörünü kullanmaya başladı. 1918'de Kafkasya'da 70.000 Alman sivil bulunuyordu, bunlardan 9.000'i Gürcistan'da, 8.000'i ise Azerbaycan'da yaşıyordu. Ayrıca, 27.000 Alman kökenli savaş esiri Kuzey Kafkasya'da tutuluyordu; bunlardan 3.000'i Gürcistan'da, 400'ü ise Azerbaycan'da bulunuyordu. Almanya, bu nüfus kategorisinden faydalanmaya çalışsa da planları gerçekleşmedi. Aksine, Azerbaycan'da yaşayan Alman nüfusu ve savaş esirleri, Kafkas İslam Ordusu'nu destekledi. Çünkü ordu, haklı bir savaş veriyordu.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Almanya, Nuri Paşa, Bakü, Alman Nüfusu, Taşnaklar

* Prof. Dr., AMİA, Tarih Enstitüsü Genel Tarih Bölümü, ikramagasiyev@mail.ru.

GERMANY'S USE OF THE "CAUCASIAN GERMAN POPULATION" FACTOR IN ITS PLANS AGAINST THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY (1918)

ABSTRACT

The article covers the military-political events that took place in the South Caucasus in the summer and autumn of 1918.

The author notes that in the summer of 1918 a new geopolitical situation arose in the region, and Germany planned to take advantage of this situation.Germany's goal was to gain an advantage in the South Caucasus and to strengthen the region's war-torn economy at the expense of its natural resources.Germany, which was implementing its intentions in Georgia, aimed to implement this plan in Azerbaijan as well. However, the Ottoman state and the Caucasus Islamic Army stood in front of Germany. Under such circumstances, Germany began to use the factor of the German population living in the Caucasus. In 1918, there were 70,000 German civilians in the Caucasus, of whom 9,000 lived in Georgia and 8,000 in Azerbaijan. In addition, 27,000 prisoners of war of German origin were held in the North Caucasus, 3,000 in Georgia and 400 in Azerbaijan. Although Germany tried to take advantage of this category of population, its plans did not materialize. On the contrary, the German population and prisoners of war living in Azerbaijan supported the Caucasian Islamic Army. Because the army was waging a just war.

Keywords: Caucasus Islamic Army, Germany, Nuru Pasha, Baku, German Population, Dashnaks.

Giriş

Makalenin temel amacı, 1918 yazında Güney Kafkasya'da yaşanan siyasi süreçlerin gerçek yüzünü göstermektir. Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi, ancak Azerbaycan topraklarının başkenti Bakü de dâhil olmak üzere doğu kısmı Ermeni-Bolşeviklerin işgali altında olduğundan gerçek bir devlet kurmak mümkün olmadı. Bu toprakları işgalden kurtarmadan Azerbaycan'ın bağımsızlığından bahsetmek mümkün değildi. Genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gücü tek başına yeterli değildi. Bu zor zamanlarda kardeş Türkiye, Azerbaycan'ın yardımına geldi. Alman ve diğer düşman kuvvetlerinin çabalarına rağmen Bakü kurtarıldı. Azerbaycan, Almanya'nın ve Bolşevik rejiminin kurbanı olmadı.

Makalenin amacı, bu kardeşliği göstermek ve Azerbaycan-Türk birliği karşısında çözümsüz hiçbir sorunun olamayacağını bir kez daha kanıtlamaktır.

Tarihsel çerçeve

Makale 1918'deki tarihî olayları incelemektedir.

Yöntem

Araştırma sırasında gerçeklerin karşılaştırmalı analizi, indüksiyon, deduksion ve ekstropolyasion yöntemleri kullanıldı.

1917-1918 baharında Rusya'da yaşanan olaylardan sonra, Kafkas bölgesi de dâhil olmak üzere Avrasya'daki jeopolitik durum kökten değişti. Bölge, Sovyet Rusyası, İngiltere, Almanya ve Çarlık Rusya'sını yeniden kurmak isteyen güçler arasında bir savaş alanı haline geldi. Bu güç mücadelesinden en çok Kafkasya'nın Türk-Müslüman nüfusu zarar görmüş ve Osmanlı Devleti hem etnik hem de dinî ve kültürel olarak kendisine yakın olan bu halkların kaderine kayıtsız kalamamıştır.

1918 yılının başından itibaren Transkafkasya Müslümanlarının temsilcileri defalarca Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, Osmanlı Devleti'nin yardımıyla kendi bağımsız devletlerini kurmayı amaçlamış ve bu arzu ile Türk ordusunu anavatanlarına davet etmişlerdir[1]. Ermeni-Taşnak ve Bolşevik güçlerinin Türk-Müslümanlara yönelik artan tehditleri karşısında, Osmanlı Devleti'nin liderleri Kafkas Müslümanlarına ve her şeyden önce Azerbaycan Türklerine yardım etmeye karar verdiler. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Yardımcısı Enver Paşa, 3 Şubat

---

1 Nəsiman Yaqublu, **Qafqaz İslam Ordusu və Nuru Paşanın Azərbaycanda izləri**, Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 5.

1918 tarihinde 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Kafkasya halklarının bağımsızlık mücadelesine destek verilmesini, Kafkasya'daki Türk ve Müslüman katliamlarını önleyerek harekete geçme zamanının geldiğini duyurdu[2].

Bolşevikler Rusya'da iktidara geldikten sonra, Rusya I. Dünya Savaşı'ndan çekildi. Kafkas cephesi de dâhil olmak üzere cephelerden Rus askerleri geri çağrıldı.

Kafkasya bölgesinde bir siyasi boşluk oluştu ve bu boşluğu doldurmak için devletler arasındaki mücadelede yeni bir aşama başladı. Bakü petrolü, Transkafkasya'nın doğal kaynakları, jeopolitik üstünlüğü için bu mücadelenin ana aktörleri İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Sovyet Rusyası ve Osmanlı İmparatorluğu idi. Sovyet Rusyası'nda bir iç savaş vardı ve savaşın Batı cephesinde yoğunlaşması nedeniyle İngiliz ve ABD kuvvetleri Kafkasya'da aktif olamıyorlardı. Almanya bu fırsatı değerlendirerek bölgede kendini güçlendirmeyi ve Kafkasya'nın doğal kaynakları pahasına savaştan zarar gören ekonomisini canlandırmayı umuyordu. Almanya'nın bu niyetlerinin uygulanmasında temel dayanakları, Transkafkasya'daki "Alman yanlısı" konumuyla öne çıkan Gürcü Ulusal Konseyi ve 1817-1818 yılları arasında Gürcistan ve Azerbaycan'a yerleşen Alman nüfusuydu. 1918'de Gürcistan'da 9.000[3], Azerbaycan'da 6.000[4] Alman nüfusunun bulunduğunu, ayrıca Almanya'nın kullanmayı planladığı Kafkasya'da 27.000 Alman savaş esiri bulunduğunu belirtmek gerekir[5]. Almanya, Osmanlı Devleti'ni Transkafkasya'ya yönelik saldırgan planlarını engelleyebilecek tek güç olarak görmüş ve Osmanlı'nın bölgede tutunmasını her şekilde engellemeye çalışmıştır.

Rusya'daki siyasi olayların sonuçlarından tam olarak yararlanan Osmanlı Devleti, 1877-1878 Savaşı'nda kaybettiği toprakları geri almaya ve hem etnik, hem de dinî açıdan kendisine yakın olan Kafkasya'nın Türk-Müslüman nüfusunu yüzyıllarca süren Rus baskısından kurtarmaya çalıştı. 3. Ordu Komutanı Vehib Paşa, Başkomutan Yardımcısı Enver Paşa'nın önerisiyle 9 Ocak 1918'de Tiflis'te

---

2 Nimet Kurat Akdes, **Türkiye ve Rusya**, Sevinç Matbaası, Ankara 1990, s. 466.

3 Плохотнюк Т.Н., "К вопросу о немецкой миграции в Северокавказском регионе", **Вестник СГУ**, № 15, 1998, с.9.

4 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов**, Издательство «Сабчато Сакартвело», Тбилиси, 1971, s.64.

5 Плохотнюк Т.Н., "К вопросу о немецкой миграции в Северокавказском регионе", **Вестник СГУ**, №15, 1998, с.9.

Rus-Kafkas Ordu Komutanlığına bir telgraf gönderdi ve Osmanlı Devleti’nin Transkafkasya’nın bağımsızlık ilanına destek vereceğini belirterek Transkafkasya hükûmetinin Brest-Litovsk görüşmelerine bağımsız bir taraf olarak katılmasını diledi[6].

Osmanlı Devleti, 1918 başlarında Sovyet Rusyası ile barış görüşmelerine devam etti ve Sovyet Rusyası temsilcilerinin belirsiz pozisyonunun bir sonucu olarak, Brest-Litovsk barış görüşmelerinin bir sonraki turu da 10 Şubat 1918’de başarısız oldu ve kısa süre sonra hem Almanya, hem de Osmanlı birlikleri tüm Doğu cephelerinde karşı taarruza geçti. Aynı zamanda, Transkafkasya Komiserliği Kararnamesi’ne göre, Ermeni ve Gürcü kökenli askerler Osmanlı ordusuna karşı silahlanmaya başladılar[7].

1918 yılı Şubat ayı ortalarında Transkafkasya Komiserliğinin Ermeni ve Gürcü millî askerî birlikleri Türk ordusu tarafından dağıtıldı ve yetkisi olmayan Komiserlik istifaya zorlandı. 22 Şubat 1918’de Transkafkasya Seymi kurulmuş ve yerel yönetimin bu organa devredilmesine karar verilmiştir[8]. Seym’in ana görevlerinden biri, Osmanlı Devleti ile yapılacak barış görüşmeleri için yasal bir temel oluşturmaktı. Ancak Seym bu konuda çelişkili kararlar verdi - bir yandan Seym Transkafkasya’yı bağımsız bir devlet ilan etmeyi reddederken diğer yandan “Dörtlü Birlik” üyeleri de dahil olmak üzere yabancı ülkelerle barış yapma yetkisine sahip olduğunu belirtti [9].

Trabzon’da başlayan barış konferansında (14 Mart 1918) Türkiye temsilcileri ile Transkafkasya Seymi arasında bir anlaşma sağlanamadı. Seym’in Ermeni ve Gürcü temsilcileri, Sovyet Rusyası ile Dörtlü Birlik arasında imzalanan Brest Barış Antlaşması’nın şartlarını tanımayı reddederek Türkiye’ye karşı toprak iddiasında bulundular. Transkafkasya temsilcileriyle yapılan uzun ve sonuçsuz görüşmeler Türk ordusunu ilerlemeye zorladı. Türkiye’ye karşı askerî harekata hazırlanan Transkafkasya Seymi de tüm askerlerin seferber edilmesini emretti[10]. Mart 1918’de Transkafkasya’daki siyasi gerilimler doruk noktasına ulaştı.

---

6 **Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии**, Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, s. 52.

7 **ARDTA** , f.508, 1, iş 409, v.1-7.

8 Енукидзе Д.Е., **Разгром и изгнание интервентов из Закавказья**, Тб., Госиздать Груз. ССР, 1969, s.200.

9 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s. 9.

10 **ARDTA**, f.508, 1, iş 409, v.7.

Türk birliklerinin Bakü'ye ilerleme olasılığından ve Müslüman-Türk nüfusun ve Bakü'deki Müsavat partisinin artan siyasi faaliyetinden endişe duyan Ermeni-Bolşevik unsurlardan oluşan Bakü Sovyeti, Taşnaksutyun partisi ve Ermeni Ulusal Konseyi, 1918'in Mart ayı ortasında Bakü'de soykırım yapmak, Bakü'yü Müslüman nüfustan temizlemek için planlar yaptı. Bu gergin günlerde Azerbaycan'ın Alman nüfusunun siyasi faaliyeti de arttı.

Brest-Litovsk barışından sonra Transkafkasya'da hem siyasi hem de askerî varlığını sağlamak için iyi bir fırsata sahip olan Almanya aktif adımlar attı. Bölgedeki Alman nüfusu hemen örgütlendi. Tiflis'teki Alman Büyükelçiliği'nin desteğiyle "Alman milliyetinden olan Rus Vatandaşları Kafkas Birliği" Temsilciler Kongresi'nin hazırlıkları başladı[11]. Kongre, Alman Ulusal Konseyi'ni kurdu, ayrıca Kafkasya'da bir Alman alayı oluşturulmasına ve bu alayın General Wrangel komutasındaki Kuzey Kafkasya'daki orduya dâhil edilmesine karar verildi[12].

30 Mart 1918'de Bakü'de Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı başlattığı soykırım, Nisan-Mayıs aylarında Şamahı, Quba, Nahçıvan, İrevan, Lenkeran ve diğer Müslüman bölgelerinde devam etti. Azerbaycanlı Almanların Ermenilerin entrikalarını takip etmedikleri ve 1918 baharında bölgede Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları soykırımlarda tarafsız bir tavır aldıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır[13].

1918 baharında Ermenilerin Azerbaycan'ın Alman nüfusuna karşı kışkırtıcı eylemleri başladı ve Alman ekonomisine bilinçli ve sistemli bir şekilde zarar vermeye devam ettiler. Gence merkezli Ermeni Sivil Komitesinin yönetimi altında Ermeniler ayrıca Alman kolonilerine silahlı saldırılar düzenlediler ve onların saldırıları 1918 Mayıs ayı sonlarında ve Haziran başlarında yoğunlaştı[14].

Bolşevik-Taşnak unsurlarının Transkafkasya'da Türk-Müslüman nüfusa yönelik katliamları, Enver Paşa'yı Kafkas İslam Ordusu'nu oluşturmak için acilen harekete geçirmeye sevk etti. Osmanlı Devleti, 3 Mart 1918 tarihli Brest Antlaşması'nın şartlarını dikkate alarak Azerbaycan'a ordu göndermemeye, burada yaşayan nüfustan oluşan bir Kafkas İslam Ordusu oluşturmaya karar

11 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 388, v.17-18.
12 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 377, v.10.
13 **ARDTA**, f.508, siy.1. iş 77.
14 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v.74.

vermiş ve bu görev Nuru Paşa'ya emanet edilmiş[15], Ordunun karargahının Gence'ye yerleştirilmesine karar verilmiştir[16].

Nisan ayının 14'ünde Transkafkasya Seymi, Ermeni ve Gürcü mebusların baskısı altında Türkiye ile barış görüşmelerini keserek Türkiye'ye karşı savaş başlattı. Transkafkasya'da savaş hali ilan edildi ve genel seferberlik başladı. Kısa süre sonra Türk birlikleri Tiflis yönünde hareket ederek Batum'u ve Poti'yi ele geçirdiler.

Bu durumda, Nisan ayının 22'sinde Transkafkasya Seymi, Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'ni ilan etmek ve Brest-Litovsk barışının şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Transkafkasya Federasyonu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki görüşmeler kısa süre sonra Batum'da başladı ve görüşmelere Alman temsilciler de davet edildi.

Görüşmeler sırasında Transkafkasya temsilcileri arasındaki görüş ayrılıkları derinleşti. Azerbaycanlı temsilciler Osmanlı Devleti ile barış yapabildikleri takdirde Gürcüler, "Türk köleliğine" düşmemek için "uygar Almanya" birliklerini Gürcistan'a davet etmeyi amaçladılar. Ermeni Ulusal Konseyi, genel olarak Müttefiklerle ve her şeyden önce İngiltere ile ilişkiler kurmayı bir öncelik olarak gördü[17].

Batum'daki barış görüşmeleri sırasında Alman temsilciler ile Transkafkasya heyetinin Gürcü üyeleri arasında ayrı ayrı yapılan görüşmeler, Kafkas Alman nüfusuna umut verdi. Ayrılıkçı müzakereler sonucunda 14 Mayıs'ta Gürcistan Ulusal Konseyi Alman himayesini kabul etmeye karar verdi[18] ve gizlice "geleceğin bağımsız Gürcistan'ı" ile Almanya arasında bir anlaşma projesini hazırlama sürecini başlattı. Aynı zamanda, Ukrayna'daki Alman askerî birliklerinden 3 bin askerî birlik Batumi, Poti ve Oçamçiri'ye gönderildi[19]. Böylece Almanya'ya Transkafkasya'nın yolu açılmış oldu.

25 Mayıs 1918'de Nuru Paşa liderliğindeki Osmanlı askerî birliği, Azerbaycan halkının neşeli gösterisiyle Gence'ye girdi[20]. Nuru Paşa'nın Gence'ye

15 Mustafa Görüryılmaz, **Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər**, Bakı, 2008, s.103.

16 Görüryılmaz, **a.g.ə.**, s.104.

17 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.12.

18 Пипия Г.В., **Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.**, М., «Наука», 1978, s.103.

19 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.13.

20 Görüryılmaz, **a.g.ə.,** s.104.

gelişinin ertesi günü Transkafkasya Seym'in bir toplantısı yapıldı. Toplantıda Gürcistan'ın Transkafkasya Federasyonu'ndan çekildiği ve Gürcistan'ın bağımsızlığına kavuşacağı açıklandı. Ramishvili liderliğindeki Gürcistan hükûmetinin ilk dış politika adımı, 28 Mayıs'ta Poti'de Almanya ile bir anlaşma imzalamak oldu[21]. Gürcistan'ın bağımsızlığının ilanıyla birlikte siyasi durum değişti ve Seym'in Azerbaycan fraksiyonu 27 Mayıs'ta olağanüstü toplanarak oy birliğiyle Azerbaycan'ın yönetimini devraldı. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Millî Konseyi Tiflis'te Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni ilan etti[22].

Bakü Sovyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımadı ve 1918 yılının Haziran ayının başlarında aceleyle Gence'ye askerî bir yürüyüş için hazırlıklara başladı[23]. O dönemde Gence'de konuşlu Kafkas İslam Ordusu'nun askerî güçleri yeterli değildi.

Nuru Paşa, Musul'dan Azerbaycan'a giderken Azerbaycan nüfusu ve Azerbaycan'daki esir kamplarından kaçan Türk askerleri pahasına birliklerinin sayısını artırmayı planlamıştı. Hazar Denizi'nde, Bakü'den çok uzak olmayan Nargin adasında çocuklar, kadınlar, yaşlılar ve askerin yanı sıra Alman, Avusturyalı ve Bulgar esirler de dâhil olmak üzere yaklaşık 10.000 Türk savaş esirinin tutulduğu belirtilmelidir[24]. Nargin adasından kaçırılan esirlerin çoğu, Azerbaycanlı General Shikhlinski'nin komutasındaki bir askerî birliğe katıldı. Nuru Paşa Gence'ye geldiğinde General Aliağa Şikhlinski'nin kısa sürede oluşturduğu Müslüman Millî Kolordusu'nda 1000 asker bulunuyordu ve bunların yarısı esaretten kaçan Türk savaş esiriydi[25].

Genç Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü Sovyeti'nin 20.000 kişilik ordusunun silahlı kuvvetine karşı koyamazdı ve bu nedenle Batum konferansında Osmanlı devlet heyeti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne silahlı yardım sağlamaya karar verdi. Türkiye ile 4 Haziran 1918'de imzalanan "Barış ve Dostluk Üzerine"

---

21 **Германские оккупанты в Грузии в 1918 году. Сборник документов и материалов**, Составил и подготовил к печати М.М.Габричидзе, Госиздат Груз.ССР, Сектор политической литературы, Тбилиси, 1942, с.41-54

22 **Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы)**, Баку, издательство "Азербайджан", 1998, с.8-9.

23 **Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi (qısaca-RFDA)**, f. P-130, siy.2, iş 58a, v.1.

24 Akif Aşırlı, **Nargin adasında Türk əsirləri,** Bakı, "Elm və təhsil", 2011, s.6.

25 Süleymanov Mehman, **Azərbaycan Ordusu (1918- 1920)**, Bakı, "Hərbi Nəşriyyat", 1998, s. 84.

askerî anlaşmasının 4. maddesine göre Azerbaycan, Türkiye'den askerî yardım talebinde bulundu[26]. 4 Haziran 1918'de alaylar Celaloğlu'ndan Gence'ye hareket etmeye başladı. Bakü Sovyeti'nin Harbiyye Naziri Korganov da (Korganyan) Gence'ye yürüyüş emri verdi. Aynı gün Shaumyan, Lenin'in Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a gelişini önleme talimatı üzerine Gürcistan'a başvurdu. Gürcistan'daki Alman temsilciliği de Türk birliklerinin Azerbaycan'a girmesini istemedi. Birleşik Gürcü-Alman kuvvetleri, Türk nüfuslu Borçalı topraklarında Osmanlı birliklerini engellemeye çalıştı, ancak yenildi ve geri çekildi. Türk alayları Haziranın ortalarına kadar Ermeni militanların bulunduğu bölgeyi temizledikten sonra Gazah ve Tovuz bölgelerinden geçerek Gence'ye ulaşarak Kafkas İslam Ordusu'nun komutasına girdiler [27].

Bakü Sovyeti ile savaşlara hazırlanan Nuru Paşa, önce gerinin güçlendirilmesi gerektiğinin farkındaydı. Bu amaçla Gence ve çevresinde yaşayan Ermeni nüfusun silahsızlandırılmasına karar verildi. 1918 yılının Haziran ayı başlarında, Gence'de yaklaşık 600 kişilik silahlı bir tabur toplanmıştı[28]. Önce Helenedorf'ta yaşayan Almanlarla görüşmeler başladı. Almanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerde gerginlikler olduğunu belirtmek gerekir. Böylece, 1904'ten başlayarak Alman nüfusu Taşnaksutyun partisinin silahlı çetelerinin saldırısına uğradı. Bu yıkıcı baskınlar özellikle 1905-1906'da, 1917 yazında ve Nisan-Mayıs 1918'de yoğundu[29]. Ermeni saldırganlığına direnmek için Aralık 1917'de Helenedorf'ta yerel bir öz savunma taburu kurulmuştu. Tabur, Ruşits soyadına sahip bir subay tarafından komuta ediliyordu ve küçük silahlarla birlikte dört makineli tüfek bulunan tabur, askerî olarak Tiflis'te bulunan Alman tüfek bölümüne bağlıydı[30].

Helenendorf kolonisinden 179 asker ve 8 subay olmak üzere Transkafkasya'dan 1494 Alman, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde Osmanlı ordusuna karşı savaşmıştı[31]. Bu nedenle Nuru Paşa liderliğindeki bir Türk askerî birliğinin Gence'ye gelmesi Almanları üzdü. Kafkas İslam Ordusu subayları, koloninin önderliği ve tabur komutanı ile bir araya gelerek onları iş birliğine davet

26 **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (qısaca-ARDA)**, f.894, siy.2, iş 88, v.1-3.

27 Görüryılmaz, **a.g.ə.**, s.107.

28 Mehman Süleymanov, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərb tarixi. I cild**, Tehran, Firuzan Nəşriyyatı, 2014, 761 s.

29 **ARDTA**, f.508, siy.1,iş 93, v.138; iş 110; iş 114; iş 403; iş 401; iş 409, v.13-15.

30 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v.20-21.

31 Гумбатова Т., **Жизнь немцев-колонистов за Кавказом**, Баку, 2005, с. 150-151.

etti. Aksi takdirde, Alman milislerinin silahsızlandırılacağı bildirildi. Almanlar, Türklerle iş birliğinin kendi çıkarlarına olduğunu görünce Türk alaylarına katılmayı kabul ettiler. Böylece, Ermeni Taşnak silahlı gruplarının çevre köylerden Gence'ye saldırmasını önlemek için bir Alman öz savunma taburu görevlendirildi ve Alman milisleri Zurnabat-Hacikand hattına yerleştirildiler. Birkaç Türk subayı Almanları kontrol altına almak ve operasyonun başarısını sağlamak için Alman öz savunma taburuna gönderildi[32].

Gence'deki Ermeni silahlı gruplarının silahsızlandırılması 10 Haziran 1918 gecesi başladı ve birkaç gün süren direnişten sonra Taşnaklar teslim oldu. Böylece, 4 gün süren çatışmanın ardından Türk askerleri Gence'nin Ermeni mahallesinin kontrolünü tamamen ele geçirdiler[33]. Gördüğümüz gibi, Azerbaycan'da yaşayan Almanlar, Kafkas İslam Ordusu'nun gelişinin barış ve düzene hizmet ettiğini anlayarak daha iyiye doğru fikir değiştirmiş ve Gürcistan'da yaşayan Almanlarla değil, Kafkas İslam Ordusu ile yakın iş birliği yolunu seçmiştir.

1918'in ortalarına gelindiğinde Avrupa cephelerindeki durum gergindi ve Almanya, Gürcistan'a büyük bir askerî birlik gönderemedi. Almanya Kafkasya'ya yönelik planlarının uygulanmasında, Gürcistan ve Azerbaycan'da yaşayan Alman nüfusu ile genel olarak Kafkasya'daki savaş esirlerini etnik bir destek olarak kullanmayı umuyordu. Transkafkasya'da Alman nüfusunun silahlı kuvvet olarak kullanılması Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın ana planlarından biriydi. Alman Genelkurmay Başkanı ünlü Alman askeri Ludendorf anılarında şöyle yazmıştı: "Doğu'daki Alman nüfusundan askere alınanların kabulü konusunda büyük umutlarım vardı."[34] Unutulmamalıdır ki, o zamanlar sadece Kuzey Kafkasya'da 27.000 Alman savaş esiri vardı ve bunların tüm Rusya'daki sayısının 2.247.000 olduğunu belirtmek gerekir[35].

Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanından hemen sonra Poti'de Almanya ile Gürcistan arasında 6 anlaşma imzalandı. Birinci temel anlaşmanın ikinci maddesine göre, anlaşma Almanya'nın müttefiki Osmanlı

---

32 Görüryılmaz, **a.g.ə.,** s.109.

33 Görüryılmaz, **a.g.ə.,** s.110-111.

34 Людендорф Э., **Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг.**, Перевод с 5 -го немецкого издания, Часть 2, М., «Высщий военный совет ГИЗ», 1924, s.214.

35 Шлейхер И.И., *"Пленные Первой Мировой войны и немцы-колонисты в Сибири"*, **Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы научн. конференции**. Анапа, 26-30 сентября 1997 г. Москва: 1998, с.205.

İmparatorluğu’nun Gürcistan’daki demir yollarını kullanma hakkını da yansıtsa da[36], Almanya Gürcü demir yollarının tek sahibi oldu.Alman yetkililer, Gürcü demir yollarını Osmanlı İmparatorluğu dâhil hiçbir devletle paylaşmayacaklarını defalarca belirttiler[37]. Demir yolunun Gürcistan’ın stratejik açıdan önemli tüm yerleşim yerlerinden geçtiği ve tüm tren istasyonlarının Alman birlikleri tarafından kontrol edildiği gerçeği göz önüne alındığında Gürcü-Menşevik hükûmetinin Almanya ile yapılan yabancı anlaşmalar yardımıyla gücünü pekiştirme arzusunun olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlaşmalar Almanya’nın Azerbaycan dâhil komşu ülkelerin iç işlerine müdahale etmesi için siyasi ve stratejik koşullar yarattı.

Azerbaycan-Alman ilişkilerinin Gürcistan’a kıyasla belirli özellikleri vardı. Almanya’nın Azerbaycan’a karşı tutumu ikiliydi: Almanya, bir yandan Azerbaycan’ın Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlaşma politikasını destekledi, öte yandan, Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’da güçlenmesinin gelecekte Almanya’nın “Kafkas politikası” uygulamasını engelleyeceğinden ve Alman-Türk çatışmalarının ortaya çıkmasından endişe duyuyordu. Almanya, Brest-Litovsk barış anlaşması bahanesiyle Bakü’de Sovyet gücünün varlığını da hesaba kattı.

1918’de Transkafkasya’daki Alman politika kaynaklarının analizi, Almanya’nın siyasi bir ikilemle karşı karşıya olduğunu gösteriyor. Almanya, Osmanlı Devleti’nin Transkafkasya’daki faaliyetini ve Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü Sovyeti’ne karşı askerî operasyonlarını destekliyormuş gibi davranıyordu ve böyle bir pozisyonun arkasında, gelecekteki siyasi oyunlarda temettü kazanma umudu vardı[38]. Almanlar, Bakü’nün Türkler tarafından kurtuluşundan sonra Almanya’nın da Bakü petrolünün dağıtımına “büyük bir ortak” olarak katılma hakkına sahip olacağına inanıyorlardı[39]. Bu nedenle Almanya, Bakü yürüyüşüne askerî bir taburla da olsa Kafkas İslam Ordusu ile birlikte katılmayı amaçlamış ve bu konu her gündeme geldiğinde Almanlar Enver Paşa ve Nuru Paşa tarafından reddedilmiştir[40].

Azerbaycan’a askerî müdahalenin imkânsızlığını gören Alman tarafı, Azerbaycan hükûmeti içinde “Alman yanlısı” bir grup oluşturmak, Alman

36 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.34-35.
37 Пипия Г.В., **Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.**, s.104.
38 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.130-133.
39 Пипия Г.В., **Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.**, s.124.
40 Akif Aşırlı, **Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu,** Bakı,”Nurlan”, 2007, s.28.

çıkarlarının Azerbaycan hükûmeti içinde temsil edilmesini sağlamak, Bakü Sovyeti'nin çöküşünden sonra onların yardımıyla Alman sermayesinin petrol endüstrisindeki konumunu güçlendirmek istedi. Azerbaycan hükûmeti Tiflis'te görev yaparken (28 Mayıs-16 Haziran) bir Alman askerî heyetinin Azerbaycan'daki Alman kolonilerini ziyaret etmesi, siyasi, ekonomik, kültürel ve entelektüel potansiyellerini incelemek için araştırmalar yapması tesadüf değildir[41]. Gürcistan'daki Alman diplomatik teşkilatı, Azerbaycan'ı kapsamlı bir şekilde incelemek ve Almanya'nın Azerbaycan'a girişi için koşulları yaratmak gibi önemli bir görevle karşı karşıya kaldı. Alman heyeti bu görevi yerine getirmek için Azerbaycan'da yaşayan Almanları bir dayanak noktası olarak görmüş, iç hayatlarını kontrol etmeye, siyasi eğilimlerini Tiflis ve Gürcistan'a yönlendirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, Azerbaycanlı Almanların bazı temsilcileri, Gürcistan'daki Alman dernekleri ve diğer kurumlarla daha yakın ilişkiler kurmaya çalışıyor, bazen en küçük ekonomik konularda bile Gürcü yetkililere başvurmayı tercih ediyorlardı[42]. Böylece, Helenendorf'ta yaşayan bir grup Alman, 1918 yılının Temmuz ayı başlarında Gence'yi ziyaret eden bir Alman generali ile karşılaşmış, içinde bulundukları zor durumdan kendisine şikâyette bulunmuş ve Almanya'dan yardım istemiştir[43]. 18 Temmuz 1918'de, Gence valisi tarafından alınan şikayetler, şikayetçilere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Alman nüfusunun sorunlarına kayıtsız olmadığını, mevcut sorunların gelecekte Azerbaycan hükûmeti tarafından çözüleceğini ve patron aramaya gerek olmadığını bildirdi[44]. Bakü'nün ele geçirilmesi, Gürcistan'ı köprübaşı olarak kullanan Almanya için çok önemliydi, çünkü 1918'in başından itibaren Almanya'da petrol ve gıda sıkıntısı vardı[45]. Alman hükûmeti, bu görevi yerine getirmek için sadece Osmanlı Devleti ile 27 Nisan 1918'de imzalanan anlaşmaya dayanarak Azerbaycan'da yüz yılı aşkın bir süredir yaşayan "Alman nüfusu" faktörünü kullanmayı amaçladı.

Almanya, sözde Osmanlı Devleti ile müttefikti, ama aslında ikili bir oyun oynayarak Azerbaycan'da kendisini güçlendirmek için Bolşeviklerle gizlice iş birliği yaptı, öncelikle Bakü Sovyeti aracılığıyla Sovyet Rusyası ile

---

41 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v.45-48.
42 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş. 307, v. 53.
43 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş. 408, v. 38.
44 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v.48.
45 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.160,161.

ilişkiler kurdu. Bakü Sovyeti'nin 1918 Haziran'ının son haftasında Göyçay ve Karamaryam civarında Bolşevik-Taşnak ordusuna Kafkas İslam Ordusu'nun ağır darbeleri indirmesinden sonra bile Almanya'nın endişeleri arttı ve 1918 Haziran ayı sonlarında Alman birlikleri gizlice Bolşevik karargâhı Bakü'ye geldi. Bakü Sovyeti başkanı S. Shaumyan, 5 Temmuz 1918'de V. Lenin'e gönderilen bir telgrafta şöyle yazmıştır: "Son zamanlarda, iki Alman subayı, iddiaya göre mahkumlara bakmak için Tiflis'ten uçakla buraya geldi. Onları sana, Moskova'ya gönderdik"[46]. 5 Temmuz 1918'de Ukrayna'da yoğunlaşan 7.000 Alman askerinden oluşan bir birlik Rostov ve Kuzey Kafkasya'dan Bakü'ye girmek için yola çıktı. Bunu kolaylaştırmak için Rostov-Bakü demir yolunun bir bölümünün Almanlar tarafından ele geçirildiği bildirildi[47].

Gürcistan'da tam bir hegemonya elde eden Almanya, Alman nüfusunu Azerbaycan'a baskı mekanizması olarak kullanarak komşu Azerbaycan'ın iç işlerine de müdahale etmeye çalıştı. Almanya'nın ülkenin iç işlerine müdahalesini önlemek için Azerbaycan hükûmeti Alman nüfusunun sosyo-politik hayatını sürekli olarak izledi. 12 Temmuz 1918'de etnik azınlıkların haklarının korunmasını garanti altına alan Azerbaycan hükûmeti önemli bir karar aldı[48]. Kararda, bu şartlara uymayan suçluların Askerî Soruşturma Komisyonuna karşı sorumlu tutulacağı belirtildi[49].

Kafkas İslam Ordusu'nun karargâhı Gence'de bulunuyordu ve askerî yetkililer komşu Alman kolonisine karşı yasadışı hareket eden herhangi bir asker veya sivili ağır şekilde cezalandırdı[50]. Kafkas İslam Ordusu'nun kısa sürede Gence ve çevresinde düzeni sağlaması, Alman halkının buna karşı tutumunu olumlu yönde değiştirmiştir. Bu nedenle, Azerbaycan'ın tüm nüfusu ile birlikte Alman nüfusu da Kafkas İslam Ordusu'nun ikmalinde aktif rol aldılar[51]. Arşiv belgelerine göre, 23 Haziran 1918'de Gence Eyalet Komiseri Ziyadkhanov tarafından imzalanan emirde, "toplanan ve ileride toplanacak buğday ve arpanın, Türk ordusunun emrinde Gence şehrine teslim edilmesi" önerildi[52].

46 **RFDA,** f. P-130, siy.2, iş 569, v.9.
47 **Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv belgeleri)**, s.596.
48 **ARDTA,** f.508, siy.1, iş 408, v.47.
49 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v.47.
50 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 415, v. 83,97.
51 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 415, v. 83,97.
52 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v. 32.

2 Temmuz 1918'de Albay Cemil Cahid adında bir Türk askeri, ordunun karavanlarıyla sağlanan samanı taşımak üzere Helenendorf kolonisine gönderildi[53]. 4 Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun at ve savaş arabalarıyla donatılmasına yardımcı olmak üzere Helenendorf'ta iki komisyon kuruldu[54]. Arşiv belgeleri, Helenendorf kolonisinden F. Legler, V. Kremer, G. Frick, V. Legler, E. Andris, S. Fligrel, V. Neverin , M. Pol, K. Borisov ve T. Kunun'un Kafkas İslam Ordusunda hizmet ettiğini göstermektedir[55].

İslam Ordusu'nun gelmesiyle bölgede istikrar sağlandı ve tüm yerel halk gibi Alman nüfusu da barış içinde yaşamaya başladı. Okullarda eğitim yeniden başlatıldı ve Alman okullarında dersler Rusça değil, Almanca olarak yapılmaya başlandı[56]. İyi derecede Almanca bilen Nuru Paşa, kısa sürede Helenendorf'luların sempatisini kazandı.

Almanya, Sovyet Rusyası ile Brest-Litovsk barış anlaşmasının şartlarıyla bağlantılı olarak Transkafkasya'daki yeni devletleri tanımak istemedi. Ama bunun altında başka sebepler de vardı: Azerbaycan Cumhuriyeti'ni "Osmanlı projesi" olarak gördükleri için Almanlar onu tanımadılar. Cumhuriyetçi siyasi yapısı nedeniyle Almanya Gürcistan'ı da tanımak istemedi. Çünkü Almanya, Gürcistan'ı Transkafkasya'daki kalesi yapmakla kalmamış, siyasi yapısını değiştirerek Gürcistan'da bir monarşi kurmayı da planlamıştır[57]. Kısaca, Almanların amacı sadece Gürcistan'daki monarşiyi restore etmek değil, aynı zamanda Alman prenslerinden birini Gürcü tahtına oturtmaktı. Aceleyle Almanya'nın Gürcistan temsilcisi Schulenberg ile Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Mirbach arasında bu konuda yoğun istişareler yapıldı[58]. Böylece Almanlar Gürcistan'ı kendi kolonileri olarak gördüler. Bu bağlamda, Transkafkasya'daki Alman nüfusunun rolü büyük önem taşıyordu ve Gürcistan'daki Alman misyonunun başkanı von Kress, Transkafkasya'daki Alman nüfusunun yasal statüsüne çok dikkat etti.

---

53 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 408, v.8

54 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 415,v.12.

55 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 415, v.42,48.

56 **ARDA**, f.830, siy.1, iş 7, v.1.

57 **"Ertoba" qəzeti, 1918-ci il 19 iyun** (gürcü dilində); **Германские оккупанты в Грузии в 1918 году**, Составил и подготовил к печати М.М.Габричидзе,Тбилиси, Госиздат Груз.ССР, сектор политической литературы, 1942, с.62-65.

58 Енукидзе Д.Е., **a.g.ə.**, s.141.

Alman misyonu, Alman nüfusunun çıkarlarını koruma kisvesi altında, Gürcistan[59] ve Azerbaycan[60] hükûmetleri üzerindeki baskıyı artırmak için Almanların yasal statüsü hakkında eşit olmayan bir hükûmetler arası anlaşma imzalamayı amaçladı.

1918 yazında Alman nüfusu ile ilgili taslak anlaşmalar hazırlanarak Azerbaycan ve Gürcistan hükûmetlerine sunuldu. İki cumhuriyetin hükûmetlerine sunulan bu anlaşmalar, içerik olarak çok farklı değildi. Bu projelere göre Azerbaycan ve Gürcistan'da yaşayan Almanlara "öz yönetim" hakkı verilecekti[61]. Ayrıca, kolonilerde yerel güvenlik milislerinin kurulması, Almanlara taşınmaz emlak ve toprak edinme konusunda geniş yetkiler verilmesi, Çarlık Rusyası döneminde Almanlara tanınan ayrıcalıkların geri getirilmesi, çarlık ayrımcı yasalarının sonuçlarının ortadan kaldırılması, onların Alman vatandaşı olmalarına izin verilmesi, dinî ihtiyaçlarını karşılayacak koşulların yaratılması ve diğer konular bu projelere yansıdı[62].

1917 sonbaharında Azerbaycan'ın Helenendorf kolonisinde silahlı bir milis grubu kurulmuştu ve şimdi bu türlü silahlı grupların 26 kolonide daha kurulması planlandı. Aslında, bu anlaşmaların yapılması hem Gürcistan, hem de Azerbaycanda yaşayan Almanların "devlet içinde devlet" yaratmalarına izin verecekti.

Alman heyetinin Gürcistan hükûmetine sunduğu anlaşma taslağının daha da aşağılayıcı olduğunu belirtmek gerekir. Anlaşmaya göre, Gürcistan'daki Alman diplomatik misyonu, Gürcistan'da yaşayan Alman nüfusunun tüm haklarını korumaya yetkiliydi[63]. Anlaşmaya göre, Alman heyetine subay ve askerlerini Gürcistan'daki Alman kolonilerine gönderme hakkı verildi[64]. Alman heyetinin böyle bir anlaşma taslağını Gürcistan hükûmetine sunması, Almanların Gürcistan'ın bağımsızlığına saygısızlığının bir göstergesiydi. Bu tutum, Alman nüfusunun vatandaşlığı durumunda daha da belirgindi - antlaşma taslağının 4. maddesi, "Alman göçmenlerin Alman vatandaşlığını kazanmakta özgür olduğunu ve her durumda Gürcistan'ın bu kişileri vatandaşlıktan çıkarmakla yükümlü

59 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 29, v.1-3.
60 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 169, v.1.
61 **Gürcüstan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi, (qısaca-GRDTA),** f.3, siy.1, iş 10, v.26,27.
62 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 29, v.1-3.
63 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 169, v.1.
64 **GRDTA**, f.3, siy.1, iş 10, v.27.

olduğunu" belirtiyordu[65]. Bu projenin gerçekleşmesi, Alman nüfusunun yerel nüfustan daha fazla ayrıcalığa sahip olacağı anlamına geliyordu.

Alman yetkililerin göçmenlerin çıkarlarını hararetle savunması, Alman hükûmetinin Kafkaslar da dâhil olmak üzere yurtdışında yaşayan Alman nüfusuna yönelik planlarının uygulanmasına büyük önem verdiğini bir kez daha gösterdi. Anlaşma taslağına gelince, zor durumda olan Gürcistan hükûmeti, Alman heyetinin taleplerini geri çeviremedi ve anlaşmada öngörülen sorunları çözmek için bir komisyon kuruldu. Hükûmet, yeni Alman göçmenlerini Gürcistan'a yerleştirmeyi bile kabul etti[66].

Almanya, öncelikle Gürcistan'ın güneyinde, Borçalı'da yaşayan Azerbaycan Türklerine ve Kafkas İslam Ordusu'na katılmak üzere Gümrü'den ayrılan Türk birliklerine karşı eğitilmiş silahlı gruplar oluşturarak Gürcistan Almanlarını kendi amaçları için kullandı. 1918'de bağımsızlığın ilanından sonra Gürcistan ile Azerbaycan arasında toprak anlaşmazlıkları ortaya çıktı. Devletler arası anlaşmazlığın ana nesneleri, Azerbaycan Türklerinin kompakt bir şekilde yaşadığı Borçalı'nın büyük bir kısmı, Siğinak ve Tiflis bölgelerinin bazı ilçeleriydi. Arşiv belgelerine göre 1918 baharında Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin sayısı 187.445, yani Gürcistan'ın toplam nüfusunun %6.5'i kadardı[67]. Azerbaycan Türkleri genel olarak Tiflis ilinde nüfusun %11,4'ünü, ilin kuzeyindeki Borçalı bölgesinde ise yaklaşık % 65'ini oluşturmaktadaydı[68].

Borçalı Türkleri (Karapapaklar), Osmanlı ordusunu bir kurtarıcı olarak görmüşler ve ona her şekilde yardım etmeye hazırdılar. Gürcü hükûmeti Borçalı ve Kaheti Türklerinin gönüllü olarak Azerbaycan'a katılmasına izin vermekte isteksizdi ve bu nedenle 5 Haziran 1918'de Gürcistan hükûmeti yukarıda bahsedilen ilçelerle sınır bölgelerine asker gönderme kararı aldı[69]. Kısa bir zamandan sonra Alman ve Gürcü birlikleri acil olarak Borçalı'ya girdi. Borçalı'da Gürcü idari sisteminin kurulmasına başlandı. Silahlı Alman ve Gürcü askerî birlikleri Borçalı Türklerine karşı sayısız suç ve kanunsuzluk işleyerek Türkleri tarihi topraklarını terk etmeye zorladılar. Gürcistan'da yaşayan

65 **GRDTA,** f.3, siy.1, iş 10, v.33.

66 **GRDTA,** f.13, siy.1, iş 1869, v.26, 27.

67 Пипия Г.В., **Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.**, s.50.

68 **ARDA,** f.970, siy.1, iş 24.

69 **"Ertoba" qəzeti, 13 iyun 1918-ci il,** (gürcü dilində)

Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti Bakanlar Kurulu Başkanı'na gönderdiği şikayet mektuplarından da anlaşılacağı üzere Gürcistan'daki Türk köyleri bu birlikler tarafından defalarca yağmalanmıştır. Özellikle Şabandlı, Gizil Kilse, Kekliyan, Hamamlı, Yukarı Uzman, Aşağı Uzman, Safarlı, Muğanlı, Sarıyer, Molla Eyyublu, Kamışlı, Saatli, Soyuk Bulak, Ilmazdi, Karakala ve diğer köyler tamamen yağmalandı ve bazı Türk köylerinde ahali tamamen yok edildi. Azerbaycan Türklerine karşı bu yasadışı eylemlerde Türklere komşu Gürcü ve Alman köylerinin nüfusu bile yer aldı[70].

Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı'na ve Osmanlı Devleti'ne gönderdiği şikayet mektubunda şöyle yazıyordu: "Alman toprak sahipleri ve askerler diktatörler gibi davranıyorlar. Saygıdeğer annelerimize ve eşlerimize tüm camianın gözü önünde küfretmekte, utanmadan her türlü ifadeyi kullanmaktadırlar. Azerbaycanlıların köylerinden toplanan paralardan alkol alınıyor ve zenginler bol bol şarap içip eğleniyorlar, tutuklanan Müslümanın kıyafetlerini çıkarıyorlar, dışarıda, herkesin gözü önünde dövüyorlar. Bir ayaklarını diğerinin üzerine koyarlar, çar gibi davranarak bir masaya otururlar ve bu sefil insanların nasıl acı çektiklerini, dayaklara dayanmadan nasıl ağladıklarını izlemekten keyif alırlar. Aynı zamanda, bu "gösteri"nin yaratıcıları ve diğer seyirciler gülüyor ve kahkahaları talihsiz insanların iniltilerine karışıyor. Bu nasıl bir adalet, bu nasıl bir yönetimdir? Böyle bir hükûmet yerle bir olsun."[71]

Alman ve Gürcü birliklerinin ve silahlı Alman nüfis gruplarının saldırıları karşısında, Gürcistan'da yaşayan Türkler, Azerbaycan ve Türk hükûmetlerine "Müslüman köylerinin güvenliğini sağlamak için mümkün olan en kısa sürede çok sayıda asker göndermeleri" çağrısında bulundu[72]. Çağrıları şu şekilde özetlendi: "Bu mümkün değilse, o zaman biz de, bağımsızlık iddiasında bulunan diğer halklar gibi, ya merkezi Tiflis'te ve Türkiye'nin himayesinde yarı bağımsız bir "Karapapak Hanlığı"nın kurulmasında veya Azerbaycan ile birleşmemizde yardım istiyoruz"[73].

Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi M. Cafarov, Alman hükûmetinin Kafkasya'daki temsilcisi General von Kress'e Borçalı'da Türk

---

70 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 236, v.12,13.

71 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 236, v.12, 12 arxası.

72 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 236, v.15 arxası.

73 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 236, v.32.

nüfusuna karşı işlenen mezalimleri araştırmak için uluslararası bir komisyon kurulmasını teklif etmesine rağmen, önerisi cevapsız kaldı[74].

Azerbaycan hükûmeti, Almanya ile eşitsiz bir anlaşma yapmayarak Azerbaycan Almanlarının "devlet içinde devlet" kurmasına izin vermemiş ve Almanya'yı Azerbaycan üzerindeki baskı araçlarından mahrum bırakmıştır. 1918 yılının Ağustos ayı başlarında Transkafkasya'daki askerî-politik durum nedeniyle Almanya, Kafkasya'daki politikasını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmış ve hatta 21 Ağustos 1918'de Berlin'de bu konuyu ayrıntılı olarak görüşmek üzere özel bir konferans toplanmıştır[75]. Konferansta, Almanya'nın Kafkasya'daki konumunu güçlendirmede bölgedeki Alman nüfusunun oyna-yabileceği rol de dâhil olmak üzere, Almanya'nın Transkafkasya'ya yönelik politikasıyla ilgili konuları, Almanya'da ihtiyaç duyulan pamuk, yün, ipek, bakır, deri, tütün, şarap, meyve ve bitkisel yağların satın alınması ve Almanya'ya tesliminde şirketlerinin, işletmelerinin ve kamu kuruluşlarının katılımı konusu ele alındı[76]. Konferans bir kez daha Alman-Azerbaycan ilişkilerinin gelecekteki beklentilerine değindi ve Türklerin Bakü'ye girişini destekleme kararı aldı[77]. Ancak bir hafta sonra, 27 Ağustos 1918'de Almanya, Sovyet Rusyası ile yaptığı ayrı bir anlaşma ile müttefiki Türkiye'nin çıkarlarını dikkate almadığını göstermiş ve Azerbaycan devletinin bağımsızlığına yönelik bir politika izlemiştir.

27 Ağustos 1918'de Almanya, Sovyet Rusyası ile bir anlaşma imzaladı. Brest Barış Antlaşması'na ek olarak kabul edilen anlaşma, Almanya'nın hiçbir üçüncü ülkeden askerlerin Şamahı ve Bakü ilçelerinin sınırlarını geçmesine izin vermeyeceğini belirtmekteydi. Bu "hizmetler" için Sovyet Rusyasısı, Bakü'de her ay üretilen petrolün %25'ini Almanya'ya ihraç etmeyi taahhüt etti[78]. Elbette Almanya'nın durduracağı üçüncü devletin birlikleri, Osmanlı birlikleri anlamına geliyordu.

İstanbul'daki Azerbaycan heyetinin başkanı M.E. Resulzade, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Waldheim'a protesto notası sundu ve Almanya'nın Sovyet Rusyasısı ile Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne karşı yaptığı gizli barış anlaşmasını kınadı[79].

74 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 18, v.89.

75 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.155.

76 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.158,159.

77 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.160.

78 Балаев А., **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**, М, : Флинта, 2009, с.132.

79 **ARDA**, f.970, siy.1, iş 16, v. 3-4.

Almanya'nın Ağustos 1918'deki Türk karşıtı politikası, bazı koloni liderlerinin ruh halini de etkiledi. Helenendorf Alman milis taburunun Kafkas İslam Ordusu ile yakın iş birliği yapmasına rağmen, koloninin sivil liderliği Gence askerî valisinin emirlerini zamanında yerine getirmedi ve gecikmelere izin verdi. Bu hususta Gence Askerî Valisi tarafından Helenendorf kolonisinin başkanına 4 Ağustos 1918 tarihinde gönderilen bir mektupta, Almanlara Kafkas İslam Ordusu'nun sadece Müslümanları değil, diğer milletlerin temsilcilerini de korumak için geldiğini bildirmiştir. Koloni başkanına yasadışı eylemlerinden vazgeçmesi ve 5 Ağustos 1918'e kadar savaş arabalarını ve atları Kafkas İslam Ordusu'nun emrinde Gence şehrine teslim etmesi talimatı verildi. Koloni başkanı, aksi takdirde sorumlu tutulacağı konusunda uyarıldı[80].

Ordu karargâh Gence'de bulunuyordu. Ordu komutanlığı, Alman nüfusunun şikayetlerini yakından takip etti ve onların hak ve özgürlüklerini ihlal eden yasadışı eylemleri engelledi. Transkafkasya'da bir kaos döneminde, Azerbaycan'daki Alman nüfusu, Kafkas İslam Ordusu'nu Gence vilayetinin kamusal yaşamında hukuk ve düzen, istikrar ve adalet için bir güç olarak görmüştür. Kimse için istisna yoktu. İki Türk askeri bile, "Almanların bahçesine keyfi olarak girip çok miktarda üzüm çaldıkları" için ağır bir şekilde cezalandırıldı[81].

1918'de zor mali durumlarına rağmen, Almanlar Kafkas İslam Ordusu'na yardım etmeye devam ettiler[82]. Bakü'de yaşayan Almanlar da gerekli bilgilerin toplanması ve ulaştırılması konusunda Kafkas İslam Ordusu'nu desteklediler. General Dansterville anılarında, 1918 Ağustos'unun sonlarında Bakü sokaklarının Alman ve Avusturyalı savaş esirleriyle dolu olduğunu ve onların ve şehrin Azerbaycan halkının açık bir şekilde Türklere sempati duyduğunu yazmıştı[83].Onlar sayesinde Kafkas İslam Ordusu, İngiliz birliklerinin planlarından her zaman haberdar oldu. Nargin adasında Türklerle birlikte yaklaşık 1000 Avusturyalı ve 400 Alman'ın gözaltına alındığı belirtilmelidir[84].

15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü Ermeni-Bolşevik-İngiliz kuvvetlerinden kurtardı.17 Eylül'de Azerbaycan hükûmeti Gence'den

80 **ARDTA**, f. 508, siy.1 , iş 408, v. 41.

81 **ARDTA**, f. 508, siy.1 , iş 408, v.97.

82 **ARDTA**, f.508, siy.1, iş 405, v.93

83 Vilayət Quliyev, **Britaniya generalının Bakı gündəlikləri,** Elektron resurs: https://525.az/site/? Name =xeber &news_id=748#gsc.tab=0., (müraciət tarixi 20.03.2019).

84 **Azerbaycan Cumhuriyyeti.1918-1920 (Osmanlı arşiv belgeleri)**, Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2018, s.17.

Bakü'ye taşındı ve Bakü, Azerbaycan'ın başkenti oldu. Almanya Sovetlerle 27 Ağustos 1918'de imzalanan anlaşmayı yok sayarak Gürcistan'daki Alman askerî birliklerinin Başkomutanı Albay Friedrich von der Goltz komutasındaki Alman birliklerini Bakü'ye gönderdi[85]. Askerî görevin ardından Bakü'ye bir Alman uzman grubu geldi. Alman uzman grubunun ana görevi, Bakü petrol bölgesindeki Alman madenlerinin ve sanayi kuruluşlarının sayısını belirlemek, Azerbaycan'dan stratejik ürün ihraç etme olasılığını araştırmaktı. Ancak Almanya'nın beklentileri yanlıştı, çünkü uluslararası siyasette Türkiye'ye daha çok güvenen Azerbaycan hükûmeti, Gürcistan'ın aksine nispeten özgür bir politika izledi. Hâlâ 2 ay önce - 11 Temmuz 1918'de Türkiye'nin desteklediği Azerbaycan hükûmeti, Azerbaycan'dan tahıl, pamuk, yün, ipek, et ve et ürünlerinin ihracatını yasaklayan bir kararname imzalayarak Almanya'nın yayılmacı planlarını engelledi. Alman yetkililer de bu kararı kabul etme girişiminin Türkiye'den geldiğine inanıyorlardı[86].

SONUÇ

Böylece Almanya'nın çabalarına rağmen, Gürcistan'ın aksine, Azerbaycan'ın Alman nüfusu, Nargin adasından kaçmayı başaran Avusturyalı ve Alman savaş esirleri Türk ordusuna karşı silaha sarılmamış, onu desteklemiştir. Bu yardım Kafkas İslam Ordusu'nun son günlerine kadar, yani Kasım 1918'e kadar sürmüştür[87].

Elbette Kafkas İslam Ordusu'nda görev yapan Almanların sayısı çok azdı, ama bu kurtarma ordusuna katılımları manevi açıdan büyük önem taşıyordu. Alman devleti, Bakü Sovyeti'nin Ermeni-Bolşevik liderliği, onların hamisi Sovyet Rusya ile ayrı anlaşmalar yapmış, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetlerine her türlü engeli oluşturmuş ve Bakü'ye girişini engellemeye çalışmıştır. Bütün bu engellere rağmen şanlı Türk ordusu Bakü'ye girdi ve Bakü Ermeni-Taşnaklardan ve İngilizlerden kurtarıldı, Azerbaycan hükûmeti tarihî başkentine taşındı.

Azerbaycan'da yaşayan Almanlar, Gürcistan'da yaşayan Almanlardan farklı olarak Almanya'nın elinde alet olmamış ve Azerbaycan kanunları çerçevesinde

85 Али Гасанов, **Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана**. Баку, "Zərdabi LTD" MMC, 2013, c.82.

86 Пипия Г.В., **Политика Германии в Закавказье в 1918 году**, s.148.

87 **ARDTA,** f. 508, siy.1, iş 415, v.50.

hareket etmişlerdir: Almanya, Azerbaycan'da Kafkas İslam Ordusu'na karşı "Alman nüfusu" faktörünü kullanmaya çalıştı, ancak başarısız oldu.

Almanya, Azerbaycan'ın doğal kaynaklarını yağmalamayı ve onu ham madde üssü haline getirmeyi başaramadı. Burada elbette öncelikle Türkiye ve Kafkas İslam Ordusu faktörlerinin olumlu rolünü dikkate almak gerekiyor. Türkiye, 1918'de Azerbaycan'ın bir Alman kolonisi olmasına izin vermedi.

KAYNAKÇA

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (qısaca-ARDTA), f.508, siy.1. iş 77.

ARDTA, f.508, siy.1,iş 93.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 110.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 114.

ARDTA, f.508, siy.1, iş. 307.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 377.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 388.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 395.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 401.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 403.

ARDTA, f.508,siy.1,iş 405.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 408.

ARDTA, f.508, 1, iş 409.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 415.

ARDTA, f.508, siy.1, iş 436.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (qısaca- ARDA), f.830, siy.1, iş 7.

ARDA, f.894, siy.2, iş 88.

ARDA, f.970, siy.1, iş 16.

ARDA, f.970, siy.1, iş 18.

ARDA, f.970, siy.1, iş 24.

ARDA, f.970., siy.1, iş 29.

ARDA, f.970, siy.1, iş 169.

ARDA, f.970, siy.1, iş 236.

Azerbaycan Cumhuriyyeti.1918-1920 (Osmanlı arşiv belgeleri), Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2018,707 s.

Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 696 səh. + 40 səh. İllüstrasiya.

Akdes Nimet Kurat. **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1990, 755 s.

Akif Aşırlı. **Nargin adasında Türk əsirləri**, Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 112 s.

Akif Aşırlı. **Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu**. Bakı,"Nurlan", 2007,185 s.

Балаев А., Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**,** М, : Флинта, 2009,

Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv belgeleri). Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov.İstanbul, TEAS Press Nəşriyyat evi, TEAS-Press Nəşriyyat evi, 2018, 666 s.

"Ertoba" qəzeti, 13 iyun 1918-ci il,(gürcü dilində)

"Ertoba" qəzeti, 19 iyun1918-ci il (gürcü dilində).

Gürcüstan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi, (qısaca-GRDTA), f.3, siy.1, iş 10,

GRDTA, f.13, siy.1, iş 1869.

Quliyev Vilayət. **Britaniya generalının Bakı gündəlikləri**.Elektron resurs:https://525.az/site/? Name =xeber &news_id=748#gsc.tab=0

Mustafa Görüryılmaz. **Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918).** Bakı,"Qismət", 2009, 408 s.

Süleymanov Mehman, **Azərbaycan Ordusu (1918- 1920),** Bakı, "Hərbi Nəşriyyat", 1998, 488 s.

Mehman Süleymanov. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərb tarixi.** I cild. Tehran, Firuzan Nəşriyyatı, 2014, 761 s.

Nəsiman Yaqublu.**Qafqaz İslam Ordusu və Nuru Paşanın Azərbaycanda izləri**. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2012, 151s.

Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi (qısaca-RFDA), f. P-130, siy.2, iş 58a.

RFDA, f. P-130, siy.2, iş 569.

Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы) — Баку, издательство "Азербайджан", 1998, 632 с.

Али Гасанов. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, “Zərdabi LTD” MMC, 2013, 504 с.

Балаев А.Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955).-М, :Флинта, 2009, 288 с.

Германские оккупанты в Грузии в 1918 году.Составил и подготовил к печати М.М.Габричидзе. Тбилиси, Госиздат Груз.ССР,сектор политической литературы.1942, 86 с.

Гумбатова Т. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку, 2005, 267 с.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис:Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, 514 с.

Енукидзе Д.Е. Разгром и изгнание интервентов из Закавказья. Тб.: Госиздать Груз. ССР, 1969, 295 с.

Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Перевод с 5 -го немецкого издания. Часть 2. М.: «Высщий военный совет ГИЗ», 1924, 315 с.+ 7 с. иллюстрации.

Пипия Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов. Издательство «Сабчато Сакартвело». Тбилиси, 1971, 240 с.

Пипия Г.В Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М.: «Наука», 1978, 239 с.

Плохотнюк Т.Н. *“К вопросу о* немецкой миграции в Северокавказском регионе”. // Вестник СГУ, №15,1998, с. 6-15.

Победа Советской власти в Закавказье. Тбилиси: «Мецниереба», 1978, 682 с.

Шлейхер И.И., “Пленные Первой Мировой войны и немцы-колонисты в Сибири*”,* Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы научн. конференции**.** Анапа, 26-30 сентября 1997 г. Москва: 1998, с.205-227.

1921 SOVYET-TÜRK ANTLAŞMASI: TARİHÎ GERÇEKLİK VE ERMENİ İDDİALARI

NİFTƏLİYEV İLQAR VAHİD OĞLU*

ÖZET

1921, Rusya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin temelini oluşturan ve aynı yıl Türkiye ile üç Sovyet Güney Kafkasya cumhuriyeti arasında imzalanan Kars Antlaşması'nın hukuki temelini teşkil eden 1921 Sovyet-Türk Moskova Antlaşması'nın imzalanmasının 100. yıl dönümüdür. SSCB'nin dağılmasından sonra bu anlaşmaların taraflarından biri olan Ermenistan, anlaşmaları tanımamış ve bunların Ermeni halkının tarihî toprakları üzerindeki haklarını ihlal ettiğine inanmıştır. SSCB'nin çöküşünün arifesinde ve sonrasında, Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını kanıtlamaya çalışan Ermeni propagandası, Moskova ve Kars anlaşmalarının revize edilmesi yönünde çeşitli argümanlar öne sürmüştür.

Başlangıçta, bu yöndeki temel argüman, Bolşeviklerin 1921 yılında kendi askerî zayıflıkları ve ideolojik kaygılar nedeniyle Ermenistan topraklarını terk etmek zorunda kaldıkları tezidir. Bu bağlamda, Stalin'in önemli bir rolü olduğu iddia edilmektedir. Bu düşünceyi, Moskova'daki konferansa katılan Türk diplomatların itirafları da desteklemektedir.

Ermeni tarafının bir sonraki tezi, Moskova Antlaşması'nın gizli protokollere sahip olduğu ve buna göre 25 yıl süreyle imzalandığı iddiasıdır. Son olarak, Ermeni siyasetçiler ve tarihçiler, Moskova Antlaşması'nın uluslararası hukuki bir geçerliliği olmadığını, anlaşmayı imzalayan Sovyet Rusya ve Türkiye'nin, bağımsızlığı fiilen de olsa Paris Barış Konferansı tarafından tanınan Ermenistan Cumhuriyeti'nin aksine, 1921'de uluslararası hukukun konusu olmadığı gerekçesiyle kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Bu çalışmada, Ermeni tahrifatlarını ortaya çıkarmak için her tezi ayrı ayrı ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan, Naxçıvan, Qars

* Prof. Dr., AMİA, Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, shukurovkk@gmail.com.

THE SOVIET-TURKISH TREATY OF 1921: HISTORICAL TRUTH AND ARMENIAN CLAIMS

ABSTRACT

This year marks the 100th anniversary of the signing of the Soviet-Turkish Moscow Treaty of 1921, which laid the foundation for diplomatic relations between Russia and Turkey, becoming the legal basis for the Kars Treaty concluded in the same year between Turkey and the three Soviet republics of the South Caucasus. After the collapse of the USSR, one of the parties to these agreements, Armenia, did not recognize these agreements and believes that they infringed on the rights of the Armenian people to their historical territories. On the eve and after the collapse of the USSR, Armenian propaganda, trying to substantiate its territorial claims to Turkey and Azerbaijan, put forward a variety of arguments for the revision of the Moscow and Kars treaties. Initially, the main argument in this direction was the thesis that in 1921 the Bolsheviks, due to their own military weakness and based on ideological considerations, were forced to cede the territories of Armenia. At the same time, in their opinion, Stalin played a significant role in this, as there are confessions of Turkish diplomats who participated in the conference in Moscow. The next thesis of the Armenian side is that the Moscow Treaty allegedly had secret protocols, according to which it was concluded allegedly for 25 years. Finally, Armenian politicians and historians are trying to prove that the Moscow Treaty has no international legal force, since the signatories of it, Soviet Russia and the Ankara government of Turkey, were not subjects of international law in 1921, unlike the Republic of Armenia, whose independence, although de facto, was recognized by the Paris Peace Conference. To expose the Armenian falsifications, we will consider each thesis separately.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Armenia, Nakhichevan, Kars

Giriş

Bu il Rusiya ilə Türkiyə arasında diplomatik münasibətlərin, Türkiyə ilə Cənubi Qafqazın üç sovet respublikası arasında Qars müqaviləsinin hüquqi əsasını qoyan 1921-ci il 16 mart tarixli sovet-türk Moskva müqaviləsinin imzalanmasının 100 ili tamam oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra bu sazişlərin iştirakçılarından biri olan Ermənistan onları qəbul etməyərək hesab edir ki, güya bu müqavilələr erməni xalqının tarixi torpaqlarına olan hüquqlarını tapdalayıbdır. Lakin bu gün həm Moskva, həm də Qars müqavilələri Türkiyə ilə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında dövlət sərhədlərini hüquqi cəhətdən müəyyən edən əsas sənədlərdir. Qars müqaviləsi Ermənistan ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında mövcud olan yeganə müqavilədir. Həm Moskva, həm də Qars müqavilələri Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onun ayrılmaz ərazisi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün beynəlxalq təminat rolunu oynayırlar. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində 1988-ci ildə başlayan Qarabağ münaqişəsi dalğasında Ermənistan Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə də çıxış edirdi. Üstəlik, Ermənistanın bu addımları onun silahlı birləşmələrinin Naxçıvana müdaxiləsi və Kərki kəndinin işğalı ilə nəticələnmişdi. Əlbəttə, bütün bunlar Naxçıvanın Ermənistanla sərhədlərini müəyyənləşdirən, Türkiyə ilə SSRİ-nin qarantı olduqları, Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın xüsusi statusunu möhkəmləndirən beynəlxalq Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərinin kobud şəkildə pozulması demək idi. Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasında erməni əhalisinin sayı cüzi olduğuna görə (1979-cu ildə keçirilmiş Ümumittifaq siyahıya alınmaya görə - 1,4 %-İ.N.) Ermənistanın siyasi dairələri DQMV olduğu kimi həmin əhalinin öz müqəddəratını təyin etmək prinsipindən istifadə edə bilmirdilər. Belə olan halda ermənilər yalnız sovet-türk, daha sonra isə Rusiya Federasiyası ilə Türkiyə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi nəticəsində həmin müqavilələrin ləğv olunacağına ümid edirdilər.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində və sonra erməni təbliğatı Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını əsaslandırmağa çalışaraq, Moskva və Qars müqavilələrinə yenidən baxılması üçün ən müxtəlif bəhanələr irəli sürürdü. İlk əvvəl belə bir ideya irəli sürüldü ki, guya 1921-ci ildə bolşeviklərin hərbi cəhətdən zəif olması və ideoloji mülahizələr üzündən Ermənistan öz "ərazilərini" Türkiyə və Azərbaycana güzəştə getmək məcburiyyətində qalmışdı. Ermənilərin fikrincə, bu işdə Stalinin rolu az deyildi. Ermənistan tərəfinin növbəti iddiası ondan ibarət idi ki, guya Moskva müqaviləsinin məxfi protokolları var idi və müqavilə 25

il müddətinə bağlanmışdı. Nəhayət, erməni siyasətçiləri və tarixçiləri Moskva müqaviləsinin beynəlxalq hüquqi qüvvəyə malik olmadığını sübut etməyə çalışaraq, güya müqaviləni imzalayan Sovet Rusiyası və Türkiyənin Ankara hökumətinin 1921-ci ildə, Ermənistan Respublikasından fərqli olaraq, beynəlxalq hüququn subyekti olmadığını əsas gətirirdilər. Erməni saxtakarlıqlarını ifşa etmək üçün ayrı-ayrılıqda hər bir fikrə nəzər salaq.

Birinci erməni iddiası: Moskva müqaviləsinə əsasən Sovet Rusiyası Ermənistan ərazilərini Türkiyə və Azərbaycana güzəştə gedib

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra V. Leninin başçılıq etdiyi sovet hökuməti Birinci Dünya müharibəsindən çıxmaq xəttini götürdü. Buna görə də 1918-ci ilin martında Sovet Rusiyası Dördlər ittifaqı ölkələri ilə, o cümlədən Osmanlı imperiyasının nümayəndələri ilə Brest şəhərində sülh müqaviləsi bağlamışdı. Həmin müqavilənin 4 bəndinə əsasən Rusiya Ərdahan, Qars və Batum dairələrinin dərhal rus qoşunlarından təmizlənməsinə, bu dairələrin dövlət-hüquqi və beynəlxalq hüquq münasibətlərinin yenidən təşkil olunması prosesinə müdaxilə etməyəcəyinə dair təminat verirdi. Sovet Rusiyası öhdəlik götürmüşdü ki, *"Şərqi Anadolunun əyalətlərinin tezliklə təmizlənməsini və Türkiyəyə nizamlı qayıdışını təmin etmək üçün əlindən gələni edəcək"*. Bundan başqa, dairələrin əhalisinə qonşu dövlətlərlə, xüsusən Türkiyə ilə razılaşdırmaqla yeni bir quruluş yaratmaq hüququ verilirdi.[1] Faktiki olaraq, Brest müqaviləsi ilə Rusiya ilə Türkiyə arasında 1877-1878-ci illər müharibəsinə qədər mövcud olmuş sərhədlər bərpa edilirdi. Müqavilə imzalandığı dövrdə dünyanın siyasi xəritəsində, 1877-1878-ci illərdə olduğu kimi, Ermənistan adlı dövlət yox idi. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış erməni dövlətinin daşnak hökuməti 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsi ilə Osmanlı imperiyasının 1877-ci ilə qədər olan sərhədlərini tanımışdı.[2] Batum müqaviləsindən sonra İrəvan quberniyasının bir hissəsi, o cümlədən Sürməli qəzası və Naxçıvan ətrafındakı bölgələr Osmanlı qoşunlarının nəzarəti altına keçmişdi. Bu, ilk növbədə Andranikin və digər erməni səhra komandirlərinin rəhbərlik etdiyi silahlı birləşmələrin təcavüzünə məruz qalmış yerli müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə edilmişdi. Osmanlı

1 http://www.hrono.ru/dokum/191_dok/19180303brest.php.

2 Хорен Акопович Бадалян. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г. Ереван,1962, с. 172-178.

imperiyasının Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətindən və 1918-ci ilin oktyabrında Mudros müqaviləsinin imzalanmasından sonra, sultan hökuməti Brest və Batum müqavilələrinin şərtlərinin qüvvədən düşdüyünü tanıdı və öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmağa başladı. Belə bir şəraitdə Ermənistanın təcavüzü qarşısında öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Qars vilayətinin və Naxçıvan rayonunun[3] müsəlman əhalisi müstəqil hakimiyyət orqanlarının yaradılmasını elan etdilər. Lakin Qarsda yaradılan Şura ilk vaxtlar öz müstəqilliyini və Osmanlı imperiyasının tərkibindən çıxdığını elan etməmişdir. Bu, bir növ osmanlıların Qafqazda mövqeyinin zəiflədiyi şəraitdə ərazinin qonşu Ermənistan tərəfindən işğalının qarşısını almaq üçün atılan addım idi. Lakin, 1918-ci ilin noyabrında Cənubi Qafqaza daxil olmuş ingilis qoşunlarının komandanlığı tərəfindən Ermənistanın Qarsda və Naxçıvanda yaradılan yerli hakimiyyətlərin əleyhinə apardıqları təbliğatın təsiri altında 1919-cu ilin aprel-may aylarında bu bölgələr Ermənistan hökumətinin nəzarəti altına verilmişdi. Məhz bu hadisə bu gün erməni siyasətçilərinə və tarixçilərinə belə deməyə əsas verir ki, Qars vilayəti və Naxçıvan bölgəsi Ermənistan Respublikasının ərazisi olmuşdur. Lakin daşnak hökuməti mövcud olduğu dövrdə bu ərazilər üzərində tam nəzarətini qura bilməmişdi, çünki bu rayonların əhalisinin əsas hissəsini Türkiyə və Azərbaycana can atan müsəlmanlar təşkil edirdi və onlar Ermənistanın tabeliyində qalmaq istəmirdilər. Ermənistan hökuməti bu etirazların qarşısını almaq üçün dəfələrlə həmin bölgələrə qoşun yeritmişdi, qırğınlar törətmişdi.[4] Beləliklə, Qars vilayətinin və Naxçıvan bölgəsinin statusu məsələsi 1920-ci ilin dekabrında Ermənistanın sovetləşdirilməsinə qədər qeyri-müəyyən qalmışdı. 1920-ci il avqustun 10-da Tiflisdə Sovet Rusiyası ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında Naxçıvan bölgəsini Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi kimi tanıyan müqavilə imzalanmışdır.[5] Bu zaman Naxçıvan rayonunda 1920-ci ilin iyununda yerli müsəlman əhalisini qorumaq üçün buraya daxil olmuş türk qoşunları və həmin ilin iyul ayının sonunda Naxçıvanda sovet hakimiyyətini bərqərar etmiş sovet qoşunları yerləşirdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanın iştirakı olmadan Tiflis müqaviləsinin imzalanması

3 Burda və sonra Naxçıvan rayonu və ya bölgəsi yazıldıqda, təkcə Naxçıvan deyil, onun ətrafında olan Şərur-Dərələyəz, Ordubad bölgələri də nəzərdə tutulur.

4 Ованес Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать. Тифлис, 1927, с.33.

5 Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии / Ред. и сост. профессор Ю.Г. Барсегов. В 2 томах, Т. 2, ч. 1. Москва, 2003, с.126.

onun suverenliyinin kobud şəkildə pozulması demək idi. Təsadüfi deyil ki, N. Nərimanov, B. Şahtaxtinski başda olmaqla, Azərbaycan rəhbərliyi bu müqaviləyə öz etirazlarını bildirmişdilər. Moskvanın daşnak Ermənistanla münasibətlərdə bu cür kompromislərə getməsini Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin əsaslarının zəifləməsi və türk xalqının Ermənistanın müttəfiq olduğu Antanta ölkələrinə qarşı azadlıq hərəkatına ziyan vurduğunu qeyd etmişdilər.[6] Bu etirazlara baxmayaraq, 1920-ci ilin noyabrında Bakıda olmuş Rusiya Kommunist bolşeviklər partiyasının Millətlər işləri üzrə komissarı İosif Stalin Naxçıvanı, eləcə də Zəngəzuru Ermənistanın sovetləşdiriləcəyi təqdirdə ona verməyi vəd etmişdi.[7] Beləliklə, Kreml Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sərhədi birdəfəlik bağlamaq istəyirdi. Maraqlıdır ki, elə həmin gün, 10 avqust 1920-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə Antanta ölkələri arasında Sevr müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqavilə ilə Antanta dövlətləri Osmanlı imperiyasının əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olan Trabzon, Ərzurum, Bitlis və Van bölgələrinin Ermənistana verilməsini vəd etmişdilər.[8]

Beləliklə, Ermənistan yenidən öz sərhədlərini qonşu dövlətlərin əraziləri hesabına genişləndirmək imkanı əldə edirdi. Sevr müqaviləsinin ərazilərlə bağlı maddələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə Ermənistan 1920-ci ilin sentyabr ayının sonunda Ankara hökumətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamışdır. Lakin hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ermənistan nəinki Sevr müqaviləsi ilə ona vəd edildiyi əraziləri tuta bilməmişdi, hətta Qars vilayəti və Gümrü (Aleksandropol) üzərində nəzarətini itirmişdi. 1920-ci il dekabr ayının 2-də Ermənistanın daşnak hökuməti ilə Türkiyənin Ankara hökuməti arasında Gümrü müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqaviləyə görə, erməni tərəfi Qars vilayətini Türkiyəyə qaytarmışdı, Sevr müqaviləsinin ləğv olunmasını və Naxçıvan, Şərur və Şahtaxtı ərazisində isə türk protektoratını tanımışdı. Sazişə əsasən, Naxçıvan, Şərur və Şahtaxtı ərazisində yeni hakimiyyətin hansı formada qurulacağından asılı olmayaraq, Ermənistan yeni idarəetmənin işinə qarışmaq hüququndan məhrum olunurdu.[9] Beləliklə,

6 Azərbayacn Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 609, siyahı 1, iş 71, vərəq 14; К истории образования Нагорно -Карабахской автономной области Азербайджанской ССР.1918 – 1925. Баку,1989, с.35.

7 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 1, siyahı 1, iş 14, vərəq 19.

8 Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии / Ред. и сост. профессор Ю.Г. Барсегов. В 2 томах, Т. 1. Москва, 2003, с.388.

9 Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Т.2, ч. 1, с.292-294.

Antanta Şurası tərəfindən 1920-ci ilin yanvarın 19-da müstəqilliyi tanınan Ermənistanın daşnak hökuməti Moskva müqaviləsinin imzalanmasından üç ay əvvəl, 1919-cu ildə ingilislər tərəfindən ona verilmiş Qars vilayətini və Naxçıvan bölgəsini məhz Gümrü müqaviləsi ilə itirmişdi. Lakin Ermənistanda hakimiyyətə gələn bolşeviklər Gümrü müqaviləsini tanımamışdı. Həmin gün, 2 dekabr 1920-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Sovet Ermənistanı arasında bağlanmış sazişə görə, Moskva İrəvan quberniyasının bütün ərazisini, o cümlədən Naxçıvan rayonunu, Zəngəzur qəzasını və Qars vilayətinin bir hissəsini Sovet Ermənistanın ərazisi kimi tanımışdı[10]. Bu ərəfədə Azərbaycanın kommunist rəhbərliyinin Moskvanın təzyiqi ilə Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi haqqında 1920-ci il 30 noyabr tarixli qərarı[11] Azərbaycanın Türkiyə ilə birbaşa sərhədinin itirilməsi təhlükəsini yaratmışdı. Bu və digər ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün 1921-ci ilin fevral-mart aylarında Moskvada konfrans çağırılmışdır. 16 mart 1921-ci il tarixli Moskva müqaviləsi ilə Ermənistanla Türkiyə arasındakı Gümrü sazişi ilə müəyyən edilmiş sərhədlər əsasən təsdiqlənmişdi. Türkiyə tərəfi Ermənistan-Türkiyə müharibəsi zamanı tutduğu Gümrünü Ermənistana qaytarılmasına razılıq vermişdi. Moskva müqaviləsinin 3 bəndinə əsasən, Naxçıvan bölgəsinə gələcəkdə bu ərazinin üçüncü tərəfə verilməməsi şərtilə Azərbaycan SSR-in protektoratı altında muxtariyyət verilmişdi.[12] Buna baxmayaraq, 1921-ci ilin yayında Qərbi Zəngəzurunun Ermənistana birləşdirilməsinin başa çatması nəticəsində Naxçıvan quru yolla Azərbaycanın qalan hissəsi ilə birbaşa sərhədini itirmişdi. Belə bir şəraitdə Naxçıvanın muxtariyyəti Azərbaycana Türkiyə ilə kiçik də olsa sərhədin saxlanmasına imkan vermişdi. Bu məsələ 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda Türkiyə ilə üç Cənubi Qafqaz respublikaları arasında imzalanmış müqavilənin 5 bəndində də öz əksini tapmışdı.[13] Müqavilənin altında Ermənistanın imzasının olması və sonradan həmin müqavilənin 1922-ci ildə Ermənistanın Ali qanunverici orqanı olan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən təsdiqlənməsi bu gün erməni tarixçilərinin bu müqavilə ilə bağlı müxtəlif saxta mülahizələrinə və iddialarına cavabdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Moskva və Qars müqavilələrinin beynəlxalq statusuna baxmayaraq, bu müqavilələrlə müəyyən edilmiş Naxçıvan bölgəsinin

10 Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Т.2, ч. 1, с.290.

11 Azərbayacn Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 1, siyahı 1, iş 24, vərəq 51.

12 Документы внешней политики СССР. Том 3. Москва, 1959, с. 598-599.

13 Документы внешней политики СССР. Том 4. Москва, 1960, с.423.

sərhədləri tezliklə pozulmuşdur. Zaqafqaziya MİK-nın 18 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan SSR-in 10 kəndi Ermənistana verilmişdir.[14]

İkinci erməni iddiası: Moskva müqaviləsinin məxfi protokolları var idi və müqavilə müəyyən müddətə bağlanmışdı

Son illər erməni təbliğatı 16 mart 1921-ci il tarixli Rusiya-Türkiyə Moskva müqaviləsində məxfi protokolların mövcudluğuna dair müxtəlif saxta versiyalar irəli sürməyə çalışır. Doğrudur, həmişə olduğu kimi, həmin müəlliflər irəli sürdükləri iddialarını möhkəm sənəd bazası ilə möhkəmləndirə bilmirlər. Görünür, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında, yəni SSRİ-nin dağılması ərəfəsində 23 avqust 1939-cu ildə Sovetlər İttifaqı ilə Almaniya arasında bağlanmış Molotov-Ribbentrop paktına dair gizli protokolların aşkar edilməsi erməniləri yeni macəraların axtarışına sövq etmişdi. Xatırladaq ki, sovet-alman məxfi protokolları iki dövlətin Avropada nüfuz dairələrinin bölüşdürülməsi məsələsinə aid idi. Təbii ki, heç bir dövlət bu məzmunda sənədləri açıq şəkildə ortaya qoya bilməzdi. Buna görə protokollar haqqında məlumat məxfi saxlanılmışdı. Digər tərəfdən, Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında 1921-ci ildə imzalanmış dostluq və qardaşlıq müqaviləsindən fərqli olaraq, sovet-alman müqaviləsi öz ruhuna görə dostluq xarakteri daşımamış, 10 il müddətinə bir-birinə hücum etməmək şərtilə imzalanmışdı. Beləliklə, 16 mart 1921-ci il tarixli Rusiya – Türkiyə Moskva müqaviləsinin Molotov-Ribbentrop paktı ilə müqayisəsi heç bir tənqidə tab gətirmir. Çünki bu müqavilə üçüncü ölkələrə qarşı yönəlməmişdi, iki dövlət arasında müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlığı hüquqi cəhətdən nizama salırdı. Eyni zamanda, müqavilənin heç bir bəndində onun hansı müddətə bağlandığı haqqında bir kəlmə belə yoxdur. 1921-ci il müqaviləsindən fərqli olaraq, 17 dekabr 1925-ci ildə Parisdə bağlanmış dostluq və neytrallıq haqqında sovet-türk müqaviləsində onun fəaliyyət müddəti göstərilmişdir.[15] Bu, təbii idi, çünki bu dövrdə iki ölkə arasındakı münasibətlər strateji xarakter daşıyırdı və Qərb ölkələri ilə mürəkkəb münasibətlər nəzərə alınırdı. 1925-ci il müqaviləsində tərəflər 1921-ci il tarixli Moskva müqaviləsinin şərtlərinə sadiq qalacaqlarını təsdiq etmişlər və yeni müqavilənin üç il müddətinə imzaladıqlarını qeyd etmişdilər. Bu müddət bitdikdən sonra tərəflərdən birinin müqavilənin müddətinin bitməsinə altı ay qalmış müqavilədən çıxmaq istəyini xəbərdar etmədiyi təqdirdə, müqavilə

14 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2502, siyahı 2, iş 26, vərəq 99.

15 Документы внешней политики СССР. Том 8. Москва, 1963, с. 739-741.

avtomatik olaraq bir il müddətinə uzadılırdı. Bu maddəyə əsasən, 1925-ci il sovet-türk müqaviləsi sonradan tərəflərin 1929, 1931 və 1935-ci illərdə bağladıqları əlavə protokollarla uzadılmışdı. 7 noyabr 1935-ci ildə SSRİ-nin Ankaradakı səfiri, erməni Lev Qaraxan və Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər Naziri Tefik Ruşti Aras arasında imzalanmış protokola əsasən, 17 dekabr 1925-ci il tarixli sovet-türk müqaviləsi daha on ilə, yəni 7 noyabr 1945-ci ilədək uzadılmışdı.[16] Həmin protokola əsaslanaraq SSRİ-nin Baş naziri İosif Stalin 19 mart 1945-ci il tarixində 17 dekabr 1925-ci il tarixli müqaviləsinə yenidən baxılması məsələsini qaldırmışdı. Beləliklə, gördüyümüz kimi, 1945-ci ildə müddətsiz olan 1921-ci il müqaviləsi yox, 1925-ci ildə imzalanmış və müxtəlif vaxtlarda müddəti uzadılmış müqavilə sovet rəhbərliyi tərəfindən denonsasiya edilmişdi. Yenidən baxılması nəzərdə tutulan 17 dekabr 1925-ci il tarixli müqaviləsində hər hansı ərazilərə dair müddəalar daxil olmasa da, 1945-ci ildə Stalin tərəfindən 1921-ci il Moskva müqaviləsi ilə Türkiyə sərhədlərində tanınan Qars və Ərdəhan ərazilərinin SSRİ-yə birləşdirilməsi məsələsi gündəliyə gətirildi. Lakin ekspansionizm və imperializm kimi ittihamlardan qaçmaq üçün Stalin işi elə qələmə verməyə çalışdı ki, Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları ilə Mərkəzi Sovet hökuməti deyil, Sovet Federasiyasının "bərabərhüquqlu" üzvləri olan Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR çıxış edirlər. Stalin hökuməti isə müttəfiq subyektlərin "ədalətli tələblərini" dəstəkləyən üçüncü tərəf kimi çıxış etməli idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1944-cü ilin fevralında Zaqafqaziya respublikalarında hələ 1922-ci ildə ləğv edilmiş xarici işlər komissarlıqları bərpa edilmişdi. Bu komissarlıqlar SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirak edirdilər. SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarlığının sorğusuna əsasən, 3 may 1945-ci ildə Ermənistanın Xarici İşlər Komissarlığı Türkiyəyə qarşı ərazi tələblərini hazırlamış və geniş məruzə şəklində SSRİ-nin Xarici İşlər Komissarı V. Molotova təqdim etmişdir. Bu sənədə əsasən, Qars vilayəti, Ərdahan və Sürməli qəzası, Bayazet şəhəri daxil olmaqla Alaşkert vadisi SSRİ-nin tərkibinə verilməli idi; 1915-1916-cı illərin hərbi kampaniyası zamanı Rusiya ordusu tərəfindən ələ keçirilmiş Bitlis, Van və Ərzərumun SSRİ-nin tərkibinə keçməsi təklif olunurdu.[17] Göründüyü kimi, ermənilər iştaha gəlmişdilər, torpaq əldə etmək imkanından başlarını itirmişdilər və buna görə də arayışı diqqətlə hazırlamışdılar. Onlar

---

16 Документы внешней политики СССР. Том 18. Москва, 1973, с. 552-553.

17 Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг. / Ред.А. Киракосян. Ереван, 2010, с.35-37.

əmin idilər ki, danışıqlar uğurla nəticələndiyi halda, Ərdahan istisna olunmaqla, digər ərazilər Ermənistanın tərkibinə veriləcək. Erməni tərəfinin hazırladığı məlumatlara əsasən, 7 iyun 1945-ci ildə Molotov Türkiyənin SSRİ-dəki səfiri Səlim Sarper ilə görüşündə 1921-ci il tarixli müqaviləyə yenidən baxılmasını təklif etmişdi.[18] Lakin 1947-ci ilin martında ABŞ prezidenti H. Trumen "istəklərinə qarşı xalqlara totalitar rejimlərin tətbiq edilməsinə qarşı" doktrinası ilə çıxış etdi. Doktrina Türkiyəyə yardım göstərməyi və onu Sovet İttifaqının təzyiqlərindən qorumağı nəzərdə tuturdu. Doktrinanın qəbul edilməsi Stalini Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarından imtina etməyə məcbur etdi. Lakin buna baxmayaraq, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və yalnız Stalinin ölümündən sonra bərpa olundu.

Nəticə

Beləliklə, Moskva müqaviləsinin tarixi ilə bağlı ermənilərin saxta mülahizələri konkret tarixi faktlar və sənədlərlə ifşa edilir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra sovet dövründə bağlanan bütün beynəlxalq müqavilələr bu gün də hüquqi qüvvəsini saxlayır və müstəqil postsovet dövlətlərinin ayrıca şəkildə yenidən təsdiqini tələb etmir. Digər tərəfdən, hər hansı beynəlxalq müqavilə, o cümlədən Moskva və Qars müqavilələri iki halda hüquqi qüvvəsini itirə bilər: əgər o, müəyyən müddətə bağlanıb, və əgər başqa bir müqavilə ilə əvvəlki müqavilənin normalarına dəyişikliklər edilib. Gördüyümüz kimi, bu halların heç biri Moskva və Qars müqaviləsinə aid deyil. Yuxarıda vurğulanan arqumentləri nəzərə alsaq, bu gün ermənilərin Moskva və Qars müqavilələri ətrafında istənilən iddiaları əsassızdır.

18 Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., с.37.

İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 2502, siyahı 2, iş 26.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 1, siyahı 1, iş 14.

Azərbayacn Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 1, siyahı 1, iş 24.

Azərbayacn Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, fond 609, siyahı 1, iş 71.

Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг./ Ред.А. Киракосян.- Ереван,- 2010.

Бадалян Хачатур Акопович. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г. Ереван, 1962.

Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий / Ред. и сост. профессор Ю.Г. Барсегов. — В 2 томах. Т. 1.- Москва, 2003.

Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий / Ред. и сост. профессор Ю.Г. Барсегов. — В 2 т. Т. 2, ч. 1. Москва, 2003.

Документы внешней политики СССР. Том 3.- Москва,-1959.

Документы внешней политики СССР. Том 4.- Москва,-1960.

Документы внешней политики СССР. Том 8.- Москва,-1963.

Документы внешней политики СССР. Том 18.- Москва,-1973.

Качазнуни Ованес. Дашнакцутюн больше нечего делать. Тифлис, 1927.

К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. - Баку,- 1989.

http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnazerbaijan.html

http://www.hrono.ru/dokum/191_dok/19180303brest.php

E-yayınlar

ISBN: 978-975-17-6141-5

9 789751 761415

www.atam.gov.tr